

A közös haza konfliktusai

A Kárpát-medence népei
és kelet-közép-európai kapcsolataik

A közös haza konfliktusai

A Kárpát-medence népei
és kelet-közép-európai kapcsolataik

A közös haza konfliktusai

A Kárpát-medence népei
és kelet-közép-európai kapcsolataik

2014

A kiadvány az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
Készült a *Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság*
– *Versenyképesség és társadalmi fejlődés*,
TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 azonosító számú projekt keretében.

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

A kötetet szerkesztette:

ÚJVÁRY GÁBOR

© Kodolányi János Főiskola, 2014

© A kötet szerzői, 2014

ISBN 978-615-5075-18-6

A kiadásért felel: Dr. h. c. Szabó Péter PhD., rektor

Felelős szerkesztő: Virágh Ildikó

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Láng András

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Oborni Teréz:</i> RENDI NEMZETEK, NEMZETISÉGEK EGYÜTTÉLÉSE A KORA ÚJKORI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	7
<i>K. Lengyel Zsolt:</i> A KÖTEKEDŐ SZÖVETSÉGES Magyarország 18–20. századi közép- és kelet-közép-európai kapcsolattörténetéhez. Különös tekintettel az újabb német szakirodalomra	31
<i>Bárdi Nándor:</i> A BUDAPESTI KORMÁNYZATOK MAGYARSÁGPOLITIKAI INTÉZMÉNYRENDSZERE ÉS STRATÉGIÁJA 1918–1938	61
<i>Dénes Iván Zoltán:</i> SZEMBENÁLLÓ EMLÉKEZETRENDSZEREK	139
<i>Bordás Sándor:</i> A MAGYAR KULTÚRA TÖRTÉNELMI TRAUMÁINAK LÉLEKTANI MEGKÖZELÍTÉSEI	163
<i>Bárdi Nándor:</i> A MAGYAR KISEBBSÉGGUTATÁS VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA Önálló kiadványok	189

Oborni Teréz

RENDI NEMZETEK, NEMZETISÉGEK EGYÜTTÉLÉSE A KORA ÚJKORI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN¹

Bevezető gondolatok

A 20. századi nemzeti-nemzetiségi konfliktusok okait és eredőit, a nemzetekbe mélyen beleivódott ellenséges érzések okait általánosságban megfogalmazó elméletek főként az adott században és csak kisebb részben az azt megelőző századok történelmében keresik.² Léteznek azonban olyan súlyos, a történelmi tudatba beleivódott nemzeti/nemzetiségi sérelmek, amelyeknek eredete több évszázadra vezethető vissza. Ezek közül a kora újkorhoz eredetében leginkább köthető a – vélt vagy valós – sérelmeknek az a fajtája, amelyeket a „nemzetállami megkésetttségnek” nevezett jelenség okaiként tarthatunk számon.³ Nem egy, a Kárpát-medence területéből is részesülő, jelenleg létező országban élő nemzet csak igen későn, a 20. században tudta saját államát megteremteni, és a megelőző évszázadokban egy Magyar Királyságnak nevezett államalakulatban élt és létezett, mégpedig a politikai jogok gyakorlásától megfosztott népekként. Másként fogalmazva: nem, vagy csak áttételes módon tagozódott be a rendiség politikai jogokat gyakorló részébe.

A jelen tanulmány azt vizsgálja és kívánja bemutatni – korántsem a teljesség igényével –, hogy a kora újkorban, a három részre szakadt Magyarország egyes részeiben, a korabeli rendi társadalomban, milyen helyet foglaltak el a különböző nemzetek, azaz mai értelemben véve nemzetiségek, és ezekből milyen, az adott korban ténylegesen létezett, vagy a későbbi századokból oda visszavetített konfliktushelyzetek adódhattak.

A Magyar Királyságban együtt élt nemzetiségek történetének első megközelítési pontja a közös múlt kérdése, sőt a sorsközösség és a múlt-közösség kérdése. Mint napjainkban is tapasztaljuk, minden itt, a Kárpát-medencében élt nemzet mást és mást tart fontosnak a közös történelemből, és évszázadokon keresztül hurcolja magában azokat a vélt vagy valós sérelmeket, amelyek ezekből a korai, mára elfeledettnek hitt évszázadokból gyökereznek. A múlt egyes eseményei más és más színben tűnnek föl a mai nemzetek történelmi tudatában és tudásában. Egy közelmúltban megjelent tanulmánykötet ötletesen „meghasadt múltnak” nevezi ezt a fajta széthúzást, összehangtalanságot, főként a szlovák és a magyar történetírás szembenállásának példáján.⁴ A magam részéről nem feltétlenül és nem kizárólag egy-egy győzelmes – tehát dicsőséges –, vagy vereséggel végződő – tehát szégyenletes – eseményt, eseménysort tartok egy nemzeti tudatba beépült, azt alapvetően meghatározó jelentőségű ténynek. Bár kétségtelen, hogy egy adott nemzet történetében a pozitívan vagy negatívan értékelt sorsfordító események a nemzeti öntudat kulcsfontosságú részei, és a hozzájuk való mentális kötődés évszázadokig fennmarad, sőt máig érvényes, és hatással van az egyes nemzetek kollektív emlékezetére. Mégis, a jelen kutatómunka nyomán és annak eredményeképpen mindinkább arra a meggyőződésre jutottam, hogy a fentebb említettek mellett sokkal súlyosabb, mélyebben ható és egy nemzet tudatába mélyebben beleivódott következmény-

¹ A tanulmány a „Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés” című TÁMOP-4.2.2A-11/1/KONV-2012-0069 pályázat keretében készült.

² Georg Brunner: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Bp., 1995. 68. (A Magyarságkutató Könyvtára XVII.)

³ Georg Brunner: Nemzetiségi kérdés i. m. 42–43.

⁴ Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből. Szerk.: Kollai István. Bp., 2008.

nyel jár az adott nemzeti közösség hosszú távon megélt helyzete, közjogi-politikai státusa az adott állam politikai keretein belül. Ez a státus természetesen nagyban meghatározza azt is, hogy egy adott eseményt egy nemzeti tudat és nemzeti történetírás hogyan értékeli. Bár a nemzetiségekkel kapcsolatosan kialakult sztereotípiák – és ebbe a magyar is beletartozik – a 19. században, a romantika és nemzeti liberalizmus idején születtek meg, mindezek korábbi évszázadok jelenségeire vezethetők vissza. A nemzetiségi konfliktusok kora újkori eredetének kutatása előtt még komoly feladatok állnak, jelen írásban csak néhány gondolatot próbálok fölvetni e tárgyban, főként a szlovák és román nemzetiségek korabeli helyzetét, annak változásait átgondolva.⁵

I. Nemzetek a kora újkori Magyar Királyságban

A magyar állam kereteinek változásai a 16–18. században

Az Oszmán Birodalom Európa elleni támadása következtében a Magyar Királyság állami keretei komoly változáson mentek keresztül a 16. században, ennél fogva a korábban a Kárpát-medence egészét kitöltő magyar állam értelmezésében is lassú, de folyamatos változás következett be. Az időbeli választóvonal nem köthető közvetlenül a mohácsi csata másnapjához, de a csatát követően bekövetkezett kettős királyválasztásnak már köze van az ország egységes felfogásában és a haza értelmezésében bekövetkezett változásokhoz, amelyek elsőként a horvátországi területen kezdődtek meg.⁶ Ez nem véletlen, hiszen a Magyar Királyság törzsterületéhez – helyesebben szólva a magyar Szent Koronához – tartoztak valós, vagy már nem is létező ún. „igényállamok”, amelyeknek az uralkodója a mindenkori magyar uralkodó volt. Közöttük a különállás tudatával mindig is rendelkező Horvátország volt a leginkább megfogható terület, amelynek geopolitikai helyzetéből kifolyólag a legkorábban lehetősége volt a magyar államhoz fűződő viszonyának elvi átgondolására. A hatalmi változások ellenére a Magyar Királyság közjogi egységének képzete – a középkorban kialakult magyar Szent Korona fogalmát véve alapul – továbbra is létezett.⁷

Hungaria/Regnum Hungariae – így nevezték a középkorban azt az országot, amely a mohácsi csatát követő évtizedekben több részre szakadt. A hosszantartó, külső erők meghatározta folyamat következtében, lényegében a 16. század közepére – utolsó harmadára alakult ki az a három területi egység, amely a korszak történetében a Kárpát-medence hatalmi felosztottságát jellemezte: a Habsburg-dinasztia uralma alá került a nyugati országrész, amelyet királyi Magyarországnak vagy Magyar Királyságnak neveznek a jelenkori szakirodalmi művekben;⁸ a Hódoltságnak nevezett, az Oszmán Birodalom közigazgatása alatt álló középső országrész; és végül a tiszántúli vármegyéből és a középkori Erdélyből kialakult Erdélyi Fejedelemség.⁹

Mindegyik részország területén több nemzet – mai fogalmainkkal élve nemzetiség – élt egymás mellett, többnyire békésen, már amennyire ezt a korabeli állandósuló veszélyhelyzet és nagy hadjáratok, portyázások megengedték. Ami a 16–17. században mindhárom országrész lakosságának egységét leginkább megosztotta, és különféle mértékű összeütközéseket generált, az igen nagy részben a vallási hovatartozás különbözősége volt. Hogy ez a vallási hovatartozásból fakadó elzárkózás és ellenséges érzület miképpen tevődött át a felekezetiiségről a nemzetiségre a 17. sz

⁵ A politikai és nemzeti identitás elvi kérdéseivel nem foglalkozom. A bőséges szakirodalomból Ld. Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, 2008.

⁶ Varga Szabolcs: Az 1527. évi horvát-szlavón kettős királyválasztás története. *Századok* 142. (2008) 5. sz. 1075–1134.

⁷ V.ö. Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. Bp., 1941.; Kardos József: A szentkorona-tan története. Bp., 1985. A kora újkor évszázadaiban alapvető változás ezen a téren nem is következett be. Jellemző a Magyar Királysággal szemben a kortársak felfogására, hogy több országnak, de egy közös hazának tekintették. Nem véletlen egy erre asszociáló összefoglaló mű címe: Tóth István György: *Három ország egy haza*. Bp. 2009. (Magyarország Krónikája)

⁸ A Magyar Királyság 16. századi történetére újabban ld. Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. (História Könyvtár Monográfiák 27.)

⁹ Az Erdélyi Fejedelemség kialakulására ld. Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1979. (Magyar História); Oborni Teréz: Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében. In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp., 2004. 165–178.

zad utolsó harmadában és főként a 18. században, arról a következőkben még szó lesz. Emellett szóba jöhetnek még az életmód, életvitel különbségéből, a mentalitásból, a szokásokból fakadó nézeteltérések is, amelyek azonban jobbra lokális szinten maradtak, és messze nem érték el a modernebb idők nemzeti konfliktusainak súlyát.

A Magyar Királyság összlakossága a 15. század végén 3,3 millióra volt tehető, a 16. század végére mintegy 3,5 millióra, a 17. század végére pedig legfeljebb 4 millióra emelkedett. A csekély mértékben emelkedő számok azonban magukban foglalják a bevándorolt népességet is, és így már sejtetik, hogy az állandó háborús konfliktusok színterén élő lakosság életét még békeidőkben is olyan komoly veszély fenyegette, hogy a „török időknek” nevezett másfél évszázad jelentős népességpusztulást eredményezett. A történeti források ugyan nem teszik lehetővé, hogy a bevándorolt etnikumok nagyságrendjét megállapítsuk, a becslések szerint azonban ez a népességlétszám összességében legalább félmillióra tehető. A törökellenes harcoknak és az állandósult hadi állapotnak köszönhetően az ország középkor végi etnikai arányai döntően megváltoztak a kora újkorban. A magyarság 75–80%-os, a késő középkori országban meglévő többsége a 17. század végére, még inkább a nagy betelepítéseket hozó 18. századra 50% alá csökkent.¹⁰

Az 1683-ban kezdődött és 1699-ben a karlócai békekötéssel lezárult háborúfolyam kiűzte az oszmán hódítókat a Magyar Királyság területéről. 1690-ben megszűnt a különálló Erdélyi Fejedelemség, és ily módon újonnan kialakított állami keretek fogták össze a Kárpát-medence népeit. Bár a Rákóczi-szabadságharc idején, 1707-ben az Ónodon összegyűlt rendek kimondták a Habsburg-ház trónfosztását, az Erdéllyel konföderált Magyarország irányítását a fejedelemre bízták, a szabadságharc bukása után ismét a Habsburg államvezetés vette át az ország fölötti hatalmat. A magyar rendek a pozsonyi országgyűlésen 1712-ben ismét elismerték a Habsburg-ház férfiágának örökös magyar királyságát, az ország visszatért III. (császárként VI.) Károly hűségére, hozzátéve, hogy férfiágának kihalása esetén szabad királyválasztás következzen. A *Pragmatica Sanctio* becikkelyezésével (1723: 1–2. tc.) a magyar rendek elfogadták a Habsburgok leányági örökösödési rendjét is olyan módon, ahogyan az osztrák örökös tartományokban volt érvényben.¹¹ A különbség annyi volt, hogy a trónöröklés az osztrák tartományokban minden Habsburg-ágot megilletett, míg Magyarországon a fentebb ismertetett leányágak kihalása után ismételten a szabad királyválasztás jogával élhettek volna a rendek.

A Habsburgok dunai monarchiája a 17. század végén jelentős területi átalakulásokon ment keresztül. A törökök kiűzését követően az 1699. évi karlócai béke határozta meg az Oszmán és a Habsburg Birodalom új határvonalát, lényegileg tehát Magyarország új határait. A Temesköz, illetve ettől keletre a hegyvidékig terjedő, a későbbiekben majd Bánságnak/Bánátnak nevezett terület kivételével az ország egésze felszabadult az oszmán uralom alól, a magyar király uralma tehát ténylegesen is kiteljesedhetett az ország csaknem egész területe fölött.

A Temesköz, illetve Szerémség keleti szeglete csak az 1718. évi pozsareváci békében került vissza Habsburg fennhatóság alá, velük Belgrád is, amely azonban 1739-ben ismét oszmán kézre került. Végeredményben 1739-re alakultak ki Magyarország és a magyar Szent Korona részeinek végleges határai, amelyek egészen az I. világháború végéig fennálltak.

Etnikumok a királyság területén

A késő középkori magyarországi etnikai viszonyokat alapvetően már a sokszínűség jellemezte.¹² Az ország középső területein azonban még egyértelmű volt a magyar etnikum túlsúlya, csupán a szerbeknek sikerült a balkáni török hódítás hatására északabbra tolniuk lakóhelyüket. A 16. szá

¹⁰ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. in: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1997. 141–171.

¹¹ Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp., 1977. 109.

¹² Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században i.m. 141–171.; Kubinyi András: A Magyar királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 1996. 2–3. sz. 145–161.; Összefoglaló áttekintés: Niederhauser Emil: Nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1977.

zad második harmadában a szerbek térnyerése tovább folytatódott, az ország déli vidékein jelentős telepek jöttek létre. A Temesközben, a Szeged-Maros vonaltól délre a század közepére a lakosság fele már szerb lehetett. A század végére a Dunántúlon, Baranyában, Somogyban, Tolnában már szintén nagy létszámú szerb/rác lakossággal számolhatunk. A török háborúk sorában a magyar etnikum első nagy veszteségét tizenöt éves háború (1593–1606) okozta, főként az ország középső területein pusztult el a népesség, az ország peremvidékén, a hegyvidéken élő ruszin, román, szlovák népesség azonban épségben maradt.

A megindult belső migráció során ezek a népcsoportok a belsőbb, síkvidéki területekre költöztek, ami nagy segítséget jelentett az elnéptelenedett terület földesurai számára. A vegyes lakosságú területeken megfigyelhető összetűzések ebben korszakban a rendi-társadalmi helyzetből, vagy a vallási vagy kulturális szokások különbözőségéből adódó súrlódásokból bontakoztak ki. A kor nem ismerte az erőszakos nyelvi asszimilációt, sem pedig a mai típusú nemzetiségek közötti ellenséges indulatokat.¹³

Horvátország és Szlavónia etnikumai

A Magyar Királyság integráns részét képező Horvátország és Szlavónia a középkor óta jelentős, nem magyar etnikummal rendelkezett. A két régió lakossága és területe is sok tekintetben megváltozott a 16–17. században. Horvát területként a keresztény kézen maradt szűk tengerparti sáv mellett egyre inkább Zágráb vármegye Száva és Una közötti déli vidékeit emlegették. 1799-re pedig már a Szávától északra fekvő területeket is Horvátországnak nevezték a források.¹⁴

Horvátország a kora középkor óta a Szent Korona tagja volt, így Mohács után a Habsburgok is ennek jogán tartottak igényt a területre. A 16. században a régió a nyugati országfél kormányzati és rendi struktúrájához tartozott. Itt jegyezzük meg, hogy a korban Tótországnak általában Szlavóniát nevezték, de lényegében az ország területén élő szláv népesség egészére is alkalmazták. A horvát-szlavón részekről származó, a Habsburg-országrész kormányzati adminisztrációjába vagy köztisztviségeibe bekerülő nemesség szintén egyöntetűen *Hungarus*nak tekintette magát, és hazájának tekintette a Magyar Királyságot.

Szlavónia területi fogalma hasonlóan nagy változáson ment keresztül a kora újkorban. Eredetileg a Dráva–Száva köz nyugati felére terjedt ki. A középkori Pozsega, Baranya és Szerém vármegyék területét a 17. században azonban az egyre nagyobb számban betelepülő délszláv, főként szerb lakosságról elnevezve már Rácországgént (*Rascia*) is emlegették a kortársak. A 17. század végére pedig a Dráva–Száva köz keleti medencéjét értelmezték Szlavóniaként.¹⁵

Ekkorra a kora újkorban egybeolvadó Horvátország és Szlavónia a Magyar Királyságtól – bár továbbra is szoros közjogi szálak fűzték hozzá – már sok szempontból eltávolodott, ezért kijelenthetjük, hogy a Magyar Királyság valójában nem három, hanem négy részre szakadt a hódoltság korában. 1542-től a magyar királyi címek sorában a Horvátország királya cím mellett állandósult a *rex Sclavoniae* kifejezés is. A történeti Szlavóniában a középkorban is már délszláv nyelveket beszélő etnikumok éltek.¹⁶ Erre a területre menekültek az előrenyomuló oszmánok elől a horvátok, bosnyákok, szerbek is, bár utóbbiak előbb a Szerémségben telepedtek le.¹⁷ A régió nemessége

¹³ Szekfű Gyula: A nemzetiségi kérdés rövid története. Budapest, 1942.; Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1988.

¹⁴ Sokcsevi Dénés: Horvátország története. Bp. 2012. 153–224., Katus László: A délszláv–magyar kapcsolatok története. I. rész. A kezdetektől 1849-ig. Pécs 1998. 39–49.; Varga Szabolcs: Horvátország és Szlavónia a kora újkorban. In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Szerk.: Horváth Adrienn-Bagi Zoltán Péter. Bp., 2012. 35–57.

¹⁵ Varga Szabolcs: Horvátország és Szlavónia a kora újkorban i. m.

¹⁶ Nataša Štefanec: Demographic Changes on the Habsburg-Ottoman Border in Slavonia (c. 1570–1640) in: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22–25. September 2004. Hgg. Von Marlene Kurz, et alii. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 48) Wien-München, 2005. 550–578.

¹⁷ A szerb bevándorlásra ld. Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: Szomszédaink

szintén sokféle etnikumból került ki. A 15. század végére már sok volt közöttük a horvát nemzetiségű, akik nagyrészt az oszmán hódítás elől menekültek ide. A szlavóniai nemesség természetesen ugyanúgy a *natio Hungarica* részét alkotta, ahogyan a más nemzetiségekből a magyar nemesi rendbe bekerült személyek. Az itteni lakosság nagyobb részében a római katolicizmust követője volt. Az oszmán hódítás okozta balkáni migráció megélénkülése következtében a régió a 18. századra a Magyar Királyság etnikailag talán legösszetettebb részévé vált.¹⁸

A horvátországi és szlavóniai rendek önmagukat a magyar Szent Koronához tartozónak, annak részének tekintették ugyanúgy, ahogyan az erdélyiek. A különválás, azaz a tartományi leválás itt sem belső folyamat eredménye volt, hanem annak a kényszerhelyzetnek volt köszönhető, amelyet az Oszmán Birodalom térnyerése indított el. A törökökkel folytatott harcok során a történeti Szlavónia (főként Pozsega, Kőrös vármegyék) lakossága szinte teljesen kicserélődött, dél felől bevándorló vlach népcsoportok jelentek meg, itt azonban a szokásos pásztorkodó életmód helyett katonai szolgálatot teljesítettek, így jutottak megélhetéshez. Az etnikai keveredés mértékét az is mutatta, hogy a török uralom utolsó évtizedeiben Szlavónia és Szerémség lakóinak már a fele muszlim, 14%-a pedig ortodox volt.¹⁹

A 17. század folyamán alakult ki a délszláv királyság gondolata, amelyet a helyi, horvát–szlavón nemesség is támogatott. Mivel a történeti etnikai határok roppantul átláthatatlanok voltak, könnyen lehetett egy pontosan körül nem határolt elméleti „illír-országról” beszélni. 1630-ban kiadták a régióban élő vlach katonaparasztok helyzetét szabályozó *Statutum Valachorum*-ot.²⁰ A 17. század közepe táján kialakult, Draskovich János horvát bán (1640–1646), majd nádor (1646–1648) nevéhez is köthető horvát–szlavón királyság létrehozásának gondolata a Wesselényi-felkelés leverésével elenyészett. Az illírizmus eszméje azonban egyre fejlődött, elméleti megalkotó között olyan egyházi személyeket találunk, akik Itáliában tanultak, de magyar identitásuk nem volt. Az illírizmus gondolata tovább élte a Magyar Királyságtól független délszláv királyság ideáját, amely a 17–18. század fordulójára vált komolyabb politikai vezéreszmévé.²¹

A Dunántúl etnikai képe

A 16. század elején a Dél-Dunántúlt döntően magyarság lakta. A meginduló szerb migráció éppen csak kezdetét vette, de a Mohácsot követő évtizedekben a Délvidéken és a Dunántúl déli részén etnikai változások indultak el.²² A régió oszmán fennhatóság alatti területén megjelentek a délről beáramló, szláv etnikumhoz tartozó vlach pásztorok, a század végére pedig már egészen a Balaton vonaláig hatoltak. Ezt a gyakori helyváltoztatásra kényszerült népcsoport az erdélyi vlachokhoz (románokhoz) hasonlóan szintén főként juhásztorkodással foglalkozott. A 16. század végére már nagy lendületet vett a szerbek és a muszlim vagy katolikus vallású bosnyákok, azaz – egykori közös elnevezésükkel szólva – a rácok beáramlása az ország területére. A rácok közül sokan katonai szolgálatot vállaltak, végvárakban találtak lakóhelyre, mások kereskedelemmel, iparúzással foglalkoztak.²³ A betelepődők nagyobb része azonban mégis a földműveléssel-állattenyésztéssel foglalkozó paraszti réteghez tartozott, akik számára szintén a tizenöt éves háborút

között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 75–78.

¹⁸ Katus László: A délszláv–magyar kapcsolatok története. I. rész. A kezdetektől 1849-ig. Pécs, 1998. 49–51.

¹⁹ Varga Szabolcs: Horvátország és Szlavónia a kora újkorban i. m. 35–57.

²⁰ Karl Kaser: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881) Wien-Köln-Weimar, 1997. 99–163.

²¹ Sokcevit Dénés: Horvátország története i. m. 292–325. Soós István: A magyar államnyelv és a horvátok. História XXXIII. (2011/5–6) 38–44.

²² Varga Szabolcs: Etnikum, felekezetiség és migráció a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában a 16–17. században. In: Vallás és etnikum Közép-Európában. Szerk.: Kupa László. Pécs, 2008. 44–57.; Dávid Géza: Magyarország népessége a 16 – 17. században. In: Uő: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 13–53.

²³ Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török-kori Magyarországra. in: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp. 1993.; Szakály Ferenc: Szerbek Magyaror-

követően kialakult elnéptelenedett falvak jelentettek nagy szívóerőt. 1627-ben Simontornya és vidéke volt a bevándorlók legészakibb megtelepedési helye. A 17. század végi utolsó nagy rác betelepülési hullám idején, amikor Arsenije Černojević ipeki (peći) pátriárka vezetésével több ezer család költözött be, a Duna vonalán még északabbra tolt a rác településeket. A rácok és magyarok közötti 17. századi viszonyt sok komoly ellentét jellemezte. Ezek a konfliktusok általában az oszmán hadak szolgálatában álló szerb-bosnyák martalócok portyázó hadjárásaiból robbantak ki a támadók és megtámadottak között. Ehhez járultak még az életmódbeli, vallásbeli különbségekből fakadó összetűzések, amelyek azonban szintén nem a mai értelemben vett nemzetiségi ellenségeskedésből adódtak.

Szlovákok a Felföldön

A 17. század közepén a szlovák–magyar településhatár lényegében megegyezett a középkori határvonallal: azaz Pozsony–Nagyszombat–Rimaszombat–Rozsnyó–Hernád-völgye–Tarca-völgye–Gálszécs–Ungvár–Munkács–Huszt vonallal. A szlovák és ruszin lakosság ugyan a folyóvölgyeken keresztül délebbre tudott hatolni, de csak kis mértékben, hiszen a hódoltság felől északi az vármegyékbe áramló magyar lakosság a magyar etnikumot erősítette. A régió a korban még német többségű városainak elmagyarosodását nagyban segítette ez a bevándorlás. Az említett vonaltól északra azonban az ottani kisebb településeken élő, nagyrészt bányászattal foglalkozó németiség rovására a szlovák népesség tört előre.

Felső-Magyarország keleti részén, mivel a hegyes-völgyes vidék kedvező életteret jelentett számukra, a 17. században megjelentek a juh- és kecskepásztorkodással foglalkozó vlachok, akik ruszin vagy szláv nyelven beszéltek. Miként arról fentebb már esett szó, a késő-középkori kora újkori latin nyelven keletkezett források által említett szlávokról beszélve, a szlovák történetírás előszeretettel azonosítja ezeket a ruszin/szláv nyelvet beszélő népet a szlovákokkal. Azt az érvet hangsúlyozzák, hogy a népnév megléte egyúttal a többi nemzettől való elkülönülést, egyfajta etnikai identitást is jelent.²⁴

Hungarus-tudat, nemzetfogalom a kora újkorban

A késő középkorban – kora újkorban, egészen a 17. század végéig mind a Magyar Királyság nemessége, mind külföldön tanuló értelmisége, ha nemzeti hovatartozását kérdezték, büszkén vallotta magát *Hungarus*nak.²⁵ Így jegyezték föl a Magyar Királyság területéről külső országi egyetemekre beiratkozott hallgatókat az egyetemek anyakönyveiben, még akkor is, ha egyébként maga az adott személy nem a magyar, hanem más nemzetiséghez tartozott, és ezzel természetesen maga is tisztában volt.²⁶ Mégis, ahhoz az országhoz tartozónak érezték és vallották magukat, amelynek neve Hungaria volt. Mai fogalmainkkal élve: tehát nem a nemzetiségi hovatartozást,

szágon – szerbek a magyar történelemben. in: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István, Bp. 1991. 11–50.; Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 175–242.

²⁴ Kiss L.: A szlovák nemzeti tudat i.m. 18–20.; A szlovák-magyar együttélés kérdéseiről újabban: A Multiethnic Region and Nation-state in East-central Europe. Studies in the History of Upper Hungary and Slovakia from the 1660s to the Present. Ed. Szarka, László. Boulder CO, New York, 2011. (East European Monographs No. DCCLXXXVII)

²⁵ Bitskey István, Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. Szerk., bev. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Debrecen, 2008. (Studia litteraria, XLV), 11–23.; Miskolczy Ambrus: A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. In: Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle Új sorozat XVII. 56–66. (2012)3–4. 163–204.; Érdekes esettanulmány: Téglásy Imre: A Hungarus-tudat kifejeződése Fiala Jakab „Szegedis” című epülliójában. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79/1. 195–205.

²⁶ Klaniczay Tibor: Irodalom és nemzetiség. In: Uő: Stílus, nemzet és civilizáció. (= Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 4.) Bp., 2001. 14–17.

hanem az állampolgárságot határozták meg így, magyarországinak másként fogalmazva a magyar Szent Korona alattvalójának vallva magukat.²⁷

Természetesen emellett már a kora újkorban is létezett a nemzetiségi hovatartozás, identitás fogalma és érzete, amely azonban semmilyen ellentétben nem állt a rendi-nemesi társadalmi struktúrával.²⁸ A szláv, román, horvát vagy más nemzetiségből származó nemesség ugyanúgy hazájának tekintette a Magyar Királyságot, mint a magyarok. Kitűnően illusztrálja ezt a gondolatot a besztercebányai szlovákok véleménye 1681-ből, akik szerint „...tót, cseh vagy horvát, ha a királyi kegy nemessé tette, és az országlakók által a nemesek gyülekezetébe fogadtatott, igaz magyarnak tekintendő”.²⁹ Itt kell megjegyezni, hogy a mai szlovák történetírás – bár nem tagadja azt, hogy a rendi-nemesi értelmezésű „*natio Hungarica*” a korabeli ország teljes nemességét egyfajta egységbe forrasztotta –, mégis mindent megtesz annak érdekében, hogy a középkorban – kora újkorban a Kárpát-medencében élt szlovákokat, azaz a szlovákok elődeit mint „*natio Slavica*”-t mutassa be, azt hangsúlyozva ezáltal, hogy az etnikai hovatartozás már ebben a korban előbbre való, fontosabb és erőteljesebb csoport-összetartó tényező volt, mint a társadalmi rendhez való tartozás tudata.³⁰

A Hungarus-tudat fogalmi értelmezése és használata terén a 17. század végén–18. század elején kezdődtek el azok a változások, amelyek a század végére az egyes Kárpát-medencei etnikumok önmeghatározását szilárdítá tették. Amikor aztán a 18. század utolsó harmadában önálló nemzeti útra léptek, maga a jelentéstartalmában kiüresedett fogalom is elenyészett.³¹

Kezdetben a Hungarus patriotizmus még elevenen élt azokban a szláv, német, román értelmiségiekben is, akik saját anyanyelvükért harcosan szót emeltek. A 18. század elején a még meglévő Hungarus-tudat mellett a latinon kívül a nemzeti nyelvek használói körében mind tudatosabbá vált a saját nyelvhasználat igénye az irodalomban és a tudományban egyaránt. Számos szlovák, német anyanyelvű szerző jegyezte meg ebben a korban, hogy Hungarus-mivolta mellett igényt tart saját nemzeti nyelvére és hovatartozásának kifejezésére.³²

A 18. század elején a Magyar Királyságon belül élő, nagyobb népességszámú nemzetek, az északi szlávok/szlovákok és a románok hasonló gondolatmenetre alapozott elmélettel léptek föl annak érdekében, hogy egyenjogúvá emeljék nemzetüket. Mindkét elmélet az autochtonitást hangsúlyozta. A szlovákság körében a 18. század elején kezdődött meg a magyarsággal egyenrangú módon itt élő szlávok autochtonicitásának hangsúlyozása. Az 1720-as évek végi ún. Bencsik-Magin vita a jelenség egyik első megjelenése: a jogász képzettségű Bencsik Mihály kizárta a szlovákságot a *natio Hungarica* fogalmából, vele szemben Jan Baltazar Magin plébános azzal érvelt, hogy mivel a szlovákok itt élnek, itt születtek, joggal részesei a magyarságnak, hiszen az ő őseik vendégszerető módon fogadták be a honfoglaló magyarokat, sőt szerződést kötöttek velük, így a két nép közös hazájává vált a későbbi Magyarország.³³

²⁷ Szűcs Jenő nemzetértelmezése alapvető fontosságú: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp., 1974. 252–253.; Uő: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. Valóság, 1985:3. 32–33.; Fontos összetevőkkel gazdagította a Hungarus-tudat értelmezését: Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita.

²⁸ Klaniczay Tibor. A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása. ItK 1973/2–3. 148–153.

²⁹ Idézi: Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat I. Erős Vilmos bevezető tanulmányával: Kisebbségkutatás 13. (2004) 4. 635–667. id. rész: 653.

³⁰ A kérdésről született tanulmányok, szlovák történészi példákkal: Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae. Eger, 2005.; Ld. még: Szarka László: A modern szlovák nacionalizmus i. m. 19.

³¹ A Hungarus-tudat történeti áttekintésére ld. Miskolczy Ambrus: A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. i. m.; Fontos összetevőkkel gazdagította a Hungarus-tudat értelmezését: Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita. Egy szállóige történetéhez. Bp., 1969.

³² A 18. századi változásokra ld. Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. ItK 2001: 5–6. 513–552.; Szelestei N. László: Hungarus-Hungaricus/Magyarországi – magyar. Közös múltunk és a magyar nyelv. In: Magyar–szlovák terminológiai kérdések. Szerk.: Ábrahám Barna, Piliscsaba-Esztergom, 2008. 50–54.; Moritz Csáky: Die Hungarus-Konzeption – eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstattdesiderat? In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II – Neue Aspekte der beiden Länder. Hrg. Anna M. Drach, Richard D. Plaschka, Adam Wandruszka, Wien, 1982.

³³ Kiss L.: A szlovák nemzeti tudat i. m. 12–13.; Ring Éva: Államnemzet és kultúrnemzet válaszfútján. Bp., 2004. 130.

Hasonlóan a románság erdélyi őshonosságát igyekezett bizonyítani az ún. dákoromán-kontinuitás elmélet, amelynek lényegi eleme, hogy az erdélyi románság ősei már a magyarok bejövetele előtt a területen éltek, és így jelenlétük folytonossága révén ősbí (tulajdon)jogot birtokolnak a területre nézve, mint a (később érkező, honfoglaló) magyarok.³⁴ A dákoromán elmélet nagy lendületet vett a románság körében, amikor a 18. század elején megtörtént a Rómával való unió, és a román értelmiség újabb érvet tudott találni a Rómához csatlakozás igazolására. Szintén a 18. század húszas éveiben indult útjára az a szlovák gondolkodók – főként evangélikus lelkészek és katolikus papok – által kidolgozott elmélet, mely szerint a honfoglaló magyarok a már itt élő szlovák kedvező fogadtatásának köszönhetően nyertek befogadást az ország területére.³⁵ Bár ez az elmélet a 18. század elején számos pozitív jelentéstartalmat hordozott – erre alapozódott például a korban a „közös haza” fogalma, ahol a két nemzet, a szlovák és a magyar, közösen szenvedte el a történelem viharait –, mégis sok változáson ment keresztül az évszázadok során.

A 18. század második felében a szlovák értelmiség meghatározó tagjai, Timon Sámuel, Bél Mátyás, Kollár Ádám Ferenc még egyszerre vallották magukat szlováknak, magyarnak és németnek is, a közös hazában élve többszörös identitás és nemzetiségi kötődés jellemezte őket.³⁶ A legjobban ezt a többszörös identitást a 18. században élt Juraj Papánek sorai fejezik ki: *„Nem tagadom, hogy születésemre nézve szláv (értsd: szlovák) vagyok, de tudd meg, hogy neveltetésemre nézve német, nemességemre pedig magyar, jelenlegi lelkipásztori munkámra nézve illír.”*³⁷ Ezzel egyidejűleg végbement a szláv nyelvek–szláv nemzetek differenciálódása, ennek révén öntudati szinten történő szétválása is. Ugyan a szlovák és a magyar történetírás nagyon különböző nézeteket vall a szlovák nemzetté válás terén, annyit azonban leszögezhetünk, hogy a középkori Magyar Királyság területén még nem beszélhetünk szlovák etnikumról, hanem csak a Kárpát-medencében élő különféle szláv népekről. A különféle szláv etnikumokról szólva a kora újkori történeti forrásokból sem lehet pontosan tudni, melyik szláv népességről beszélnek, vagyis, hogy pontosan a szlovákokat vagy másokat értenek-e alatta, a latin nyelvű forrásokat tehát argumentációként nem lehet e kérdésben felhasználni. Ennek ellenére a mai szlovák történetírás következetesen igyekszik bizonyítani, hogy a *slavus* latin alak minden esetben a szlovákokat jelölte.³⁸

A fentebbiekben már említett, a magyarokat a Morva birodalomba szívélyesen befogadó szláv lakosság gondolatából fogant pozitív tartalmú „közös haza” – „közös sors” értelmezése a 18. század végére eltávolodott eredeti jelentésétől, és egyre inkább lehetőséget adott arra, hogy az ősi szlovák lakta terület elfoglalásának elsőbbségére hivatkozva, a szláv/szlovák nemzetiség arra kizárólagos igényt formáljon. Kérdésként fölmerülhet e ponton, hogy a kezdeti, pozitív jelentéstartalommal bíró „közös haza” képzeje vajon hogyan és miért fordult ellenkezőjére, hogyan lett a magyarokkal szemben ellenséges érzés táptalajává.

A 18. század második felében még számos nemzetiségi szerző volt, aki – Hungarus-patriotizmusától vezéreltetve – egyszerre lépett föl a magyar nyelv művelése és saját anyanyelve érdekében. A század végére azonban a magyar nyelv támogatásának ügye mindinkább politikummá vált, és a nemzetiségi nyelven alkotó értelmiség már saját nyelvéért emelt szót országos és helyi politikai fórumokon, valamint a korabeli publicitás színterein, ami egyúttal az adott nemzet ön-értelmezésének, a saját múlt megteremtésének eszköze is volt.³⁹ A 18. század végén született meg a nyugat-szlovákiai nyelvjárásból az első „hivatalos” szlovák nyelv Anton Bernolák és Juraj Palkovič tevékenységének köszönhetően.⁴⁰

³⁴ Miskolczi Ambrus: A kontinuitás-vita historikuma. (Tallózás a román etnogenezis historiográfiájában.) In uő.: *Eszmé és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.* Bp., 1994. 8–21.

³⁵ Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése i. m. 8–21.

³⁶ Kiss László–Tarnai Andor: Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé. Bp., 1984.

³⁷ Papánek ((1738–1802) arra utalt, hogy egy Pécs környéki horvát faluban állt lelkipásztori szolgálatban. Kiss László idézi e sorokat: A szlovák nemzeti tudat születése i. m. 13–14.

³⁸ Erre példákat is hoz: Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése i. m. passim.

³⁹ Szelestei Nagy L.: Hungarus-Hungaricus i. m. 53–54.

⁴⁰ A szlovák nyelvfejlődés vonatkozásában problémát okozó felekezeti megosztottságra és a szlovák nyelv fejlődésére ld. Kiss L.: A szlovák nemzeti tudat születése i. m. 24–27.; Kőmíves Tibor: A szlovák nyelvújítás. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Tom. 16. fasc. 1. 2011. 51–62.

Az egyes nemzetek öntudatra ébredése magában foglalta az igényt arra, hogy mint nemzeti közösség kilépjenek az évszázados homályból, és színről-színre láttassák és képviseljék magukat az államhatalmi struktúra minden terén. Gondolatmenetünknek itt kell kissé visszatekintenie a kora újkori rendi nemzet fogalmához.

Az ország és a rendi nemzet fogalma a kora újkorban

A középkorban kialakult és a magyar jogtörténetben először Werbőczy által megfogalmazott organikus államszemlélet értelmében az ország (*regnum*) egy egész testet alkot. Werbőczy István volt az, akinek jogszemléletében a Szent Korona fogalmában egyesült a király, a nemzet és magának az államtestnek a képe. Ez az elképzelés meghatározó módon hatott a magyarországi politikai közgondolkodásra is, sajátosan magyar alkotmányjogi szemléletté vált.⁴¹ A korszak politikai közgondolkodásában másrésről a *regnum* a *res publica*-val azonos értelmű kifejezésként az államot, a politikai közösséget is jelentette.⁴² A *Regnum* és a Szent Korona fogalma a 16. században területi értelemben is azonosnak értelmezhető, ugyanis az országot alkotó területrészek egyúttal a korona részét is képezik.⁴³ A középkorban Erdély és Horvát-Szlavónia mint a Magyar Királyság része, a magyar Szent Korona tagja (*membrum*) létezett. Ennek a kötődésnek fennállását még a 16–17. században sem vonták kétségbe. Erdélyt mint a Szent Korona különálló tartományát a 15. század közepétől már Erdélyországgént (*Regnum Transilvanense*) is emlegették. Érdemes megjegyezni, hogy a latin *regnum* kifejezés használata a terület-értelmezés mellett magában foglalta azoknak a közösségeknek összességét is, amelyek az ország ügyeinek intézésében részt vesznek, akik az országgyűlésen a törvényeket hozzák.⁴⁴

A középkori és kora újkori magyar nemzet mibenlétét hosszú évszázadokra Werbőczy István Tripartituma határozta meg. Eszerint a magyar nemzetet alkotó országlakosok (*regnicolae*), azaz a magyar nemzet fogalma alatt a magyar nemesség értendő, mindazok, akik őseik jogán, vagy egyéni érdemeikre tekintettel, annak elismeréseképpen fölvetettek a magyar nemesség soraiba, és ezen a jogon a politikai hatalomból is részesültek, politikai jogokat gyakoroltak.⁴⁵ A magyar nemesi rendbe történő felvétel esetében korszakunkban irreleváns volt az illető személy nemzetiségi hovatartozása, anyanyelve. Ha valaki megfelelő szolgálatokat tett a magyar király, azaz a Szent Korona számára, és kiemelkedő cselekedetei vagy érdemei elismeréseképpen a király nemesség soraiba emelte, a *natio Hungarica* tagja lett. A megadományozott személy a privilegizált nemesi rend soraiba került, magával hozva örököseit, sőt egész családját is. E ponton még egyszer fontos hangsúlyozni, hogy a *natio Hungarica* soraiba egyéni érdemek alapján lehetett bekerülni. Az így a köznépből (*plebs*) kiemelt megadományozott tehát személyre szólóan kapott privilegizált helyet a nemesi társadalomban, ehhez kapcsolódó politikai joggyakorlási lehetőséget, amiért cserébe kötelező lojalitással kellett viseltessen a mindenkori magyar állam és annak uralkodója iránt.

A magyar nemesség számára önazonossága meghatározásához az ősi, a honfoglalóig visszavezetett családi eredet tudata is számba vehető tényező volt, ha nem is a legfontosabb. A nemesi rendhez való tartozást sokkal inkább és elsősorban a közösséghez tartozók azonos jogállása, az azonos jogok birtoklása határozta meg. Ehhez képest – a rendi szemléletből fakadóan – azok az egyéb tényezők, amelyek egyfajta egymáshoz-tartozást határozhattak volna meg, például a közös anyanyelv, etnikai azonosság, vallás, csak másodrendűnek bizonyultak.⁴⁶

⁴¹ Csekey István: Werbőczy és a magyar alkotmányjog. In: Werbőczy István. Balás P. Elemér, Csekey István, Szász István és Bónis György egyetemi tanárok előadásai. Acta Juridico-Politica 2. Universitas Francisco-Josephina. Kolozsvár, 1942. 74–75.

⁴² Canning, Joseph: Középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp., 2002.

⁴³ Eckhart F.: A szentkorona-eszme története i. m. 246.

⁴⁴ Eckhart F.: A szentkorona-eszme története i. m. 240.

⁴⁵ A magyarországi nemzetfogalom és nemzetszemlélet elemzése: Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. Sorsunk 1943. 730–738, 836–844, 891–895., 1944. 34–42., Újraközlése Erős Vilmos bevezető tanulmányával: Kisebbségkutatás 13. (2004) 4. 635–668., 14. (2005) 81–94.

⁴⁶ Szabó I.: Nemzetszemlélet i. m. Kisebbségkutatás 13. 649–650.

A magyar nemességet a középkorban, kora újkorban számos nemzetiség tagjai gyarapították, akik életvitelükben, nyelvhasználatukban is elmagyarosodtak, részben azért, mert a fölemelkedéshez illendőnek és követendőnek tartották, részben azért is, mert keveredtek magyar nemzeti-ségű nemesi családokkal. A 18. század végéről származó adatokat idézett Szabó István egyik tanulmányában arra vonatkozóan, hogy a magyar nemesség nemzetiségi összetettségét bemutassa: „Fényes Elek statisztikája szerint az ország férfi-nemeseinek száma – ideszámítva a személyükre nemességet élvező papokat is – 136 093 volt. Fényes e számot négygyel szorozva a magyar nemesség lélekszámát 544 312-re, egyben a magyar ajkú nemesek számát 464 705-re, a többi közül a szláv ajkúakét 58 000-re, s a román és német ajkúakét 21 666-ra tette.”⁴⁷

A magyar rendi nemzetet a nemzetiségi tekintetben sokszínű nemesség jelenítette meg a politikai közélet felsőbb fórumain, országos hivatalokban és tisztségekben, de a megyei-városi igazgatásban is, ami a 17. század második felében és a 18. században már teremthetett egyenlőtlenségeket azokban a régiókban, amelyekben a nem-magyar etnikum volt többségben.

Voltak azonban olyan kiváltságolt rendi nemzetek is a királyság területén, amelyek esetében az egy nemzetiséghez való tartozás egyúttal a privilegizált helyzet biztosítója is volt. Azok a Magyar Királyság területére betelepített népcsoportok, amelyek egy adott időpontban, egy tömegben, a király hívására érkeztek, és katonai segítséget tudtak felajánlani az országnak és a királynak, egész nemzetükre érvényes privilégiumot kaptak, amelynek kiemelt része volt a megtelepedésre kapott terület, és az ehhez tartozó territoriális önkormányzatiság. Ilyenek voltak például Erdélybe az 1224. évi *Andreanum*-nak nevezett privilégiumlevéllel letelepített szászok, vagy a szintén Erdélybe beköltözött székelyek – bár ők nem egy konkrét adomány értelmében rendelkeztek privilégiumokkal –, de a későbbiekben a kunok, vagy a 16. században I. Ferdinánd által a Temesközben megtelepített, és 1552-ben privilegizált rácok is. Ezek a privilegizált népcsoportok nyilvánvalóan már a korai időktől kezdve rendelkeztek közös etnikai tudattal.⁴⁸

Az így adott királyi privilégiumokról hangsúlyozni kell, hogy ezek, a magyar nemesek személyre szabott privilégiumaival ellentétben nem egy személyre/családra vonatkoztak, nem egy személy egyéni érdemeiért kapott kiváltságok voltak, hanem egy adott csoport a várható és remélhető szolgálataiért kapott kiváltságokat tartalmazták. Ezekben a kiváltságokban az etnikai csoport minden tagja részesült, társadalmon belül elfoglalt helyüktől, vagyoni helyzetüktől függetlenül, csupán abból fakadóan, hogy része volt az adott (nemzeti) közösségnek. A középkorban vagy a kora újkorban megszerzett ilyen közösségi kiváltságok legfontosabb részét képezték az adott nemzeti közösség önkormányzatiságára vonatkozó engedmények.

A kora újkori viszonyokból értelemszerűen fakadt, hogy az egyes etnikumoknak azon tagjai, akik nem léphettek be a rendi nemesi nemzetbe, vagy éppen nem voltak egy privilegizált náció tagjai, és így módon sem jutottak a politikai joggyakorlás lehetőségeihez, előbb-utóbb igényt tartanak erre.

A 18. század második felében figyelhető meg a magyarországi nemzetiségek önazonosság tudatában, hogy a nyelvi, etnikai-kulturális tényezők kezdtek eggyé forrni. A II. József-kori abszolutizmus nyelvrendeletei akaratlanul is mozgásba hozták az etnikai tudat nyelvi komponensét, és a már korábban is formálódó nemzeti értelmiségi réteg egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a nyelv közösségformáló erejének, mint ahogyan ezt a későbbiekben látni fogjuk. A 18. század végén azonban a nemzeti nyelvek művelésének fellángolása egyfajta, a német nyelvvel, és a német nyelvben megnyilvánuló uralkodói törekvésekkel szembeni protest-mozgalomként indult, első-sorban egyfajta rendi ellenállásként irányult a központi kormányzat egységesítő politikája ellen.⁴⁹ A jozefinista korszak reformrendeletei azonban mégis megkívánták az anyanyelvek művelésére irányuló intézkedéseket, hiszen a kormányzatban vagy közszolgálati tisztségekben szolgáló hiva-

⁴⁷ Szabó I.: Nemzetsszemlélet i.m. Kisebbségkutatás 13. 653.

⁴⁸ A kérdésre utal Szarka László: A modern szlovák nacionalizmus sajátosságai. In: A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918. Szerk.: Szarka László. Bp., 2011. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori iskolája közleményei 2.) 11–31. különösen: 11–17.

⁴⁹ Benda Kálmán: A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-monarchia országaiban. *Századok* 106. (1972) 1–2. 157–161.

talnoki réteggel célszerű volt anyanyelvén (is) kommunikálni, amit az ún. felvilágosult abszolutizmusnak nevezett kormányzati szisztéma nép felé irányuló érdeklődése tovább ösztönzött. Miközben a 18. század utolsó harmadában felélénkülő anyanyelvi mozgalmak nem jelentettek egyben politikai fellépést is az uralkodó ellen, a császár halála után, 1790-ben az egyes nemzeti mozgalmak hirtelen a bécsi központi kormányzat ellen fordulnak, és a magyarok ellen is, hiszen a rendi országgyűlés ebben az évben javasolta a magyar államnyelvvé nyilvánítását. Válaszul a horvátok azonnal tiltakoztak, a szerbek politikai autonómiát kezdtek követelni, a románok pedig negyedik rendként kívánták magukat elismertetni Erdélyben. A század végén jelent meg Anton Bernolák *Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum* című, a szlovák nyelvért folytatott küzdelem első nagy alkotása.⁵⁰

II. Erdély rendisége, nemzetei a kora újkorban

A Magyar Királyság keleti területein a Buda elfoglalását (1541) követő esztendőekben kezdődtek meg azok a belső, közjogi változások, amelyek egy új államot alakítottak ki. A leszakadt terület központi magja Erdély volt, amely már korábban is rendelkezett egyfajta tartományi különállással, rendi társadalma, az ott élő és különleges jogállással bíró szászok, székelyek miatt más módon fejlődött, mint az ország más részein.⁵¹ Az is világos azonban, tartományi különállása ellenére, hogy Erdélyt és a hozzá tartozó tiszántúli területeket külső erők indította el azon az úton, amely egy a Magyar Királyságtól elkülönülő államhoz vezetett. Erdélyben a Mohács előtti évtizedekben jól megfigyelhetően megerősödött az a tartományi összetartozás-tudat, amelynek kialakulása jóval korábban vette kezdetét. Ebből azonban nem következett volna feltétlenül és törvényszerűen a Magyarországtól való elszakadás, hiszen ezt maguk az erdélyi rendek sem akarták, elismervén, hogy Erdély a magyar Szent Korona tagja. Ebben a folyamatban a Magyarországot ért oszmán támadás és ennek következményei az ismert történelmi események katalizátorként hatottak, és a tartományt a kényszerű önállósodás útjára terelték. Így formálódott ki hosszú évtizedek során az új magyar állam, az Erdélyi Fejedelemség.⁵² Az erdélyiekben azonban erősen tovább élt a Szent Koronához való tartozás tudata, és ez a fejedelemség fennállásának százötven éve alatt nagyon sokszor, a legváltozatosabb kifejeződési formákban bukkant föl.

A fejedelemség megnevezése és közjogi helyzetének körülírása először az ún. speyeri megalapodásban nyert írásos formát. A keleti és a nyugati országrészek uralkodói, I. Miksa magyar király és Szapolyai János Zsigmond választott magyar király, valamint az általuk uralt országrészek közötti vitás közjogi helyzet megoldására született meg a szerződés 1570–1571-ben. Ebben János Zsigmond lemondott választott királyi címéről, és helyébe fölvette az Erdély és Magyarország hozzá kapcsolt részeinek fejedelme címet, és formálisan is megalakult a keleti magyar állam, amelyet innentől kezdve Erdélyi Fejedelemségnek nevezünk. A latin *Partium* kifejezés ettől kezdve jelentette az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó, a történelmi Erdélyen kívüli területeket. 1571-ben a *Partiumot* alkotó vármegyék Bihar, Máramaros, Kraszna és Közép-Szolnok voltak.

A 17. század folyamán a Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá kerülő terület többször változott. Az 1606. évi bécsi béke értelmében Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegye került Bocskai István haláláig, azaz alig fél esztendőre erdélyi fennhatóság alá. 1622-ben a nikolsburgi békében Bethlen Gábor szintén élete időtartamára szerezte meg Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Borsod, Abaúj és Zemplén vármegyéket, amelyeket 1630-ban csatoltak vissza Magyarországhoz. Az 1645. évi linzi békében I. Rákóczi György ismét Erdélyhez kapcsolta az előbbi hét vármegyét, hasonló feltételekkel és azzal a kiegészítéssel, hogy Szabolcsot és Szat-

⁵⁰ Anton Bernolák (1762–1813): *Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum*. Posonii, 1787.

⁵¹ A középkori erdélyi társadalomra összefoglalóan: Makkai László: Erdély helye a középkori Magyar Királyságban. In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Makkai László, Mócsy András. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp., 1986. 235–408. különösen: 316–334., ld. még: Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 1941.; Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. (reprint) Bp., 1988.

⁵² A Magyarországgal szembeni oszmán politikára ld: Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.; Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése i. m.

márt halála után fia is megtarthatta. Ily módon a fejedelem 1648-ban bekövetkezett halála után csak öt vármegye került vissza Magyarországhoz, az említett kettő azonban 1660-ig gyarapította a fejedelemség területét.

Az erdélyi rendek az új állam alaptörvényeinek és alkotmányos rendjének megalkotása során a továbbvitték a Magyar Királyságban működő politikai berendezkedést, törvényhozási és kormányzati rendet. Az 1540-es évek rendi gyűlésein megalkották saját alaptörvényeiket, megújították az új állam egységét biztosító szövetséget, azaz a rendi uniókat. Az erdélyi rendek Mohács előtről datálódó uniójának fenntartása, illetve a közös érdekek alapján abban megfogalmazódó egységre törekvés a fejedelemség korában is az erdélyi államszervezet egyik alapvető jellemzője volt.⁵³

A rendi unió fogalma azonban a 17. század közepére átalakult. Az 1613: VII. tc., majd Bethlen Gábor halála után az 1630: I. tc. is megújította a rendek közötti uniót, amely ekkor már kiterjedtebb értelmet kapott. Ezekben a törvénycikkekben már nem csupán arról volt szó, hogy a rendek összehangolt véleményre jussanak az ország közügyeit illetően, és hogy két nemzet döntése a harmadikra nézve is kötelező legyen, hanem arra is vonatkoztak, hogy a natiók garantálták egymás jogainak megtartását. Az erdélyi törvénycikkek első nagy összegzése, az *Approbatae Constitutiones* (1653) részletesen megfogalmazta, mit is értenek az unió alatt: „*a négy recepta religiónak szabados exercitiuma [gyakorlása] legyen; három nemzetből állván az ország (és azok constitutiói megtartatván), ha valamelyik nemzetnek szabadságában, immunitásiban, privilégiumiban szokott és régen bévött rendtartásiban bántódása lenne, requirálván felőle a két nemzetséget, tartozzanak hitek és kötelességek szerint ország gyűlésének előtte is de facto megtalálni a fejedelmet és tanácsit, a panaszolkodó nemzetségnek megbántódása felől; sőt minden úton és módon a három nemzetség egymásnak óltalommal, segítséggel tartozzék lenni, méltó panaszolkodásukra.*”⁵⁴

Az uniókat megújító törvénycikkek így módon a 17. század közepére alaptörvénnyé, az alkotmányosság sarokköveivé váltak. A rendek általában új fejedelem trónra kerülésekor újították meg ezeket a szövetségeket/uniókat, amelyekre a fő tisztségviselőknek, sőt olykor az alacsonyabb rangúaknak is ún. uniós esküt kellett tenni. Ez lényegileg megegyezett az alkotmányra tett esküvel. Ezáltal az esküt tévő személy kötelezte magát a négy bevett vallás gyakorlatának megtartására, a rendek tagjainak jogvédelmére, amelynek lényege az volt, hogyha egy adott nemzethez tartozó egyént személyében vagy javaiban sérelem ért, és a fejedelem nem adott számára elégtételt, akkor a másik két nemzet törvényhatóságához fordulhatott, és így a három nemzet törvényhatóságai együttesen folyamodhattak a fejedelemhez a törvényesség érvényesítéséért. Ilyen esetben természetesen mindenkinek a maga jogrendje és a közös jogrend elfogadása alapján adatott elégtétel.

A politikai jogokat gyakorló erdélyi rendi nemzeteket hagyományosan a magyarok (*natio Hungarica*), székelyek (*natio Siculica*), szászok (*natio Saxonica*) alkották. Ez a rendszer fennmaradt a fejedelmi korban, sőt a rendek mindvégig eltökélten ragaszkodtak saját korábbi jogrendjükhöz, privilégiumaikhoz. Ennek előnyei és hátrányai is voltak. Egyrésztől biztosították az adott territóriumon belüli, évszázadok alatt kiformalódott belső kormányzati-törvénykezési rend fenntartását, másrészt az egyes natiók egymás számára is biztosítékot jelentettek saját rendi kiváltságaik megőrzésében. Az erdélyi fejedelmek az állam fennállása alatt – néhány változástól témánk szempontjából itt eltekintve – alapvetően mindvégig meg is őrizték a rendek hagyományos privilégiumait.

A fejedelemség állami egységének megtartásához ugyanis mindenkor szükség volt a rendek támogatására, és azt csak akkor tarthatta meg a fejedelmi hatalom, ha a rendek jogait biztosította. Az állandó külső veszélyhelyzet okozta szorongatottság, a fentebb említett rendi-társadalmi jogrend szilárdsága egyben tartotta és egyúttal merevvé is tette az államot, elzárva a változást hozó

⁵³ Jól ismert a kápolnai „unio fraterna” (1437), majd a medgyesi unió (1459), vagy az 1506. évi segesvári unió. Deutsch, Friedrich: Die „Unionen” der drei ständischen „Nationen” in Siebenbürgen bis 1542. Archives des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. XII (1874) 99–102.; Az uniók további értelmezéséről: Oborni T.: Tartományból ország i.m.; Trócsányi Zsolt: Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben. Bp., 2005. 29–36.

⁵⁴ *Approbatae Constitutiones Pars III. Tit. I.* In: Erdély Országának Három Könyvekre osztatott Törvényes Könyve. Kolozsváratt, 1815. 77.

európai társadalmi-kormányzati folyamatoktól. Ez a zárt, megmerevedett rendi struktúra azzal járt, hogy az Erdélyben a 16–17. században egyre nagyobb számban élő románság továbbra sem szerzett rendi jogokat, kirekesztődött az ország politikai vezetéséből.

Románok a 16–17. századi Erdélyben

Arra a kérdésre, hogy a románság miért is nem alkotott rendi nemzetet a kora újkori Erdélyben, jóval korábbról induló történelmi jelenségekben keresendő a válasz. A románok – korabeli kifejezéssel élve vlachok – hagyományosan juhtenyésztéssel foglalkozó népességének megtelepedése a Kárpát-medencében a 13. században, a tatárjárás után kezdődött, a román pásztorok a Déli-Kárpátok hegyvonulatain átkelve érkeztek Erdélybe. A kezdetben szórványosan induló betelepülést a 14. századtól tömegesen, mintegy népvándorlásszerűen beérkező csoportok követték. Először Fogaras környékén és Hátszeg területén telepedtek meg, majd a Bihar-hegység lejtőit is birtokba vették. A 14. század második felében Moldvából is érkezett egy nagyobb népcsoport Erdély északi részeire. Ebben a században sorra telepedtek meg kisebb létszámú vlach közösségek a hegyvidékek és a síkságok találkozásánál, általában a magyarság által nem lakott területeken. Az első román helynév Erdélyben, a Hunyad megyei Nucșoara, 1360-ból adatolható. A 15. században megfigyelhető jelenség, hogy a románság szinte teljesen elhagyta észak-balkáni őshazáját, és a Duna bal partján keresett új hazát magának.⁵⁵

A transzhumáló-juhpásztorkodó életmódot folytató románság a 14–15. század folyamán megtelepedett a Mezőségen is, így alakultak ki az ún. ikerfalvak: egy magyar falu közelében egy románok lakta település is létrejött, az ugyanazt a nevet kezdte el viselni oláh-előtaggal, a korábbi magyarok lakta falu pedig megkapta a magyar-előtagot. A magyar királyok mellett a magánföldesurak is telepítettek be román lakosságot üresen álló birtokaikra, akik a már ott élő magyar jobbágyaknál általában kedvezőtlenebb jogi és gazdasági helyzetbe kerültek, már csak azért is, mert a hegyoldalakban, erdős területeken kaptak szállásföldet. Ezeken a területeken erdőirtással kellett szántóföldeket nyerni, hiszen a pásztorkodó juhtenyésztés mellett egyre inkább át kellett térniük a földművelő életmódra. A 15–16. században így jöttek létre a hegyoldalakon a már vitathatatlanul román nevű, románok lakta települések, amelyeken mindkét tevékenységre lehetőség adódott.

A románság betelepülésének vezetőit, majd Erdélyben belüli falvaik vezetőit – már a legkorábbi időktől kezdve – kenézeknek vagy vajdáknak nevezték. Ők irányították a megtelepedést követően a falu életét, bíraskodási, katonai vezetők is voltak. A 14. század közepétől figyelhető meg, hogy a kenézek a magyar királyoktól adománybirtokot kaptak, és egyfajta „félnemesi” állapotba (*nobilis kenezius*) kerültek, sőt kiemelkedő érdemeikért sokan tovább emelkedtek, elnyerték a valós, országos magyar nemesi státust, és néhányan jelentős méltóságokba, tisztségekbe kerültek. Ez már nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy bekerültek a magyar (értsd: magyarországi) nemesség társadalmi csoportjába, azaz a *natio Hungarica* tagjai lettek. Fontos megemlíteni azonban, hogy amíg a szászok, székelyek soraiból kiemelkedett nemesek Erdélyben bárhol, vagy az egész ország területén is bárhol kaphattak nemesi birtokot, addig a kenézek általában azokat a falvakat kapták meg királyi birtokadományként, amelynek korábban vezetőként az élén álltak. Ilyen román eredetű rangos nemesi családok voltak pl. a Drágffyak, Mayládok, Macskássyak, Kendeffyek. Sokan nyertek nemességet a Hunyadiak alatt, hiszen többnyire a déli, a törökök által fenyegetett területeken élve, komoly feladatokat tudtak vállalni az ország déli határainak védelmében.

Az ily módon a pásztorkodó-földművelő állapotból felemelkedett nemesek értelemszerűen egy már létező rendi struktúrába, a Magyar Királyság rendiségébe tagozódtak be. Ez a társadalmi státusváltás azonban számukra semmilyen – mai értelemben vett – „nemzetiségi” konfliktust nem okozott. Elsősorban azért, mert rangot, birtokot, meggazdagodást jelentett, bekerülést a pri-

⁵⁵ A román nép eredetéről és korai erdélyi történetéről a magyar történetírás álláspontját foglalja össze: Erdély története I. Ld. még: Miskolczy Ambrus: *Románok a történelmi Magyarországon* i. m. 17–31.; Durandin, Catherine: *A román nép története*. Bp., 1998.

vilegizáltak, a politikai jogokat gyakorlók közé. Az így nemességet szerzett családok hamarosan életvitelükben, nyelvükben is elmagyarosodtak, sőt a római katolikus vallásra is áttértek. Jelenlegi tudásunk szerint a középkor végén Erdély román lakossága mintegy 150 ezerre becsülhető, miközben a félmillióssá váló lakosság több mint fele a magyar és a székely etnikumból került ki.

A 16. század folyamán a középkorban elkezdődött betelepedési folyamat, és egyúttal az erdélyi románság földművelésre való áttérése és a síkságok felé terjeszkedése tovább folytatódott, sőt a század végén újabb betelepedési hullám indult meg a Kárpátokon túlról. Sok új román falu jött létre, azonban megint csak a nehezebben megművelhető, rosszabb minőségű földeken, hegyes vidékeken. A 16–17. században a románság aránya Erdély társadalmában egyre nőtt: egy részük a magyar nemességbe integrálódott, ennél fogva egyéni érdemei révén hozzájutott a rendi jogokhoz, a népesség nagyobbik része pedig a földesurak szolgálatába állva a szélesen értelmezett jobbágyrétegbe tagozódott be. A román jobbágyoknak a korábban szokásos juhádó mellett földesuraik számára különleges járadékokat is kellett fizetniük.⁵⁶

Létszámbeli gyarapodásuk ellenére a románság egységes nemzetként a fejedelemség keretei között sem tudott politikai jogokhoz hozzájutni. Ennek okai között megemlítendő a románság Erdélybe telepedésének fentebb leírt lassú, elhúzódó folyamata. A Kárpát-medencében történő megtelepedésük idején egy, már meglévő állam keretei közé érkeztek, amelynek már kialakult, vagy legalábbis erőteljesen formát öltő rendisége volt. Betelepedésük ráadásul sporadikusan történt, nem oly módon, mint akár a szászok, vagy más, fentebb említett egységesen, egy adott eseményhez köthetően beérkezett más népcsoportoké. Így nem nyílt alkalom a törvényesen privilegizált letelepítésükre. Az állam, amelynek területére érkeztek, a magyar állam volt, amelynek társadalmi tagozódásához, az itteni megtelepedett életmódhoz, közigazgatási- és jogrendhez szintén alkalmazkodniuk kellett.

A románság elkülönülését Erdély társadalmán belül a középkorban és a kora újkorban nem nyelvük, sokkal inkább életmódjuk különbözősége és vallási elszigeteltségük jelentette.⁵⁷ Az ún. népi öntudat első megjelenési formáira 16. század végén találunk példát. Ekkor azonban már a magyar nemesség részéről észrevehető egyfajta idegenség román anyanyelvű jobbágyaival szemben, amit a nyelv és a vallás, valamint a szokások különbözősége okozott. A létszámbeli gyarapodás egyre inkább arra kényszerítette a román lakosságot, hogy feladva a juhászoktól való földművelést, de az újonnan kihaló rosszabb minőségű földek nem biztosították a családok megélhetését, így a „jómódú pásztorkból nyomorgó földművesek lettek”.⁵⁸ A súlyos szegénység azután rablásra, fosztogatásra kényszerítette a lakosság egy részét, állandó problémát okozva a magyar közigazgatásnak, sőt az esetenként jobb módú, magyar nemzetiségű jobbágyoknak, és az általában magyar nemzetiségű földesuraknak. Nem meglepő, ha a későbbi évszázadokban súlyos következményekkel járó, lebecsülő és bántó kifejezések honosodtak meg ebben a korban, pl. rabló oláh. Így a szegénységgel együtt járó társadalmi alacsonyrendűséget, az emiatt érzett megvetett helyzetet még inkább súlyosbították az efféle, az etnikai hovatartozásra is utaló bántó jelzők.

A keleti kereszténység mellett szilárdan kitartó népességet a 16. században érintette meg a reformáció. 1544-ben Brassóban kiadtak egy román nyelvű katekizmust, majd ezt követően több szertartáskönyv, imakönyv jelent meg románul, de a román köznép ellenállt az új hitelveknek, és kitartott az ortodoxia mellett. Mégis, a reformáció igehirdetési törekvéseinek volt hatása az erdélyi románságra, elsősorban az anyanyelvű prédikálás támogatása révén. Így igyekeztek fölvenni a harcot a rengeteg különféle babona, kuruzslás, a népi démonhit formái ellen.⁵⁹ 1574-ben Báthory István erdélyi fejedelem idején az országgyűlés először foglalta törvénybe az ortodox románság püspökválasztási jogát.⁶⁰ Bár a keleti keresztény vallásfelekezet nem került az erdélyi négy bevett

⁵⁶ Jakó Zsigmond: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok I. Szerk.: Déér József, Gáldi László. Bp., 1943. 508–571.

⁵⁷ Miskolczy Ambrus: Románok a történeti Magyarországon. Budapest, 2005. (Kisebbségkutatás könyvek)

⁵⁸ Makkai László: Magyar–román közös múlt i.m. 97.

⁵⁹ Juhász István: Reformáció az erdélyi románok között. Bp., 1940.; Makkai László: Magyar–román közös múlt i. m. 99–101.

⁶⁰ „[...] hogy az keresztényen való oláh papok az kit magok közül püspökségre választani akarnak, szabadon

vallás (*recepta religio*) közé, gyakorlása semmilyen módon nem állt korlátozás alatt. A 17. században még voltak kísérletek a reformáció elterjesztésére a románság köreiből, így például 1640-ben megjelent a Heidelbergi Káté románul, de az új hit nem tett szert nagy népszerűsége, talán csak a hátszegi és a bánáti románság között nyert nagyobb teret, ahol a társadalom szervezettsége a legközelebb állt a magyar paraszti társadalomhoz. 1648-ban román nyelvű Újszövetség jelent meg Gyulafehérváron. Az erdélyi törvények 1678-ban megtiltották az ortodox papok további megnevesítését. Az 1688-ban Havasalföldön románra fordított Biblia eljutott Erdélybe is, ez mindenképpen mutatta az anyanyelvűség igényét az ortodox lakosság körében. A vallási és ebből fakadó életvitelbeli különbségek a 16–17. században már kimutathatóan okoztak egyfajta távolságtartást, elkülönülést a korabeli Erdély magyarsága és románsága között.

A korszakban a magyar nemesség soraiban a románsággal szemben kialakuló ellenséges érzést nagyban fokozta Vitéz Mihály havasalföldi vajda erdélyi bevonulása. A vajda Rudolf császár helytartójaként 1599-ben foglalta el Gyulafehérvárt, magával hozva havasalföldi embereit, és 1601-ben bekövetkezett haláláig vett részt az erdélyi politikai csatározásokban. Az eseményeket megörökítő Szamosközy István, a korszak kitűnő humanista történetírója műveiben igen erős gyűlölettel viseltetett az összes, bárhonnan is való románok iránt. Talán innentől ivódott bele a magyar nemesi társadalomba a románokkal szembeni idegenkedés, legyenek azok jobbágyságok vagy a szomszédos vajdaságok bojárjai.⁶¹

A 16–17. században az Erdélyi Fejedelemségben a románság népességszáma egyre gyarapodott. Kiváltképpen a századfordulón zajló tizenöt éves háború utolsó időszakában vett új lendületet a szomszédos Moldva és Havasalföld felől érkező románság betelepülése. A háborús pusztulás a Mezőségen, a Szamos és Maros mentén főként a magyar etnikum lakta településeket érte, így ezekre a részekre, sőt a 17. század elején még a Székelyföldre is érkeztek román jobbágyságok. A 17. század erdélyi fejedelmek figyelemmel fordultak országuk román lakossága felé. Báthory Gábor adómentességet adott a román papoknak, az őt követő Bethlen Gábor igyekezett a reformációt elterjeszteni közöttük, de szintén kevés sikerrel. Szinte mindegyik fejedelem adott kiváltságokat román lakosságú falvaknak, pópáknak, segítette az egyházszervezést.⁶² A románság társadalmi integrációjának a kora újkori Erdélyben is igen fontos eszköze volt a nemesség-adományozás is. A fejedelmek főként diplomáciai, vagy kancelláriai, esetenként egyházi szolgálatért román nemzetiségű személyeknek ugyanúgy adtak nemesség- és címeradományt, megnyitva ezáltal előttek a társadalmi felemelkedés útját, ahogyan magyar vagy székely szolgálattétveiknek.

Az erdélyi román parasztság és a magyar nemesség közötti konfliktusok a 17. század közepén ismételen előtérbe kerültek. I. Rákóczi György uralkodása idejében ezek nem feltétlenül a nemzetiségi hovatartozásból, hanem inkább a társadalmi státusból eredtek. A vallásügyi törvények az ortodoxiát megtűrt felekezetnek nyilvánították, ez azonban még mindig nem jelentette a vallásgyakorlás korlátozását. Az erdélyi *Approbatæ Constitutiones*-nak nevezett törvénykönyvben (1653) viszont a román népességgel szigorúan eljáró rendelkezést fogalmazott meg, ami sok félremagyarázásra adott lehetőséget az utóbbi évtizedekben: „Noha az oláh nemzet propter bonum publicum admittáltatott [a közjó érdekében bocsáttatott be] ez hazában; mindáltal nem vévén eszében állapotjának alacsony voltát, némely nemes atyánkfíát impediálták [megsértették], hogy az ő innepeiken ne légyen szabad munkálkodni. Végeztetett ezért azok ellen, hogy a magyar nationak [értsd: földesuraiknak] ne praescribáljanak [rendelkezzenek] és ennek utána is a feljebb megírt okból meg ne háborítsanak.”⁶³

Ennek az intézkedésnek oka, eredete az volt, hogy ortodox vallási ünnepeken a román jobbágyság nem akart földesura számára dolgozni, mert úgy vélték, az adott szent megbünteti őket

választhassanak.” 1579. évi Tordán hozott törvény. In: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Szerk.: Veszely Károly Kolozsvárt, 1860.186.

⁶¹ A román-magyar együttélésre összefoglalóan ma is kiválóan használható: Makkai László: Magyar-román közös múlt. Bp., 1948.; Oborni Teréz: '...quem historiae Transylvaniae patrem merito dixeris...' Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István. *Korunk*, III. folyam XXII. (2011) 5. 16–22.

⁶² *Benda Kálmán*: Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században. In: Magyarok és románok. i. m. 35–73.

⁶³ Makkai László: Magyar-román közös múlt 105.

érte. Ezt a magyar földesurak sérelmezték, ezért léptek föl ellene az idézett törvénycikkben. Az *Approbatae* egy másik helyen az oláh papokról rendelkezett: „Noha az oláh natio az hazában, sem a státusok közé nem számláltatott, sem vallásuk nem a recepta religiók közül való; mindazáltal propter regni emolumentum [az ország előmenetele érdekében] míglen patiatlatnak [megtűretnek], az oláh egyházi rendek ahhoz tartsák magukat: Püspököt a fejedelemtől kérjenek, olyat, akit egyenlő tetszésekből az oláh papok alkalmasnak esmérnek; kit ha fejedelmek illendőnek ítélnék lenni, úgy adjanak confirmatiót reá, mind a fejedelmek hűségére, s mind az ország javára és egyéb szükséges dolgokra nézendő conditiók és módok szerint.”⁶⁴

Ebből nyilvánvaló, hogy a fejedelmi hatalom, azaz az államhatalom akart szorosabb fennhatóságot gyakorolni román nemzetiségű lakossága fölött oly módon, hogy a népet leginkább befolyásoló ortodox papokat kívánta felügyelete alá vonni, és általuk ezekkel az eszközökkel integrálni, rendszabályok közé szorítani a román nyelvű ortodox népességet. Az erdélyi rendek ezekben a törvénycikkekben miközben felléptek az ún. népi vallásosság egyes jelenségei, a babonák ellen, egyúttal erősítették a román nyelv használatát.⁶⁵ A törvények azonban bizonyos mértékig kirekesztő jellegűek is voltak, hiszen a román népesség vallását megtűrtnek minősítve, magát a népességet is egyfajta másodrendű szerepbe juttatták. Ezt a gondolatot erősíti számos román történeti vélemény, melyek egyike szerint a románokat kirekesztették a szabadságjogok gyakorlásából a 17. század közepén, holott az országban már ekkoriban igen nagy számban éltek, a lakosság egyharmad részét tették ki.⁶⁶ A szerző élénken ecseteli, hogy egy korabeli utazó szerint az erdélyi románság megalázó, alávetett, szolgai helyzetben volt, akiket a rendek minden jogokból kizártak, birtokaik nem voltak, bár azt elismeri, hogy ebben a korban a nemzetiségi hovatartozás és az ebből fakadó szolidaritás tudata kevésbé volt fejlett.

A Diploma Leopoldinum – Erdély a Habsburg Monarchiában

Az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságát megszüntető és Erdélyt a Habsburg Birodalom tartományaként meghatározó okirat új állami kereteket teremtett Erdély népei számára. Az I. Lipót által 1690-ben kiadott diplomában megerősítette az erdélyi fejedelmek által adott korábbi adományokat és kiváltságokat; érvényben tartotta Erdély korábbi törvénykönyveit, az *Approbatae Constitutiones* és a *Compilatae Constitutiones*-t és a *Tripartitumot*, az *Aranybulla* ellenállási záradéka kivételével, amelyről 1687-ben mondtak le a magyar rendek, megtartották a szász municipális jogokat; kimondta továbbá, hogy ezentúl is megmarad a négy bevett vallás, de új felekezetek nem hozhatók be; a tartomány kormányzatát egy újonnan felállítandó *Gubernium* [Kormányzóság, korabeli nevén: Főkormánysház] látja majd el, élén gubernátorral és tizenkét tanácsossal, akik közül legalább három katolikus legyen; évente országgyűlés összehívását rendelik el.

A *Diploma Leopoldinum* Erdély elsőrendű államjogi okmányává, mintegy alkotmányává vált, és egészen 1848-ig meghatározta a Habsburg Birodalomhoz kapcsolt tartomány közjogi helyzetét. 1691-ben Nagyszebenben megkezdte működését a *Gubernium*, a diplomával kapcsolatos viták azonban ezzel nem zárultak le. Alvinczi Péter ítélmester vezetésével újabb delegáció érkezett Bécsbe, hogy a vallásügyi kérdéseket rendezze. A tárgyalások nyomán Bécsben, 1693-ban kiadott *Alvincziana Resolutio* részletesen szabályozta az egyes felekezetek jogait különösen ügyelve a katolikusok érdekeinek védelmére.

Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése után a szatmári békeokmányban megfogalmazták, hogy a Habsburg magyar királyok a magyar Szent Korona

⁶⁴ *Approbatae Constitutiones Pars I. Titulus VIII. Articulus I.* In: Magyar Törvénytár. 1541–1848. évi erdélyi törvények. Ford.: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Bp., 1900. 22. p.

⁶⁵ Az erdélyi románok fejedelemségkori helyzetét számos ponton felületesen és tévesen mutatja be: Catherine Durandin: *A román nép története*. Bp., 1998. 63–75.

⁶⁶ Gheorghe Brătianu: A rendi országgyűlések és a románok Erdélyben. In: Gheorghe Brătianu – Makkai László: *Tündérkert – Grădina Zinelor. Az erdélyi fejedelmi kor magyar és román szemmel. Két tanulmány. Vál. és előszót írta: Miskolczy Ambrus*. Bp., 1994 (*Encyclopaedia Transylvanica*) 14–40., különösen: 33–34.

jogán uralják Erdélyt. A magyar királyok uralkodói címeik közé fölvtették az „Erdély fejedelme és a Székelyek ispánja” titulust. III. Károly 1722-ben szigorú utasítással fogadtatta el az erdélyi rendekkel a Pragmatica Sanctio-t, majd 1744-ben kimondták, hogy a magyar királyok Erdély örökös fejedelmei. Mária Terézia királynő és a központi kormányzat számára az 1750-es években vált Erdély egyre jelentősebbé, főként gazdasági-anyagi teherbírása miatt. Mária Terézia a tartományt, a birodalombeli rangjának elismeréseképpen 1765-ben nagyfejedelemséggé emelte.

Amikor 1690-ben megszűnt a fejedelemség, Erdély ismét a középkori történeti határai közé tért vissza, a Partium vármegyéi pedig visszakerültek a Magyar Királysághoz. 1709-ben I. József két rendeletben hagyta meg, hogy a régi partiumi vármegyék, Máramaros, Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd, valamint Kővár vidéke pénzügyigazgatási vonatkozásban az erdélyi Gubernium alá tartozzon, katonai és közigazgatási ügyekben viszont a Magyarországot is irányító kormány-szervek rendelkezzenek felettük. Erdély északi és nyugati határa évtizedeken át bizonytalan volt, mígnem 1732. december 31-én kiadott rendeletében III. Károly felelevenítette a Partium fogalmát, és újból Erdélyhez csatolta Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyét valamint Kővár vidékét. A magyarországi rendek ezt követően folyamatosan tiltakoztak a nevezett vármegyék jogtalan Erdélyhez csatolása miatt, de ez csak az 1832–1836. évi reformországgyűlésen vezetett sikerre, amikor is törvénybe iktatták a Partium visszacsatolását Magyarországhoz.

Társadalmi átalakulások a 17. század végén – a 18. század elején

Erdély társadalma a korábbi, rendi struktúrához képest a 17. század végén az átalakulás jeleit mutatta. A magyar nemesség, a székely előkelők és a szászok továbbra is büszkén őrizték identitásukat, bár a 17. század utolsó harmadában az Apafi-korban ismét jelentős népmozgások indultak, és a korszak legismertebb emlékirója, Bethlen Miklós önéletírásában már alsó-, közép- és felső rendet említett, amikor Erdély lakosságáról beszélt.⁶⁷ Az erdélyi nemesség rendkívül megosztott volt ebben a korban, a sok száz jobbággyal rendelkező birtokos főurak és alig egy-két jobbágytelekkel rendelkező armalisták, kisenemesek közé a legváltozatosabb nemesi rétegek illeszkedtek be.

Apafi Mihály fejedelemsége idején sokan kerültek be a nemesség soraiba az alsóbb rétegekből, mások – elvesztve birtokaikat – földönfutóvá váltak, iparosok veszítették el munkájukat vagy kényszerültek más foglalkozást választani, kivándorolni. Ez az időszak is kedvezett a román jobbágyok betelepülésének, akik rendszerint átmenekültek Erdélybe, ahol jobb életviszonyokat reméltek.

Az Erdély népességének már jelentős részét adta a románság, akiket Apafi fejedelem nemcsak ortodox vallásuk gyakorlásában pártolt, de Gyulafehérvárott nyomdát, Fogarason és másutt is román nyelven oktató iskolákat tartatott fenn, és nyomtatott vallási jellegű irodalommal is ellátta azokat. Az ortodox pópák egyházkormányzati szempontból a református püspökök alá voltak helyezve, ám ez önmagában nem vezetett összetűzésekhez a felekezetek között. Ha a nagyobb etnikumok számarányait akarjuk bemutatni, csak nagyon hozzávetőleges becslésekre szorítkozhatunk. Eszerint a 17. század utolsó harmadában kb. 700–800 ezer főre tehető a fejedelemség lakossága, amelynek becslések szerint 45–50%-a magyar, 10–15%-a szász, 30–40%-a román volt.⁶⁸

A század második felében jellemző bevándorlási folyamat az Apafi-kor végéig tartott, majd azután hirtelen az ellenkezőjére fordult. A török elleni visszafoglaló háború terhei és veszélyei elől rengetegen menekültek át Erdélyből a román vajdaságokba. A migráció a harcok végeztével megint csak új irányt vett, amikor is a pusztán maradt partiumi, alföldi vidékek gyakoroltak szívóhatást az erdélyi népességre, és a jobb életkörülmények megteremtésének reményében

⁶⁷ R. Várkonyi Ágnes: Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. In: Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Bp., 1990. 23–55.; Bethlen Miklós (1642–1717) önéletírása: Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveggyűjtés és jegyz.: V. Windisch Éva. Bp., 1980. 403–1080.

⁶⁸ R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1700). In: Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Főszerk.: Köpeczi Béla. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986. 784–971. különösen: 807–809.

jobbágycsaládok sokasága költözött Magyarországra.⁶⁹ Erdély nem volt híján más nemzetiségek kisebb-nagyobb számú csoportjainak sem, mint az örmények, rácok, görögök, cigányok, ruszinok, zsidók, stb. Mindegyik népcsoport szívesen befogadott része volt Erdély lakosságának, és mindegyiknek megvolt a maga helye és szerepe ebben a sokszínű társadalomban. Olykor speciális foglalkozási ágakat műveltek, amelyre nagy szükség is volt, mint például a kerámiájukról híres habánok, akik Morvaországból ide menekült anabaptisták voltak, vagy a német földről ide települt bányászoknak, akiket még Bethlen és a Rákócziak hoztak be az országba.

A hagyományosan sokféle etnikum lakta Erdélyben azonban fokozatosan formálódni kezdtek az újfajta társadalmi csoportok, az új „rendek”, amelyeket már nem az egyes nációkhoz való tartozás, hanem a társadalom egészében betöltött gazdasági-hatalmi potenciál kritériumai határoztak meg. Az alsó rendbe a jobbágyok-parasztok tartoztak, akik a legváltozatosabb eredetűek voltak, sokféle kondíció szabta meg mindennapjaikat, szolgáltatásaikat. A jobbágyi kötöttség nem igazodott a nemzetiségekhez, a székely, a szász, a román, a magyar vagy bármely más nemzet tagjai egyaránt lehettek jobbágyi státusban. Ha mégis különbséget akarnánk tenni köztük, az talán csak annyi lehetne, hogy mindegyik náció jobbágysága a saját jogrendjük által meghatározott szabályok között.⁷⁰

Románság a 18. században – az unitus egyház

A bécsi kormányzat első sikereként könyvelhette el, hogy létrehozta a román unitus egyházat, azaz a román görögkeleti ortodox egyház egyesülését a római katolikus egyházzal. Megkezdtek a román többségű egyházmegye létrehozását Biharban, Máramarosban, majd a 18. század közepén Nagyváradon is. A kezdeti időszakban maga az uniálás a román papoktól csupán azt kívánta meg, hogy Róma fennhatóságát fogadják el, és hittételeik egy részét igazítsák a római katolikus hitelvekhez.

Az Erdélybe érkező jezsuiták segítségével megegyezés született Szerémi Teofil gyulafehérvári ortodox püspökkel, majd az utódja, Atanáz püspök által 1698-ban összehívott zsinaton közel 2300 ortodox pap egyezett bele az uniálásba. I. Lipót 1701-ben hozta létre az első püspökséget. A következő változás XIII. Ince pápa (1721–1724) idején következett, amikor is az Erdélyben élő egyesült oláhok, rutének, rácok, görögök számára Fogaras székhellyel új egyházmegyét alapítottak, amelynek székhelyét később Balázsfalvára helyezték át.⁷¹

A 18. század a románság helyzetében sok változást hozott.⁷² Mindenekelőtt a görög egyesült egyház új vallási kereteket teremtett, és az egyház első jelentősebb főpásztora, Inochentie Micu-Klein ki is tudta használni az új lehetőségeket a román nemzetiség érdekében.⁷³ Komolyan sikra szállt a román papság mellett, azt követelve, hogy a többi felekezet papjaival azonos kiváltságokban részesüljenek, illetve, hogy a románságot Erdély negyedik rendi nemzetévé emeljék. Érvelésében először tűnt föl a nemzetiség jogaiért folytatott harcban annak emlegetése, hogy a románság Erdély legősibb lakossága, hiszen a románok a Traianus császárkori telepések leszármazottai. Ez a gondolatkör és érvelés jelentős részben az erdélyi magyarsággal, illetve szászszággal szemben alakult ki, akik jövevénynek tekintették a románságot, és velük szemben előkelőbb mivoltukat

⁶⁹ R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei i.m. 837–843.

⁷⁰ R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1700). In: Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Főszerk.: Köpeczi Béla. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986. 784–971., különösen: 834–843.; Ld még: Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Bp., 1962.

⁷¹ A korszak Habsburg berendezkedésének, és abban az unitus egyházszerzés szerepének összefoglalására ld. Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp., 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 8.) passim.

⁷² I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása. In: Magyarok és románok. Szerk: Deér József-Gáldi László, Bp., 1943. 74–125.; Összefoglalóan: I. Tóth Zoltán: *A román nacionalizmus első százada. 1697–1792.* Máriabesnyő-Gödöllő. 2005.

⁷³ Miskolczy Ambrus: Egy görög katolikus püspök római száműzetésben. Historiográfiai széljegyzetek Inochentie Micu-Klein legújabb életrajza kapcsán. In uő.: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.* Budapest, Bereményi Könyvkiadó – ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994. 8–21.

hangoztatták, egyrészt arra hivatkozva, hogy őseik fegyverrel hódították meg a Kárpát-medencét, másrészt arra, hogy őseiket a királyok hívták be, és tőlük kaptak privilégiumot. Micu-Klein a román nemzettudat kialakításának első szakaszában érvelésében egy még ősbíbb időt, a rómaiak korát hozta elő, mint történeti jogalapot arra, hogy az erdélyi románok a rómainak utódaiként jogosan folyamodnak ugyanolyan megbecsülésért, mint a többi itt lakó nép. A román püspökök ambíciói azonban nagyobbak voltak, terveik között szerepelt az a cél is, hogy a magyarországi összes görögkeleti felekezeti lakosságot az ő egyházi vezetése alá rendeljék. Részben ez okozta és robbantotta ki az ortodoxok részéről a vele és az unitus egyházzal szembeni délvidéki szembenállást.

A Karlóca székhellyel működő ortodox érsekség a szerbek lakta délvidék egyházi központja volt. A 18. század elején a határőrvidék megszervezésének idejében az itt letelepedett szerb katonanépesség ún. illír privilégiumokat kapott.⁷⁴ Ennek lényegi része a szabad vallásgyakorlat engedélyezése volt, illetve az, hogy a karlócai szerb érsekség fennhatósága alá helyezte az összes magyarországi ortodox népességet, ennél fogva a románok is ide tartoztak. Az 1718. évi pozsareváci békében a Bánát is visszakerült a Magyar Királysághoz, és a rendkívül vegyes etnikumú, de főként román és szerb lakossággal rendelkező régió komoly vallási feszültséggócá vált. A szerb vezetés alatti érsekség ugyanis a fő egyházi pozíciókat szerbekkel töltötte be, sőt a román lakosságú területekre is sokszor szerb papot küldtek, és ez további ellenéteteket szült. Az ortodox román és szerb lakosság viszont egyöntetűen ellenséges álláspontot foglalt el az unitusokkal szemben. Az 1740-es években kibontakozott egy unitusok elleni „lázadás”, melynek során sokszor meg is verték az egyesült egyház papjait. Micu-Klein püspökök elmenekült, Rómában próbálta a maga igazát keresni, sikertelenül.

A 18. század közepére az erdélyi román lakosság egy része maradt csak az unitus egyház híve, és sokan visszatértek az ortodoxiához. 1759-ben indult Sofronie görögkeleti szerzetes térítő mozgalma, amely rendkívül sikeres volt. A bécsi udvar egyházpolitikája ugyan erőteljesebben támogatta volna az unitusokat, de el kellett ismerniük, hogy a jelentős létszámú ortodox lakosság számára is püspökség létrehozását kell engedélyezni. Ez meg is történt, és Nagyszebenben létrejött az új ortodox püspökség.⁷⁵

Ezzel párhuzamosan a központi kormányzat az erdélyi határőrvidéket is felállította, amely a román lakosság számára sok esetben felemelkedést hozott. A jobbágyság ugyanis a katonai szolgálattól cserébe felmentést kaptak az adófizetés alól, és kikerültek a földesurak joghatósága alól. A vallási megosztottság a században mindvégig megmaradt, a román unitus egyház azonban komolyan megerősödött. Központjaik Balázsfalva, Nagyszeben voltak, de 1778-ban Nagyváradon is püspökséget állítottak fel. A 18. század második felében tevékenykedő Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai és Petru Maior az erdélyi román értelmiség élcsapatává nőtte ki magát.⁷⁶ Az unitus egyház tagjaiként főként a román nyelv és kultúra megújításáért fejtettek ki jelentős tevékenységet. Nyelvújító munkásságuk során a román nyelv latin eredetét és jellegét igyekeztek kiemelni, ennek érdekében új, mesterségesen kitalált szavakat is alkottak, és ezeket igyekeztek használatba hozni, szintén a latin őseredet bizonyítására, és a latin betűs írás bevezetését is javasolták.⁷⁷ Ugyancsak az erdélyi triász tevékenységéhez köthető a dákoromán elmélet továbbfejlesztése és elméleti átgondolása.⁷⁸

II. József uralkodása alatt új lendületet vett a románok soraiból kikerült hivatalnokok, tiszt-

⁷⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a korban az illír kifejezés több értelemben volt használatos, a központi kormányzat így nevezte a szerbeket, de esetenként a katolikusok horvát nyelvét is; a magyar rác szó elsősorban szerb értelemben használatos (az óhaza Rascia/Raška nevéből), de általánosabb délszláv jelentése is volt. Az illirizmus eszmekörének összegzésére nem vállalkozom, Ld. Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja: magyar-horvát viszony a 17–18. század fordulóján. Századok (1986) 5–6. 943–1002.; Sokcsévits Dénes: Horvátország története. Bp., 2012.

⁷⁵ Miskolczi Ambrus: Románok a történeti Magyarországon i.m.

⁷⁶ Az „erdélyi triász”: Samuil Micu-Klein (1745–1806), Gheorghe Șincai (1754–1816) és Petru Maior (1756–1821), a román felvilágosodás és nemzeti megújulás programadói. Ld. Miskolczi Ambrus: Magyarország a modern román kultúra bölcsője. Az „erdélyi triász” Pest-Budán. História. 22. 2000. 4. 22–23.

⁷⁷ Miskolczi Ambrus: Románok a történeti Magyarországon i. m. 89–96.

⁷⁸ Catherine Durandin: *A román nép története*. Bp., 1998. 30–46.; Borsi-Kálmán Béla: Töredékes látóképek az erdélyi románság sérelmeinek társadalomtörténeti (lélektani) gyökereiről. In uő.: *A békétlenség stádiumai Fejezetek a magyar-román kapcsolatok történetéből*. Bp., 1999. 202–229.

ségviselők karrierje. A császár ugyanis eltörölte a hagyományos rendi struktúrát, és számos kormányzati reformot vezetett be. Igyekezett Erdélyt minden módon szorosabb kötelékkel kapcsolni a birodalmi kormányzathoz. A 18. század végén bontakozott ki a román parasztság nemességellenes lázadása Horea és Cloșca vezetésével. A császári hadparancsnok szétkergette a felkelőket, sokakat kivégeztettek. A felkelés későbbi értékelésében sokan bontották ki azt a gondolatot, miszerint a román jobbágyság lázadt fel magyar földesuraik ellen. A román értelmiség azonban nem állt a felkelők pártjára, sőt el is ítélte azt.

II. József halála után Erdélyben visszaállították a rendi nemzetek rendszerét. Részben ez provokálta a román nemzeti küzdelem folyamatában oly fontos dokumentum, a román görög katolikus és ortodox püspökök által írt *Supplex Libellus Valachorum* (A románok könyörgő levele) című, 1791-ben II. Lipót császárnak és az országgyűlésnek benyújtott mű elkészülését.⁷⁹ A felterjesztésben a románok népességének lakosságon belüli nagy arányára hivatkozva arányosan nagyobb részt kértek a vezető tisztségekből, beemelésüket a rendek közé, kérték továbbá, hogy a jelenlegi jogfosztott állapotból az uralkodó a korábbi teljes jogú helyzetükbe helyezze őket vissza, és a jobbágyok is ugyanolyan terheket viseljenek, mint más nemzetiségű társaik. Ezen felül azoknak a megyéknek, városoknak, falvaknak, amelyekben románok is élnek, román elnevezést szerettek volna kapni. A kérvény nagy jelentőséggel bír a román nemzeti identitás-történetben, hiszen abban már nyelvi, kulturális azonosságokon alapuló nemzetiségi összetartozás-tudat jelent meg. Az országgyűlés végül is nem oldotta meg a román nemzet problémáját, hiszen azt ugyan kimondták, hogy az ortodox vallású lakosságot is ugyanolyan módon kell terhelni a közterhekkel, ahogyan a többi felekezet tagjait, de egyúttal megerősítette azt a gyakorlatot is, hogy a köztisztségeket csak a bevett vallások hívei nyerhetik el.

Összegezve elmondható, hogy a 18. század a románság nemzeti tudata kialakításának, a nemzetként létező etnikai közösség megfogalmazásának, az eredetmítosz, az egységes nyelv kialakításának korszaka. Pontosabban szólva, mindezen folyamatok elindulásának időszaka. Ehhez a román nemzetet hozzásegítette saját értelmiségének a román nemzeti történelemszemlélet – földrajzi és történeti értelemben vett – megteremtését célzó tevékenysége. A nemzeti egység kialakulását a románság vallási elkülönültsége is segítette, akár az ortodox, akár a görög katolikus felekezetbe tartozott. A 18. század végén tevékenykedő értelmiségiek közül néhányan történelmi munkákat és alkottak. Samuil Micu-Klein és Șincai is Budára költöztek és az Egyetemi Nyomdának köszönhetően publikálták műveik egy részét, igaz, főként a 19. század első harmadában. Șincai hosszan dolgozott élete fő művén amelynek *A románok és más népek krónikája* címet adta. Ezen kívül élete legfőbb alkotása a román nyelv latinositása volt, helyesebben szólva a franciához történő közelítése. Petru Maior fő műve – *A románok eredetének története Daciában* – új korszakot nyitott a román nemzettudat alakulásában. A műben a korabeli románságot az őslakos, Dacia provinciát meghódító római ősök leszármazottaiként nevezte meg, de nem volt ellenséges a magyarokkal szemben sem, mert mint írta „a magyar nép nem csinált semmi igazságtalanságot a románnak”.⁸⁰ Úgy vélte, a két nemzet szerződést kötött egymással, a nemesek egyenlők, az alacsonyabb rangúak pedig, legyenek bár magyarok vagy románok, ugyanúgy nem viselhetnek közhivatalt.

A 16–18. században az erdélyi románság egyre nagyobb létszámú népessége nem jutott hozzá a rendi-politikai jogokhoz, hiába indította meg erre irányuló tevékenységét vallási, kulturális, politikai téren. A 18. század végére már komoly elégedetlenség fejlődött ki az értelmiség soraiban, ami a másodrendűség, az elutasítottság érzésének kialakulását vonhatta maga után, és komoly következményekkel járt a későbbi századokban.

⁷⁹ Kovács Áron: „Tulajdon magok jószántából kezet adva, Tuhutumot a magyarok vezérét választották uruknak”. Természetjogi elemek a *Supplex Libellus Valachorum* érvrendszerében. *Korunk* 2012. 4. sz.

⁸⁰ Idézi: Miskolczy Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon* i. m. 104.

Bibliográfia

- A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szerk.: Zombori István, Szeged, 1984.
- A multiethnic Region and Nation-state in East-central Europe. Studies in the History of Upper Hungary and Slovakia from the 1660s to the Present. Ed. Szarka, László. Boulder CO, New York, 2011. (East European Monographs No. DCCLXXXVII)
- Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, 2008.
- Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1979. (Magyar História)
- Benda Kálmán: A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-monarchia országaiban *Századok*, 1972, 106. évf., 1–2. sz., 157–161.
- Benda Kálmán: Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században. In: Magyarok és románok. Szerk. Deér József, Gáldi László, Bp., 1943. 35–73.
- Binder Pál: Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről. Bukarest, 1982.
- Bitskey István, Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. Szerk., bev.: Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Debrecen, 2008. (Studia litteraria, XLV) 11–23.
- Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja: magyar-horvát viszony a 17–18. század fordulóján. *Századok* (1986) 5–6. 943–1002.
- Borsi-Kálmán Béla: Töredékes láttelet az erdélyi románság sérelmeinek társadalomtörténeti (lélektani) gyökereiről. In Uő.: *A békétlenség stádiumai Fejezetek a magyar–román kapcsolatok történetéből*. Bp., 1999. 202–229.
- Brătianu, Gheorghe: A rendi országgyűlések és a románok Erdélyben. In: Gheorghe Brătianu – Makkai László: Tündérkert – Grădina Zînelor. Az erdélyi fejedelmi kor magyar és román szemmel. Két tanulmány. Vál. és előszót írta: Miskolczy Ambrus. Bp., 1994 (Encyclopaedia Transylvanica) 14–40.
- Brunner, Georg: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest, 1995. (A Magyarországtudás Könyvtára XVII.)
- Canning, Joseph: Középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp., 2002.
- Csáky, Moritz: Die Hungarus-Konzeption – eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstattdesidee? In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II – Neue Aspekte der beiden Länder. Hrg. Anna M. Drach, Richard D. Plaschka, Adam Wandruszka, Wien, 1982.
- Csekey István: Werbőczy és a magyar alkotmányjog. In: Werbőczy István. Balás P. Elemér, Csekey István, Szász István és Bónis György egyetemi tanárok előadásai. Acta Juridico-Politica 2. Universitas Francisco-Josephina. Kolozsvár, 1942. 74–75.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. in: Magyarország történeti demográfiaja. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1997. 141–171.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16 – 17. században. In: Uő: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 13–53.
- Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. ItK 2001: 5–6. 513–552
- Durandin, Catherine: *A román nép története*. Bp., 1998.
- Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. Bp., 1941.
- Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Szerk.: Veszely Károly Kolozsvárt, 1860. 186.
- Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp., 1977.
- Hungaro-szlovakológia. Szerk.: Illés Pál Attila. Bp., 2007.
- I. Tóth Zoltán: *A román nacionalizmus első százada. 1697–1792*. Máriabesnyő–Gödöllő. 2005.
- I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása. In: Magyarok és románok. Szerk: Deér József-Gáldi László, Bp., 1943. 74–125.;
- Jakó Zsigmond: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok I. Szerk.: Deér József, Gáldi László. Bp., 1943. 508–571.
- Joó Tibor: Magyar nacionalizmus. Bp., 1941.

- Juhász István: Reformáció az erdélyi románok között. Bp., 1940.
- Käfer István: Dona Nobis Pacem. Magyar–szlovák kérdések. Piliscsaba, 1998.
- Kardos József: A szentkorona-tan története. Bp., 1985.
- Katus László: A délszláv–magyar kapcsolatok története. I. rész. A kezdetektől 1849-ig. Pécs 1998.
- Katus László: Sokszólamú történelem. Pécs, 2008.
- Kaser, Karl: Freier Bauer und Soldat. Die Militariesierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militäregrenze (1535–1881) Wien-Köln-Weimar, 1997. 99–163.
- Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae Eger, 2005.
- Klaniczay Tibor, A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása. ItK 1973/2–3. 148–153.
- Klaniczay Tibor: Irodalom és nemzetiség. In: Uő: Stílus, nemzet és civilizáció. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 4.) Budapest, 2001. 14–17.
- Kovács Áron: „Tulajdon magok jószántából kezdet adva, Tuhutumot a magyarok vezérét választották uruknak”. Természetjogi elemek a Supplex Libellus Valachorum érvrendszerében. Egyház-történeti Szemle 2012 /4.
- Kőmíves Tibor: A szlovák nyelvújítás. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Tom. 16. fasc. 1. 2011. 51–62.
- Kubinyi András: A Magyar királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 1996/ 2–3. 145–161.
- Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1988.
- Magyarok és románok. Szerk.: Deér József – Gáldi László. Bp., 1943.
- Makkai László: Magyar–román közös múlt. Bp., 1948.
- Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből. Szerk.: Kollai István. Bp., 2008.
- Miskolczi Ambrus: Magyarország a modern román kultúra bölcsője. Az „erdélyi triász” Pest-Budán. História 2000/4. 22–23.
- Miskolczi Ambrus: A „Hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák. Regio 2009/4. 3–45.
- Miskolczi Ambrus: A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. In: Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle Új sorozat XVII. 56–66. (2012) 3–4. 163–204.
- Miskolczi Ambrus: A kontinuitás-vita historikuma. (Tallózás a román etnogenezis historiográfiájában.) In uő.: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Bp., 1994. 8–21.
- Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Bp., 1994.
- Miskolczi Ambrus: Románok a történeti Magyarországon. Bp., 2005. (Kisebbségkutatás könyvek)
- Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1977.
- Oborni Teréz: Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében. In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp., 2004. 165–178.
- Oborni Teréz: ‘...quem historiae Transylvaniae patrem merito dixeris...’ Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István. *Korunk*, III. folyam XXII. (2011) 5. 16–22.
- Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. (História Könyvtár Monográfiák 27.)
- Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Bp., 1940.
- R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1700). In: Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Főszerk.: Köpeczi Béla. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986. 784–971.
- Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben. Szerk.: Štefan Šutaj – Szarka László. Prešov, 2007.
- Ring Éva: Államnemzet és kultúrnemzet választóján. Bp., 2004.
- Slovaks and magyars. Slovak-Magyar relations in central Europe. Ed. Pavol Števček. Bratislava, 1995.
- Sokcevičs Dénes: Horvátország története. Bp., 2012.
- Soós István: A magyar államnyelv és a horvátok. História XXXIII. (2011/5–6) 38–44.

- Štefanec, Nataša: Demografic Changes on the Habsburg-Ottoman Border in Slavonia (c. 1570–1640) in: *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Wien, 22–25. September 2004. Hgg. Von Marlene Kurz, et alii. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 48) Wien–München, 2005. 550–578.
- Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. *Sorsunk* 1943. 730–738, 836–844, 891–895., 1944. 34–42., újraközlése Erős Vilmos bevezető tanulmányával: *Kisebbségkutatás* 13. (2004) 4. 635–668., 14. (2005) 81–94.
- Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Bp., 1993. 75–78.
- Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török-kori Magyarországra. in: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp. 1993.
- Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. in: *A szerbek Magyarországon*. Szerk.: Zombori István, Bp. 1991. 11–50.
- Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.
- Szarka László: A modern szlovák nacionalizmus sajátosságai. In: *A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918*. Szerk.: Szarka László. Bp., 2011. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori iskolája közleményei 2.) 11–31.
- Szarka, László: The Origins of the Hungarian-Slovak National Opposition in Upper Hungary. in: *Multiethnic Region and Nation-state in East-Central Europe. Studies in the History of Upper Hungary and Slovakia from the 1600s to the Present*. Ed. László Szarka. Boulder, Col. 2011. 163–179.
- Szekfű Gyula: A nemzetiségi kérdés rövid története. Budapest, 1942.
- Szelestei Nagy László: Hungarus–Hungaricus/Magyarországi–magyar. Közös múltunk és a magyar nyelv. In: *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk.: Ábrahám Barna, Piliscsaba–Esztergom, 2008. 50–54.
- Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Bp., 1962.
- Sziklay László: A szlovák irodalom története. Bp., 1962.
- Sziklay László: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Bp., 1987.
- Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. (Vázlat) *Történelmi Szemle* 1971/1–2. 188–211.
- Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. in: *Nemzetiség a feudalizmus korában. (Értekezések a történettudomány köréből. Új sorozat 64.)* Bp., 1972, 4–55.
- Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged, 1992.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Bp., 1974.
- Szűcs Jenő: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság*, 1985/3. 32–33.;
- Tarnai Andor: Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé. Budapest, 1984.
- Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita*. Egy szállóige történetéhez. Bp., 1969.
- Téglásy Imre: A Hungarus-tudat kifejeződése Fiala Jakab „Szegedis” című epüllionjában. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–79/1. 195–205.
- Teutsch, Friedrich: Die „Unionen” der drei ständischen „Nationen” in Siebenbürgen bis 1542. *Archives des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. XII (1874) 99–102.
- Tóth István György: *Három ország egy haza*. Bp. 2009. (Magyarország Krónikája)
- Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp., 2005.
- Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp., 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.)
- Varga Szabolcs: Az 1527. évi horvát-szlavón kettős királyválasztás története. *Századok* 142. (2008) 5. sz. 1075–1134.
- Varga Szabolcs: Etnikum, felekezetiség és migráció a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában a 16–17. században. In: *Vallás és etnikum Közép-Európában*. Szerk.: Kupa László. Pécs, 2008. 44–57.

Varga Szabolcs: Horvátország és Szlavónia a kora újkorban. In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Szerk.: Horváth Adrienn-Bagi Zoltán Péter. Bp., 2012.

Wallerstein, Immanuel: A nemzeti fejlődés három útja a XVI. századi Európában. Világtörténet 1979/1. 25–36.

K. Lengyel Zsolt

A KÖTEKEDŐ SZÖVETSÉGES

Magyarország 18–20. századi
közép- és kelet-közép-európai kapcsolattörténetéhez

Különös tekintettel az újabb német szakirodalomra¹

1. Két integrációs szint a Habsburg-kori Magyarországon: dinasztikus eszme és hungarus-koncepció

A Habsburg-kori Magyarország az európai kisállamok azon típusát alkotta, amelynek jellemzője a nemzetek feletti nagyobb államkeretbe való integrálódás. Ugyanakkor a német *Altes Reich* a maga részállamaival és az uralkodó személye révén szintén összekapcsolódott a dinasztiával. Így a Habsburg Monarchiába betagolt Magyarország és a Régi Birodalom egy többsíkú összehasonlítható keretbe illeszthető legalább a 19. század elejéig. E térben hatalmas és tárgykörökben roppant gazdag kapcsolatrendszer kölcsönös kisugárzások és befogadások, párhuzamos vagy eltérő vonások szőtték át. Közép-európai része, a Dunai Monarchia a maga feloszthatatlanságának, valamint a magyar Szent Korona országai összbirodalmon belüli önállóságának az elvén alapult. Az 1722/1723-as Pragmatica Sanctio e két tételének az első világháborúig két integrációs eszme felelt meg: a valamennyi népet egyazon politikai magyar nemzetbe soroló *hungarus* ideológia, valamint – afölött – az *összetett* állam dinasztikus gondolata. A 18–19. századi Habsburg–magyar kapcsolattörténet egy kétsíkú kompromisszum elvárásainak és megkötéseinek, átértelmezéseinek és visszavonásainak, majd újbóli felajánlásainak és vállalásainak a története, amely korántsem szűkült államjogi-ideológiai vonulatokba, miként a Habsburg–magyar keretbe sem.

A dinasztikus gondolattal kijelölt körben a részbirodalom összállami viszonyulásai húzódtak meg. A magyar vezetőrétegek 16–17. században feltűnedező Habsburg ellenes és a kor viszonyában *előnemzetinek* nevezhető egységfelfogása egyik vonulatában a közép-nemesség hol védekező, hol ellenkező, de alaptermészeténél fogva egyezkedő-alkalmazkodó ideológiájává minősült át Bécs főuralkodói igényeinek az árnyékában. Mivel a királyságot és történeti melléktartományait a császári udvarból külön-külön kormányozták, az egyes országrészek kapcsolata a központi hatalommal külön-külön is vizsgálható, amint Erdély példája mutatja. A másik integrációs eszme, a hungarus-koncepció az összbirodalmi gondolat területileg szűkebb lenyomataként az egyezkedés-alkalmazkodás követelményét mintegy átruházta a Natio Hungarica-ba hívott nemzetségekre. A politikai magyar nemzet eszméje, valamint – afölött – az összbirodalom gondolata egymást kiegészítve magyar és nem magyar képviselőitől egyaránt azt követelte, hogy mondjanak le a teljes önállóságról, illetve önállósulásról, a legfelső állami szinttől, Béctől pedig azt, hogy ne törekedjen kizárólagos vezetési szerepre. Az 1848/1849-es magyar forradalom és szabadságharc végkifejleteként egy időre megszűntek e kölcsönös engedmény feltételei.

2. Osztrák és nemzetiségi elidegenedés a magyar állameszmétől 1848/1849-ben

A *népek tavaszán* korszakváltó események sorozata kezdődött Európában. 1848 márciusától Magyarországon is megingott a feudalizmus. A jobbágyság felszabadult, és a polgárok törvény előtt

¹ A tanulmányhoz csatolt összesített bibliográfiából csak az idézett szövegrészekhez vagy fogalmakhoz, illetve a külön jelzett szerzőkhöz vagy munkákhoz emelünk át rövidített alakú szakirodalmi hivatkozásokat.

egyenlővé váltak. Szabályozták a választójogot, szakszerűsödött a közigazgatás. Meghirdették a népfelség elvét, és törvénybe iktatták a sajtó-, szólás-, meg tanszabadságot. Eltörölték a papi tizedet, a vallásfelekezetek egyenrangúnak minősültek. Mindezek az intézkedések egy új rendszert alapoztak meg, amely a régítől eltérően a polgárosulás eszményéből is táplálkozott. Az államhatalom túlsúlya áttevődött a pesti országgyűlésbe, amely a magyar kormány működését erősebben befolyásolhatta, mint a bécsi udvar. Az, hogy a születő magyar alkotmányos monarchia mekkora léptékben lendített a magyar történeti fejlődésen, különösen élesen rajzolódik ki két jellegzetes megnyilvánulásából.

Napjainkból visszatekintve egyrészt azon tűnődhetünk el, hogy a kortárs magyar vezetés csak Béctől várta el a *központosított* kormányzás megújítását. A Habsburg-dinasztia visszaszorításával Pest-Buda maga is kizárólagos irányítói szerepre törekedett. Az átalakulás felelős hívei a magyar korona országainak hiánytalan egységében gondolkodtak, s ezért elleneztek a tartományok mégoly körülhatárolt politikai önállóságát. Ez a nemzetiségek közül főleg a horvátokat és a románokat keserítette el. Utóbbiak fegyverrel is kifejtett ellenállásából kiviláglik a forradalmi államszervezők egyik legsúlyosabb kudarca: az, hogy nem tudták rávezetni a nem-magyar népeket arra az útra, amelynek végén reményeik szerint létrejött, illetve megszilárdult volna a különböző anyanyelvű és vallású embereket egyesítő *hungarus* nemzet. Ennek az útnak a végén az első világháborút lezáró és az Osztrák-Magyar Monarchiát felszámoló Párizs-környéki békeszerződések szentesültek, amelyekben kiteljesedett a nemzetiségek már 1848/1849-ben tanúsított elidegenedése a nagymagyar állameszmétől. Gróf Batthyány Lajos, az 1848 tavaszán megalakult magyar minisztérium elnöke, Kossuth Lajos pénzügyminiszter, majd „kormányzó elnök”, és a költő-forradalmár Petőfi Sándor a szabadság jelszava alá hívta a haza minden lakosát, és nem is teljesen visszhangtalanul. Hiszen voltak, akik ezen az alapon támogatták ügyüket, mint ékesszólóan tették a német, osztrák, örmény, szerb és horvát származású, magyarul részben nem is tudó férfiak az aradi vértanúk sorában. De a nemzetek feletti patriotizmusba vetett hit végül mégis tévhitte változott. Ugyanis a pusztá jogegyenlőség nem szavatolta a különböző anyanyelvű és kultúrájú csoportok hűségét egyazon állam, vagyis Nagymagyarország iránt. És az utókorban, főként a 20. század első harmadától számos esetben bebizonyosodott, amit Kossuth és társai nem láthattak előre: a nemzetállami demokráciák önmagukat károsítják, ha képtelenek jogtöbbletet, például kulturális és közigazgatási autonómiát nyújtani azon közösségeiknek, amelyek nem csak kívánják a határon belüli külön fejlődést, hanem képesek is arra.

Az imént elmondottak fényében ötlik szembe a most emlékebe idézett történelmi helyzet másik időtálló jellegzetessége: a fejlett jogérzék. A „független magyar felelős ministerium”, majd az egyre feszülő helyzet kezelésére 1848 szeptemberében megalakult Országos Honvédelmi Bizottmány mindvégig óvakodott attól, hogy az ország önállósulásának az ügyét kivezesse a törvényesség medréből. Március idusán voltaképpen nem forradalmi, vagyis nem hirtelen és gyökeres változás ment végbe, hanem csak beindult a feudális rend felszámolása. Az átalakulás éppen ezért a fokozatosság elvére épült. Szószólói elismerték, hogy némely hiányos intézkedésük és átmeneti megoldásuk továbbfejlesztésre szorul.

A lépcsőzetes haladás módszere a magyar országgyűlés 1848 tavaszán kelt alapjog- és rendeletgyűjteményében, az áprilisi törvényekben gyökerezett. Ezeket a király, V. Ferdinánd előbb jóváhagyta, alig fél évvel később viszont már megtagadni és hatálytalanítani kezdte. Időközben ugyanis Pest-Budán egyetlen célkitűzéssé forrott össze az alkotmányosság és a nemzeti függetlenség követelménye. Bárhogyan is elemzik a történészek 150 éve azokat a tényezőket, amelyek a két fél viszályának végzetes elmérgesedését okozták, azt eddig senki sem cáfolhatta meg végérvényesen, hogy míg a magyar oldal az udvar eredeti beleegyezését bíró jogaival érvelt, az osztrák egy időpontot túl az erőszak eszközeihez nyúlt.

A másik szemszögből nézve az is helytálló vélemény, hogy a magyar kormány és parlament legalább is ingerlően viselkedett akkor, amikor egyre nyilvánvalóbban lazította birodalmi kapcsolatait, annak ellenére, hogy ehhez sem a múltból áthagyományozódott osztrák–magyar államközi megállapodások, sem az áprilisi törvények nem kínáltak biztos és mindkét oldalon elfogadott fogódzókat. Viszont ahhoz sem fér kétség, hogy az önálló hadsereg megteremtése és a saját pénzjegykibocsátás – a magyar függetlenülés leglátványosabb lépései – Bécsben nagyhatalmi megfon-

tolásokat kereszteztek: veszélyeztették a Habsburg-ház és őfelsége kormányának egyik alapvető érdekét, amelynek édes-keves köze volt a jogállamisághoz. A monarchia irányítói ugyanis azon voltak, hogy az összes tartományt egyetlen központi jogar alá rendeljék, minthogy meggyőződésük szerint csak így növelhették meg külpolitikai súlyukat Közép-Európában. Ezzel a stratégiával a Ferdinánd örökébe lépő Ferenc József birodalmának vezérszerepet akartak szerezni egy leendő Német Államszövetségben.

A korabeli osztrák–magyar viszony mérlegelő értékelése abban a szakaszban jut egyik leginkább elgondolkodtató eredményére, amelyben az ellentétek osztrák hódításba, illetve magyar szabadságharcba torkollottak. Az osztrák szövetséges horvát csapatok betörésével 1848 későnyarán kezdődő, majd a háborús szerencse többszöri változása után a világosi fegyverletétellel és az osztrák katonai diktatúra berendezkedésével végződő fegyveres összetűzés még sem Magyarországon, sem a szűkebb Ausztriában nem vetett véget a parlamentáris kormányzati formának. Az udvar 1848 októberében ugyan jogtalanul feloszlatta a pesti országgyűlést, 1849 márciusában pedig az új császár egy olyan birodalmi alkotmányt adatott ki Olmützben, amely gyakorlatilag megszüntette a magyar államiséget, és amelyet egy hónappal később a Debrecenbe menekült országgyűlés – éppúgy kétes jogalapról – a Habsburgok trónfosztásával viszonzott. De mindezzel lényegében csak a kölcsönös viszonyban esett csorba a törvényesség.

Az osztrák térfélen több mint két esztendő telt el a szilveszteri pátens kibocsátásáig, a császári abszolutizmus formális bevezetéséig 1851/1852 fordulóján. A magyar honvédség pedig 1849-ben úgy vívta meg a végül cári-orosz beavatkozásra esélytelenné vált önvédelmi harcát, hogy közben a magyar polgári államszervek megfoghatkozó erővel bár, de tovább tevékenykedtek az áprilisi törvények szellemében, annak bizonyosságául, hogy egy ország és kormánya annál érettebb, minél állhatatosabban kitart külső erők felforgatta, háborús körülmények gáncsolta jogrendje mellett.

A szak- és esszéirodalom gyakran és sokféleképpen hangoztatja, hogy az 1848/1849-es magyar forradalom és szabadságharc csak a maga idejében bukott meg. Hogy alaptételei elkövetkező szerencsésebb és nehéz korokban egyaránt fénylő útmutatókként szegélyezték a magyar állam és nemzet politikai, társadalmi, kulturális fejlődését. Az már a szerzők személyes érdeklődésének, felkészültségének és világnézeti rokonszenvének a függvénye, hogy ama alaptételekből melyeket és milyen jelentésben emelnek ki mérvadókként és megszívlelendőkként. Mindenesetre az egykorú helyzetmegítélések és tervezetek a korszakváltó vállalkozás kettősségét bizonyítják: azt, hogy a forradalom egyszerre volt nemzeti és szociális megmozdulás. E két tulajdonsága két program-szerű elképzelésben tükröződött: az egyik a szent korona országainak területi egységét, a másik politikai szabadságát hangsúlyozta.

3. A magyar állami szuverenitás felszámolása a Bach-korszakban

Az osztrák-orosz katonai túlerővel szemben végül tehetetlen magyar szabadságharc bukásával Magyarország elvesztette mind területi egységét, mind politikai szabadságát: államjogi szempontból megszűnt önállóan létezni. Erdélyt és a Vajdaságot elkülönítették, és az így összevont Magyarországot megerendszerétől megfosztva, szintén koronatarományként öt kerületre osztották be. A fiatal I. Ferenc József császár és király központosított autokráciáját az „osztrák neoabszolutizmus” megnevezéssel szokás jelölni, de a magyar köznyelvben ismertebb az „önkényuralom”, illetve a „Bach-korszak” elnevezés, amely Alexander Bach belügyminiszter kétes emlékét őrzi.² Ebben a tizenegy, mások szerint a kiegyezésig terjedő tizennyolc évben nem tűnt el teljesen az osztrák–magyar integrációs igény. A magyar nemzeti liberalizmus nem azt a gondolatot utasította vissza, hogy Magyarország Ausztriába integrálódjék, hanem azt, hogy ez külső parancsszóra és az önálló magyar jogrend visszaállítása nélkül történjék. Ez a Deák Ferenc nevével fémjelzett álláspont győzedelmeskedett az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésben, miután Bécs nem bírt akkora gazdasági és külpolitikai erővel, amelyre szüksége lett volna ahhoz, hogy szupremáciáját

² K. Lengyel: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom.

egyedül őrizze meg. Más szóval: jóllehet az 1850-es években az osztrák–magyar ellentét önmagukat egyre inkább nemzetiként meghatározó felek között húzódtott meg, kevésbé mondható nemzetinek, mint politikainak.

A Bach-korszakbeli Habsburg birodalom a közigazgatást egy átgondolt és a magyar „jólét”-et³ is gyarapító modernizációs program előfutáraként működtette. Ám a hatalom és alattvalók közé rendelt közigazgatás nem volt képes belenőni ebbe a rendszerlegitimációs szerepbe, egyebek mellett azért, mivel számtalan esetben a betarthatatlanságig igényes szakmai előírásokkal bajlódott. A jólét-közvetítési elvárásnak különösképpen nem felelhettek meg a többi osztrák koronatarományból Magyarországra ajánlkozó vagy irányított hivatalnokok – de nem elsősorban német vagy szláv nemzetiségük s anyanyelvük, vagy számszerű túlsúlyuk miatt, amint a korábbi magyar kutatás hangsúlyozni szokta, hanem azért, mert a *Bach-huszároknak* olyan megbízatásokat kellett teljesíteniük, amelyeket egyetlen központban rendelték el, és amelyek az egységesítésre törekvő államszervezés normáiban gyökereztek.

Vannak korszakok, amelyeknek egyes tudományágak különböző minőségű alapvonásokat tulajdonítanak. Ha ezt egymástól elszigetelten teszik, akkor megtörténhet, hogy az egyik jellemzés a másik ellenében követel magának érvényességet. Ha viszont a módszerek kiegészítik egymást, akkor az ellentmondásos múltbeli megnyilvánulások beépülhetnek egy teljesebb képbe egy olyan korról, amely éppen jellembeli egyenlenségeivel tárja elénk fontos mondanivalóit. Ilyen példa az osztrák neoabszolutizmus. Ezt a 19. század végétől nyomon követhető kutatás magyar hagyományú politika- és hadtörténeti vonulata igen hosszú időn át pusztán az önkényuralmi elnyomás szerepében tüntette fel, és úgy bánt vele, mintha Magyarország belső fejlődésében sem az előző, sem a következő korszakhoz nem lenne kapcsolható. E vélekedés újabb magyar és Magyarországon kívüli felülvizsgálatát közigazgatás-történeti szempontok mozdítják elő – de nem a másik véglet hangsúlyozásának a céljával. E munkák egyrészt a vármegyei és kerületi hivatalok meg hivatalnokok tevékenységére és ennek szociális vetületeire összpontosítanak, visszautalva reformkori előzményeire. Másrészt a feudális és a polgári kor közötti átmenet összefüggéseiben rákérdeznek – a helytörténet szintjén, de fölötte is – a császári egyeduralkodó megújulási kísérleteire vagy tényleges reformjaira, valamint arra, hogy az 1850-es évek politikai, pénzügyi és jogi közigazgatása miképp befolyásolta a magyarországi kultúra, társadalom és gazdaság hosszabb távon is ható szerkezeti modernizációját.

Az újabb szakirodalom a kettős arculatú neoabszolutizmus nehezen megfejtendő megnyilvánulásainak a sorából kiemeli az „országképviselőt” („Landesvertretung”) tervét.⁴ Az 1851. december 31-én közzétett „Az ausztriai császári állam koronaországai belüli szerves intézmények alapelvei” („Grundsätze für organische Einrichtungen in den Kronländern des österreichischen Kaiserstaates”) című uralkodói irat a tartományok számára országstatútumok, a helytartóságok és a kerületi hatóságok szintjén pedig tanácskozási testületek létrehozását írta elő. Az elmúlt majdnem három évtized során újra és újra megfogalmazódott az a kérdés, hogy vajon éppen ez az alaptörvény, a szilveszteri pátenst, amellyel az uralkodó bevezette a központosított autokráciát, egyúttal a császárság alkotmányos átalakítását is előírta-e. Abban egyetértés mutatkozik, hogy e kezdeményezés a rendszer egyik legfontosabb megghiúsult reformtörekvése volt. Kudarca belső okokkal magyarázható, nevezetesen azon ellentmondással, amely egy rendies, vagyis *már nem korszerű*, és egy polgári, azaz *még nem időszerű* államszervezési elv között feszült. Ehhez társult egy kedvezőtlen külső előfeltétel: a magyar érdekeltség hiánya. A kormányzat ugyanis az országképviselőt bevezetésével egyrészt Magyarország egységének megbontását szándékozta véglegesíteni – ez volt a polgári opció Bach belügyminiszter értelmezésében –, másrészt a rendi felfogás hívei révén ellenzett bárminemű közreműködési jogot, amely az abszolutizmus lazulását eredményezte volna. Az előbbi álláspont a magyar elvárásokat nemzeti, az utóbbi politikai tekintetben keresztet vetett. Egyik sem volt alkalmas arra, hogy lelkesedést váltson ki egy olyan intézményért, amely Magyarországtól továbbra is elvonta volna a nemzeti és a politikai öngazgatás

³ E szó korabeli hivatalos használatára K. Lengyel: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom, 250.

⁴ K. Lengyel: Az *országképviselő* problémája.

jogát, ráadásul az államhatalom gazdaság- és pénzügypolitikai érdekeinek a szolgálatára lett volna hivatott.

Az 1860-as októberi diploma állami alaptörvényként felváltotta az 1851-es szilveszteri pátenst, s új alapokon nyugvó alkotmányos kísérletekhez vezetett. Így az országhépviselet terve, a neoabszolutizmus más intézkedéseitől eltérően, Magyarországon a rendszer bukása után sem fejtett ki államszervezési hatást. Azonban így is összesűrűsödnek benne a problémák a történettudományi kutatás számára: a bürokratizáció a vitatott hazai és más tartománybeli hivatalnokokkal, a magyar *passzív ellenállás*, a Magyar Királyság egysége a Monarchián belül. Mindezen szempontok egybefonódnak abban a kérdésben, hogy a rendszer képes volt-e nemcsak reformokat elrendelni, hanem magát is megreformálni.

Ebben az összefüggésben kiemelt figyelmet érdemelnek a német elem erősítését szolgáló intézkedések, amelyek nyelvi vonatkozásaikban és azokon túl egyaránt voltak reformok és önreformok. Felvethető a kérdés, hogy az osztrák egységállam célkitűzésében nem egyfajta *nemzetek feletti nemzetállam* megteremtésének a törekvése húzódott-e meg? Mindenesetre súlyos ellentmondás feszült a neoabszolutizmus idején egyfelől az etnikai-kulturális mozgalmak visszaszorítása, másfelől a német nemzeti-politikai elsőbbség szorgalmazása között. E kétarcúságával számolnunk kell közvetlen utóéletében is, például nemzetiségpolitikájának recepciójában, amely probléma az igazgatástörténészt a politikai esztörténet területére vezeti. Talán nem oktanul megköszönhető az – a következő fejezeteket előrevetítő – vélemény, hogy a dualizmusban a magyar állameszme az előző korszak élénk, de szelektív emlékezete készítette arra, hogy mellőzzék annak tanulságait a nemzeti kérdés kezelésének a terén. A neoabszolutizmus koronatanulmányokat átfogó birodalmi gondolatát mintegy átültették a dualista monarchia keleti részeinek viszonyaiba, és beolvasztották a minden etnikai-kulturális közösséget egybefogó politikai nemzet dogmájába. E bizonyára még vitatható olvasat szerint a *nemzetállamnak* (*Nationalstaat*) berendezett Magyar Királyság volt az, amely koncepciójával Bach nyomdokain haladt, azzal a különbséggel, hogy a német elem helyett a magyart helyezte az egységesítő központosítás élére – miközben a birodalom osztrák fele *nemzetiségi állam*má (*Nationalitätenstaat*) alakult át.⁵ Úgy tűnik, az utóbbi megalkotói rövid távon *többet* okultak a nemzetek feletti integráció neoabszolutizmus kori meg hiúsulásából. De ők sem tudhatták, hogy az etnocentrikus különérdekek növekvő súlyából csak a következő nemzedék fogja levonni minden következményével a soknemzetiségű államalakulat felbomlásához vezető tanulságot.

4. Vissza a nagyállami integrációba: a német kérdés szerepe

Az 1848. évi márciusi forradalmak nyomán heves vita folyt a két német nagyhatalom, Poroszország és Ausztria jogi alakjáról és földrajzi kiterjedéséről. A délnémet királyság 1815 óta a Habsburg-ház irányította Német Szövetség tagja volt. Tekintettel a kisémet utat kijelölő 1849-es frankfurti birodalmi alkotmányra, egy ideig még a porosz hatalmi növekedés ellensúlyozására törekedett az osztrák császári ház oldalán. A Habsburg Monarchia ekkoriban már csak azért is alkalmasnak tűnt egy ilyen segítségnyújtásra, mert Bécs minden németek és más nemzetiségek lakta területével egy nagynémet államszövetség élére szánta. Ám a Schleswig-Holstein miatt ki-robbant porosz–osztrák háborút követően a Német Szövetség felbomlott, átadva helyét a porosz irányítással megalakult Észak-Német Szövetségnek. Ezzel 1866/1867-ben Ausztria végleg kilépett a további német birodalmi fejlődésből. Bajorország 1870-ban – néhány külön jog megőrzése mellett – csatlakozott a Német Birodalomhoz. A porosz–osztrák ellentétek ismeretében világos, hogy a bajor udvarnak a zűrzavaros forradalmi esztendőben nem állt érdekében támogatni a magyar függetlenségi mozgalmat, hiszen ezzel gyengítette volna a Habsburg-dinasztiát, vélt szövetségesét a Hohenzollernnek ellen. Másfelől érthető, hogy a magyar liberálisok a frankfurti parlamenti tanácskozásoktól a német egység kiteljesítését, tehát Ausztria bevonását várták el,

⁵ A két tagállam berendezkedésének e strukturális eltéréséről Hanisch – Urbanitsch, 103.

mivel ezzel növekedtek volna Magyarország *függetlenségének* az esélyei. Mivel ez a remény meghiúsult, csak a magyar önállósulásra nyílt mód a szövetségbe visszatérő Ausztria mellett.

A német politikából kivonuló Bécs arra kényszerült, hogy átszervezze uralmát a soknemzetiségű kelet-közép- és délkelet-európai térségben. Ehhez egyezségekre kellett jutnia a magyar Szent Korona országaival. A Pest-Budához fűződő viszonyát visszahelyezte azon alapelve, amelyben a 18. század elejétől a 19. század közepéig az Osztrák–Magyar Monarchia állami tudata gyökerezett, nevezetesen az összbirodalmi egységbe illesztett magyar önállóság jogi tételére. A Magyar Királyság az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés révén Erdéllyel és Horvátországgal a császári s királyi monarchia két tagállamának egyike lett. Az uralkodó személyén kívül a közös kül-, had- és pénzügy kapcsolta össze Ausztriával.

5. A nagymagyar államtudat felívelése és alkonya az osztrák–magyar dualizmusban

Az 1848/1849 körül kezdődő átmenet a polgári átalakulás korába, majd – háromnegyed évszázad múltán – a nemzeti államokéba egy hosszú távú jellegváltást eredményezett Magyarország kapcsolatrendszereiben. Korábban a hol egyetértést őrző, hol viszályba torkolló kompromisszumok kimondottan vagy értelemszerűen a nemzetek feletti föderatív állam elképzelését tükrözték. A 19. század közepétől azonban az egyazon nyelvű és kultúrájú emberek külön-külön egyetlen államba való tömörítésének az ideológiája vált legfőbb politikai-jogi rendező elvvé. Magyarország ebben a folyamatban előbb úgymond csak félig vett részt: az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés társbirodalmi szerepbe emelte, minekután az integráció külső körében egy nemzetfeletti nagyállamiságot képviselt. Ugyanakkor a belső körben saját kormánnyal és törvényhozással ellátott királyságként a 18. századból áthagyományozódott hungarus-koncepciót igyekezett polgárosítani: az etnikai-kulturális sokféleségek ellenére – illetve éppen azok miatt – a magyar nemzeti egységállam elméletét kívánta megvalósítani.

A dualista birodalom két központja az egymás között alkalmazott federalizmust különböző módon gyakorolta a maga fennhatósága alatt. Bécs Ciszlajtánia, az osztrák térfél területi alegységeinek öngazgatási illetékességeket engedélyezett, Budapest azonban Transzlajtániában a gazdaság, a jogrend és a kultúra központosításába fogott, visszaszorítva a magyar középkorból származó önkormányzatiság hagyományát. Eközben ragaszkodott a személyi jogbiztosítókra épülő liberális magyar politikai nemzetgondolathoz, jóllehet a nemzetiségek egyre nyilvánvalóbban, ha nem is mindig teljes nyíltsággal követeltek maguknak területileg is körülhatárolt csoportjogokat. A dualizmus kori integrációs rendszer kiegyezési megállapodásokkal Magyarország és Horvátország között, illetve Morvaországban és Bukovinában megpróbálta elhárítani az elkülönülési, *centrifugális* irányzatok veszélyét. Azonban a kettős monarchia, benne a magyar központ hosszabb távon esélytelen volt az egyre nagyobb vonzerőt kifejtő nemzetiségi mozgalmakkal szemben, amelyek az első világháború végén a győztesek Kelet- és Délkelet-Európa-politikájában rendszerváltó, vagyis az addigi nagyállami birodalmak leváltására kialakított szerephez jutottak. A szláv és a román törekvések hatékonyságát az első világháború vége felé csak növelte a francia, angol, észak-amerikai és olasz kormány azon elgondolása, hogy az osztrák–magyar monarchia romjain saját szövetségeseket állíthat eszmei, szükség esetén fegyveres csatasorba a német militarizmus és a szovjet bolsevizmus ellen, az akkori nyugati „demokratikus” erők két fő ellenfelével szemben. E stratégia kedvezményezettjei a széthulló Ausztria–Magyarország nagyállam északi, keleti és déli peremén a kisállamokként megalakult Cseh-Szlovákia, Románia és Jugoszlávia voltak. Azóta a magyar–szláv–szlovák, szerb, időlegesen a horvát meg a magyar–román viszony nem szabadult ki a nemzeti érdekellentétek szabta korlátok közül.

A dualizmus kori magyar királyság fejlődési zavarokkal küzdött jóval azelőtt, hogy a nagyhatalmak ellene fordultak. Az okokat kapcsolattörténeti látószögben összefoglalva azon súlyos koncepcionális ellentmondással kell számot vetnünk, hogy a történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben a felső integrációs szinten egy nemzetek feletti nagyállamiságot képviselt, míg alsó körében a *hungarus* koncepciót igyekezett polgárisítani, és ezzel a magyar nemzeti egységállam

elméletét a gyakorlatba átültetni: tehát a királyság egyszerre akart nemzetek feletti és nemzetállami lenni. E kettősség egyik évtizedek óta vitatott megnyilvánulása, a magyar nemzetiségpolitika napjainkban fel-felbukkan német történettudományi értekezésekben, mégpedig közvetlenül vagy közvetve az újabb magyar kutatás által javallott értelmezési módon.⁶ Az önkéntes *magyarosodás* és az irányított *magyarosítás* összehasonlításáról van szó, közelebbről az állami iskola- és nyelvpolitika, valamint a többnyelvűség tükrében. Ezt kísérli meg a jénai egyetem kelet-európai tanszékének vezetője 2003-ban közzétett habilitációjában és egyéb, szintúgy a felvidéki és az erdélyi helyzetet megvilágító tanulmányaiban, amelyekben a szlovákok, románok és erdélyi szászok 1867 és 1914 közötti iskolatörténetében feltárja a magyar állameszmével való nehéz szembesülés szövevényes nyomait.⁷ Az asszimiláció e két válfajának megkülönböztetésével azonban mindmáig nem változott meg az idevonatkozóan általánosabb német szakvélemény. Érdekes, hogy az itt idézett szerző másutt kevésbé tartja meggyőzőnek a *magyarosodás* és a *magyarosítás* megkülönböztetését.⁸ Szerinte bármennyire igaz, hogy az asszimilációk – közöttük a zsidóké is – nagymértékben a polgárosodás és modernizáció természetes jelenségei voltak, Magyarország nemzetiségi – és ezáltal társadalmi – problémáinak súlya és éle mégiscsak abból adódott, hogy a politikai nemzetkonceptió, azaz a *hungarus* program, nem tartotta kordában az „etnizált nemzetfogalmat” („ethnisierter Nationsbegriff”) terjesztő ellenkonceptiót.⁹

Az árnyaló vagy még általánosító értékelések közös vonása, hogy az *etnizálást*, tehát a kor nacionalizmusát elsősorban az államalkotók oldalán keresik és fedezik fel. Másrészt a nemzetiségi mozgalmakról szóló szakirodalomból kiderül, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a politikai programokat általában etnikai alapon alkották meg.¹⁰ A nemzetiségi politikusok maguk is eltávolodtak az egyéni szabadságjogokat hirdető liberalizmustól, minthogy egyre inkább területileg behatárolt csoportilletékességek megszerzésére törekedtek. Mindebből következik, hogy a dualizmus kori kapcsolattörténetekben *egyazon* mércét, vagyis a *nemzet folyamatosan erősödő vonzerejének a mércéjét* kell alkalmaznunk valamennyi félre. A magyar és a nemzetiségi elitek nem a korabeli ideológiai vezéreszmével szemben való felfogásban különböztek egymástól, hanem abban, hogy egy ideig eltérő hatékonyságú eszközök álltak rendelkezésükre elsődlegesen nemzeti céljaik gyakorlati megvalósításához. Az erőviszonyok 1918-ban döntő mértékben katonai és diplomáciai folyamatokban változtak meg a nemzetiségi mozgalmak javára.

6. Bajor–magyar kitérő: a közös kulturális örökségről

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a császári Németország a 19. század végétől Európa egyazon politikai és katonai szövetségi rendszeréhez tartozott. Ezen korszak szélsőséges éveiben egymásra talált a magyar nacionalizmus és a német militarizmus. Táptalaján fejlődtek ki az I. világháború központi hatalmai – és vesztesei. Eközben a földrészen sok helyütt egyre fokozódott az erőszakra való készség és képesség. A korszak közvetlen bajor–magyar kapcsolataiból mégsem főleg a romlás és pusztítás, hanem sokkal inkább az alapítózsellem és a teremtő akarat világa őrződött meg a történelmi emlékezetben. Ugyanis a 19. század utolsó harmadában olyan műveltségesszmények itatták át a két ország vezető rétegeinek a hatalmi tudatát, amelyek a gazdasági jólétben felemelkedő Münchent és Budapestet magas szintű esztétikai igényesség meghonosítására serkentették. E közös becsvágy kétoldalú művészeti cserét bontakoztatott ki, amelyet hordozóinak viszonylagos fizikai mobilitása is élénkített.

A Bajorország és Magyarország közötti utazási forgalom eredményeképpen 1848-tól 1918-ig gyakoriak voltak a legkülönbözőbb okokból változatos célokat követő tartózkodások az egyik

⁶ Vö. pl. Szarka: Modernizáció és magyarosítás.

⁷ Puttkammer: Schulalltag und nationale Integration. További példa a dualizmus kori asszimilációk indítékainak és következményeinek árnyaló megítélésére: Hoensch: Ungarische Nation und nationale Minderheiten.

⁸ Puttkammer: Kein europäischer Sonderfall, 93.

⁹ Uo. 96.

¹⁰ Schödl.

és a másik vendégfogadó országban. E kapcsolattörténeti fejezet forrásanyaga megannyi találkozásról számol be, így nemesi családok rokoni összefonódásairól – amelyhez mindkét irányban letelepedés, föld- és ingatlanvásárlás járult –, bajor személyiségek tevékenységéről a magyar gazdasági életben, valamint nem utolsósorban zenészek és színészek, politikusok és tudósok, írók és képzőművészek tanulmányi, kutatási vagy magánjellegű útjairól, vendégszerepléseiről. Az építőművészet és a festészet számos példájával szemléltethető, hogy München az akkori bajor–magyar kulturális együttműködés központjaként nemcsak hatásokat sugárzott ki, hanem befogadó is volt.

Az 1860-as évektől a jelentős magyar festők közül elsőként Benczúr Gyula (1844–1920), Liezen-Mayer Sándor (1839–1898) és Wagner Sándor (1838–1919) vonzódott a Karl Piloty (1826–1886) nevével fémjelzett iskola historizmusához, amelyet munkásságuk Magyarország felé közvetített. Külön említésre méltó, hogy a bajor székvárosba érkező elsőrangú magyar festők következő csoportja eltávolodott az akadémizmus hagyományától, és áttért az erősen impresszionista hajlamú szabadtéri tájképfestészetre. Az Isar menti város a 19. század utolsó két évtizedében magyar kezdeményezésre egy nemzetiségi és állami határok fölé emelkedő művészeti megújulás színhelyévé vált: Hollósy Simon (1857–1918) nemzetközi látogatottságú magániskolája a müncheni Schwabing negyedben, a mester Siegfriedstraße 5. szám alatti műtermének környékén szerveződött, hamarosan azonban az északkelet-magyarországi Nagybányán is, ahol a természet bővületében lelkesen kísérletező művészek a nyári hónapokat töltötték, hogy aztán télen visszatérjenek Münchenbe.

A festészetben kialakult kölcsönhatások idején, részben azok ösztönözésére, az építészetben is zajlott egy szintűgy kettős jellegű és irányú bajor–magyar csere. Előbb a neoreneszánsz került előtérbe, amelyet főként Rauscher Lajos (1845–1914) vezetett be az 1870-es évek Magyarországon, miután Münchenben elvégezte a műszaki főiskolát. A müncheni építészetben alig egy évtized múltán már a neobarokk vált közkedvelté, amelyet innen például Kármán Aladár Géza (1871–1939) illesztett be a magyar nemzeti formanyelvbe a század végén. Arról, hogy az akkori századforduló bajor–magyar építőművészeti kapcsolataiban nyugati irányban is terjedtek a stilisztikai hatások, elsősorban Lechner Ödön (1845–1914), valamint két tanítványa, Popp Ferenc (1870–1928) és Nyilas Ferenc (1864–?) gondoskodott. A mai városnézők München egyes negyedeiben e triásznak olyan – eredetileg lakóháznak készült – épületek látványát köszönhetik, amelyek népművészeti ihletésű virágos díszítéseikkel a magyar szecesszió bajor átvételét tanúsítják. Nyilas e közvetítésbe hangsúlyosan bevont bécsi elemeket is, jelképesen bizonyítván, hogy a két távoli szomszéd, Bajorország és Magyarország viszonyában a köztes Ausztriát – mint annyiszor a késő középkortól – nem lehetett kikerülni.

A bajor–magyar kapcsolatok az I. világháborút követően alapvetően új politikai keretfeltételek között folytatódtak. A nagyállamok, amelyeknek a két királyság a 19. század utolsó harmadától része volt, összeomlottak, a Wittelsbachok és a Habsburgok trónja ledőlt. Budapesten és Münchenben 1918 novemberében kikiáltották a köztársaságot, majd mindkét fővárosban szélsőbaloldali kormányok jutottak hatalomra: Magyarországon 1919 márciusában, Bajorországban áprilisban. Ezek voltak – a Szovjetunió kivül – az első és néhány héten belül kudarcba fulladt kísérletek bolsevista tanácsköztársaságok megszervezésére. Magyarország azután parlamentáris monarchiaként működött tovább, amelyben azonban a trón bel- és külpolitikai okokból betöltetlen maradt, és amely a háború előtti struktúrák átvétele mellett a nyilvánosságban korlátozott véleményszabadságot biztosított, mozgásteret nyújtva ellenzéki áramlatoknak is. Bajorország merészebben lépett át egy új, demokratikus korbá – megtörtént, hogy a konzervatív magyar kormány baloldali ellenzékének képviselői müncheni kiadóknál jelentették meg politikai írásaikat. Azonban a Bajor Szabadállamnak a Weimari Köztársaság politikailag és jogilag ingatag föderalizmusában fejlődési lehetőségeinek fokozatos beszűkülésével kellett szembesülnie. A Harmadik Birodalom 1933. évi létrejötte után a német tartományok „gleichschaltolása” folytán elveszítette önállóságának utolsó maradványait.

A német politikában már a húszas évek elején megerősödött a központosító irányvonal. Ezért nem meglepő, hogy a délnémet térségről alkotott magyar kép fokozatosan össznémetté tágult. Mindemellett nem szüneteltek a bajor–magyar kulturális kapcsolatok. A müncheni Szépművészeti Akadémia a húszas és harmincas években továbbra is vonzott magyarországi növendékeket,

a II. világháború végéig fenntartva a hagyományos művészcsereit. A politikai eseményektől nem teljesen független, mégis elsősorban család-, illetve társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból érdekes a Sárvár környéki többezer hektáros bajor királyi erdőség összekötő szerepe. A birtok – a 16. században épült és a 19. században kibővített várkastéllyal – az 1860-as évek végén került a Wittelsbachok tulajdonába, akiknek ezután egyik fontos magyarországi célpontja maradt. Szakmailag igényes gazdálkodása révén kiemelkedő példaként vonult be a magyarországi erdőgazdaság történetébe. III. Lajos (1845–1921), az utolsó bajor király 1921-ben ide vonult vissza, és itt hunyt el ugyanazon évben.

7. Magyar revizionizmus német szövetségben

A kisállamiság az első világháború végén végcéláá értékelődött fel. Ekkor a magyar kapcsolattörténetek új szakaszukba léptek. Külpolitikai háttérükben a demokratikus megszilárdulásra való törekvés korai német–magyar párhuzamát a harmincas években egy másik analógia váltotta fel: az, hogy Németország és Magyarország szinte egyszerre fordult a politikai radikalizmus felé. A húszas évek elejétől mindkét állam valamennyi társadalmi rétegében meggyökerezett az a fel fogás, hogy az 1919/1920-as békeszerződések számukra igazságtalanul hátrányokat okoztak. Az I. világháború e két vesztese Európa új kisállami rendjét a győztesek diktátumának tekintette, amely mindkét oldalon súlyos gazdasági alkalmazkodási nehézségeket idézett elő, táplálva egyben a megélt igazságtalanságból következő, afölötti elégedetlenséget, hogy milliónyi honfitársát megfosztották a nemzeti önrendelkezés jogától. Magyarország területének és lakosságának körülbelül kétharmadát csatolták szomszédos államokhoz, a németek pedig több mint hétmillió fővel Európa legnagyobb kisebbségi közösségévé váltak. Az anyaországon kívül élő németek és magyarok kérdése annál inkább folyt bele a békeszerződések utólagos felülvizsgálatát célzó kísérletekbe, minél megoldatlanabbnak látszott a kisebbségi probléma az illető állami fennhatóságok alatt. Berlin és Budapest így fokozatosan közös külpolitikai nevezőre jutott. Miután a világgazdasági válság kiélezte a belpolitikai viszályokat, tovább egyengetve az utat a nemzetiszocialista hatalomátvétel felé, illetve – Magyarországon – kiélezve a politikai rendszer tekintélyuralmi jellegét, a két revizionizmus egyre nyíltabban vállalta a katonai eszközök bevetését is a meglévő európai államrendszer ellen. E tévút egyik végzetes következménye volt Németország és Magyarország II. világháborús fegyverbarátsága.

8. Nemzetállamiság és kisebbségi autonómiák: a 20. századi magyar politika kettős szemszöge

A német–magyar fegyverbarátság közvetlen történeti előzményeit a magyar politikai esztétörténet keretében a *kettős szemszög* fogalmával jellemezhetjük.

Eltekintve a második világháború előtt és alatt történt felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területvisszacsatolásokat követő állapotoktól, Magyarország lakossága anyanyelv és nemzetiség szerint olyan egységessé vált, mint amilyen korábbi történelme során soha sem volt. De a magyar nemzet sem volt még területileg–államjogilag annyira széttöredezett, mint amilyenné a két világháború egyik veszteseként vált. Ebből a kettős átalakulásból származik a 20. századi magyar politika egyik legsúlyosabb nehezéke: az, hogy a nemzetállami koncepciót a maga határain belül alkalmazza – mégpedig lényegében a központosított nemzetállamét –, azon kívül pedig különböző eszközökkel és tartalmi ellenjavaslatokkal, több-kevesebb nyíltsággal bírálja.

Tehát a 20. századi magyar kapcsolattörténetek egyik fő jellemzője a *kettős szemszög*. Ha a nemzeti kisebbségi és többségi csoportok Duna-menti együttélésének és egymás mellett élésének, vagy akár egymás ellen élésének kutatásába fogunk, akkor a magyar oldal feltűnik többségi: nemzetállami irányzatban, egyúttal azonban kisebbségi: valamilyen fajta autonomista vonulatban is. E kettőség egyik fontos következménye, hogy a magyar gondolkodás- és cselekvésminták mind az államközpontosítás, mind a regionális, illetve a csoportos vagy személyi autonómia

eszméi vonulatában értelmezhetők. További sajátossága ennek a magyar szerepnek, hogy például a volt Jugoszlávia területén és Romániában egyszerre több, teljességgel vagy – szociális tényezőkkel vegyülve – részben etnikai-kulturális alapú kapcsolatrendszerben mutatkozik meg szerbek és horvátok, románok és németek, valamint, e térségben jóformán mindenütt, zsidók és romák irányában.

A nemzetállami koncepció belső alkalmazásának és külső bírálatának a kettősségét némely német jelenkorkutató és politológus a magyar politikai, társadalmi és kulturális elit szemléletében meghatározóan továbbható *etnizált nemzetfogalommal* magyarázza. Ennek egyik legfelkészültebb és legismertebb németországi híve Magyarország történetét 1918-tól napjainkig „a törések kontinuitásával” jellemzi. Az újabban Magyarországon oktató osztrák származású történész értelmezésében az „államhatárokon túlmutató nemzeti szükségletek” az egyes hatalom- és rendszerváltások ellenére megőrizték „elsőbbségüket az államiakkal, azaz a belső magyar szükségletekkel szemben”.¹¹ Ugyanakkor folyamatosan hatott maga a historiográfiai kutatás „etnikailag vagy nemzetileg meghatározott történet szemlélete” is.¹² E véleményből következően a 20. századi Magyarországgal foglalkozó német történettudománynak egyrészt a kutatott tárgyat, másrészt magát a kutatást kell kiemelnie a nemzetközpontúság képletéből. Az idézett szerző egyik újabb idevonatkozó tanulmányában leszögezi, hogy „etnizált csoportképződésen olyan szociális csoportok kialakulását” érti, „amelyek identitásukat elsődlegesen etnikai kategóriákban értelmezik”. Ezen jelenség bírálatát különösen indokolt, ha az „illető társadalomban az etnikai kategóriák a nemzeti önmeghatározás és *elhatárolódás* kritériumaiként növekvő mértékű szerepet játszanak”.¹³

Az imént körvonalazott szemléleti-módszertani sajátosságok együttes hatása megfigyelhető a trianoni Magyarország kül-, nemzetiség- és magyarságpolitikáját, illetve a magyar kisebbségek történetét taglaló németországi munkákban is. Közel két évtizede színre lépett egy elemzési minta, amely a magyar és más kisebbségeket nem vagy nem kizárólag az állami homogenizációs politikák elszenvedőiként, hanem az impériumváltáson átmentett nagynemzeti tudatukkal szerepelteti, amellyel maguk is gátolták a Párizsban kialakított békerendszer megszilárdulását.¹⁴ E problémafelvetés a fasizmus és a nemzetiszocializmus befogadásának a témájában természetesen át-átlép a társadalomtörténetből az ideológiatörténetbe, alapkérdése azonban ugyanaz: milyen és mekkora felelősség terhelte a nemzeti kisebbségeket a két világháború közötti térség dezintegrációjáért?¹⁵ A kilencvenes években e szemszögből elsősorban a német kisebbségekre, főleg az erdélyi szászokra irányult a figyelem.¹⁶ Újabban a romániai magyar világnézeti radikalizálódás folyamatai is terítékre kerülnek.¹⁷ Ebbe a kutatási irányba mutat az „etnopolitikai mobilizálás” kérdése, amelynek vizsgálatába egy berlini disszertáció az 1918 és 1941 közötti horvátországi és vajdasági magyar kisebbséget is bevonja.¹⁸

A fasizmus és a nemzetiszocializmus hatásainak tárgyalása a zsidókérdés és az antiszemitizmus összefüggésében a németes *múltfeldolgozás* (*Vergangenheitsbewältigung*) szakmai erkölcsét és politikai elvárását érzékelteti. Ebben a közelítésben a Harmadik Birodalom szövetségi rendszeréhez csatlakozó kelet-közép- és délkelet-európai német és magyar kisebbségek bűnössége vagy bűnrészessége tűnik fel, és összefonódik a „vereségben és revízióban szövetséges”¹⁹ anyaországok állampolitikai szintű antiszemitizmusával, kölcsönös fegyverbarátságával. Az *etnizált nemzetfogalmat* bevető németországi kutatás a német–magyar katonai együttműködés és a magyar reví-

¹¹ Seewann: Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation, 200.

¹² Seewann: 1989 és más cezúrák, 252.

¹³ Seewann: Zur Historiographie ethnisch definierter Gruppen, 3–13. Kiemelés: K. L. Zs. Vö. Seewann: Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation, 200.

¹⁴ Vö. Calic; Seewann: Megosztott lojalitások; Uő: Mehrheits- und Minderheitsstrategien; Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941.

¹⁵ Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa; Seewann: Mehrheits- und Minderheitsstrategien, 21–22.

¹⁶ Böhm; Roth.

¹⁷ Horváth: Die Einstellung.

¹⁸ Bethke.

¹⁹ Seewann: Deutsch–ungarische Beziehungen 1918 bis 1944.

zionizmus régi témáiból újszerű fejtegetéseket bont ki azáltal, hogy kiindulópontul nem a Párizs környéki békekötéseket, hanem a belső hagyományaiból tovább élő és ható magyar nacionalizmust választja. A *magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között* című, először 2002-ben Münchenben kiadott monográfia egyik általános végkövetkeztetése, hogy a magyarországi német kisebbségpolitika Budapest nemzeti kizárólagossága miatt nem tudta önmagát mérsékelni, majd ugyanazon okból kényszerült Berlin befolyása alá.²⁰ A szerző 2006-ban tovább színezte ezt a képet a magyar állami nacionalizmus fő szövetségeseiként bemutatott, a „németek, horvátok és szlovákok” ellen „kíméletlen beolvasztási kampányt” folytatott katolikus egyházzal szülő könyvében.²¹

Ugyanebbe a bírálategyüttesbe tartozó vélemény, hogy a budapesti parlament 1920-ban Európa „első zsidóellenes törvényét” szavazta meg; ide kapcsol vissza az antiszemitizmus vádját a két világháború közötti, majd – a sztálinizmust meg a kádárizmust nagy ívben átugorva – a poszt-kommunista Magyarországra kiterjesztő felfogás,²² amely a jogi kezdetek vonatkozásában megfigyelhető például a zsidók kirekesztettségéről a késő 19. századi román fejedelemségekben. A környező nemzetállami rendszerek bírálataként is megjelenő, a magyar kisebbségek jogvédelmét előtérbe helyező magyar nemzetpolitikát pedig az öncélúság gyanúja lengi be, visszatérő utalásokkal az anyaországi védőszerep antidemokratikus, revizionista hagyományaira. Az, hogy az újabb német szakirodalom egy része mekkora jelentőséget tulajdonít a magyar *etnocentríkusságnak*, kitetszik abból is, hogy míg a két világháború közötti és végi Magyarország viszonylatában az állam nemzetiségpolitikai kudarcait és bűneit domborítja ki – köztük a németek 1946–1948. évi, a kollektív bűnösség elvét alkalmazó kitelepítését, elűzését²³ –, addig a szomszédos országokban megkérdőjelezi a magyar kisebbségek állampolgári lojalitását.²⁴ A mindebből kikerekedő fő problémát, az államalkotókból nemzeti kisebbségekké vált csoportok és anyaországaik *békétlenkedését* – a román kutatáshoz hasonlóan – azáltal firtatja, hogy a két világháború közötti térség interetnikai kapcsolattörténeteiben a többségek kínálta, de a kisebbségek által fel nem ismert közös kibontakozási lehetőségeket vél felfedezni. Mivel az illető szerzők a más kultúrájú csoportok elhelyezkedését a nemzetállami keretekben elsődlegesen társadalmi síkon szemlélik, inkább etnikai öntudatuk belülről gerjesztett túlméretezésére kíváncsiak, kevésbé befogadásuk külső, politikai-jogi akadályoztatására. Következésképp *integrációjuk elszalasztott esélyeit* feltételezik olyan folyamatokban, amelyekben a többség és a kisebbség kölcsönös viszonyulásának mind társadalmi, mind politikai-jogi tényezőinek az elemzésével az *asszimiláció elutasított követelését* kellene elsősorban vagy jelentős mértékben megállapítani.

A nemzetállamisághoz való magyar viszonyulás kettőségének az okait fürkészve az új idők új elvárásaira bukkanunk. Az első világháború végeztével győzedelmeskedő társadalomszervezési eszmény mind az integrációkat, mind a dezintegrációkat az egységes vagy annak képzelt, illetve azzá alakítandó *nemzetek* közé utalta. A nemzetállam eszméje ekképp a nemzetállam *visszaszerzésének* az eszméjeként is megnyilvánulhatott. Fontos kérdés, hogy a magyar nemzetállam visszaszerzésének a gondolatát azok is ápolták-e, netán terjesztették, akikkel ez a gondolat Budapesten meghatározó mértékben érvelt: a kisebbségi magyarok. Ha pedig nyitni óhajtunk új kutatási távlatok felé, akkor erről a magyar-magyar szintről újra meg újra át kell lépnünk a nemzetközire, pontosabban az európai szövetségek és ellenszövetségek, és maga az európai eszme valamelyik alakjának a színterére, mégpedig kétféle értelemben: egyrészt a külpolitikai-diplomáciai keretbe, másrészt az állami szint alatti, kulturális és társadalmi együttműködések vagy éppenséggel konfliktusok közé. Kulcskérdésünk mindkettőben, hogy voltak-e a 20. században olyan gondolati építmények, amelyek a nemzetek, illetve nemzetrészek integrációját nem – vagy nem kizárólag – a központosított és egységesített nemzetállam korparancsából vetették fel, és ha voltak, miképp viszonyultak ezekhez a kapcsolatrendszerek magyar és nem magyar hordozói. Az egyre hosszabbra sikeredő „rövid” 20. század három fő szakaszából a posztkommunizmus az, amely

²⁰ Spannenberger: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn.

²¹ Spannenberger: Die katholische Kirche in Ungarn.

²² Schlarp.

²³ Seewann: Typologische Merkmale der Vertreibung der Deutschen.

²⁴ Seewann: Megosztott lojalitások; Uő: Mehrheits- und Minderheitsstrategien, 19–21.

e kérdéshez a leggazdagabb elemzési anyagot nyújtja. Ám a nemzetállamiság remélt és keresett alternatíváinak a szempontjából a második világháború előtti és alatti évek sincsenek még minden részletükben feldolgozva.

A 20. századi magyar kapcsolattörténetek a szovjet típusú kényszerszövetség időszakán kívül egy erőteljes belső, magyar–magyar vonzattal bírnak, amelyet átörökítettek a 21. századra – amint egy újabb, főleg magyar szerzőségű kutatási irányzat hangoztatja. Kérdés azonban, hogy ezen a szinten mi legyen a fő elemzési szempont: a kulturális nemzet belső működése a meglévő államhatárok felett, avagy – ezzel összefüggésben, de ezen túl is lépve – a magyar nemzet határkérdést fölvető újraegyesítésének az opciói.

9. Transzszilvanizmus: az önálló Erdély mint végcél

A legújabb kori magyar–magyar kapcsolatok fő mozgatórugója a magyar *reintegráció* kívánalma – csak hogy milyen eszközök révén, milyen végeredménnyel? A két világháború közötti és a második világháború alatti transzszilvanizmus intő példa arra, hogy e kérdéssel nem elég pusztán a hagyományosnak ismert, az erőszak eszközeivel élő magyar revizionizmus képletében, és csak Kárpát-medencei kivetítésben foglalkoznunk.

Vessünk előbb egy pillantást a külső vonzatokra. Az erdélyi autonómiamozgalom a regionális magyar társadalomnak és kultúrának, egyúttal magának a régióknak a helyét kereste a kelet-közép-európai térségben. Jóllehet ebben a trianoni békeszerződés magyar szemléletű feldolgozásának a szükséglete hajtotta, mégsem rekedt meg a magyar–magyar kapcsolati szinten. Külpolitikai tájékozódásával a húszas években kialakított egy nemzetközi integrációs távlatot, amely két irányra bomlott: egy dunaeurópaire és egy páneurópaire. Mindkettő lényegében már az 1920-as években megbukott: a föderatív eszmék leáldozásának a korában egyikük sem számolhatott nemzetközi, de magyar nemzeti támogatással sem.

A belső vonzatokat szemlélve látható, hogy a 20. századi transzszilvanizmus akkor keletkezett, amikor az első világháború végkifejlete kisodorta alóla eredetének helyszínét. A történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben felívelt, majd az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásában elvesztette hivatástudatát ébresztő és éltető nemzetállami keretét. E kudarcból folytatódva tért fő pályájára azáltal, hogy az 1918–1920. évi hatalomváltás kitágította szemléletét. Azontúl két nemzet és állam felé tájékozódott abból a régióból, amelyről a század elején elnevezte magát. Trianon után a Nagy-Romániához csatolt Erdélyre összpontosított, de közben túlmutatott a régió az összmagyar közeg felé. 1920-tól politikai ideológiaként mindenekelőtt arra kényszerült, hogy feldolgozza Nagy-Románia valóságát. De mit cselekedett e mozgalom, ha erre a politikai szembesülésre nem volt képes minden vonatkozásban? Ha pedig erre teljes mértékben hajlandó volt: szándéka szerint vajon örökérvényűen készült-e alkalmazkodni az új román állam valóságához?

A politikai erdélyiség 1928-ig, az Országos Magyar Párt koalíciós kísérleteinek lezárultáig és az Erdélyi Helikon megjelenéséig terjedő történetében két alakra bontható: egy föderalisztikusra, amely 1923-ig Erdély bizonyos fokig független területi autonómiáját, ezt átfogóan egy magyar–román–német föderációt szorgalmazott, majd egy decentralisztikusra, amely azután elsősorban kulturális és közigazgatási autonómiát sürgetett a magyar – és elvileg a többi romániai – kisebbség javára szerte az országban, a bukaresti központosítás enyhítésével. E két típusú transzszilvanizmusról a magyar szakirodalomban olyan vélemény is olvasható, hogy érveket szolgáltatott a harmincas és negyvenes évek magyar revizionizmusának.

A húszas évek politikai erdélyisége a magyar nemzet és a román állam iránti együttes lojalitás kísérletével mintegy csapdát állított fel részben már a kortársak, és még inkább az utókor számára. Ahhoz nem fér kétség, hogy feldolgozta Nagy-Románia valóságát. Ám mindkét típusában kimutatható a magyar nemzeti érdekérvényesítés új lehetőségeinek a keresése a kismagyar úton. Ez szükségképpen revizionizmust jelentett-e. És ha igen, milyen fajtájút? A szóban forgó keresés bizonyos fokig és értelemben sikeresnek látszik, ha Észak-Erdély 1940-es visszacsatolása felől szemléljük. Csak hogy a húszas évek transzszilvanistái nyilván nem onnan szemlélték.

Ezért számolniuk kellett azzal, hogy keresésük során más megoldásra bukkannak, mint amilyent eredetileg elképzeltek. Az elemzési csapdát tehát úgy kerülhetjük el, hogy a transzszilvanizmus fejlődési rendjében egyik fokozatot sem lépjük át kellő értékelés nélkül. Egy ilyen szakasza volt az első világháború utáni első évtized, amelynek főszereplői a legkevésbé tudhatták, hogy alig megkezdett magyar érdekkorszerűsítésük meddig tart, miként alakul, és hogyan végződik majd. Éppen ezért azt is hitték, hogy a román állam kismagyar útjuknak nemcsak okozója, hanem, valamelyik alakjában, végállomása lesz.

Mindenesetre a két világháború közötti transzszilvanizmus első szakaszának a történelmi Magyarország politikai-jogi valóságán nevelődött szószólói kényszerből áttértek egy kismagyar útra, anélkül, hogy ezt öröknek avagy időlegesnek *nevezték* volna. Nyilvános vagy személyes, nyílt vagy burkolt megnyilatkozásaikból eddig nem került elő olyan adat sem, amely egyértelműen bizonyítaná, hogy mit *gondoltak* például az erdélyi föderáció *végző* rendeltetéséről. Így netán azt, hogy ezt az alakulatot hosszabb távon, a nemzetközi diplomáciai helyzet megfelelő alakulásában bízva, egy határkiigazításra törekvő nagymagyar irányzat szolgálatába készültek volna állítani. Tekintettel erre a nyitott végkifejletre félreérthető általánosítás a transzszilvanizmusról azt állítani, hogy „érintkezhetett” a „különböző revizionista koncepciókkal”.²⁵ Ez forrásszerűen jelenleg nem mutatható ki sem az itt jelzett időszakban, sem pedig a harmincas években. Következésképp merő találgatások mezejére lépünk, ha az erdélyi nemzeti autonómiák együttesét óhajtó koncepciót a harmincas-negyvenes évek magyar, az erőszak eszközeit is bevető revizionizmusának szerves előzményeihez csatoljuk. Ellenben helyesen viszonyítjuk a transzszilvanizmust a dualizmus kori magyar politikai gondolkodáshoz, mivel a magyar nemzeti tudatot átmentette nagyállami változatának bukásán, azért, hogy átmenetileg egy regionális lenyomatban, az összerdélyi szövetezés opciójában újra kifejezze. A középlatin *revisio* fogalom eredeti értelmében „felülvizsgálatot” igyekezett előidézni, de nem az államhatárookra vonatkozóan, hanem elsősorban a román állam szervezésében – és nem fegyverest, hanem tárgyalásost, belpolitikai koalícióban az erdélyi román politikával is. Arról nem tájékoztatnak az eddig feltárt források, hogy a régió korlátozott önállósulásával pontosan milyen mértékű és minőségű szuverenitási jogokat vont volna el Bukaresttől. Annyi bizonyos, hogy az elméleti síkon megrajzolt erdélyi kisállamiságban a legfontosabb partnernek, a románnak, a maga egyközpontú államiságából kilépve kellett volna részt vennie. A föderalisztikus transzszilvanizmus az óromániai résztől elkülönített „erdélyi román *nemzet*”-hez²⁶ fordulván egy kettős engedményhez kötötte a regionális politikai egység létrejöttét azáltal, hogy a kismagyar út mellett elképzelt egy kisrománt is. A húszas évek transzszilvanizmusa, főleg föderalisztikus válfaja, ekképp a román közegnek egy *feltételes magyar integrációt* kínált, amellyel egyúttal azon igényét közvetítette, hogy a magyar politikai nemzettudatot átmentse egy erdélyi kisállam társvezetésébe. Mivel békés megvalósítási eszközökre nem tehetett szert, elmélet maradt. S mivel elméletként is feltételekhez kötődött, amelyeket a román oldal nem teljesített, a további kutatások egyik lényeges kérdése, hogy a korai transzszilvanista nemzedék visszavonta-e, és ha igen, miképp vonta vissza a román politikai közegbe való magyar integráció ajánlatát.

Az a feltételezés, hogy a transzszilvanizmus magyar jelenséggént lehetett „revizionista is, és állhatott a status quo talaján is”,²⁷ az autonómia-opcióiban rejlő hosszú távú, nyitott végkifejletű nemzetpolitikai rendeltetést értelmezi, egyébként joggal. Egy közelmúltban magyarul is megjelent heidelbergi disszertáció folytatja e szándékkutatást, mikor a magyar kisebbség politikai stratégiáit egyrészt a fasiszmussal és a nemzetiszocializmussal, másrészt a román állammal szemben való elutasító vagy alkalmazkodó viszonyulásában vizsgálja. Az államjogi újjárendezéssel, illetve a határváltoztatással kapcsolatos felfogásokat 1931 és 1940 között egy három fokú folyamatban: az óhajtól a reményen át a meggyőződésig követi. A kötet a román nemzetállam ily mód egyirányú elutasítását – másik alapkérdését fejtegetve – összeköti egy szintúgy lépcsőzetes hasonulási magatartással: a fajelmélet erdélyi magyar befogadásával és elméleti alkalmazásával. A harmincas évek ideológiai radikalizálódásában talál fogódzókat ahhoz, hogy a magyar autonómia célkitűzé-

²⁵ Romsics: Trianon, 413.

²⁶ Erdély népe választott, 3. Kiemelés K. L. Zs.

²⁷ Romsics: A független vagy autonóm Erdély, 92.

seiből az önálló társadalom- és kultúrafejlesztés mellett – részben helyett – kiemelte a nemzeti elszigetelődést.²⁸ Ezzel a transzszilvanizmus első utóéletében azonos hatásokra állítja a magyar regionális és a magyar nemzeti öntudatot.

Trianonra következően a magyar területi identitás az etnikai fölé erősödött, majd fokozatosan hozzá idomult. Az 1940. évi második bécsi döntéssel pedig beteljesült veresége az etnikai öntudattal szemben – így tömöríthető nem alaptalanul, de kiegészíthetően a transzszilvanizmus második utóéletébe átnyúló elemzés egyik előfeltevése. A fontos toldalék összefügg a magyar nemzetállam újraegyesítésének a részlegességével, amely az egész régiót átfogó erdélyi gondolatot fellazíthatta, de tovább élthette is.

Az újabb szakirodalom inkább az utóbbi esetre kíváncsi. Öröndetes, hogy a politológia és művelődéstörténet-írás ebből a szempontból is boncolgatja az 1940 és 1944 közötti erdélyi magyar politika és kultúra ügyeit. A második bécsi döntéssel beköszöntött négy éves „kis magyar világ” ma még kevésbé becserkészett kutatási területén ott fehérlik a politikai esztétörténet is, benne az erdélyiség, amely Észak-Erdély visszacsatolásával csak félig valósította meg célját, ha mélyebb szándéka egy nagynemzeti revízióra irányult. Még annyit sem ért el, ha végső rendeltetését mind a magyar, mind a román egységállamiság meghaladásában, a magyar érdekű is kisnemzeti megoldás kialakításában, az összerdélyi politikai együttműködés meghonosításában látta.

A transzszilvanizmus tulajdonképpen két regionalizációt feltételezett: az egyik oldalon a magyar nemzettudatát, a másikon a román nemzetállamét. A 20. századi román–magyar viszony egyik feltételt sem biztosította. Így az erdélyiség végül is magára maradt. Legújabb kutatások – korábbi német szerzőségű kétkedésekkel szemben – azt bizonyítják, hogy hiteles képviselői, a szellemi életben például az Erdélyi Helikon kolozsvári folyóirat és köre a régiót kettészelő második bécsi döntés után is nyíltan síkra szállt az egész terület elkülöníthető egységéért és tiszteletben tartandó etnikai-kulturális sokszínűségéért.²⁹ Korabeli emlékiratok és beadványok tanúsítják, hogy a második világháború végén a kettéosztott Erdély egyesítésének a gondolata megfogant kisnemzeti és nagynemzeti: regionalista és revizionista változatban is, a kisnemzeti-regionalista elv pedig alakot ölthetett az összerdélyinél szűkebb módozatban is. Mindhárom eset azt valószínűsíti, hogy a transzszilvanizmus főleg korai szakaszának első: a területi elvű önkormányzatiságra törekvő típusával gyűrűzhetett be a békerendezési koncepciókba.³⁰ Fejlődéstörténete ekkor már legfeljebb hatástörténet, gondolati elemeinek befogadásával vagy átértelmezésével, mellőzésével vagy visszautasításával. Utóélete a nemzeti külügyek, a nemzetközi kapcsolatok és a politikaelmélet szövevényében zárult le, amelyből kihámozandók a tőle elhatárolódó magyar állásfoglalások is.³¹ A kutatásnak ugyanakkor megfelelő helyet ajánlatos biztosítani a föderalizmus–regionalizmus kérdéskörben elengedhetetlen fogalomtisztázásnak. De mindettől nem fog megváltozni a végeredménye. A valamelyik nemzetállamhoz csatoltan autonóm vagy függetlenített és föderalizált régió eszméjét a párizsi békeszerződések 1947. februári aláírásáig érdemes nyomon követni, addig, amíg Erdély a Szovjetunió döntő befolyására visszakerült a trianoni román határon belülré: megint egyetlen és ismét egységesítő-központosító hatalom alá. Az erdélyi önazonosságok újabb vereséget szenvedtek a nemzeti azonosulásokkal szemben, ám ezúttal egy teljeset, mi több, kétszereset. A „revízió vagy autonómia”³² alternatíváinak a képlete felbomlott a *sem revízió, sem autonómia* kompromisszumtalanságában. E sikertelenség különleges forrás- és módszertani ösztönzést nyújt saját tudományos megértéséhez: minél alaposabb a transzszilvanizmus-kutatás, annál világosabb, hogy egy hajdan kettős kudarcba bukott eszmével foglalkozik.

²⁸ Összefoglalóan Horváth, 275–286.

²⁹ K. Lengyel: Der regionale Gedanke.

³⁰ K. Lengyel: A kompromisszum keresése, 302–305.

³¹ Egy ilyen belső hatástörténeti nézetből utal Romsics: Magyar békeelképzelések, 16, arra, hogy Bibó István „Az európai egyensúlyról és békéről” című, 1943–1944-ben írott művében „nem tulajdonított jelentőséget” az „erdélyi regionális tudatnak, amelyet a térség egységének megőrzése mellett érvelő transzszilvanizmus különböző irányzatai hangoztattak”.

³² Revízió vagy autonómia.

10. Újabb bajor–magyar kitérő – nem csak a kulturális közegbe

Bajorország és Magyarország 1945 után, a totalitárius, illetve a tekintélyuralmi rendszer megtagasztalását követően több mint négy évtizeden át eltérő társadalmi berendezkedések részese volt. Az 1938 és 1941 között katonai és diplomáciai úton visszaszerzett területektől újra megváló Magyarország a negyvenes évek végére ismét diktatúrába süllyedt, ezúttal a Moszkvából irányított kommunista egypárturaloméba. Eközben Bajorország a Németországi Szövetségi Köztársasággal beilleszkedett a szabad parlamenti demokrácia rendszerébe. A hidegháború kétpólusú világrendjében a két állam bizalmatlanul, sőt időnként ellenségesen viszonyult egymáshoz; a Német Szövetségi Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között csak 1973-ban létesült diplomáciai kapcsolat.

A II. világháború után új elem jelent meg a kétoldalú kapcsolatok történetében, midőn Bajorország számtalan olyan magyar nemzetiségű, illetve magyar állampolgárságú személynek nyújtott menedéket, akik politikai okokból akarták vagy kényszerültek elhagyni szülőhazájukat. Közéjük tartoztak a magyarországi németek, akiket 1946 januárjától a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasítására a magyar kormány közreműködésével Németország amerikai megszállási övezetébe – jelentős számarányban Bajorországba – telepítettek ki. Az első nagyobb menekülthullámot már Magyarország előrelátható katonai veresége indította el 1944/45-ben, a másodikat a kommunista hatalomátvétel 1947/48-ban. A magyar emigránsok részben volt katonatisztek köré, részben polgári politikusok és értelmiségiek köré csoportosultak. Valamennyien abban reménykedtek, hogy egyszer majd visszatérhetnek egy ismét szabad Magyarországra. Társadalmi beilleszkedésük és kulturális szervezőmunkájuk mércéjét a hazai kommunista rezsim elleni távolsági küzdelem igénye szabta meg. E célkitűzés hívei közül 1951-től számosan a müncheni Angol Kertben székelő amerikai Szabad Európa Rádiónál helyezkedtek el. Itt a politikai állapotok publicisztikai feldolgozásán túl arra is lehetőségük nyílt, hogy ápolják és terjesszék a Magyarországon üldözött vagy onnan kivándorolt magyar írók, irodalomkritikusok és különböző szakágakban tevékenykedő tudósok munkásságát. A rádióadó e kettős rendeltetéssel működött – lényegében a vasfüggönyön túli fejleményekhez igazodva – 1993. évi bezárásáig.

Az 1956-os magyar forradalom leverését követő harmadik kivándorlási hullám megerősítette a bajorországi magyar jelenlétet. Az újonnan érkezettek körében jelentős volt az értelmiségiek aránya. Ennek folytán, valamint azon egyre erősödő felismerésből eredően, hogy az emigráció politikai befolyása igen csekély, a bajorországi magyar közösség – éppúgy, mint a más nyugati országokba szakadt sorstársak – önértékelése lassan ugyan, de hosszabb távon döntően megváltozott. Kezdték kialakulni a külhon szerkezetei, egy olyan diaszpórát, amelynek tagjai előbb-utóbb leszoktak arról, hogy átmenetinek tekintsék külföldi tartózkodásukat. E kijózanodás Bajorországot ideiglenes menedékhelyből egész életre választott hazává változtatta olyan magyarok számára, akik többretekü társadalmukat kulturális, oktatási és egyházi-szociális téren működtetik, ugyanakkor azonban szakmai vonalon, vegyesházasságok révén és nem utolsósorban nyelvileg és eszmeileg beilleszkednek a német közegbe. E magyar–bajor kettős kötődés emigráns szervezeti alapjai önerőből vagy bajor állami, illetve egyházi anyagi támogatással teremthetők meg. Példa erre a Magyar Gimnázium a felsőpfalzi Kastlban, egy sor Münchenben kiadott irodalmi, kultúrpolitikai, politikai, tudományos vagy vallási irányultságú lap és folyóirat – *Életünk*, *Mérleg*, *Nemzetőr*, *Új Látóhatár* –, a Magyar Katolikus Misszió és a Református Magyar nyelvű Egyházközség Münchenben, és ugyanott a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom / *Pax Romana*, valamint a Széchenyi Kör művelődési egyesület. E létesítmények többsége a magyarországi rendszerváltás után is folytatta a tevékenységét, már csak azért is, mivel célcsoportjaikban rendkívül alacsony a Magyarországra hazatelepültek aránya, miközben a Magyarországról és a szomszédos államok magyar lakta területeiről mindmáig egyre többen vándorolnak ki Németországba, többnyire az anyagi-szociális felemelkedés reményében.

A nyugati és a keleti hatalmi tömb ideológiai és katonai ellentétei a német–magyar kölcsönös szemlélődésben kedvezőtlen, de részben előnyös közhelyeket is tápláltak. Az ötvenes és a hatvanas évek magyar pártsajtója a „gonosz” kapitalistákról – tehát a nyugatnémetekről is – kialakított képbe bajor elemeket is beépített. Ez a propaganda azonban hosszú távon hatástalannak

bizonyult olyan élményekkel szemben, amilyeneket például az 1972. évi müncheni nyári olimpia nyújtott, legalábbis a tévé képernyőjén át, ezáltal sok magyarnak első ízben és egyből világos fényben feltüntetve a bajor valóságot. A másik oldalon a nyugatnémet szórakoztatóipar meggátolta a magyar témák túlzott napi ideologizálását. A „Gyakran gondolok Piroskára” („Ich denke oft an Piroshka”) vagy a „Sissi. A fiatal császárné” („Sissi. Die junge Kaiserin”) című nagysikerű filmek minden ámitó érzékenységükkel is élénk és jóindulatú közérdeklődést keltettek a magyarok országa, népe és történelme iránt. Abban, hogy a nyugatnémet nyilvánosságban az ideológiai szembenállás ellenére kedvező magyarsággép élt, élsportolók csúcsteljesítményei is közrejátszottak, például Magyarország labdarúgó „aranycsapatáé”, amely az 1954-es világbajnokságon a német válogatottnal kétszer is megmérkőzött, és csak a második alkalommal, igaz, a döntőben maradt alul.

Az a közkeletű vélekedés, hogy a lázadó szellemű magyarok szabadságszerető nép, nagyrészt az 1956-os forradalom iránti nemzetközi szolidaritásból ered, de az 1989-es későnyári események nélkül mára talán megfakult volna. Magyarország azokban a hetekben nyugati határának kockázatos megnyitásával hozzájárult a vasfüggöny lebontásához, ugyanakkor megkezdte felszámolni egy pártrendszerét. Mindezzel nem pusztán saját, hanem más népek szabadságának a szeretetét is kifejezte. A magyar rendszerváltozás első lépései döntő szereppel bírtak a keletnémet kommunista rendszer bukásának és Németország újraegyesítésének az előfutáiban. Velük Magyarország megkezdte kivonni magát a szovjet hatalmi övezetből, és hozzálátott, hogy megteremtse közeli vagy távolabbi szomszédokhoz fűződő új és életképes partneri viszonyokat.

Magyarország nyugati irányú nemzetközi kapcsolataiban az 1990-es évek legelejétől – csak úgy, mint a 20. század első felében – Németország felé tájékozódik, amely ezt a közeledést nyilvánvaló jóindulattal fogadja. Mindkét fél következetesen demokratikus és pluralista irányelvek jegyében jár el, ebben tehát a történelem nem ismétli meg magát. A német föderalista államformának megfelelően Magyarország nem pusztán a berlini szövetségi kormánnyal folytat tárgyalásokat politikai, gazdasági és kulturális kérdésekről, hanem rendszeresen egyes tartományi kormányzatokkal is. Az utóbbiak sorában előkelő helyet foglal el a nyitott és pluralisztikus kelet-, közép- és délkelet-európai demokráciákat szorgalmazó és támogató Bajor Szabadállam. Ebben az államközi együttműködésben közös érdekeket éltet mindkét oldal azon óhaja, hogy egy új Európa rendjében egymással összhangba kerüljenek az államok fölötti, a nemzeti és a regionális szintek, miközben a nemzeti kisebbségek jogait is biztosítják érvényben lévő és egyetértésben meghatározandó szabályok szerint.

Ez a bajor–magyar partnerség Magyarország 1999-es NATO-csatlakozásával és 2004-es Európai Unió-s felvételével új lendületet kapott. De nem merül ki kormányzati diplomáciában, és korántsem korlátozódik az elmúlt évtizedben átlagosan több mint ezer gazdasági vegyesvállalat ügyeire. A kétoldalú kapcsolatok minőségi változása a kiszélesedett, de még bővíthető társadalmi, kulturális és tudományos együttműködésben mutatkozik meg, amelytől joggal remélhető, hogy kiszűri a közhelyeket a két nép kölcsönös megítéléséből. A határok feletti együttműködés különleges formáját vállalta 1958-tól 2006. évi bezárásáig a kastli Magyar Gimnázium, és vállalja az 1962-ben megalapított tudományos-kulturális Münchener Magyar Intézet Egyesület, amelynek Intézete 2009-ben Regensburgba költözött: vegyes finanszírozású létesítmények lévén, mindketten egymáshoz igazítják a bajor és a magyar igényeket, elvárásokat. A német jogalapon működő intézet többéves tárgyalások után, 1999/2000 fordulóján vált bajor–magyar fenntartásúvá, párhuzamosan „Bajorország és Magyarország ezer éve” című, 2001/2002-ben előbb Passauban,³³ majd Budapesten bemutatott kiállítás előkészületeivel, amelyekben közreműködve izgalmas és igényes vizsgát tehetett kutatói és tanácsadói képességeiből. A Bajor–Magyar Kormányközi Vegyes Bizottság munkaprogramja egyidejűleg egy sor további kulturális jellegű tervet is tartalmazott, amelyek közül a budapesti Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem 2001-ben alapítása emelhető ki.

³³ Bayern – Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve.

11. Magyar nemzetpolitika nemzetközi környezetben: a demokratikus érettség vizsgájának kényszere 1990-től

Magyarország 1918–1920 óta többször nemzetközi, formális vagy informális szövetségeket kötött a nemzetállami rend fenntartása ellen, vagy átalakításáért. Az első világháború után előbb békés revíziós politikája a harmincas években fokozatosan a harmadik német birodalom oldalára, ezzel a határmódosítások erőszakos módszereinek az alkalmazása felé vezette. A második világháború után a szovjet csatlósok közé való kényszerű besorolása következett egy olyan tömbbe, amely az internacionalista-szocialista „testvériség” jegyében nem bolygatta az 1918–1920-ban létrejött, 1938–1944 között megingott, majd 1947-ben visszaállított határ- és államrendet, benne ismét a *trianoni* Kis-Magyarországgal. 1920 és 1990 között tehát mind a magyar–német, mind a magyar–szláv(szovjet-orosz) kapcsolatokban megjelent a diktatúra rendező elve a nemzetiszocializmus és a kommunizmus formájában – de azzal a lényeges különbséggel, hogy a német befolyás idején föléledt, a szovjet-oroszban viszont megbukott a nagymagyar államiség eszméje.

Éppen ezért nem lehet elégszer rámutatni, hogy 1990 óta Budapest újra független és nyugatra tájolt, német irányultságú külpolitikája az elmúlt kerek száz év viszonylatában első ízben ágyazódik kétségtelenül és folyamatosan demokratikus-pluralisztikus célkitűzésekbe, miközben a második világháború óta első ízben fogalmaz meg nyilvánosan nemzetpolitikai elképzeléseket is. Ezek az államhatárok *átjárhatósága* és *nemzeti autonómiák* címszavakkal nem területpolitikai átrendeződéseket irányoznak elő, hanem a központosított állam mindenhatóságának a méltányos korlátozását, ezzel az önkormányzatiság elvének megvalósítását javasolják – mindenekelőtt a magyarlakta szomszédos országok kormányainak. Budapest így az elmúlt jó két évtizedben visszatért, vagy legalábbis visszatérni igyekezett azon társadalom-, politika- és kultúraszervezési elvhez, amely Magyarország középkori és újkori történelmében meghatározó szerepet játszott, és amelylyel a központosító magyar politikai elit az osztrák–magyar dualizmus idején mostohán bánt: a különböző válfajokra bontható autonómia modelljéhez. Ezt mindenekelőtt azért tette, hogy a nemzetállami rendszer keretében olyan szerkezet-megújulási távlatokat mutasson fel, amelyeknek a kisebbségi magyarok hasznát is szolgálhatnák – ott, ahol élnek. E nemzetpolitikai stratégia alapcélja, hogy a kisebbségi magyarok jogi, gazdasági és kulturális helyzete nemzetközi előírások jegyében és minél jobb minőségben rendeződjék – többek között azért, hogy ne kerüljön sor tömeges elvándorlásukra –, valamint az, hogy maradjanak ébren és szélesedjenek az anyaországi és a kisebbségi magyarok kapcsolatai – annak érdekében, hogy legalább szellemi-kulturális téren enyhüljenek az 1920-as trianoni és az 1947-es párizsi békeszerződésben kimondott politikai-jogi különválasztásuk dezintegrációs következményei.

Figyelemreméltó változás a korábbi évtizedek gyakorlatához képest, hogy Budapest az önkormányzatiság megvalósítását már nem csak a magyarlakta szomszédos országok kormányaitól várja el. Szakmai megfigyelők Németországban is úgy vélik, hogy a kisebbségi öngazgatás magyarországi bevezetéséhez és működtetéséhez példás jogi alapot biztosít az 1993-as nemzeti és etnikai kisebbségi törvény.³⁴ Mások ebben elsődlegesen külpolitikai célzatot látnak, kevésbé annak jelét, hogy Budapest a különböző válfajokra bontható autonómia modelljével a magyar nemzetállam szerkezetét is meg kívánna újítani, és ezáltal például a magyarországi német nemzetiségnek azt lenne hajlandó nyújtani, amit a határon túli magyar közösségeknek kér nemzetközi fórumokon.³⁵ Ezen összefüggés mindenesetre érdekes elemzési terepet kínál a kapcsolat kutatásnak: vajon az autonómia hozzájárulhat-e a magyarországi németek visszanémetesedéséhez –, illetve ahhoz, hogy a kisebbségi magyar közösségek a határon túl is a kulturális nemzet részeként fejlődhessenek tovább. Az integráció és a dezintegráció mindkét kérdéskörben egyazon folyamat velejárója, hiszen a magyarországi visszanémetesedés a magyar közegből való bizonyos fokú disszimilációt jelent, míg a magyar nemzet kisebbségi részei végső soron a szerb, román, ukrán, szlovák közeggel szemben határozzák meg magyarként magukat.

A *németes* műltfeldolgozás egyik ismertető jegye, hogy szószólói a *műltfeldolgozást* rend-

³⁴ Berger: Der Minderheitenschutz im ungarischen Recht nach 1990, 254–263.

³⁵ Seewann: Die nationalen Minderheiten in Ungarn.

szerint elvárják, illetve számon kérik más nemzetektől is – a magyartól már csak az egykori német–magyar fegyverbarátság okán is. A 20. századi német múlttal együtt nem egyszer a magyart is feldolgozzák. E hajlamuk ismételten kitermeli a *kioktathatatlanság* bírálatát azokkal szemben, akik látszólag nem németesen dolgozzák fel a maguk, illetve a német–magyar kapcsolatok múltját. Mindez a magyar nacionalizmus problémájának az időszerűsítéséhez vezethet. A németországi hungarológia hamburgi képviselője például a két világháború közötti magyar külpolitika kényszerpályájáról és mozgásteréről 1996-ban közölt tanulmányát a következő két mondatral fejezi be: „Egy erős magyar birodalom illuzórikus önelégültségből és irreális vágyakból táplált opportunisták elképzelését álmodták. Egy álom, amely *ma ismét* hívekre talál a magyar politikában.”³⁶ 1997-ben pedig megjelent egy mainzi disszertáció az 1918 és 1931 közötti magyar revizionizmus publicisztikai eszköztáráról. Összegzésében elfért az a vélemény is, hogy „Magyarország *jelenlegi* polémiái szomszédjaival időnként nyugtalanítóan a két világháború közötti vitákra emlékeztetnek”³⁷

Egy 2003-ban publikált berlini habilitációval jelezhető, hogy ez a fajta emlékezés, illetve emlékeztetés nem áll meg a két világháború közötti korszak időbeli határainál, és hogy időszerűsített mondanivalója a magyar nacionalizmusról a posztkommunizmuson belül csak bizonyos szakaszokat érint. A magyar történeti kultúrát 1860-tól 1948-ig vizsgáló mű a dualizmus korára teszi a „magyar nemzet etnizálásának” a kezdetét.³⁸ Szerzője három évvel később megjelent *Magyarország 1945 óta* című könyvében tovább követi ezt a folyamatot, míg elér az 1990 utáni budapesti nemzeti politikákhoz, amelyeknek nem tulajdonít központi jelentőséget. Mégis megállapítja, hogy a magát „15 millió magyar miniszterelnökének” nevező Antall József, majd az első kormányzati ciklusában hasonlóképpen nyilatkozó Orbán Viktor szavait „revizionista nyilatkozatokként lehet értelmezni”; a Duna TV pedig „nem éppen liberális vagy kritikus módon kezeli a problémákat”.³⁹ Ugyanezen a hullámhosszon bírálja a második Orbán-kormányt az a jogtudományi kézikönyv, amelynek szerzője a magyar témákban jártas német szakemberek sorában a legképzettebbekhez és – a magyar nyelvű szakirodalmat beleértve – a legtájékozottabbak közé tartozik.⁴⁰ A *Bevezetés a magyar jogba* az új magyar alkotmány parlamenti megszavazásának az évében jelent meg, ezért a 2011. április 25-i alaptörvényt csak felszínesen, a függelékbe iktatott rövid tartalmi ismertetésben érinti. Ennek ellenére máris azt állítja, hogy „nacionalista-múltbaforduló” ideológia árad mind preambulumból, mind főszövegéből.⁴¹ A szerző nem az 1989/1990-ben megújított 1949-es alkotmányt védi, hiszen ezt maga is több szempontból idejétműltnek minősíti neki szentelt kismonográfiájában.⁴² Idézett értéktétele szemléleti okra vezethető vissza, amelyet maga fed fel azáltal, hogy kijelenti: az alkotmány „legtöbb szövegrésze a nemzetet etnikai értelemben” határozza meg, „nem pedig mint demokratikus állampolgári nemzetet vagy mint kulturális nemzetet, ahogy főleg a német nyelvterületen” szokás.⁴³

A magyar kisebbségek védelmét célzó budapesti törekvések szorosan összefüggnek azzal a körülménnyel, hogy Magyarország kormányzati és nem kormányzati szinten újra meg újra bekapcsolódik európai, sőt, világméretű jog-, gazdaság-, kultúr- és – nem utolsósorban – biztonságpolitikai természetű egyeztetési folyamatokba. Ezzel egy két részből álló szerepet játszik a globális integrációban. Az egyikben, a nemzetköziben, a demokratikus és gazdasági érettség

³⁶ „Es wurde eine opportunistische, von illusorischer Selbstgefälligkeit und von irrealem Wunschdenken geprägte Vorstellung eines starken ungarischen Reiches in seinen historischen Grenzen geträumt. Ein Traum, der heute wieder seine Anhänger in der ungarischen Politik findet.” Fischer: Handlungsspielraum, 21. Kiemelés K. L. Zs.

³⁷ Kovács–Bertrand, 293. Kiemelés K. L. Zs.

³⁸ Klimó: Nation, Konfession, Geschichte, 131–157.

³⁹ Klimó: Ungarn seit 1945, 182.

⁴⁰ Vö. Küpper: Autonomie im Einheitsstaat; Uő: Einführung in die Rechtsgeschichte Osteuropas.

⁴¹ Küpper: Einführung in das ungarische Recht, 298. Az új magyar alaptörvény tárgykörében Uő: Ungarns Verfassung vom 25. April 2011.

⁴² Küpper: Die ungarische Verfassung nach zwei Jahrzehnten des Übergangs, 111–115.

⁴³ Küpper: Einführung in das ungarische Recht, 298. A szerző már korábban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyarországi konzervatív nemzetfogalom a nemzet és az etnikum azonosságát hirdeti, és a „nacionalista Fidesz” az „államot az ekképp etnikailag exkluzívan meghatározott nemzet szolgálatába állítja”. Uő: Ungarn und die magyarischen Minderheiten, 117.

kelet-közép-európai éllóvasából sokak szemében sereghajtójává vált. A másikban, a nemzeti keretben, Budapest mintha maga is érettségi vizsgát tenne, bebizonyítandó, hogy nem felforgató tényező Kelet-Közép-Európában. Magyarországot közelebbi és távolabbi szomszédjai 1918–1920 előtti önmagával szokták összehasonlítani kimondatlanul is, azt fürkészve, hogy vajon a magyar nemzet belső, kulturális integrációja nem az egykori magyar nemzetállam – esetleg csak részleges változatának – visszatértét hivatott-e előkészíteni? Az, hogy magyar szempontból üdvös-e, hasznos lehet-e a részvétel a „globális integrációban”, lényegesen függ tehát attól, hogy összeillik-e a nemzetközi és nemzeti szereprész, megfér-e harmonikusan egymás mellett belvilág és külvilág számára egyaránt?

Magyarország és a magyar nemzet mai és eljövendő külső és belső kapcsolódásaikor rendkívüli tehertétel jelentkezik a „globális integrációban” való nemzetközi és nemzeti szereprész összehangolásakor. Ugyanis elméletileg még a legszorosabb kisebbségi magyar-anyaországbeli magyar viszony sem tökéletes addig, amíg nem gyökerezik minden érintett magyar nemcsak politikai, hanem nemzeti önrendelkezési jogában is. S mivel tudvalevően nem gyökerezhet, a magyar-magyar integráció tulajdonképpen tökéletlen és nem is tökéletesíthető az általános önrendelkezés értelmében, azon jog alapján, amelyet Kelet-Közép-Európa több nemzete, például a szlovák és a horvát, az elmúlt évtizedben felhasznált államjogi függetlenedésekor. Így a 21. század elejére kialakult az az ellentmondásos helyzet, hogy a hagyományosan vizsályterhes viszonylatokban, például román és szlovák irányban, sor került már államközi és társadalmi szintű érdek-összehangolásokra – lásd például az elmúlt húsz évben megkötött kormánykoalíciókat Szlovákiában és Romániában, valamint ezek Európa- és NATO-politikai folyományait –, míg magyar-magyar vonatkozásban egy bizonyos ponton túl nincs mozgástér a belső dezintegráció felszámolására.

Ha abból indulunk ki, hogy Magyarország Kárpát-medencei kapcsolattörténeteiben az évszázadok során létezett legalább három fő külső dimenzió: a német, a román és a szláv, akkor a 20. századot áttekintve azt kell mondanunk, hogy kialakult egy negyedik viszonyítási közeg: a magyar, amely politikailag szintén külső, kulturálisan azonban belső dimenzió. Az elmúlt kéreken száz év három fő szakaszából a posztkommunizmus az, amely a magyar reintegrációnak úgymond tiszta lapot osztott – de úgy, hogy ennek tisztasága fölött szüntelenül őrködni kell. Döntő fontosságú feladat megértetni és elfogadtatni a területileg-politikailag széttöredezett magyar belvilággal, hogy harmóniája akkor is teljes lehet, ha bizonyos fokig és szüntelenül diszharmonikus, ugyanakkor a külvilágot, a szomszédos országok vezetőit és a nemzetközi politika irányítóit meggyőzni arról, hogy a belső magyar diszharmónia annál könnyebben fogadtatható el az érintettekkel, minél hatékonyabb önkormányzati jogokkal bírnak a magyar kisebbségek az illető országok területén. Mindenesetre a magyar Európa- és szomszédságpolitika nem elégedhet meg azzal, hogy a nemzet határok feletti egyesítését összeegyezteti a demokrácia és a pluralizmus elvével meg gyakorlatával, és szükség esetén háza táján megvédi nacionalista visszaélésektől. Ezt az összhangot be is kell bizonyítani közelebbi és távolabbi szomszédjainak.

12. Végző helyett

Magyarország újabb és legújabb kori közép- és kelet-közép-európai kapcsolattörténeteinek mélyebb politikai rétegei az önrendelkezési jog megvalósításának a problémáját rejtik magukba.

1848-ban átmenetileg megvalósult a teljes: a politikai és a nemzeti önrendelkezés. Ebből a vívmányból Magyarország a későbbiekben hol az egyik, hol a másik vonatkozásban, hol többet, hol kevesebbet engedett, kényszerből vagy meggyőződésből belátván, hogy az *egység a szabadságban* programja nem hozható teljes összhangba egy sor történeti, demográfiai, bel- és külpolitikai adottságával. A leverett forradalmat és szabadságharcot követő osztrák neoabszolutizmusban nem volt sem egységes, sem szabad. A kiegyezés után függetlenségét korlátozták a dualista közös ügyek. A két világháború között az 1918–1920-as összeomlásban elvesztett területek visszaszerzési politikája nem növelte az egyébként formálisan egyik külső hatalomtól sem függő trianoni Magyarország belső és külső mozgásterét. A negyvenes években nem a magyar nemzeti liberális

egységeszme csapódott le a felvidéki és a kárpátaljai, az erdélyi és a délvidéki területek kiero-
szolt visszacsatolásában. A sztálinizmus és a kádárizmus pedig a külső függés, belső egyedura-
lom és államjogi feldaraboltság tekintetében az 1850-as évekkel rokonítható. A kilencvenes évek
rendszerátalakító Magyarországa pedig anélkül szerezte vissza a politikai önrendelkezés jogát, hogy
az immár hatodik kormányzati ciklusának bármelyikében a nemzet területi egységének vissza-
állítására törekedett volna. És ebből, a történeti örökség felhasználásának és ápolásának a mai
változatából a *szabadság* domborodik ki a magyar nemzeti liberalizmus leghatékonyabb tartósító
elemeként. Olyan értéként, amely kárpótol a másik hagyatékrész, az egységeszme sorsáért, ha
megoszthatatlan szabadság, s így azok is élvezik vagy megszerezhetik, akik nem a márciusi ifjak
elképzelte Magyarország területén élnek.

Bibliográfia

1. Két integrációs szint a Habsburg kori Magyarországon: dinasztikus eszme és hungarus-koncepció

- H. Balázs Éva: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest 1997.
- Csáky Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische“ Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Hgg. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka. Wien 1982, 71–89.
- Evans, Robert J. W.: Hungary and the Habsburg Monarchy 1840–1867: A Study in Perceptions. In: Etudes Danubiennes 2 (1986) 1, 18–39.
- Fried István: A hungarus-tudat kérdőjelei. In: Uő: A közép-európai szöveg univerzum. Budapest 2002, 47–68.
- Kessler, Wolfgang: Stände und Herrschaft in Ungarn und seinen Nebenländern im 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit. Hg. Hugo Weczerka. Marburg 1995, 171–191.
- Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Budapest 1985.
- Kosáry Domokos: Az európai kis államok fejlődési típusai. Budapest 1990.
- Magyar liberalizmus. Válogatta Tökécski László. Budapest 1993.
- Miskolczy Ambrus: A „hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rumi Károly Györgyig). In: Régió 26 (2009) 2, 3–45.
- Miskolczy Ambrus: A hungarus-tudat a 19. században. In: Limes 21 (2009) 4, 71–96.
- Miskolczy Julius: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien/München 1959.
- Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története. II/1: A liberalizmus Magyarországon. Budapest 1999.
- Stickler, Matthias: Staatsorganisation und Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1804–1918. In: Europas verlorene und wiedergewonnene Mitte. Das Ende des Alten Reiches und die Entstehung des Nationalitätenproblems im östlichen Mitteleuropa. Hgg. Frank-Lothar Kroll, Hendrik Thoß. Berlin 2011, 47–76.
- Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Deák. Studien zu den ungarischen Reformpolitikern des 19. Jahrhunderts und ihren Beziehungen zu Österreich. Hgg. István Fazekas [u. a.]. Wien 2011.
- Takáts József: Modern magyar politikai eszmétörténet. Budapest 2007.

2. Osztrák és nemzetiségi elidegenedés a magyar állameszmétől 1848/1849-ben

- Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland. Hg. Holger Fischer. Hamburg 1999.

- 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerk. Hermann Róbert. Budapest 1996.
- Gergely András: Ungarns staatsrechtliche Stellung in der Habsburgermonarchie in den Aprilgesetzen von 1848. In: Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918. Hgg. Ferenc Glatz, Ralph Melville. Stuttgart 1987, 41–54.
- Gergely András: A magyar polgári alkotmányos államrendszer 1848-ban. In: Uő: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Budapest 2001, 93–136.
- Gottsmann, Andreas: Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. Wien/München 1995.
- Hermann Róbert: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Budapest 2011.
- Lajos Kossuth (1802–1894). Wirken, Rezeption, Kult. Hg. Holger Fischer. Hamburg 2007.
- Maier, Liviu: 1848–1849. Români și unguri în revoluție. București 1998.
- Niederhauser Emil: 1848. Sturm im Habsburgerreich. Aus dem Ungarischen von Hans Kolbe. Budapest 1990.

3. A magyar állami szuverenitás felszámolása a Bach-korszakban

- Csorba László: Az önkényuralom és a kiegyezés kora a történetírásban. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest 1998, 293–342, 397–403.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest 2000.
- Deák Ágnes: From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849–1867. Boulder/Colorado 2008.
- Hanisch, Ernst – Urbanitsch, Peter: Grundlagen und Anfänge des Vereinswesens, der Parteien und Verbände in der Habsburgermonarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VIII/1: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. Hgg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Wien 2006, 15–111.
- Heindl, Waltraud: Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment. In: Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867. Hg. Dušan Kováč. Bratislava 2001, 23–35.
- K. Lengyel Zsolt: Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. In: Südost-Forschungen 56 (1997) 213–278.
- K. Lengyel Zsolt: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. In: Levéltári közlemények 70 (1999) 79–105.
- K. Lengyel Zsolt: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. In: Aetas 23 (2008) 3, 237–255.
- K. Lengyel Zsolt: Az *országképviselet* problémája a neoabszolutizmus-kori Magyarországon. In: Uő: Emigráció, szórvány, hungarológia. Válogatott írások 1985–2012. Budapest 2012, 356–382.
- Malfèr, Stefan: Einleitung. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV/3. Das Ministerium Rechberg. 21. Oktober 1860 – 2. Februar 1861. Hg. Stefan Malfèr. Wien 2009, IX–LXVII.
- Pap József: Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged 2003.
- Sashegyi Oskar: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach, 1849–1860. Graz 1979.

4. Vissza a nagyállami integrációba: a német kérdés szerepe

- Brandt, Harm-Hinrich: Ungarn 1848 im europäischen Kontext. Reform – Revolution – Rebellion. Ein Korreferat. In: Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn. Szerk. Karlheinz Mack. Wien–München 1995, 44–52.

- Erdődy Gábor: Das Konzept des Deutschen Reiches mit Frankfurt als Zentrum und das Konzept des Habsburgisch-ungarischen Reiches mit Buda als Zentrum im außenpolitischen Konzept der Batthyány-Regierung im Jahre 1848. In: Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland. Hg. Holger Fischer. Hamburg 1999, 108–118.
- Erdődy Gábor: Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben. Budapest 1998.
- Gergely András: Das Bündnis zwischen Frankfurt und Pest-Buda und die österreichische Frage. In: 1848/49. Revolutionen in Ostmitteleuropa. Hgg. Rudolf Jaworski, Robert Luft. München 1996, 257–278.
- Gergely András: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Budapest 2001.
- Gergely András: Kossuth und die deutsche Einheit (1841–1871). In: Lajos Kossuth (1802–1894). Wirken – Rezeption – Kult. Hg. Holger Fischer. Hamburg 2007, 75–94.
- Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Az előszót írta és sajtó alá rendezte Urbán Aladár. Budapest 1987.
- Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. Budapest 1999.
- Miskolczi Ambrus: Az 1848–49-i magyar forradalom bajor szemmel. A diplomáciatörténet és az imagológia határán. In: Századok 123 (1989) 644–674.
- Wollstein, Günter: Die Oktoberdebatte der Paulskirche: Das Votum für Deutschland mit Österreich. In: Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn. Hg. Karlheinz Mack. Wien/München 1995, 279–302.

5. A nagymagyar államtudat felívelése és alkonya az osztrák–magyar dualizmusban

- A kiegyezés. Szerk. Cieger András. Budapest 2004.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I–IX. Hgg. Adam Wandruszka [a VII. kötettől: Helmut Rumpler] – Peter Urbanitsch. Wien 1973–2010.
- Galántai József: Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867–1918. Budapest/Wien 1990.
- Garamvölgyi Judit: Quellen zur Genesis des ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867. Der „österreichisch-ungarische Ausgleich“ von 1867. Zusammengestellt und eingeleitet von –. München 1979.
- Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918. Hgg. Ferenc Glatz, Ralph Melville. Stuttgart 1987.
- Hanák Péter: Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Wien/München/Budapest 1984.
- Hoensch, Jörg K.: Ungarische Nation und nationale Minderheiten im Stephansreich, 1780–1918. In: Ders.: Studia Slovaca. Studien zur Geschichte der Slowaken und der Slowakei. Festgabe zu seinem 65. Geburtstag. Hgg. Hans Lemberg [é. m.]. München 2000, 27–49.
- Katus László: Hungary in the Dual Monarchy 1867–1914. Boulder/Col. – Highland Lakes/N. J. – New York 2008.
- Lungu, Corneliu Mihail: Transilvania în raporturile româno-austro-maghiare 1876–1886. București 1999.
- Puttkamer, Joachim von: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. München 2003.
- Puttkamer, Joachim von: Kein europäischer Sonderfall. Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Hg. Márta Fata. Stuttgart 2004, 84–98.
- Schödl, Günter: Nationsbildung als konservativer Entwurf. Mobilisierung und Instrumentalisierung des Nationalen in der Habsburgermonarchie. In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 30 (2007) 7–16.

- Szarka László: Asszimiláció a 20. századi Magyarországon (Adatok és adalékok a hazai német és szlovák kisebbség elmagyarosodásának történetéhez). In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk. Hanák Péter. Pécs 1997, 397–407.
- Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. In: Korunk 18 (2007) 12, 25–35.
- Volkmer, Gerald: Die siebenbürgische Frage 1878–1900. Der Einfluß der rumänischen Nationalbewegung auf die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Rumänien. Köln/Weimar/Wien 2004.

6. Bajor–magyar kitérő a kulturális közegbe

- Ablonczy Balázs: „Német világ” vagy „Új Európa”? A magyar politikai elit Németország-képe 1933 és 1945 között. In: Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok. Szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely. Budapest 2001, 103–122.
- Balogh László: Die ungarische Facette der Münchner Schule. München/Mainburg 1988.
- Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Budapest 1998 (német változata: Bismarck und Andrássy. Ungarn in der deutschen Machtpolitik in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Wien/München/Budapest 1999).
- Éri Gyöngyi – Jobbágyi Zsuzsanna: Das goldene Zeitalter. Kunst und Gesellschaft in Ungarn 1896–1914. Budapest ³1997.
- Galántai József: Bayern und Ungarn in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts. In: Bayern und Ungarn. Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. Hg. Ekkehard Völkl. Regensburg 1988, 131–133.
- Jászai Géza: München und die Kunst Ungarns 1800 bis 1945. In: Ungarn-Jahrbuch 2 (1970) 143–153.
- Keresztesi Béla: Die Rolle der ehemaligen bayerischen königlichen Wälder von Sárvár in der Entwicklung der ungarischen Forstwirtschaft. In: Ungarn-Jahrbuch 19 (1991) 243–254.
- Lyka Károly: Magyar művészet Münchenben. Magyar művészet 1867–1896. Budapest ²1982.
- Magyar művelődéstörténet. Szerk. Kósa László. Budapest ²2000.
- Nagybánya művészete / Die Kunst von Nagybánya / The Art of Nagybánya. Magyar Nemzeti Galéria, 1996. március 14. – október 20. Katalógus. Szerk. Bereczky Lóránd. Budapest 1996.
- Seewann, Gerhard: „Mégis huncut a német”. Zum Ungarn- und Deutschlandbild in der Zwischenkriegszeit. In: Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. Hg. Holger Fischer. München 1996, 63–73.
- Seide, Gernot: Die Anfänge der ungarischen und bayerischen Räterepublik im zeitgenössischen Urteil der SPD und KPD. In: Ungarn-Jahrbuch 5 (1973) 187–197.
- Ungarn und die Münchner Schule. Spitzenwerke aus der Ungarischen Nationalgalerie 1860 bis 1900. Hg. Bärbel Hamacher. München 1995.
- Völkl, Ekkehard: Bayern und Ungarn im 19. Jahrhundert. In: Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. Hg. Ekkehard Völkl. Regensburg 1988, 99–121.

7. Magyar revizionizmus német szövetségben

- Czettler Anton: Pál Graf Teleki und die Außenpolitik Ungarns 1939–1941. München 1996 (magyar változata: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Budapest 1997).
- Fischer, Holger: Handlungsspielraum und Zwangsbahn. Die ungarisch–deutschen Beziehungen in der Zwischenkriegszeit. In: Hungarologische Beiträge 7. Historische Untersuchungen und Aufsätze. Hg. Anssi Halmesvirta. Jyväskylä 1996, 7–28.
- Fischer, Holger: Das ungarisch–deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum – Part-

- nerschaft – Abhängigkeit? In: Germany and Southeastern Europe. Aspects of Relations in the Twentieth Century. Szerk. Roland Schönfeld. München 1997, 59–70.
- Hoensch, Jörg K.: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen 1967.
- Kovács-Bertrand Anikó: Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931). München 1997.
- L. Balogh Béni: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Csík-szereda 2002.
- Nebelin, Manfred: Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941. Opladen 1989.
- Pritz Pál: A magyar–német viszony 1918–1945 között. In: Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok. Szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely. Budapest 2001, 57–77.
- Réti György: Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben? Szerk. Réti György. [Budapest] 2000.
- Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Budapest ³2007 (német és angol változata: Der Friedensvertrag von Trianon. Herne 2005; Dismantling of Historic Hungary: The Peace Treaty of Trianon, 1920. Boulder/Colorado 2002).
- Seewann, Gerhard: Deutsch–ungarische Beziehungen 1918 bis 1944. Verbündete in Niederlage und Revision. In: Ungarn und Deutschland. Eine besondere Beziehung. Hg. Haus der Geschichte Baden-Württemberg und vom Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen 2002, 135–150.
- Szakály Sándor: Magyar–német katonai együttműködés a második világháborúban. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok. Szerk. Romsics Ignác. Budapest 1995, 119–126.
- Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Budapest ²2009.

8. Nemzetállamiság és kisebbségi autonómiák: a 20. századi magyar politika kettős szemszöge

- Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus. Pozsony 2004.
- Bárdi Nándor: Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. Budapest 2013 [gépirat].
- Calic, Marie-Janine: Zur Sozialgeschichte ethnischer Gruppen: Fragestellung und Methoden. In: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donaauraum. Hgg. Edgar Hösch, Gerhard Seewann. München 1991, 11–33.
- Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest 2001.
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Budapest 2007.
- Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Budapest 2012.
- K. Lengyel Zsolt: A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatási szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében. In: Uő: Emigráció, szóróvány, hungarológia. Válogatott írások 1985–2012. Budapest 2012, 171–187.
- Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Szerk. Bárdi Nándor [é. m.]. Budapest 2008 (angol változata: Minority Hungarian Communities in the twentieth Century. Ed. Nándor Bárdi [é. m.]. Boulder/Colorado 2011).
- Klimó, Árpád von: Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). München 2003.
- Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen,

2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga. Szerk. Pritz Pál, Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével. Budapest 2006.
- Magyarország és a magyar kisebbségek (Történeti és mai tendenciák). Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 2002.
- Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995. Hg. Gerhard Seewann. München 1997.
- Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Budapest 2005.
- Ormos Mária: A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Budapest 2005.
- Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Budapest 2005.
- Pritz Pál: Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek. Budapest 2011.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest 2005 (angol változata: Hungary in the Twentieth Century. Budapest 1999).
- Schlarp, Karl-Heinz: Das ungarische Numerus-clausus-Gesetz von 1920 als erste judenfeindliche Gesetzgebung in Europa – Ursachen und Folgen. In: Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch. Hgg. Konrad Clewing, Oliver Jens Schmitt. München 2005, 349–381.
- Seewann, Gerhard: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum. Hgg. Edgar Hösch, Gerhard Seewann. München 1991, 395–409.
- Seewann, Gerhard: Der Beitrag der deutschen Geschichtswissenschaft zur ungarischen Geschichte 1981–1990. In: Hungarológia 4. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek. Budapest 1993, 53–71.
- Seewann, Gerhard: 1989 és más cezúrák a Magyarországra vonatkozó német történetírásban. In: Regio 11 (2000) 2, 236–279.
- Seewann, Gerhard: Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation. Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Hg. Márta Fata. Stuttgart 2004, 192–213.
- Seewann, Gerhard: Zur Historiographie ethnisch definierter Gruppen. In: Danubiana Carpathica 1 (2007) 3–13.
- Seewann, Gerhard: Megosztott lojalitások, egyforma közösségek. Németek és magyarok a román nacionalizáló államban. In: Aetas 25 (2010) 1, 199–209.
- Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. I–II. Marburg 2011–2012.
- Spannenberger, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. München 2002 (magyar változata: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Budapest 2005).
- Spannenberger, Norbert: Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „katholische Renaissance“. Stuttgart 2006.
- Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941. Hgg. Peter Haslinger, Joachim von Puttkamer. München 2007.
- Szarka László: Die ungarischen Minderheiten in den bilateralen und regionalen Beziehungen Ungarns 1920–1990. In: Minderheitenfragen in Südosteuropa. Hg. Gerhard Seewann. München 1992, 393–401.
- The Hungarians: A divided Nation. Ed. Stephen Borsody. New Haven 1988.
- Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Szerk. Romsics Ignác. Budapest 1998.

9. *Transzszilvanizmus: az önálló Erdély mint végcél*

- Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk., a bev. és a jegyz. írta Romsics Ignác. Gödöllő 1992

- (angol változata: *Wartime American Plans for a New Hungary. Documents from the U. S. Department of State, 1942–1944*. Ed with an Introduction by Ignác Romsics. New York 1992).
- Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március). Vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor. Kolozsvár–Csíkszereda 2004.
- L. Balogh Béni: A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között. In: *Korunk* 17 (2006) 2, 4–10.
- L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest 2013.
- Balogh Piroska: Transylvaniam: Revision or Regionalism? In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Eds. Ignác Romsics, Béla K. Király. Budapest 1999, 243–262.
- Bán D. András: Területi változások Kelet-Közép-Európában és a brit külpolitika. Alternatívák a régió újjászervezésére, 1938–1943. In: *Globalizáció és nemzetépítés*. Szerk. Bárdi Nándor. Budapest 1999, 120–138.
- Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika. In: *Magyar Kisebbség* 8 (2003) 2–3, 134–162.
- Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. In: *Limes* 19 (2006) 2, 43–70.
- Bocholier, François: Elitele transilvane, între identitatea regională și expansiunea sentimentelor naționale. In: *Alterra* 10 (2005) 25, 118–139.
- Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel und Südosteuropa. Hgg. Mariana Hausleitner, Harald Roth. München 2006.
- Egry Gábor: Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának az értelmezésére 1940–1944. Budapest 2008.
- Egry Gábor: Erdély-képek és mítoszok. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Hg. Ignác Romsics. Budapest 2009, 506–533.
- Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. In: *Századok* 147 (2013) 3–31.
- Erdély népe választott. In: *Vasárnap* 2 (1922) 10, 2–3 (március 5.).
- Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Budapest 2008.
- Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykonceptiója a béke-előkészítés időszakában. In: *Külpolitika* 3 (1997) 3, 130–153.
- Gyarmati György: Erdély – tertium non datur. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997, 457–474.
- Horváth Sz. Ferenc: Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Csíkszereda 2007 (német változata: *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940*. München 2007).
- K. Lengyel Zsolt: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. München 1993.
- K. Lengyel Zsolt: A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez. Csíkszereda 2007.
- K. Lengyel Zsolt: Páneurópa és transzszilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből. In: *Uő: Emigráció, szórvány, hungarológia. Válogatott írások 1985–2012*. Budapest 2012, 288–312.
- K. Lengyel Zsolt: Der regionale Gedanke im ungarischen Kulturleben Siebenbürgens vor und nach dem Ersten Weltkrieg. Betrachtungen zur Entwicklungsgeschichte des Transsilvanismus in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. [Regensburg 2013; leadva tübingeni konferenciakötetbe, megjelenik várhatóan 2013 végéig.]
- Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943. Szerk. Bán D. András. Budapest 1996.

- Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947). Szerk. Fülöp Mihály, Vincze Gábor. Budapest 1998.
- Romsics Ignác: Trianon és a magyar politikai gondolkodás. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János, Barta János. Budapest 2000, 411–421.
- Romsics Ignác: A független vagy autonóm Erdély terve a magyar és a nemzetközi politikában 1919–1945. In: Korunk 12 (2001) 11, 90–102.
- Romsics Ignác: Nation and State in Modern Hungarian History. In: The Hungarian Quarterly 42 (2001) Winter, 37–60.
- Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest 2006.
- Sata Kinga-Koretta: The Idea of the “Nation” in Transylvaniam. In: Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies. Ed. Balázs Trencsényi [é. m.]. Budapest/Iași 2001, 42–60.
- Schaser, Angelika: Trans(s)ilvanismus. In: Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Hg. Edgar Hösch [é. m.]. Wien [é. m.] 2004, 688.
- Szenczei László: A magyar–román kérdés. Történeti és politikai tanulmány. Budapest 1946.
- Török Zsuzsanna: Transylvaniam: A Politics of Wise Balance? Minority Regionalism in Interwar Romania (1918–1940). In: Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Hgg. Philipp Ther, Holm Sundhaussen unter Mitwirkung von Imke Kruse. Marburg 2003, 127–144.
- Vincze Gábor: Székely autonómia a XX. században: illúzió vagy realitás? Székely autonómiaterv 1946. Közzéteszi Vincze Gábor. In: Aetas 9 (1993) 3, 130–150.
- Vincze Gábor: Autonómia-tervezgetések 1945–46-ban. In: Korunk 11 (2000) 1, 117–125.

10. Újabb bajor–magyar kitérő – nem csak kulturális közegbe

- Alföldy Géza: Ungarn 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf. Heidelberg 1997.
- Beer, Mathias: Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen. München 2011.
- Bein, Daniel: Gulasch, Paprika, Puszta – das Ungarnbild der Deutschen. In: Drache, Stern, Wald und Gulasch – Europa in Mythen und Symbolen. Hg. Bernd Schmelz. Bonn 1997, 41–70.
- Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza, 1945–1985. Bern 1985.
- Borbándi Gyula: Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia. Budapest 1992.
- Borbándi Gyula: Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története. Budapest 1996.
- Borbándi Gyula: Emigráció és Magyarország. A nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995. Basel/Budapest 1996.
- Borbándi Gyula: Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede. Budapest 2000.
- Borhi László: Magyarország a hidegháborúban, 1945–1956. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Budapest 2005 (angol változata: Hungary in the Cold War 1945–1956. Between the Soviet Union and the United States. Budapest/New York 2004).
- Eörsi István: Fritz Walter, Ungarns Tragödie. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2002. június 19.
- Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien. Hgg. Detlef Brandes [é. m.]. Essen 2000.
- Fischer, Holger: Puszta und Balaton, Paprika und Gulasch. Das landeskundliche Ungarnbild in Ungarisch-Sprachlehrbüchern. In: Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. Hg. Holger Fischer. München 1996, 107–130.
- Füzes Miklós: Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban / Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland. Pécs 1999.
- Göllner, Ralf Thomas: Die Europapolitik Ungarns von 1990 bis 1994. Westintegration, mitteleuropäische regionale Kooperation und Minderheitenfrage. München 2001.

- Hefty, Georg P.: Schwerpunkte der Außenpolitik Ungarns 1945–1973. Vorgeschichte, Infrastruktur, Orientierung, Interaktionsprozesse. München 1980.
- Kaltenecker, Krisztina: Das Dilemma der massenhaften oder vollständigen Zwangsaussiedlung der Deutschen aus Ungarn. Die Entstehungsgeschichte der Regierungsverordnung Nr. 12.330 / 1945 MP. In: Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 44 (2001) 35–97.
- Kaltenecker, Krisztina: Solidarität und legalisierte Willkür. Die Darstellung der Vertreibung der Deutschen aus Ungarn in der Bonner Dokumentation. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Hg. Márta Fata. Stuttgart 2004, 168–191.
- Kisbarnaki Farkas Ferenc: Az altöttingi országgyűlés története. München 1969.
- Kussbach, Erich: Ein neues Feld deutsch–ungarischer Kooperation: die Andrassy Gyula Deutschsprachige Universität Budapest. In: Ungarn-Jahrbuch 26 (2002–2003) 405–407.
- K. Lengyel Zsolt: Ungarnkunde und Kulturvermittlung. Über die Tätigkeit des Ungarischen Instituts München 2000–2001. In: Ungarn-Jahrbuch 25 (2000–2001) 251–275.
- Masát Ádám: Magyarország és a két német állam kapcsolatának alakulása 1949 és 1989 között. In: Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok. Szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely. Budapest 2001, 123–148;
- Pók Attila: Wendepunkte der deutsch–ungarischen politischen Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Ungarn und Deutschland. Eine besondere Beziehung. Hg. Haus der Geschichte Baden-Württemberg und vom Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen 2002, 151–165.
- Radnóczy Antal: A magyar katonai emigráció története (1945–1990). In: Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 728–744.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Der akteurstheoretische Ansatz und die politische Systemtransformation in Ungarn 1988/1989. In: Berliner Osteuropa Info 2001/16, 45–47.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Ungarn. In: Vom Baltikum zum Schwarzen Meer. Transformation im östlichen Europa. Hgg. Anneli Ute Gabanyi, Klaus Schroeder. München 2002, 413–445.
- Schröder, Gerhard: Unsere Niederlage. Mein Endspiel. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2002. júl. 2.
- Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Uő: Ungarndeutsche und Ethnopolitik / A magyarországi németek és az etnopolitika. Ausgewählte Aufsätze / Válogatott tanulmányok. Budapest 2000.
- Seewann, Gerhard: Typologische Merkmale der Vertreibung der Deutschen aus dem östlichen Europa. In: Südosteuropa 50 (2001) 575–587.
- Takács Katalin: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. In: Regio 7 (1996) 4, 74–102.
- Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen 1998.
- Tormay, Thomas von: Der böse Deutsche. Das Bild der Deutschen aus kommunistischer Sicht, dargestellt am Beispiel der ungarischen Massenmedien. Mainz 1971.
- Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét 1993 (német változata: Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch. München 2001).
- Tóth Ágnes: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezet. Budapest 2008 (német változata: Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener. München 2012).
- Ungarn im Wandel. Zwischenbilanz und Aspekte der ungarisch–deutschen Beziehungen. Hg. Gabriele Gorzka. Köln 1995.

11. Magyar nemzetpolitika nemzetközi környezetben: a demokratikus érettség vizsgájának kényszere 1990-től

A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Főszerk. Balogh Sándor. Szerk. Sipos Levente. Budapest 2002.

- Berger, Johannes: Minderheitenschutz in Ungarn. Die verfassungs- und verwaltungsrechtlichen Regelungen. Tübingen 2001.
- Berger, Johannes: Der Minderheitenschutz im ungarischen Recht nach 1990 im Spiegel der deutschen Fachliteratur. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Hg. Márta Fata. Stuttgart 2004, 253–263.
- Brunner, Georg – Tontsch, Günther H.: Der Minderheitenschutz in Ungarn und in Rumänien. Bonn 1995.
- Göllner, Ralf Thomas: Die Europapolitik Ungarns von 1990 bis 1994. Westintegration, mitteleuropäische regionale Kooperation und Minderheitenfrage. München 2001.
- K. Lengyel Zsolt: Ungarn und seine Nachbarn. In: Aus Politik und Zeitgeschichte 29–30 (2009) 40–46.
- Klimó, Árpád von: Ungarn seit 1945. Göttingen 2006.
- Küpper, Herbert: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn. München 1998.
- Küpper, Herbert: Autonomie im Einheitsstaat. Geschichte und Gegenwart der Selbstverwaltung in Ungarn. Berlin 2002.
- Küpper, Herbert: Einführung in das ungarische Recht. München/Wien 2011.
- Küpper, Herbert: Ungarns Verfassung vom 25. April 2011. Einführung – Übersetzung – Materialien. Frankfurt am Main 2012.
- Oplatka, Andreas: Der erste Riss in der Mauer. September 1989. Ungarn öffnet die Grenze. Wien 2009 (magyar változata: Egy döntés története. Magyar határnyitás, 1989. szeptember 11. Budapest 2008).
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase. München 2007.
- Seewann, Gerhard: Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie. In: Südosteuropa 41 (1992) 293–325.
- Seewann, Gerhard: Ungarndeutsche und Ethnopolitik / A magyarországi németek és az etnopolitika. Ausgewählte Aufsätze / Válogatott tanulmányok. Budapest 2000.
- Sitzler, Kathrin: Ungarn. Im Spannungsfeld von Demokratie und Geschichte. In: Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie. Hg. Margareta Mommsen. München 1992, 96–117.
- Ungarn auf dem Weg der Demokratie. Von der Wende bis zur Gegenwart. Hg. Georg Brunner. Bonn 1993.
- Zellner, Wolfgang – Dunay, Pál: Ungarns Außenpolitik 1990–1997. Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik. Baden-Baden 1998.

Bárdi Nándor

A BUDAPESTI KORMÁNYZATOK MAGYARSÁGPOLITIKAI INTÉZMÉNYRENDSZERE ÉS STRATÉGIÁJA 1918–1938

Ebben a tanulmányban két évszázad nemzetiségpolitikai törekvéseinek feltárása keretében a két világháború közti magyar külpolitikának a kisebbségi magyarsággal foglalkozó intézményrendszerét és tevékenységét szeretném bemutatni.¹ Ezen belül azt vizsgálom, hogy ez miként is jött létre, és hogyan formálta a magyar-magyar viszonylatot,² miközben a revíziós politika háttereként szolgált. A fogalmi tisztázás (1) után a kormányzati célokkal, a magyarságpolitika korszakon belüli prioritásának változásaival (2), majd a kormányirányítás alatt álló magyarországi társadalmi és tudományos intézményekkel (3) és a határokon túlra szánt költségvetési támogatásaik összehasonlításával (4) foglalkozom. Végül a Miniszterelnökség II. Kisebbségi és nemzetiségi osztályáról, mint a magyarságpolitika koordináló szervéről lesz szó (5). Ennek a működését pedig az erdélyi kisebbségi magyar elittel való kapcsolattartás és a vonatkozó ügyintézés tipologizáló vázlata révén mutatom be (6).

1. Fogalmak és nézőpontok

1.1. A magyarságpolitika tartalma

1.2. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikájának korszakai

1.3. Nemzetpolitika, mint a magyarságpolitika szinonimája?

2. A kormányzati célok és a prioritások változása a két világháború között

2.1. A revíziós és a magyarságpolitikai jövőképről

2.2. Töréspontok a revíziós és a magyarságpolitikában

3. A küllhoni magyarok intézményes támogatásának létrejötte és intézményesülése

3.1. Előzmények, minták és az átmenet 1919–1920

3.2. Az Országos Menekültügyi Hivatal

3.3. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának létrehozása

3.4. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja létrehozása és működése

3.5. Magyar Nemzeti Szövetség

3.6. Magyar Külügyi Társaság

3.7. Magyar Szociográfiai Intézet

3.8. Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete

3.9. Szent Gellért Társaság

3.10. Rákóczi Szövetség

3.11. Népies Irodalmi Társaság

¹ Ebben a tanulmányban 1994-es és 2009–2012-es kutatásaimra támaszkodom. Az itt leírtakat megalapozó előtanulmányaim: A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája 1918–1938. *Kisebbségkutatás*, 2007. 1. sz. 7–18., Keleti Akció. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134.; 4. sz. 3–28.; [Eiler Ferencsel közösen] Territorial Revision and Minority Protection in Hungarian Politics [1921–1938]. In *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Eds. Nándor Bárdi, Csilla Fedinec, László Szarka, Social Science Monographs, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, 2011. 128–141.

² Ez alatt Magyarország és a küllhoni magyarok egymáshoz való viszonyait vagy pontosabban a magyarországi politikai vezetők és az egyes szomszédországi magyar politikai és kulturális elitek viszonyait értem. Itt és a következő fejezetben ennek kereteit és a lehetőségekhez mérten a működési mechanizmusait szeretném bemutatni.

4. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának anyagi támogatása és felhasználása

4.1. Az átmenet évei 1919–1921

4.2. A támogatások megoszlása területenként és évenként

4.3. A támogatások helye a költségvetésben

5. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályáról

6. Ügyintézés és kapcsolattartás (tipológia)

6.1. Kérdés–felelet futárlevelek

6.2. Támogatás-kérés és az ellenőrzés

6.3. Akciók és javaslatok

6.4. A budapesti kérések és utasítások

6.5. A budapesti ügyintézés

1. Fogalmak és nézőpontok

1.1. A magyarságpolitika tartalma

A már többször használt *magyarságpolitika* kifejezésen az 1918-ban más országokhoz került határon túli magyarokkal kapcsolatos kormányzati tevékenységet értem Budapest, Bukarest, Belgrád, Prága részéről. A közép-európai magyar kisebbségi elitek politizálását *kisebbségpolitikának* nevezem.³ *Nemzetiségpolitikán* pedig egy-egy kormányzat az országában élő nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos politikáját értem.⁴

A budapesti magyarságpolitika értelmezésében a következő négy történelmi adottságot tartom meghatározónak.

1. Magyarország és szomszédai viszonyát két évszázada a párhuzamos nemzetépítő törekvések határozták meg. Ebben 1918-ig a Magyar Királyságon belüli nemzeti mozgalmak, azt követően az új, illetve megnagyobbodott államokhoz került magyar nemzeti kisebbségek képeztek állandó konfliktusforrást (Csehszlovákiában, illetve Romániában és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban).⁵ Ezek a nemzetiségi mozgalmak egyszerre voltak kapcsolatban saját kulturális nemzetük intézményességével, mozgalmaival, egyben egy-egy másik nép nemzetépítő államának alattvalói is voltak.

2. A magyar nemzetépítés sajátossága – a térség más népeihez képest –, hogy 1868-tól már korlátozott saját államisággal bírt. A szomszédos nemzetépítő mozgalmak legfőbb problémája a saját állami intézményesség megteremtése, illetve a Magyarországon élő szerbek, románok integrálása volt a meglévő saját államiságukhoz. A magyarság számára az Osztrák–Magyar Monarchián belüli pozíció birodalmi szemléletet konzervált (a Szent István-i állameszme fenntartását), és a francia mintájú államnemzet-fogalom érvényesítését (a magyar kultúrfölénytudat és a szupremácia-örzés követelménye) hozta magával. A politikai elit nem tudta kezelni a nemzetiségi problémákat, mert a Béccsel szembeni pozícióörzését tartotta elsődlegesnek.

3. 1918-ban a magyar nemzetépítésből olyan régiók szakadtak ki, amelyek fejlett nemzettudattal bíró magyarsága *kényszerközösségekként* önálló kulturális és politikai intézményrendszert

³ A magyar kisebbségek legfontosabb politikai szervezetei a két világháború között Csehszlovákiában: Országos Keresztényszocialista Párt, Magyar Nemzeti Párt, Egyesült Magyar Párt; Romániában: Országos Magyar Párt; Jugoszláviában: Országos Magyar Párt. Ezek a pártok a helyi önkormányzatokban és a parlamenti munkában egyaránt részt vettek.

⁴ A kérdés áttekintését adja: Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, 2004, 206–233.

⁵ Itt külön kérdés a szlovák, a ruszin, a szlovén és a horvát nemzeti mozgalom, amelynek nem volt anyaországa, de létezett nemzetépítő ideológiája. A kisantant országokban a magyar és a német kisebbségi kérdés mellett ott volt feladatként a többségi etnokulturális közösséggel rokon, de külön nyelvi, nemzeti, regionális entitással bíró csoportok integrálása egy politikai közösségbe.

teremtett a két világháború között. Ezek a kisebbségi csoportok részesei az adott ország politikai rendszerének, de nem részesei az adott ország nemzetépítésének (a cseh/szlovák, román, szerb politikai nemzeteknek). Ugyanis ezekben az országokban a nemzetállamiság kiépítése éppen a magyar (német, zsidó) közösségek társadalmi és gazdasági pozícióival szemben történt meg. Így a magyar kisebbségi elitek mindig a nyelvország (anyaországuk) és az államország (lakóhelyük országa) nemzetépítő politikája között fogalmazták meg stratégiájukat.⁶

4. Trianon után a magyar nemzetépítés egy elmúlt viszony visszaállítására irányult. Ez a revíziós ideológia (mint jövőkép) azonban több volt, mint külpolitikai célkitűzés: az egész Horthy-korszak legszélesebb és leghatékonyabb legitimációs bázisát képezte. Annál is inkább, mert a békeszerződések revíziójának szükségességével a baloldali mozgalmak is egyetértettek. Húsz év alatt, abban az alapdilemmában, hogy a külső vagy a belső revízió/társadalmi reform a fontosabb, a nemzeti és a modernizációs célok megint ellentmondásba kerültek. Pontosabban a „reform” – 1918–1919 traumatizált élménye miatt – csak felülről, a jobboldali világnézeti mozgalmak keretében jöhetett létre. Ez pedig – a többi közép-európai nemzeti szupremácia-törekvéshez hasonlóan – etnicizálta a társadalmat az eltérő etnikulturális identitás közösségekkel szemben. A régióban ez a német, magyar, zsidó csoportokat jelentette. Ez Magyarországon a német és izraelita származásúakra szűkült le. Így a magyar politikai közgondolkodásban a nemzeti problematika (a határon túli magyarok problémájára fókuszálva) összefonódott a traumatizált Trianon sorsélménnyel és az erre építő jobboldali politikai retorikával.

Értelmezésemben a *magyarságpolitika* Magyarország és a határon túli magyarok viszonylatában a magyar állam és a külhoni magyarok viszonyrendszerét fedi le. Ennek része a nemzetközi és a kétoldalú kisebbségvédelem; a magyar-magyar kapcsolatok intézményes működtetése; a kisebbségi magyar közösségek támogatása. Ugyanez a szakpolitika a közép-európai országok kormányzatai és az adott magyar kisebbség között integrációs-, nyelv- és intézményi politikákra bontható.

Mindez *négyszereplős viszonyrendszer* alakulásában értelmezhető, amelynek elemei: az adott magyar kisebbségi közösség intézményes működése és politikai érdekérvényesítése; az adott ország magyarságpolitikája; a budapesti kormányzat magyarságpolitikája; és a nemzetközi viszonyrendszer (beleértve a hatalmi viszonyokat, az ideológiai áramlatokat és a kisebbségi kérdésben kialakult normakonstrukciókat).⁷

A két világháború között ismeretlen volt a „magyarságpolitika” fogalma, mert a határon túli magyarokkal való törődés és a trianoni békeszerződés revíziója összefonódott. Az 1918-tól napjainkig tartó időszakot vizsgálva, a határon túli magyarokkal kapcsolatos politizálást nézve azonban hét korszakot különíthetünk el. A revízió, mint megoldás csak 1944-ig volt meghatározó a kormányzati politikában. Ezt követően a kérdés a mindenkori nagyhatalmi–külpolitikai–ideológiai mozgástérnek rendelődött alá. A probléma súlya (megterhelve a szomszédsági kapcsolatokat) a nyolcvanas évek második felétől, az önállósodó magyar külpolitikában nőtt. De ezen belül a kilencvenes évek közepéig az euroatlanti integráción volt a hangsúly. Csak ezt követően beszélhetünk magyarságpolitikáról mint szakpolitikáról, amelyet a politikai osztály „nemzetpolitika”-ként tart számon.

⁶ Itt a tárgyilagosságra törekvő fogalmazás miatt kell a nem bevett kifejezéseket használnom. A korszak külhoni magyar publicisztikájában az anyaország egyfajta paternalista, kolonizációs viszonyt fejezett ki. Ezért tartom értékmentesebbnek a nyelvország kifejezést. Az államország kifejezés pedig az állampolgárság szerinti országra utal, a saját országuk kifejezés helyett, amelyet már csak azért sem használhatok, hiszen mindhárom országban jelentős magyar tömegeknek rendezetlen volt az állampolgársága. A határon túli magyar kifejezés helyett azért használok inkább a külhoni magyarok terminust, mert igaz, hogy az én magyarországi pozícióból „határon túl” léteznek ezek a közösségek, de pl. egy kolozsvári pozícióból ugyanez az önbeazonosítás már eleve a Magyarországhoz való viszonyból indul ki és abba zár be.

⁷ A magyar kisebbségtörténet vonatkozásában a negyedik szereplő, a nemzetközi viszonylatokat azért tartom fontosnak, mert az mindhárom szereplő mozgásterét meghatározza a Brubaker által kanonizált modellben és az ideológiai megfélemlések a belső stratégiára is visszahatnak. Ilyen volt például a két világháború között a kultúrautonómia vagy a hetvenes évektől az emberjogi elvárás-horizont és a kisebbségi problémáknak ezekben a beszédmódokban való tematizálása. Rogers Brubaker: Nemzeti kisebbségek, nemzetesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 2006. 3. sz. 3–30.

1.2. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikájának korszakai

A budapesti kormányzatok magyarságpolitikáját hét szakaszra lehet tagolni.⁸

1. A két világháború közti budapesti magyarságpolitikát a revízió akarása, a *revíziós jövőkép* határozta meg.⁹ E kívülről egységesnek és egyértelműnek tűnő álláspontnak azonban különböző belső dimenziói léteztek. A konkrét revíziós célokat mindvégig lebegtették. Egyedül a harmincas években dolgozott ki határozott elképzelést a Gömbös-kormányzat, de azt nem propagálták.¹⁰ A különböző verziók közül lehangosabban – társadalmi szervezeteken keresztül – a történelmi Magyarország visszaállítását képviselték. Szakmailag leginkább a magyarlakta területek visszacsatolását; a Székelyföld idekapcsolását egy – Kolozsvárt és a Szilágyságot magában foglaló – korridor révén képzeltek el. A egyes területeken, és ott, ahol az adott állam többségi etnikuma kisebbségben élt, népszavazást javasoltak volna a hovatartozásról.¹¹ Stratégiaileg a korabeli magyarságpolitikát Jancsó Benedek felfogása reprezentálja, amely szerint csak területi integritását veszítette el a magyarság, de a kulturális integritás megmaradt – azt a nemzetközi szerződések is biztosítják – és azt fönnt is kell tartani a demográfiai, gazdasági, kulturális pozíciókkal együtt, hogy az eljövendő új béketárgyalásokon hivatkozási alapul lehessen felhasználni.¹² Ennek köszönhető, hogy a két világháború közti magyarországi támogatáspolitikát oly nagy hangsúlyt fektetett a felekezeti oktatásügyre és a kisebbségi nyilvánosság (sajtó) fönnttartására.

Ez az a korszak, amikor a magyarságpolitikai célok a legkisebb mértékben tértek el a hosszabb távú külpolitikai céloktól, hiszen a revízió akarásában konszenzus volt Magyarországon és a határon túli magyarok körében is.

Az ekkor megszerveződő határon túli magyar pártok vezetői alapvetően Bethlen Istvánt tekintették az „illetékes tényezőnek”, de egyben az adott politikai helyzethez igazodva a budapesti kormányzattal szemben is megfogalmazták magukat. Csehszlovákiában alapvetően az 1918 előtti pártszervezetek fejlődtek tovább, előbb egységes parlamenti klubot, majd a harmincas években budapesti nyomásra közös pártot létrehozva. Romániában 1922-től egységes, alapvetően a pozícióörzésre és a sérelmi politikára koncentráló kisebbségpolitikát folytatott az OMP. Romániában és Jugoszláviában a politikai rendszerbe (parlamenti képviselő) való bekerüléshez is választási paktumot kellett kötni a többségi párttal.

Több stratégia is működött párhuzamosan:

- a) Bethlen György (a romániai Országos Magyar Párt), Szüllő Géza (a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt) elnökei elsőrendűen a pozícióörzésben, a sérelmek nemzetközi bemutatásában és a nemzetközi helyzet változtatásával a revízió megvalósításában gondolkodtak.¹³

⁸ Részletesebben erről: Bárdi Nándor: *Tény és való*. Pozsony, Kalligram, 2004, 85–100.

⁹ A Trianoni békeszerződés aláírásától (1920. június 4.), az első (1938. november 2.) és a második bécsi döntés időszakáig (1940. augusztus 30.), majd Jugoszlávia (1941. április 11.) megtámadásáig.

¹⁰ Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 1998, 70–94.

¹¹ A koncepció legteljesebb és legszakyszerűbb korabeli kifejtését adja: Kuncz Ödön: *A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gowerhez*. Budapest, 1934, 32. A korabeli magyar megoldás rendszerzés: Rónai András: Nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1938. augusztus, 303–312.; Uő.: Nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1937. november 201–209. Mai monografikus feldolgozása: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.

¹² Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. *Magyar Szemle*, 1927. 1. sz. 50–57.

¹³ Szerepüket alapvetően úgy fogták fel, mint „kormány megbízottak”, akiknek helyben kell a regionális és a magyarországi érdekeket képviselni. Jól látszik ez abból is, hogy mindkét politikus a saját országába érkező magyarországi támogatások feletti teljes ellenőrzést szerette volna elérni. „Ha az itt lévő magyar ügyet úgy kezelnék, ahogy azt az angol példa, az orosz példa, a német példa mutatja – mert ezek sikeres példát nyújtanak, akkor azt nem lehet másképp megcsinálni, csak úgy hogy ne felülről dirigálják azt, hogy itt ki mikor és mennyit kap, hanem megbíznának az itt élő tényezőkben és egy kommitének adnák át a pénzt úgy, hogy az a maga belátása szerint ossza szét az összeget, oda, ahova jónak látja. Ennek a vezetőségnek teljes szabadságot kell adni, mert azt itt tudják a legjobban, hogy mit, hova és mikor kell adni és nem B-n.” Szüllő Géza feljegyzése 1938-ból. OSZK Kézirattár, F X. X/8. Idézi Angyal Béla: *Érdekvédelem*

- b) Egyfajta regionalista ideológia működött a húszas években mindhárom országban, de kiderült, hogy ehhez nem sikerül többségi partnereket szerezni (transzilvanizmus, szlovenszkóiság, őslakos ideológiák).
- c) Az aktivista, kormányzati részvétel reménye egyedül Csehszlovákiában merült fel, de ott a prágai kormányzat számára a szlovák és a szudétanémet pártok fontosabb partnernek bizonyultak a Szentiványi József vezette Nemzeti Pártnál.¹⁴
- d) Az adott ország többségi politikai szervezetein belül való politizálásra történt kísérlet a jugoszláv és a román királyi diktatúrán belül, de maximum a kisebbségellenes intézkedéseket tudták hátrítani, enyhíteni.
- e) Csehszlovákiában a magyar szavazók kb. 60%-a az ellenzéki magyar pártokra, 20–25% a Csehszlovákia Kommunista Pártjára, míg 15–20% az aktivista szervezetekre és a csehszlovák pártokra voksolt. Erdélyben és a Vajdaságban – kevésbé demokratikus rendszerekben –, ha a magyar szavazók eljutottak az urnákig, döntően a magyar pártokra szavaztak. De a szociáldemokrata párt, illetve a vékonyka kommunista mozgalom meghatározó szavazói bázisa ezekben az országokban a magyarok lakta területeken volt.¹⁵

Mivel a revíziós jövőkép a *Horthy-korszak* alapvető *legitimációs ideológiája* volt, így a második világháború után ennek a politikai rendszernek a bírálata, felülírása egyben a külhoni magyarság kérdésének negligálását hozta magával. A kisebbségi magyar kérdés felvetése ezért az ötvenes évektől úgy jelent meg, mint a Horthy-korszak egyik törzstémájának felelevenítése, amely magában hordozza a konfliktus lehetőségét a szomszédos országokkal.

2. A második világháború alatt a megnövekedett ország új, nagy nemzetiségi csoportjai miatt magyarságpolitika helyett inkább a *többségi helyzetből adódó nemzetiségpolitikáról* beszélhetünk 1938/40/41–1944 között. Az addigi magyar álláspont, miszerint a kisebbségi kérdés kezelése a nemzeti autonómiák megteremtésén keresztül valósítható meg, lekerült a napirendről, és az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztésére helyeződött a hangsúly.¹⁶ Tehát a *nemzetiségi kérdést nyelvpolitikai kérdésnek tekintették*. E téren a legmerészebb vállalkozás a Teleki Pál javasolta kárpátaljai önkormányzat megvalósítása lehetett volna. Teleki szakított először az egyetlen (magyar) államnyelv alapelvével, amikor Kárpátalján még egy hivatalos nyelvet, a kárpátukránt javasolta bevezetni.¹⁷ Ugyanígy szakított az állami szuverenitás sérthetetlenségének elvével, amikor a parlament elé terjesztette a „Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról” szóló törvényjavaslatát.¹⁸ Ennek bevezetésére azonban a katonai körök és a politikai közvélemény elutasítása miatt nem kerülhetett sor.

Mindezekkel párhuzamosan Szlovákia és Románia tekintetében a visszacsatolást követően hónapokon belül megindult a *reciprocitás politikája*. (Amilyen sérelem éri az adott magyarországi nemzetiséget, olyan „megszorításban” részesül a viszonyosság elve alapján az adott ország magyar kisebbsége.) Ez Románia esetében a menekültkérdésben, a kiutasításokban, Szlovákia esetében pedig a kisebbségi intézmények működése engedélyeztetésének késleltetésében jelentkezett.¹⁹

és önszerveződés. Fejezeteket a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum–Lilium Aurum, 2002, 207.

¹⁴ Simon Attila: Budapest, Moszkva és Prága bűvkörében. A szlovákiai magyar politika alternatívái – az aktivizmustól a budapesti politikáig – a két világháború között. *Fórum*, 2011. 1. sz. 13–23.

¹⁵ Átfogóan lásd: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 30–118. A csehszlovákiai viszonyokról: Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010, 35.

¹⁶ Ezt a szemléletet foglalja össze: Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, Stádium, 1940, 30. (A dokumentumot újraközölte Ablonczy Balázs az általa szerkesztett kötetben – Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Budapest, Osiris, 2000, 395–414.); Rónai András: *A nemzetiségi kérdés*. Országos Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1942. 22.; Mikó Imre: A jogfolytonosság helyreállítása a nemzetiségi jogalkotásban. *Kisebbségvédelem* 1941. 1–2. sz. 1–7.

¹⁷ 1939. május 23-i Minisztertanácsi rendelet.

¹⁸ Diószegi István: Teleki Pál nemzetiségpolitikája. In: *Teleki Pál és kora*. Budapest, Occidental Press, 1992, 66–78.

¹⁹ A viszonyosság politikáról: Peéry Rezső: Prem-magyarok. In: *A szlovákiai magyarság élete 1938–1941*. Budapest,

A harmadik eleme ennek a politikának a *visszacsatolt területek revitalizálása* volt. Az infrastrukturális beruházások és tudásbeviteli programok legfontosabb terepe a Székelyföld volt. Az új szupremácia megteremtésének eszközét pedig az új földbirtok-politikában látták.

A felvidéki és a vajdasági elitek – a parlamenti képviselői behívások révén – a magyarországi politikai rendszerben kormánytámogató szerepet töltöttek be. Ugyanez volt a helyzet az Erdélyi Párttal, csakhogy ez a magyar közigazgatáson belül is megőrizte régi, (hatékonyabb nemzeti alapon szerveződő) kisebbségi intézményrendszerét, amely az új helyzetben állami feladatokat látott el. A felvidéki közvélemény csalódásként élte meg a visszacsatolás utáni időszakot, szembesülve a csehszlovákiai berendezkedésnél sokkal kevésbé polgárosult Magyarországgal. A vajdasági magyar elit teljesen alkalmazkodott az elsősorban odahelyezettekkel álló magyarországi közigazgatáshoz. Az erdélyi elit az ország számára – a háború utánra várt jobboldali-nemzeti reform szempontjából – mintáértékűnek tekintette a nemzetileg szervezett erdélyi magyar társadalmat

3. Az 1944–1948 közti időszakot az *eszköztelenség* korának tekinthetjük a magyarságpolitika szempontjából, mert a második világháborút lezáró béketárgyalásokon Magyarország nem rendelkezett politikai szövetségesekkel ahhoz, hogy a határon túli magyarság érdekében jogi védelmet harcoljon ki. A csehszlovákiai lakosságcsere leállítása (és a hasonló jugoszláviai tervek a napirendről való lekerülése is) döntően azzal függött össze, hogy ezek megvalósítása már a magyar politikai rendszer stabilitását is fenyegette.²⁰ A korabeli politikai elit tisztában volt a kérdés súlyával, de nem tudott fellépni ez ügyben sem a nemzetközi, sem a kétoldalú viszonylatokban. Ráadásul két országban, Romániában és Jugoszláviában úgy tűnt, hogy a magyar kisebbségek politikai-társadalmi önszerveződése biztosított (Magyar Népi Szövetség, Vajdasági Magyar Kultúrszövetség), és a kisantant-politikához képest teljesen új korszak kezdődött a kétoldalú kapcsolatok terén. Azonban már az 1948-as magyarországi belpolitikai fordulat előtt eltűntek a nyilvánosságból a határon túli magyarsággal kapcsolatos témák. Csak a családi kapcsolatok, a szóbeli érintkezés és emlékezés szintjén jelenhettek meg.

1944 után nem beszélhetünk önálló magyar kisebbségpolitikai stratégiákról, inkább csak az adott ország magyarságpolitikáján belüli magyar értelmiségi, politikusi érdekkijárákról, akik közösségük vélt vagy valós érdekeit képviselték.

4. Az államszocializmus jó részében – 1948–1964/1968-ig – a külhoni magyarok kérdése kikerült a nyilvánosságból. Ezt a korszakot az *internacionalizmusba vetett hit*, ezzel a kérdés *automatikus megoldásának reménye* jellemezte, amikor a „baráti szocialista országok” belügyeként tekintettek a témára Budapesten. A hivatalos megfogalmazások szerint a marxizmus–leninizmus győzelmével a nemzeti konfliktusok is rendeződnek, hiszen azokat a burzsoázia és a feudális uralkodó rétegek osztályelnyomása idézte elő. Ha ezeket megszüntetjük, maga a kérdés is megoldódik, így tanította az elmélet. A nemzeti dimenzió helyett az osztályharc kapott kizárólagos prioritást. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdés minden egyes szocialista ország belügyének számított, legalábbis az internacionalista dogma szerint. Ezen túl a legfőbb tényező az volt, hogy *ebben az időszakban nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról*. (Az 1956-os forradalom alatt Budapesten a kormányzati konszolidáció két hete alatt hivatalosan nem foglalkoztak a kérdéssel.)

Ezzel le is zárhatnám e korszak felvillantását, ha nem ismernénk egyre mélyebben a kutathatóvá váló külügyi iratanyagokat.²¹ Ebből az derül ki, hogy a szomszédos országok magyarok lakta területeiről folyamatosan részletes információkkal rendelkezett a külügyi apparátus és a pártve-

Államtudományi Intézet, 1941, 31–34., a kötet átfogó helyzetképet ad az intézményrendszer egészéről is. L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok alakulása 1939–1940 és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002, 429.; Uő.: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. *Regio*, 1999. 3–4. sz. 243–265.

²⁰ Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. Budapest, Héttorony, 1994, 32–40., Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006, 117–187.

²¹ Saját kutatási tapasztalataimon túl, a vonatkozó követségi és Titkos ügykezelési (TÜK) anyagot átnézve Stefano Bottoni, Popély Árpád és Vincze Gábor ugyanezt tapasztalta. Az iratanyag feldolgozása valószínűleg a jelenleginél sokkal összetettebb képet ad majd az ötvenes–hatvanas évek szocialista országok közti diplomáciai viszonyairól. Lásd a következő dokumentumgyűjtemény vonatkozó külügyi anyagait: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpoliti-*

zetés. A szomszédsági politikákban a magyarországi pártvezetők előbb a másik országban maradt magyar állami vagyon kérdését, majd alapvetően az 1956-ig tartó határzárakat, a kapcsolattartás nehézségeit vetették fel a pártközi tárgyalásokon.²² Ennek az érdeklődésnek az egyik magyarázata az, hogy a legfelsőbb pártvezetésben jó néhány, a határokon túlról származó politikust találhatunk.²³ Másrészt a szomszédos országokban olyan – a két világháború közti – magyar kommunisták kerültek pozíciókba, akiknek a harmincas évektől komoly budapesti baloldali kapcsolataik voltak, a visszacsatolások után pedig a magyar szociáldemokrata (illetve kommunista) mozgalom tagjaiként tevékenykedtek. Ezek a kapcsolatok 1955–1956-ban – az utazási és kapcsolattartási lehetőségek megváltozásával – egyre több kritikus elemet is közvetítettek. Az ehhez a körhöz tartozó személyek, alapvetően a lenini nemzetiségpolitika alapelvein belül gondolkodtak.²⁴ Ezen elvek számonkérését, illetve megvalósítását tartották legmegfelelőbbnek a kérdés kezelésére. S elsősorban Romániában a desztalinizáció hívei voltak, ami a változó romániai politikában azt jelentette, hogy eltértek a hivatalos irányvonalától.

A budapesti kormányzati munkában a kifelé történő politizálás és a belső, döntően a követségeken folyó helyzetelemző munka között komoly szakadék volt. Hiszen a probléma egyszerűen a súlyánál fogva megkerülhetetlenül meghatározta a szomszédsági kapcsolatokat. A jelenségnek volt egy személyi oldala is. Az ebben a rendszerben dolgozó, éveken át ezekkel szembesülő diplomátáknak, bármennyire érzéketlenek is voltak a probléma iránt, a tények, adatok megismerése során valamiképpen állást kellett foglalniuk. Lassan-lassan elnemzetiesedtek.²⁵ Ráadásul – a nyelvtudás miatt – hagyományosan olyan emberek is bekerültek a követségekre, akik az adott magyar kisebbségből származtak, és ez eleve magával hozta a személyes hálózatok meglétét az adott közösségen belül.

1956–1958 között a kádári vezetés Románia és Csehszlovákia felé tett egy sor gesztust, amelyekkel megerősítették, hogy a magyar kisebbség helyzetének alakulása az adott ország belső ügye.²⁶ A hatvanas évek elejétől kezdve azonban a széles körű, döntően értelmiségi-kulturális vonatkozású érintkezés miatt a budapesti kormányzatnak is reagálnia kellett a kinti kapcsolattartásokra.

5. A Kádár-korszak konszolidációja során, és a szocialista országokban elindult nemzeti homogenizáció és legitimációs retorikai váltás nyomán azonban megkerülhetetlenné vált a határon túli magyarok problémája. Ezt az évtizednyi időszakot (1964/1968–1976/1978) a *probléma újrafelfedezése* időszakának nevezhetjük.²⁷ Ez több tényezőnek volt köszönhető. Először: a KGST-

ka. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. Vál., bevezető Vincze Gábor, Csíkszerda, Pro-Print Könyvkiadó, 2003.

²² Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar-román kapcsolatokról (1948–1955). Vál., sajtó alá rendezte, bev. tan. Fülöp Mihály, Vincze Gábor, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 12–18., 31–37.; Stefano Bottoni: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960). Csíkszerda, Pro-Print Könyvkiadó, 2008, 113–122.

²³ Rákosi Mátyás a jugoszláviai Adáról, Rajk László a romániai Székelyudvarhelyről, Gerő Ernő a csehszlovákiai Terebecről származik. (Az utóbbi 1919–1922 között Ausztriában és Csehszlovákiában élt és szervezte a szlovák és a román ifjúsági mozgalmakat.)

²⁴ Pl. Tóth Sándor: A szókimondás optimuma mint történelmi kategória. Egy kisebbségi dokumentum 1954–1955-ből. Beke György interjúja. A Hét 1998. 45. sz. 9–10.; Részletek a Bolyai Tudományegyetem pártbizottsága megbízásából készült jelentésből. In: Történeti kényszerszempályák – kisebbségi realpolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. Vál., bev., Vincze Gábor, Csíkszerda, Pro-Print Könyvkiadó, 2003, 179–190.

²⁵ Erre a jelenségre Vincze Gábor hívta fel a figyelmemet, aki jó néhány volt Romániában dolgozott diplomatával készített interjút. Magam erről a Karikás Péterrel folytatott beszélgetésekben győződhettem meg.

²⁶ Fodor János: Román–magyar kapcsolatok a kommunizmus időszakában. Az 1958–1959-es találkozó körülményei és következményei. Magyar Kisebbség, 2010. 3–4. sz. 265–300. A Münnich Ferenc miniszterelnök vezette küldöttség 1958. december 10–17. között látogatott Csehszlovákiába. Eredetileg a második világháború utáni vagyonegyeztetés jogszabályok hatálytalánításáról valamint a lakosságcsere felmerülő pénzügyi, tulajdonjogi kérdésekről tárgyaltak volna. De e helyett a csehszlovák–magyar együttműködés további bővítéséről és elmélyítéséről írtak alá közös nyilatkozatot, amelynek egyik eleme a közös dunai vízi erőmű felépítése volt. Romsics Ignác: Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Magyar Szemle, 1998. 11–12. sz. 91–93.

²⁷ Az 1964. júliusi román–magyar tárgyalásokon veti fel Kádár és Kállai a Csehszlovákiának először az erdélyi nemzetiségi problémákat; 1968-ban egy bizottságot állítanak fel a szomszédos országokban élő magyarok helyzetének vizsgálatára; 1976-ban az MSZMP PB külön ülésen és határozatban foglalkozik a külföldi magyarság helyzetével; 1977-

integráció kapcsán egyre inkább felszínre kerültek a gazdasági fejlettség különbözőségéből és a szomszédságból adódó érdekellentétek, és ezek a pártkapcsolatokban is megjelentek. Elsősorban Romániával szemben erősödtek meg az érdekellentétek Ceaușescu 1964. áprilisi beszéde után.²⁸

Másodszor: a közép-európai szocialista országokban a kommunista pártokon belüli generációs váltás, a XX. kongresszus utáni új legitimációs igények magukkal hozták a nemzeti érdekek erőteljesebb megjelenítését és az ezzel járó retorikát, a nemzeti szimbólumok használatát is. Ezzel azonban az NDK és Magyarország érthető okokból nem élhetett.

Harmadszor: a határon túli magyar elit körében is lezajlott egy generációs váltás, és ennek kapcsán mindenhol önálló magyar intézményi törekvések jelentek meg. Ezekkel a magyar kormányzatnak is óhatatlanul kellett valamit kezdenie. Ez azért volt fontos a pártvezetés számára, mert a magyarországi kulturális elitel szintén a hatvanas évek második felében kezdődött el a kiegyezés.

A hatvanas évek közepétől a pártvezetésnek szembesülnie kellett a határon túli magyarság és a szomszédos szocialista országok szétfejlődése kapcsán felszínre kerülő konfliktusokkal. Hivatalosan a *kettős kötődés* ideológiáját hirdették meg: a nemzetiségek (a magyarországiak és a határon túl élő magyarok) egyszerre kötődnek saját nemzeti kultúrájukhoz és állampolgárságuk révén az adott országhoz. (De mindkét kultúrában a szocialista értékek ápolását szorgalmazták.) Így ezek a nemzetiségek egyben „*hidat*” is képeznek a két nemzet között, legyőzve a történelmi előítéleteket. Ezzel a nemzetiségi kérdés belügyként való kezelésében nem állt be ugyan változás, de a nyilvánosság kizárásával folytatott pártközi és külügyi megbeszéléseken egyre inkább a külhoni magyarok kulturális, oktatási intézményeinek ügyei kerültek a középpontba. A hetvenes évektől – a homogenizációs politikák megerősödéséből adódó intézményi leépülés miatt – ezekben a kérdésekben voltak a legkomolyabb konfliktusok. A budapesti politika alapvetően a marxista-leninista nemzetiségpolitikára hivatkozva a nemzetiségi jogegyenlőség biztosítására helyezte a hangsúlyt.

A határon túli magyar kulturális elit a hatvanas években mint nemzetiség, mint külön entitás azonosította magát. Ez akkor azt is jelentette, hogy Magyarországgal szemben is identifikáltak magukat. 1968-ban a Magyar Írószövetségnek a határon túli magyar irodalmakért való aggódását és felelősségét felvető nyilatkozatát Csehszlovákiában Dobos László, Romániában Domokos Géza bírálta és tett a saját pártvezetése felé is lojalitási nyilatkozatot.²⁹

A mindennapi kapcsolatok terén az utazási könnyítéseken túl az volt a meghatározó, hogy a Szovjetuniót leszámítva a többi országban a magyarországihoz hasonló vagy annál jobb volt az életszínvonal. Így a kapcsolattartás döntően a kulturális kapcsolatokra korlátozódott. A növekvő magyarországi életszínvonallal és a különösen a Romániában jelentkező ellátási problémák következtében azonban a hetvenes évek közepétől Magyarország a mindennapi életben is felértékelődött. Ez a folyamat legkésőbb a Vajdaságban indult el és rendkívül gyorsan lejátszódott, kb. 1987–1993 között. Ebben az esetben a szerepek felcserélődtek, hiszen az addigi jóval magasabb életszínvonalon élő jugoszláviai magyarság a háborús szegénységbe süllyedt, és ez a mai napig megterheli a vajdasági magyar–magyarországi kapcsolatokat.

A Kádár-korszak nemzeti-, nemzetiségi- és magyarságpolitikájának jelenleg három egymást kiegészítő értelmezésével rendelkezünk. Földes György a *reálpolitikus* Kádár János útkeresésében helyezi el a korabeli, külhoni magyarokkal kapcsolatos nyilvános és nem nyilvános politizálást.³⁰ Pritz Pál a *kádári plebejus nemzetfogalom* – amely a belpolitikai stabilitást biztosító életszínvonal politikát tartotta a legfőbb nemzeti érdeknek – fenntartását, majd a párt- és a külügyi apparátusnak a kulturális nemzetfogalom képviselőit tartó fejlődésfolyamatát tartotta meghatározónak.³¹

ben kerül sor – mint később kiderült sikertelen – a Kádár–Ceaușescu találkozóra; 1978-tól van külön státus a Gorkij Könyvtárban a határon túli magyarság dokumentációjára.

²⁸ Ez – az un. függetlenségi nyilatkozat – tette nyilvánvalóvá a román pártvezetés távolodását Moszkvától és a „szocialista tábortól”. Nyilatkozat a Román Munkáspárt álláspontjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalmak kérdéseiben. A szocialista világrendszer a történelmi fejlődés döntő tényezője. *Vörös Zászló*, 1964. április 1. 1–4.

²⁹ A vita anyagát közli: *Haza a magasban. A kettős kötődés vita 1968–1969*. Összeáll., bev. Pomogáts Béla, Marosvásárhely, Mentor, 2011, 284.

³⁰ Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés. 1956–1989*. Budapest, Napvilág, 2007. 562.

³¹ A fogalmat tudommal Pritz Pál használta elsőként: *Magyarország helye a 20. századi Európában – A magyar külpolitika esélyei*. In uő.: *Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társ-

Romsics Ignác pedig a belpolitikai másságot a külpolitikai szervilizmussal párhuzamosan ellensúlyozó kádári politika változását mutatta be, a hatvanas évek szovjet–román konfliktusától a Helsinki Értekezleten át (1975) a nyugat-európai szociáldemokráciához való közeledésig. Hangsúlyozva, hogy a külhoni magyarok kérdését döntően Románia vonatkozásában vetették fel. Azzal a szocialista országgal szemben, amely legtávolabb állt a magyarországi belpolitikai berendezkedéstől.³²

6. A probléma újra felmerülésétől nehéz elkülöníteni az intézményesülés folyamatát. Ennek az egyik megragadható szintje a tudományos kutatások intézményesítése. 1968-ban a Hazafias Népfront kért átfogó jelentést a határon túli magyarság kulturális helyzetéről, 1972–1973-ban az MSZMP KB rendelt meg egy több ezer oldalra duzzadó összeállítást a Magyarország és szomszédai közötti kulturális kapcsolatokról. A nemzetiségtörténeti kutatások koordinálására 1974-ben az MTA keretein belül különbizottságot hoztak létre. Négy év múlva a Gorkij Könyvtárban a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó adatgyűjtés mellett megindult a nemzeti kérdésre és a határon túli magyarokra vonatkozó szakirodalom hivatalos gyűjtése, földolgozása. 1981–1982-ben a Magyar Írószövetségben kezdődött el a határon túli tudományosság helyzetét vizsgáló program,³³ majd értelmiségi beadványok nyomán 1985-ben létrehozták a Magyarságkutató Intézetet a határon túli magyarság kutatására. A következő évben pedig nyíltan pályázható programot indított az MTA.³⁴

A pártpolitikában az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya 1973-ban összefoglalta az 1969-es határozat óta történeteket, és új, részletesebb, a határon túli magyar intézményesítést segítő határozatokat hozott.³⁵ 1976-ban a Politikai Bizottság is foglalkozott a kérdéssel.³⁶ A nyilvánosságra nem hozott, 1977-ben véglegesített határozat-előterjesztés abból indul ki, hogy bár a nemzetiségi kérdés minden egyes ország belügye, a marxizmus–leninizmus nemzetiségpolitikai normáitól való eltérést a szomszédos országok pártvezetésének jelezni lehet. Ezt követően markáns és lényegre törő helyzetértékelést ad a dokumentum, és végezetül a magyar-magyar kapcsolatok bővítését, a magyarországi nemzetiségekkel való példamutató törődést és a problémák nemzetközi csatornákon (pártközi tárgyalásokon) történő felvetését szorgalmazza. Legrosszabbnak a romániai helyzetet értékeli, a szerzők szerint ezután a csehszlovákiai következik, ahol e téren romlott a helyzet. Az állásfoglalás elismeri, hogy a probléma belügy, de „nálunk külpolitikai kérdés is”.³⁷ A Közpon-ti Bizottság szintjén a „szomszédos szocialista országokban élő magyarságot érintő politika” irányításával a bizottság külügyi titkárát bízták meg.³⁸ Ettől kezdve különböző fórumokon egyre többször utaltak a szomszédos országokban élő magyarságra. A jugoszláviai helyzet számított mintaadónak; nyílt bírálatra Románia vagy Csehszlovákia vonatkozásában még évekig nem került sor.

A nyolcvanas évekre három – később a rendszerváltásban is meghatározó – nyomásgyakorló csoport formálta a magyarországi magyarságpolitikai közbeszédet. A népi írók csoportja alapvetően demográfiai és kulturális problémaként kezelte a kérdést.³⁹ A demokratikus ellenzék köreiben mint emberi jogi problémát értelmezték és jelenítették meg a kisebbségi problémákat.⁴⁰

sulat, 2005, 137–144. Uő. Földes könyvéről szóló kritikája lábjegyzetében: „Kádár János számára létezett egy plebejus hazafiság, amelynek jegyében jobb, élhetőbb életet akart nyújtani az államhatárokon belüli magyarság számára, ám nagyon távol volt tőle a Szűcs Jenő által megfogalmazott nemzetfogalom, amely szerint a kisebbségbe került magyarság » egy történelmileg kialakult, töretlenül létező, világosan és pontosan meghatározható modern nemzet része«,„ Pritz Pál: Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Tudomány*, 2008. 8. sz. 1028.

³² Romsics Ignác: *Magyarország a XX. században*. Budapest, Osiris, 2010, 512–522. [Negyedik kiadás]

³³ Egyik eredménye Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*, Budapest, Magvető, 1989, 243.

³⁴ TS4 program, amelynek irányítója a Magyarságkutató Csoport, majd Intézet, vezetője Juhász Gyula volt.

³⁵ MOL 288. fond 41. csop. 197. őe.

³⁶ A Puja Frigyes külügyminiszter készítette előterjesztést 1976. december 20-án tárgyalta a Politikai Bizottság. Ennek nyomán Berecz János a KB Külügyi Osztályának vezetője dolgozta át az előterjesztést, 1977. január 20-i keltezéssel. MOL, 288. fond 5. csop. 707. őe. 29–48. f. Feldolgozta: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, Napvilág, 2007, 214–217.

³⁷ MOL, 288. fond 5. csop. 707. őe. 9. f.

³⁸ Uo. 13.

³⁹ Pintér M. Lajos: *Ellenzékben 1968–1987*. Lakitelek, Antológia, 2007, 19–21., 61–71., 99–107.

⁴⁰ Dippold Péter – Balla Gyula: *A szomszéd országok magyarságának ügye a magyarországi független (szamizdat) kiadványokban, 1976–1986*. Regio, 1991. 1. sz. 162–183.

Az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársai, Szűrös Mátyás, Tabajdi Csaba és kollégái pedig a Szovjetuniótól függetlenedő, szociáldemokrata kapcsolatokat kereső magyar külpolitika sajátos nemzeti érdekképviselésének tekintették a határon túli (elsősorban a romániai) magyarok problémáinak felvetését a kétoldalú tárgyalásokon és a nemzetközi fórumokon. Ezeknek a törekvéseknek az eredményeként 1988-ban hivatalosan deklarálták, hogy *a határon túli magyarság a magyar nemzet része*. Tehát egyértelműen a kulturális nemzetfogalom mellett foglaltak állást és elutasították a magyar kisebbségi kérdések szomszédországi belügyként való kezelésének elvét. Ebből kiindulva manifestálták, hogy a határon túli magyarsággal kapcsolatos kérdések a *szomszédsági kapcsolatok megkerülhetetlen részét képezik*.⁴¹ Valójában ezt követően indult el a magyarságpolitika intézményesítése a Nemzeti és Etnikai Kollégium/Titkárság, majd 1990-ben a Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH) létrehozásával.⁴²

7. A határon túli kisebbségi magyar intézményrendszer és a magyarországi támogatáspolitikai 1989–1996 között épült ki. Ez az az időszak, amikor *újra intézményesült a budapesti magyarságpolitika és a szomszédos országok magyar politikai pártjainak kisebbségpolitikái*. Ugyanekkor meg kellett oldani ezek együttműködését is.⁴³ A magyarországi külpolitika elsőrendű prioritása a kilencvenes évek első felében az euroatlanti integráció volt és ennek rendelődt alá az alapszerződések megkötésével a külhoni magyarok autonómiatörekvése is. A magyar külpolitikának és a magyar kisebbségi pártoknak nem sikerült külső nemzetközi nyomás eredményeként a külhoni magyarok számára az általuk remélt kulturális, illetve területi autonómia-formákat, az állampolgári jogegyenlőségen túlmutató kisebbségjogi szabályozást létrehozni.

A magyar-magyar viszony politikai intézményesítése és a kulturális nemzeti intézményrendszer integrálásának időszaka 1996-tal vette kezdetét az alapszerződések létrejötte után. Három jelentős lépésre került sor: a Magyar Állandó Értekezlet létrehozására (1996/1998), a kedvezménytörvény elfogadására (2001) és a kettős állampolgárságról szóló népszavazásra (2004).⁴⁴ Ennek feltárása azonban már más tanulmányok feladata.⁴⁵

1.3. Nemzetpolitika, mint a magyarságpolitika szinonimája?

A két világháború közti magyarországi közírásban és a mai politikai szóhasználatban azt a politikai tevékenységet, amelyet magyarságpolitikának nevezek, általánosságban nemzetpolitikaként tartják számon.⁴⁶ Ezért fontosnak tartok egy fogalomtörténeti kitérőt és annak tisztázását, hogy ez a dolgot mégis miért ragaszkodik a magyarságpolitika terminushoz.⁴⁷

A nemzetpolitika kifejezést a XIX. század második felében a későbbi „nemzetiségpolitika” szó

⁴¹ Az alapszövegeket és azok visszhangját közli: Mérleg és számvetés. A magyarságpolitikai rendszerváltás kezdete. Budapest, Codex Print, 2001, Szűrös Mátyás interjú, 1988. január 25. 55–61., Szokai Imre–Tabajdi Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. Magyar Nemzet, 1988. február 13. 33–54.

⁴² Győri Szabó Róbert: Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990). Budapest, Osiris, 1998, 17–39., 302–374.

⁴³ A magyar kisebbségi politizáláson belüli törésvonalokról: Bárdi Nándor: Tény és való. i. m. 101–130. A határon túli magyar pártok dokumentumai: Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai. Összeáll. Bárdi Nándor, Éger György, bev. tan., jegyz. Bárdi Nándor, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000, 837.

⁴⁴ A státustörvény létrehozásának dokumentumait közli: A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika. Szerk. Kántor Zoltán, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002, 682., A koncepcióról: Zoltán Kántor: The concept of Nation in the Central and East European „Status Law” In: Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship? Hokkaido University, Sapporo, 2006. 37–51.

⁴⁵ A történeteket a következő tanulmányaimban elemeztem: Bárdi Nándor: A „mumusok” és a „kék madár”. In: Magyar külpolitika az Európai Unióban. Szerk. Haris T. Csaba, Budapest, Manfred Wörner Alapítvány, 2005, 32–58., Uő.: Szükség, mint esély – Lehetséges-e a magyarságpolitikát szakágazatként elgondolni? I–II. Kommentár, 2006. 5. sz. 43–59. p.; 6. sz. 7–18., Otthon és haza. 2000, 2006. február, 30–40.

⁴⁶ A nemzetpolitika fogalmának nincs igazán hiteles angol megfelelője. A national politics vagy nation policy fogalmak csak magyarázattal érthetők a külföldiek számára. A Velencei Bizottság fogalomhasználata, a kin-state politics vagy a szociológiában (Rogers Brubaker) használatos homeland politics inkább anyaország politikának fordíthatók.

⁴⁷ A fogalomtörténeti áttekintés egy része megjelent: Bárdi Nándor: Tény és való. i. m. 184–188.

értelmében használták. Majd a XX. század tízes éveiben változik a jelentéstartalom. A vegyes nemzetiségű, illetve az elmaradott magyarlakta területeken (Székelyföld) a magyar elem megerősítését szolgáló nyomásgyakorló csoportok ideológiájában a „saját faj” megerősítésére szolgáló politika jelzésére használták: a Magyarországon folyó nemzetiségi konkurenciaharcon (párhuzamos nemzetépítések) belül a magyar elem erősítése államilag támogatott gazdasági és társadalmi akciókkal.

Az első világháború után a Tisza István képviselte liberális (nemzetiség)politikát mintának és folytatandónak tekintő Jakabffy Elemér huszonegy éven át (1922–1942) *Magyar Kisebbség* címmel kéthetente megjelenő lapjának a „nemzetpolitikai szemle” alcímet adta. Itt már a korabeli „nemzetkisebbség” fogalommal szemben – amely logikus lett volna a lap tartalmát illetően – a nemzetpolitika kifejezés a nemzeti egységre (az összmagyar vonatkozásra) utalt. Annál is inkább, mert az összes határon túli magyar kisebbségek lapja akart lenni, és ezt a szándékát idegen nyelvű kiadásainak szerkesztése során még jobban érvényesítette.⁴⁸

E folyóirat szerzői között néhány olyan személyt is találunk (Asztalos Miklós, Nagy Iván), akik Budapesten tevékeny részesei és vezetői a magát „háborús nemzedék”-nek nevező reformkonzervatív mozgalom egyik intézményének, az 1926-ban alapított *Magyar Nemzetpolitikai Társaságnak*. Programjukban a magyar közélet és társadalom teljes revíziója szerepelt, és ennek megvalósítása érdekében a szaktudást és a pártpolitika fölött álló szerepüket hangsúlyozták.⁴⁹ A Gömbös-kormány nemzeti munkatervéről 1932-ben vitát szerveztek, amelyben felkért munkatársaik minden egyes alrendszerrel kifejtették a véleményüket. A békeszerződés revíziójával kapcsolatban a propaganda modernizálását és társadalmasítását, valamint – a trianoni sérelmeknek a nemzetközi jogi kereteken belüli orvoslására – nemzetközi jogi és kisebbségi intézet létrehozását javasolták.⁵⁰

Közvetlenül a második világháború előtt a nemzetpolitika szó mögöttes tartalmában már ott volt a németellenesség, a nemzeti érdekek fokozott védelme. A Teleki híveit tömörítő illegális, szélesebb befolyás nélküli *Nemzetpolitikai Szolgálat* tevékenysége is ezt jelezte.⁵¹

A második világháború után az önálló magyar külpolitika megszűntével a fogalom használata is eltűnt. A nyolcvanas évek első felében a Moszkvából hazatért, a Brezsnyev-korszak végének pangását kiismerő és a szélesebb politikai mozgástérben gondolkodó Szűrös Mátyás körüli csoport 1981–1983-tól a nemzeti érdekek erőteljesebb megjelenítésére törekedett. E külpolitikusi kör meghatározó személyisége, Tabajdi Csaba a rendszerváltás előestéjén, 1988–1989-ben kezdte el használni a *nemzetreform* kifejezést. Ez alatt egyrészt az egész állami politika demokratizálását értette. (Ide kapcsolódik a „külpolitika társadalmasítása” korabeli szlogen is, amely a sajátos nemzeti érdekek és a közvélemény fokozott figyelembevételére utal.) Másrészt a párt és államérdek dominanciával szemben a osztársadalmi–nemzeti érdekek megjelenítését szorgalmazta. (Ekkor a „nemzeti” egyszerre hordozta: a pártállamtól függetlenedő társadalom érdekeinek megjelenítését; egy új a szocializmus hivatalos ideológiáját felváltó integráló, a közvéleményre ható retorikát; valamint a „magyarság” kifejezés tartalma több volt Magyarország lakosságánál. Arra a nemzeti közösségre utalt, amely nem esik egybe az államhatárokkal, és a nemzeti hagyományok kollektív emlékezetével rendelkezik. Ennek felvetésével mintegy felülírta a hivatalos múltszemléletet, de egyben paradox módon saját reformkommunista társadalmi elfogadottságát is erősítette.)

Azonban a magyar rendszerváltás döntően alkotmányos, politológiai, közgazdasági közbeszédben zajlott le, és a *nemzeti*hez kapcsolódó kifejezésrendszer (szimbólumhasználat, metaforikus fogalmazás) csak másodlagos volt. Ennek a háttérben pedig feltehetőleg az állt, hogy – a régióban egyedülálló módon – az MSZMP vezetésében a pragmatikus gazdasági reformereknek és

⁴⁸ A folyóirat repertóriumát Kazai Magdolna állította össze. Monografikus feldolgozását adja: Balázs Sándor: *Lugosi üzenet*. Szatmárnémeti, Kölcsey Kör, 1992, 120.

⁴⁹ *Kik vagyunk és mit akarunk?* Budapest, Új Élet, 1932. 1–11.

⁵⁰ *Hogyan lehetne megvalósítani a nemzeti munkatervet? A Magyar Nemzetpolitikai Társaság vitaanyaga a nemzeti munkatervről*. Budapest, Magyar Nemzetpolitikai Társaság, 1932, 31.

⁵¹ Hámosi Péter: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története, 1938–1941. *Századok*, 1997. 2. sz. 353–382.

államigazgatási szakértőknek volt meghatározó befolyásuk és nem a nemzetretorikát használó pártvezetőknek.

A nemzetpolitika kifejezés a magyarországi kisebbségi törvény körüli vitákban merült föl újra. Bíró Gáspár az *identitáspolitika* megnevezéseként használta. („Nézetünk szerint egy állam nemzetpolitikája akkor demokratikus és liberális – ez utóbbi fogalom hagyományos értelmében –, ha a nemzeti, etnikai vagy nyelvi identitás szabad megválasztásának elvéből indul ki.”⁵²) Bíró szerint „a magyar állam tevékenységét a nemzetpolitika terén alapvetően két tényező befolyásolja, illetve korlátozza: az egyik a törvények és az állami kompetenciák területéhez kötött hatályossága, a másik az emberi jogok és az állampolgári szabadságok tiszteletben tartása”⁵³. A magyar (nemzeti) társadalom számára két kulcsfontosságú etnikai kérdést (a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek ügyét és a határon túli magyarság problémáját) egy alapelv képviseléséhez, az identitásválasztás szabadságát biztosító nemzeti pluralizmushoz kötötte.

Három évvel később, 1995-ben Duray Miklós már más értelemben, a magyarországi kormány és a Magyarországon kívül élő magyarság intézményes kapcsolatát megerősítő politika megnevezésére használta a kifejezést.⁵⁴

Újabb három év múlva Lőrincz Csaba, a FIDESZ kisebbségi szakértője hasonló, de szélesebb értelemben, a nemzeti érdek fogalmának megközelítésekor alkalmazta a nemzetpolitika terminust: „A magyar nemzetpolitika végső soron a magyar állam és a magyar nemzet határainak meg nem feleléséből fakadó problémákra keres megoldásokat. Célja a magyar állam és a magyar nemzet – esetleg eltérő – érdekeinek összehangolása és ezen együttes érdekek képviselése. A nemzetpolitika magában foglalja a) Magyarországon és a határon túli magyarok viszonyának alakítását (»magyar-magyar« kapcsolatok); b) a magyar állammal szomszédos államok többségi nemzeteivel fenntartott viszony alakítását azokban a kérdésekben, melyek az államaikban élő magyar kisebbségi közösségek helyzetével, sorsával, érdekeivel függnek össze; c) a nemzeti érdek – azaz a Magyar Köztársaság és a határon túli magyarok együttes érdekeinek – képviselését a külpolitikában, különösen Magyarország euroatlanti csatlakozási folyamata során. A nemzetpolitika fogalma tehát felfogásom szerint az az általános keret, melyben értelmezhetővé válik a nemzeti érdek anélkül, hogy utóbbi konkrét meghatározására a fogalmi szinten sor kerülne.”⁵⁵ Ez a szabatos definíció a státustörvény körüli kormányzati munka kiindulópontja. Itt a nemzeti érdek csak külpolitikai kontextusban jelenik meg. A nemzetpolitika a határon túli magyarok kérdését mint elsődlegesen jogi és politikai kérdést kezeli. Ha nincs is kimondva, de egyértelmű, hogy a szomszédsági kapcsolatok nem kisebbségi tárgyú kérdéseivel szemben a külhoni magyar problematika prioritást élvez.

A külhoni magyarokhoz való viszonyban a magyarországi politikai pártok közti konszenzus az alapszerződések vitái során megrepedt, majd a 2002-es választási harc során – a kedvezménytörvény következményei körüli, félelmet gerjesztő toposzokkal – szétváltak az álláspontok. 2004-ben, a kettős állampolgárságról tartott népszavazás során pedig a pártpolitikai csatában (le tudja-e győzni az MSZP új elnöke a FIDESZ-t?) már a külhoni magyarok magyarországi állampolgárságának megadása körüli tematizálás integrálta, illetve egymással szemben mozgósította a két nagy politikai véleményközösséget.⁵⁶

Bauer Tamás és Kis János a kedvezménytörvény, majd a kettős állampolgárság-népszavazás

⁵² Bíró Gáspár: A nemzeti pluralizmusról. In uő.: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris–Századvég, 1995, 125.

⁵³ Uo. 126.

⁵⁴ Duray Miklós: Az egyetlen demokratikus kibontakozási lehetőség az önkormányzatok megerősödése. In uő.: *Változások küszöbén*. Budapest, Osiris, 2000, 189.

⁵⁵ Nemzeti érdekek érvényesítése Magyarország csatlakozása során az euroatlanti államok közösségéhez. Kézirat, OSZK Kézirattár F 625/2379. Ue. megjelent a Kántor Zoltán szerkesztette *Státustörvény* című dokumentumkötetben. Az idézett fogalmi meghatározás az utolsó mondat kivételével megjelent a FIDESZ-vezérkar közös kötetének szerzői előszavában is: *Nemzetpolitika* '88–'98. i. m. 17.

⁵⁶ 1993-ban a magyar–ukrán alapszerződés vitáját használta fel Csurka István az MDF-ből való kiválásához. 1996-ban a magyar–román alapszerződés vitájában teremtette meg Orbán Viktor a FIDESZ–MDF–FKGP ideológiai egységét. 2001 decemberében Kovács László a 22 millió román munkavállalóval gerjesztett félelmet és előítéleteket a kedvezménytörvénnyel szemben. 2004 decemberében a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kampányában teremtette meg Gyurcsány Ferenc a politikai tömegbázisát.

vita során kialakították az alapszerződések/kisebbségvédelem versus nemzetegyesítés stratégiai különbségétét.⁵⁷ Amely igaz lehetett a Kovács László meghatározta 2002–2004 közti magyar külpolitikára, de már nem volt érvényes Gyurcsány Ferenc kormányzati retorikájára. Miközben épp ekkor tematizálódik újra – központi helyen – a két párt eltérő nemzetpolitikai felfogása. Ennek megértéséhez megint vissza kell térni a nemzetpolitika kifejezés értelmezéséhez.

Az MSZP-ben, Tabajdi Csaba és az általa vezetett különböző tagozatok révén, ha periférikusan is, de mindig jelen volt a nemzeti tematika.⁵⁸ Tabajdi a HTMH-t felügyelő államtitkárként, szakpolitikusként, majd a kedvezménytörvény vitájában a pártját annak elfogadására bíró pártpolitikusként, illetve ezután európai parlamenti képviselőként a nemzeti együttműködés jegyében lépett fel. A 2000-ben elkészült, majd 2005-ben újra fogalmazott *Magyar Optimum* javaslata is a „nemzeti közmegegyezés folyamatos újrateremtését” célozta meg.⁵⁹ A gazdaság és társadalomszervezés szempontjából központinak tekintett nemzettudat átalakításában kulcsszerepet szánt az ideológiamentesnek tekintett „nemzeti teljesítménynek”. Ennek megítélése szempontjából „*nincs más mérce csak az, hogy elősegíti-e az ország helytállását a világban, növeli-e nemzetközi versenyképességét, szolgálja-e európai beilleszkedését, integrációját, a magyar nép felemelkedését, valamennyi állampolgára boldogulását, szabadságát, emberi jogainak és esélyeinek egyenlőségét, a társadalmi és nemzeti szolidaritás erősítését, az egyetemes és a magyar kultúra megismerését, elsajátítását, a nemzeti kultúra fejlesztését.*”⁶⁰ A reálszférák (jól működő szakpolitikák) eredményességén túl, a nemzeti jelképek-, hagyományok-, értékek ápolását, a történeti távlatokhoz való kapcsolódást, illetve az állampolgári otthonosság érzés megteremtését tekinti a nemzeti teljesítmény részének. Tabajdi a két nagy párttal kapcsolatos kritikája során a nemzetpolitika kifejezést a nemzeti integráció, illetve a nemzeti tudat korszerűsítésével kapcsolatos tevékenységekre általában is kiterjesztette.⁶¹

A 2002-es választási győzelem – Medgyessy erőtlén és sikertelen nemzeti közép kiútkeresése – után a baloldal nem tudott nemzeti integrátorként fellépni, hiszen a kedvezménytörvény módosításokkal történő nemzetközi elfogadtatása a politikai közbeszédben nem írta felül azt a negatív kritikát, amelyet a törvény szövegéből a magyar nemzeti egységre történő utalás elhagyása kiváltott. Egyben tovább folytatódott a kilencvenes évek második felében elindult stigmatizáció. Míg a baloldaltól a jobboldal szimbolikus, nemzetieskedő gesztusait, klientúraépítését, a határon túliak véleményének figyelmen kívül hagyását és a többségi nemzet érzékenységét, kormányzati súlyának negligálását bírálták, addig jobbról az MSZP és az SZDSZ nemzeti érzéketlenségét, szakpolitikai hozzá nem értését, kezdeményezés-képtelenségét, túlzott nemzetközi alkalmazkodását vetették fel. A pártpolitikai versenyhelyezeten túl, az ezekből az előzetes ítéletekből felépült kölcsönös féltékenységi szerkezet lehetetlenítette el a kettős állampolgársággal kapcsolatos népszavazást még a kezdeményezés (aláírásgyűjtés és jogi procedúra) időszakában. Ebben a helyzetben, a kettős népszavazási kampány során, 2004 őszén, a megújuló MSZP-SZDSZ kormányzat pártpolitikai csapdahelyzetbe került, és a Kovács László képviselte védekező, államközi kapcsolatokra épülő szomszédság- és magyarságpolitika érvrendszere nem volt alkalmas egy pártpolitikai csatához.⁶²

⁵⁷ Bauer Tamás: A hazátlanság tartósítása. In: *A státustörvény...* i. m. 449–452. valamint uő.: Puha irredentizmus vagy kisebbségi jogok? Uo. 466–468.

⁵⁸ *Tézisek a nemzetről.* Az MSZP Országos választmányának 1993. január 23-i állásfoglalása.; Tabajdi Csaba: *A magyar demokratikus baloldal és a nemzeti kérdés.* <http://www.jadat.hu/ta02.pdf>

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 2.

⁶¹ Ennek a kétoldalú kritikának a lényege: „A FIDESZ-nek nem elég nemzetinek látszani, annak is kellene lennie. Az MSZP-nek sem elég nemzetinek lennie, annak is kell látszania.” Uo. 5.

⁶² Az a vélekedés, hogy az MSZP vezetőinek nem kellett volna véleményt mondani a kérdésben annak érdekében, hogy ne alakuljon ki törés a magyar kormányzat és a határon túli magyar politikai elitek közti viszonyban, bizonyára helytálló a magyar-magyar viszony felől nézve. Csakhogy itt egy dinamizálódó új kormányzat és pártvezetés politikai próbatételéről van szó, amely egyértelműen a pártpolitikai versenyhelyzetet erősítette, a népszavazási kampányt ezen belül kezelték. Az MSZP kampányon kívül maradása – vele szemben – tovább erősítette volna nemzetietlenség vádját. Ráadásul a közvéleménykutatásokból előre látható volt a távolmaradás miatti érvénytelen végeredmény. S ezt már vissza lehetett fordítani az ellenzékkel szemben, mint megalapozatlan követeléseinek bizonyítékát.

Ekkor Gyurcsány Ferenc társadalompolitikai retorikája új tartalommal töltötte meg a már Tabajdi által is a FIDESZ-nél szélesebb értelemben használt nemzetpolitika fogalmát. Az Országgyűlés nemzetpolitikai vitanapján a kormány nemzetpolitikáját, mint a magyart a magyartól elválasztó szociális, jövedelmi határok lebontását nevezte meg. A miniszterelnök szerint: „*a nemzetpolitika nem azonos a nemzetiségi politikával. A nemzetpolitika közös gyarapodásunk, közös jólétünk megteremtése, az összetartozás megerősítése. Aki nemzetet akar egyesíteni, akkor jár el helyesen, ha a nemzetegyesítés programját nemcsak a határon túli és a határon belül élő magyarok egyesítéseként fogja fel, hanem akkor, ha szegény és tehetős, munkával rendelkező és munkanélküli, tudásjavakhoz hozzáférő és attól elzártak között új hidak építésére törekszik*”.⁶³ Ebben a dimenzióban pedig az ország egyéb problémáival együtt kell kezelni a külmagyar problematikát is. S ebből következik a kettős állampolgárság vélt következményeivel kapcsolatos terhek számbavétele.⁶⁴ Ugyanakkor a nemzetpolitika ebben az értelmezésben egyáltalán nem szűkül le identitáspolitikai, külpolitikai vagy magyarságpolitikai jelentéstartalomra, hanem ennek része lesz a gazdaságpolitika, a jövedelempolitika és a fejlesztéspolitika is.⁶⁵

Tehát a nemzetpolitika kifejezésnek egyszerre van jelen egy *identitáspolitikai tartalma* a magyar állam hosszú távú közösségi politikájának értelmében, és ezzel párhuzamosan a *magyar-magyar viszony politikai kezelésére* is használják. Az autonómia-törekvések kilencvenes években bekövetkezett kudarca, majd a magyar kisebbségi pártok kormányzati részvételének a várttól elmaradt hozadéka egy olyan helyzetet alakított ki, amelyben a könnyített honosítással létrejövő kettős állampolgárság a magyarországi politikai közbeszédben a *nemzeti reintegrációs retorikát* erősítette és a külhoni magyarok kérdése kezelésének illúzióját teremtette meg. Miközben Magyarországot kívülről nézve a kisebbségi magyarok anyaországi emancipációs igényeinek kielégítéséről van szó. A magyarországi identitáspolitikát vizsgálva pedig a magyarországi politikai osztály – a harmadik magyar köztársaság fejlődésében beállt – identitáspolitikai deficitjének kompenzációjára törekszik az un. nemzeti reintegrációval. Ez a három elem – az azonosság ideológia, a külmagyar kérdés kormányzati kezelése és az Unió viszonyok közti reintegráció – a legkülönbözőbb értelmezésekben bogyózik össze a kifejezés használatakor.

Tehát a nemzetpolitika kifejezés a politikai retorika része lett változó tartalommal. Ezért tartom fontosnak annak hangsúlyozását, hogy a szóban forgó kifejezést politikai programokban való használata és szabados értelmezései miatt nem tekinthetjük szakpolitikai definíciónak. Ezért nem írható le vele egy szakpolitikának szánt tevékenységi kör. Társadalmelemzőként a nemzetpolitika kérdésköréhez tartozó problémákat a magyarságpolitika és a (magyar)állam identitáspolitikájának körébe sorolom. A magyar kisebbségi elitek ehhez kapcsolódó nemzetpolitikai retorikáját pedig a kisebbségpolitika részének tekintem, a Magyarországhoz való emancipációra törekvő viszony érvényesítésének.⁶⁶

2. A kormányzati célok és a prioritások változása a két világháború között

2.1. A revíziós és a magyarságpolitikai jövőképről

A rendszer hivatalos ideológiai orgánumának számító *Magyar Szemle* című folyóirat első (1927 szeptemberében) számában Jancsó Benedek a legfontosabb stratégiai célokat közérthetően foglalta össze. A magyar igazság „általános emberi igazság annak következtében, hogy az idegen uralom alá jutott magyar kisebbség ügye annak az általános emberi jognak, igazságosságnak és

⁶³ Parlamenti vita a kettős állampolgárságról. 2004. november 17. 1. www.magyarorszag.hu/popup

⁶⁴ Itt most nem kívánjuk a vonatkozó érvelést elemezni. Erre nézve lásd a www.kettosallampolgarsagmtkai.hu honlapon található elemzéseket, illetve Bárdi Nándor: A „mumusok” és a „kék madár” i. m.

⁶⁵ Négyparti egyeztetést kér a miniszterelnök. 2005. január 16. www.magyarorszag.hu/popup

⁶⁶ Ez utóbbihoz sorolom Duray Miklós, Kovács Miklós, Markó Béla, Tókécs László, Ágoston András, Korhecz Tamás közírói munkásságát.

humanitásnak a kérdése is, amely nem tűrheti, hogy az európai művelt nemzetek milliói olyan elnyomó kormányzat alatt éljenek, amely őket sok százados történeti életük legértékesebb gyümölcsétől, nemzeti kultúrájuktól és nyelvüktől akarja megfosztani.”⁶⁷ A területi integritást – folytatja Jancsó – egy ránk nézve kedvezőtlen világtörténelmi változás nyomán veszítettük el és vissza is csak egy számunkra kedvező nemzetközi változás nyomán nyerhetjük.

Ezt azonban csak akkor használhatjuk ki, ha egyrészt a Csonka-Magyarországot „igazán magyarrá, művelté és gazdaggá és erőssé” tesszük. Másrészt nemzetközi propagandát folytatunk nem csak a diplomácia szintjén, hanem a társadalmi mozgalmak, kapcsolatok révén is, de ez utóbbihoz a külpolitikai tájékozottságot kell jelentősen javítani. Ebben a munkában fontos, hogy ne a területi integritás álljon a középpontban. Bár Jancsó szerint a francia és a kisantant közvéleményen túl máshol már elismerik a határmenti magyarlakta területek elcsatolásának igazságtalanságát, mégis a kisebbségvédelmet és a népszövetségi garanciák számonkérését állítja a középpontba.

Ennek lényegét Mello Francoval szemben nem az erőszakmentes asszimilációban látta,⁶⁸ hanem a kulturális integritás elismerésében. A békeszerződések „kisebbségi záradékát”, a kisebbségi szerződéseket olyan viszontkötelezettségeknek tekintette az utódállamok vonatkozásában, amelyek a kulturális integritás fenntartását (az elcsatolt területeken élő faji, nemzeti vallási kisebbségek békeszerződésekben körülírt jogainak biztosítását) garantálják. Az adott helyzetben „*a magyar társadalom, csak a faji integritás alapján állva, teljesítheti köteleességét idegen uralom alá jutott testvéreivel szemben, mert csak ez nyújt módot arra, hogy valamely idegen állam belügyeibe való beavatkozás vádja nélkül segíthessük kulturális és gazdasági törekvéseiket*”.⁶⁹ Csonka-Magyarország feladata, hogy az idegen uralom alá jutott magyarság kulturális, tudományos, gazdasági szervezkedését segítse. De ezt épp úgy, mint a nemzetközi propagandát csak a kulturális integritás alapján teheti meg Magyarország az adott nemzetközi viszonyok között.⁷⁰

A korszakot meghatározó revíziós *jövőkép* mögött komoly ellentmondások feszültek, amelyeket a kormányzati munkában kellett kezelni. Ezek közül a legfontosabb problémát az jelentette, hogy *a revízió egyszerre volt egy külpolitikai cél és egyben a Horthy-korszak társadalmi legitimációjának eszköze*. Az egész hatalmi berendezkedést átszövő elvárás és érvelés rendszerként működött az elszakított területek visszaszerzésére való hivatkozás, amely a kezelésre váró szociális, gazdasági problémák megoldására serkentett, de ugyanakkor a társadalmi, gazdasági érdekellentétek felülírását is erősítette.

Épp ezért a szakpolitika sem állhatott elő a régi, teljes Nagymagyarországot visszakívánó közvélekedéssel szemben a politikailag realisabb *etnikai határok szerinti konkrét határrevíziós tervekkel* vagy a nemzeti autonómiák, mint végleges kezelési mód javaslataival.

A harmadik nagy ellentmondás abból adódott, hogy a revízió megvalósításához *szükséges nemzetközi háttér* csak egyik vagy másik nagyhatalmi csoportosulástól várhatták, nem az egész nemzetközi közvéleménytől. Így ennek – döntően a német és olasz – orientációnak a következményeivel is számolni kellett. 1938 után már a magyar külpolitikának legalább annyira kulcskérdése az ország függetlenségének (külpolitikai szabad mozgásterének) megőrzése mint a revízió ügye.

Végezetül az is ellentmondásokat hordozott, hogy a revíziós külpolitikai célokat a napi politikában össze kellett egyeztetni a közép-európai magyar kisebbségi pártok, illetve közösségek érdekeivel. Pontosabban tekintettel kellett arra lenni, hogy a magyar kisebbségek az adott országon

⁶⁷ Jancsó Benedek: A magyar társadalom... i. m. 52.

⁶⁸ A Népszövetség brazil előadójáról van szó, aki 1925-ben kijelentette, hogy a népszövetségi kisebbségi panaszjog, a kisebbségvédelem feladata a kisebbségek erőszakmentes, természetes asszimilációja.

⁶⁹ Jancsó Benedek: A magyar társadalom... i. m. 57. A „faji”, mint az adott időszak közbeszédében általában, a „nemzeti” szinonimája volt.

⁷⁰ „E köteleesség teljesítése kitartó csendes munkássággal, nagy önfegyelmességgel és önzetlen áldozatokkal jár, s azért nehezebb is, mint a zászlólobogtatás, a hangzatos szónoklat, vagy a kalandos tervek koholása. Sokkal nehezebb az embernek zsebébe nyúlani elszakított testvéreink kulturális és gazdasági törekvéseinek támogatására, mint arról szónokolni, hogy a magyar hősiesség miként fogja Európa akaratának ellenére is, ha holnapután még nem, de bizonyára rövid terminusra Szent István birodalmának területi integritását helyreállítani.” Uo. 57.

belül integrálódhassanak és megőrizhessék társadalmi, gazdasági és kulturális pozícióikat. Tehát egyszerre a rövidebb és hosszabb távú érdekeket is egyeztetni kellett. Mivel a revízió előfeltétele a nemzetközi erőviszonyok változásán túl az volt, hogy az adott területeken megmaradjon a magyarság, illetve bizonyítható legyen, hogy az új államok nem tudták biztosítani számukra az állampolgári jogegyenlőséget, ehhez a revíziós propagandán és külpolitikán túl a magyar kisebbségi közösségek megszervezésében, helyzetük tudatosításában, pozícióik védelmében is szükséges volt a magyar állami segítségnyújtás.⁷¹ Ez azért is magától értetődő volt, mert a területeket és az ott élő külhoni magyarságot a magyarországi politikai elit Magyarország igazságtalanul elvett részeként kezelte. Épp ezért tartom fontosnak, hogy már ebben a korszakban is külön beszéljünk – az egymástól nehezen elválasztható – *revíziós (kül)politikáról* és a *magyarságpolitikáról*.

2.2. Töréspontok a revíziós és a magyarságpolitikában

Az előbb említett *stratégiai* kettősségből adódik az intézményrendszer és a konkrét politikai tevékenység megoszlása is. A következőkben előbb a magyar külpolitika *revíziós törekvésein* belül, majd a *magyarságpolitika* terén jelölök meg *töréspontokat*.

Az 1918–1920 közti időszakot egyszerre a *békeelőkészítő munka* és a gyakran minden alapot nélkülöző *katonai tervek* határozták meg. A Trianoni békeszerződés aláírása után 1920–1921-ben a nyugat-magyarországi akciók (a soproni népszavazás kedvező befolyásolása érdekében) és a *nemzetközi szövetségkeresés* került a magyarországi külpolitikai törekvések középpontjába. Az utóbbi tekintetében mindez eredménytelen volt, mert mind a francia, mind a német kapcsolatkeresés sikertelennek bizonyult. Így az 1921–1927 közti éveket az európai konszolidáció érdekében a német politikai stratégiához hasonlóan a *teljesítési politika* határozta meg. A kisebbségi kérdésben való együttműködés terén a német kapcsolatkeresés sikertelennek bizonyult.⁷²

Az 1927-es olasz–magyar barátsági szerződés – amellyel Magyarország kikerült a kisantant teremtette elszigeteltségből – és a Rothermere lord kezdeményezte nemzetközi revíziós akció utáni időszakban Bethlen István és a magyar külpolitika már *nyíltan* beszélt a *revíziós szándékokról*.⁷³ De konkrét *határmódosításra* vonatkozó *tervekkel* a kormányzat csak 1933–1934-ben jelentkezett.⁷⁴

A négyhatalmi paktumtól,⁷⁵ az 1933–1938 közti időszakot lényegében a német orientációjú

⁷¹ „Kétféle integritás van: területi és faji, vagy helyesebben nemzeti. Ez utóbbi azonos a kulturális egységgel. A területet elvehették tőlünk, de azt kedvező és szerencsés körülmények között, ha megjön az alkalom, visszaszerezhetjük, mert az nem fog megsemmisülni. A hazát a hegyek völgyek, a folyók és síkságok mellett az emberek is alkotják, akik benne laknak. Ha a magyarság az idegen uralom elnyomása következtében e területeken részben vagy egészben elvész, akkor el fogjuk veszíteni a területekhez való legerősebb jogcímünket is.” Jancsó Benedek: A magyar társadalom... i. m. 53.

⁷² Romsics Ignác: Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa-politikában 1919–1944. *Valóság*, 1992. 10. sz. 12–39.; Eiler Ferenc: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 37–63.

⁷³ Az ide vezető eseménnytörténet: A Népszövetség katonai bizottságának működésének megszűnése Magyarországon 1927. március 31.; Bethlen római útja 1927. április 4–6.; Magyar Revíziós Liga megalakulása 1927. július 27.; Bethlen István debreceni beszéde 1928. március 4. Lásd: Pritz Pál: *Az a „rövid” 20. század*. i. m. 124. „Nekünk nem békerevízióra van szükségünk, hanem más határookra van szükségünk. [...] És ha ez a békerevízió nélkül keresztülvihető, ki állja ennek útját Magyarországon?” Bethlen István: Beszámolóbeszéd Debrecenben [1928. március 4.]. In: *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. II. Budapest, Genius, 1933, 211. [198–212.]. Az álláspont változására: Uő.: Az elszakított területeken élő magyarság gazdasági és kulturális helyzetéről [Válasz parlamenti, napirend előtti felszólalásokra, a népszövetségi kisebbségvédelemről, 1925. október 29.] Uo. 28–35., valamint két évvel később más hangütéssel: Magyarország hivatása a Dunamedencében. [Zalaegerszeg, 1927. május 27.] Uo. 184–187.

⁷⁴ Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 1998, 70–94.

⁷⁵ 1933. június 7-én Anglia, Franciaország és Olaszország Rómában megállapodást kötött Németországgal a politikai együttműködésről. Ez volt az első alkalom, hogy zárt, nemzetközi tárgyalásokon felmerült a békeszerződésben Magyarországra kényszerített határok nem megfelelő volta. De a végleges paktum nem ígért többet, mint a Népszövetség alapokmánya. Mindez egy sikeres magyar propagandakampányt indított el Angliában. Lásd Lukács Zs. Tibor: A revízió reménye. Az 1933-as négyhatalmi paktum és Magyarország. *Rubicon*, 1997. 1. sz. 37–39.

külpolitikai kényszerpálya határozta meg, amelyben egyértelmű volt a nemzetközi viszonyok megváltoztatásának igénye és az annak kihasználására való törekvés. De ezzel párhuzamosan a magyar külpolitika a revíziós céloknak alárendelve igyekezett a kapcsolati egyensúlyok megteremtésére, Olaszország, Anglia és a kisantant irányában.

A korabeli *magyarságpolitikát* Jancsó Benedek már ismertetett felfogása reprezentálja, amely szerint csak területi integritását veszítette el a magyarság, de a kulturális integritás megmaradt – amelyet a kisebbségi szerződése védelmez – és azt fönn is kell tartani a demográfiai, gazdasági, kulturális pozíciókkal együtt, hogy az eljövendő új béketárgyalásokon mindezt hivatkozási alapul lehessen felhasználni. Ennek köszönhető, hogy a két világháború közti magyarországi támogatáspolitikát oly nagy hangsúlyt fektetett a felekezeti oktatásügyre és a kisebbségi nyilvánosság (sajtó) fenntartására.

A budapesti kormányzatok a határon túli magyar politikai pártokat a húszas évek első felében még a magyarországi politika meghosszabbított szervezeteiként fogták fel. Az évtized közepétől azonban egyre hangsúlyosabban jelentek meg a három szomszédos ország magyar pártjainak regionális különérdekei. De a fontos kérdésekben a magyarországi, korabeli szóhasználattal „illetékes tényezők” nélkül a pártok nem hoztak döntéseket.⁷⁶ Ehhez hozzátartozik, hogy a pártkezedeményezéseket eleve a magyarországi kapcsolatok és az onnan jövő támogatási forráselosztás legitimálta. A térség legdemokratikusabb választási rendszerét fenntartó Csehszlovákiában például hiába szavazott a magyarság kb. 20–25%-a a szociáldemokrata, illetve a kommunista pártokra – és küldtek magyar képviselőket a prágai parlamentbe – a korabeli közvélekedés csak a polgári pártokat tekintette magyar pártoknak.

A szomszédos országokban élő magyarokkal kapcsolatos politizálás terén az impériumváltás időszakában (1918–1920) a politikai *passzivitást* javasolták Budapestről az erdélyi (volt tisztviselői) elitnek, azért, hogy a béketárgyalásokon ne lehessen arra hivatkozni arrat, hogy a magyaroknak Román Királyságra letett hűségesküivel, illetve a politikai életbe való bekapcsolódással elfogadták az új hatalmi berendezkedést. Különösebb integrációs szándék sem mutatkozott a Kormányzótanács részéről. Grandpierrék hűségeskü helyetti fogadalom-ajánlatát az 1919. január 15-i nagyszebeni tárgyalásokon nem fogadták el.⁷⁷ Csehszlovákiában az 1919-ben kinevezett új önkormányzatokba eleve meghívták a volt magyar közéleti vezetők egy részét, akik elfogadták a kinevezéseket, de deklarálták, hogy nem fogadják el az államhatalom-váltást törvényesnek és véglegesnek. Majd elkezdtek a régi pártkeretek újjászervezését.⁷⁸ (Szerbiában az optálás lezárultáig, 1922-ig az állampolgárság és a politikai jogok is bizonytalanok voltak.) Majd amikor véglegessé vált, hogy hosszú időre el kell fogadni a nemzetközi viszonyok átalakulását, és Magyarország konszolidációja került előtérbe, a magyarságpolitikában az utódállamok politikai életébe való – önálló pártpolitikán keresztül történő – *integrálódást* támogatták Budapestről (1923–1926). A *magyar politikai élet egységének megszervezésén* túl a magyarok lakta régiók más etnikumaival (szlovákok, ruszinok, horvátok, sokácok, bunyevácok, németek) vagy a helyi többségi etnikummal (erdélyi románság) együttműködve a nemzetállami központokkal szemben próbáltak *lokális többséget* és a centralizáló behatolás *ellen ideológiákat kidolgozni*, illetve ilyen tartalmú ideológiákat támogatni (a transzilvanizmus bátorítása, a szlovenszkoiség és az őslakos ideológia Szlovákiában és Kárpátalján). A húszas évek végére kiderült, hogy ez nem vezetett célhoz, Magyarország nem tud politikailag és gazdaságilag olyan forrásokat biztosítani, amelyek – a nem magyar regionális csoportoknak – elegendőek lettek volna a prágai, belgrádi, bukaresti központokkal való szembe fordulásra.⁷⁹ (Ráadásul a nem magyar regionális pártok némelyike kormányra került, illetve

⁷⁶ Például: Mikó Imre: *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, Studium, 1941, 223., 227.

⁷⁷ „Elégedjenek meg fogadalommal, melyben – minden közjogi vonatkozás kikapcsolásával – a tisztviselők kötelezik magukat a törvények szerinti hű és becsületes eljárásra.” Grandpierre Emil: *Az erdélyi magyar nemzeti kisebbség érintkezése a román politikai pártokkal*. Ráday Levéltár, C 121. 4. f.

⁷⁸ Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 39–44.

⁷⁹ A szlovák autonomista mozgalmak támogatásáról: Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 44–56. Az önálló Erdély koncepcióról: Romsics Ignác: *Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről*. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve* [Budapest] 1987. 49–64.

a kisebbségi magyar pártok is paktumpolitikára törekedtek a mindenkori kormányzatokkal.⁸⁰ Így a húszas évek végétől a magyar pártok mindenhol *védekező pozícióba* szorultak, és budapesti támogatással a Népszövetségi panaszeljárásokkal hívták fel magukra a figyelmet.⁸¹ A belpolitikában pedig arra törekedtek, hogy a kisebbségi kérdésben – kivonva azt a pártpolitikai harcokból – valamilyen jogi-politikai szabályozásra bírják a többségi pártokat. Ebben az időszakban, amely a térségben a nemzeti összezárkózások időszakának tekinthető, a budapesti kormánypolitika *a határon túli magyar társadalmak belső szervezése, illetve egységesítése felé fordult.*⁸² A fő cél az adott magyar kisebbségi társadalom minél szélesebb körű lefedése volt. S ezzel együtt kulcskérdés az alternatív politikai lehetőségek intézményes fenntartása. A harmincas évek második felében a kisantanttal folytatott tárgyalások és az egyes szomszédok (Jugoszlávia, Románia) által a kisebbségi kérdésben elindított külön tárgyalások ellenére már *a revízió előkészítése* állt a közép-pontban.⁸³

A két világháború közti budapesti magyarságpolitika kisebbségvédelmi része: a kisantant politika, a népszövetségi panasz munka és az Európai Nemzetiségi Kongresszusokon való részvétel feldolgozott, épp úgy, mint a nemzetközi propaganda kérdése.⁸⁴ A magyar-magyar kapcsolatok tekintetében a határ és az útlevélkérdést dolgozták fel, és az egymásról alkotott képről is készült már esettanulmány⁸⁵, de *a politikai kapcsolatok* – miközben ezek alapkérdések megkerülhetetlen részei⁸⁶ – működését még nemigen elemezték. Hasonló volt a helyzet a kilencvenes évek második feléig az *anyagi támogatások* kérdésével.

3. A külhoni magyarok intézményes támogatásának létrejötte és intézményesülése

Ha ennek a szakpolitikának az *intézményrendszerét* vizsgáljuk, 1931-ig Bethlen István miniszterelnöké a kulcsszerep. A harmincas években már megnő a Külügyminisztérium befolyása és jelentősen csökken a magyarságpolitikában közvetítő szerepet játszó társadalmi szervezetek szerepe. A kormányzati munkán belül a húszas évek elejétől Bethlen István mind a külpolitika irányítását mind a határon túli magyarság vezetőivel való tárgyalásokat magának tartotta fent.

A határon túli magyar politikusok és intézmények a segélyezésekről nemigen készítettek feljegyzéseket, nagyobb korabeli elemzéseket. A rendszeresen ellenőrzött elszámolásokat jórészt megsemmisítették.⁸⁷ Rendelkezésemre állt a Miniszterelnökség Nemzetiségi osztályának irat-

⁸⁰ A Iuliu Maniu vezette Erdélyi Román Nemzeti Párt utódja, a Nemzeti Parasztpárt 1928–1930-ban, majd 1931–32-ben adott miniszterelnököt Romániában. A romániai Országos Magyar Párt 1923-ban az Averescu vezette Néppárttal, 1926-ban a Liberális Párttal, majd ugyanazon évben újra a Néppárttal kötött választási paktumot. A Szlovák Néppárt 1925-ben programja középpontjába állította Szlovenszko autonómiáját. De, amikor 1927-ben a kormánykoalíció része lett a párt csak a tartományi közigazgatás kialakítását sikerült elérniük. A csehszlovákiai Szent-Ivány József vezette kisgazdapárt 1926-ban próbálkozott aktivista politikával (cél a kormányzati részvétel volt), de belpolitikai okokból (egy szudétanémet párttal sikerült kormányzati többséget kialakítani) ez nem járt sikerrel.

⁸¹ Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: *Etnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 59–83.

⁸² Erről a nemzedékváltások kapcsán: Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hitel* 1942. 2. sz. 176–182.

⁸³ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon*. MTA TTI, 1967, 349.; Sallai Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. *Századok* 2000. 3. sz. 597–631.

⁸⁴ Eiler Ferenc: Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok a két világháború között. *Regio* 1996. 3. sz. 141–168.; A népszövetségi munkáról: Zeidler Miklós: *A Nemzetek Szövetsége...* i. m.; A revíziós politikáról: Uő.: *A revíziós gondolat*. i. m.

⁸⁵ Az utazási lehetőségekről és a kisantant országokkal kialakult vízum és határátlépési nehézségekről: Bencsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Budapest, Tipico Design, Budapest, 2003. 179., Uő.: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898–1941. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2–3. sz. 357–372.; Egy Gábor: Erdély-képek és mítoszok, 1920–1940. *Rubicon*, 2009. 1–2. sz. 124–129.

⁸⁶ Többek között: Tilkovszky Lóránt, Horváth Sz. Ferenc, Angyal Béla, A. Sajti Enikő, Eiler Ferenc, György Béla monográfiái.

⁸⁷ Papp Antal, aki az ellenőrzésekről készült iratanyagot egy magánlakásban tartotta, többször kért engedélyt a Miniszterelnökség II. osztályától azok selejtezésére. A kérelmeket a később idézendő éves elszámolásokhoz csatolta.

anyaga, ezen kívül a legtöbbet használtam a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának (TESZK) töredékes dokumentumait. Másik komoly forrásbázisom a Népies Irodalmi Társaságnak (NIT) a Keleti Akcióra vonatkozó dokumentumgyűjteménye volt.⁸⁸ Ezen túl a Külügyminisztérium és az egyházi levéltárak anyagában (Ráday Levéltár, Piarista Levéltár) találtam fontos forrásokat.

3.1. Előzmények, minták és az átmenet 1919–1920

Az első világháború előtt a külföldön élő magyarok ügyei közvetlenül a Miniszterelnökséghez tartoztak. A századfordulón kezdődő úgynevezett magyar akciónak területenként több ága létezett. 1902–1903-ban indították az amerikai magyar akciót, a Magyarországról kivándorolt nemzetiségek amerikai mozgalmainak ellensúlyozása érdekében. Az akció célja az emigráns szlávok közötti nyelvi, kulturális, vallási különbségek mesterséges fenntartása és a nemzeti egységtörekvések letörése volt a tengeren túl. A horvátországi és a romániai magyar akción keresztül biztosították a magyar szórványok egyházi és iskolai ellátását. A kormányzat a külföldön működő magyar intézményeket nem közvetlenül, hanem az erre a célra létrehozott társadalmi szervezetek közreműködésével támogatta. Az Amerikai Akció tervének kidolgozója az a Klebelsberg Kuno volt, aki a húszas évek Magyarországon a kultúrnacionalizmus ideológiájával lényegében a saját társadalmát erősítő nemzetépítést végzett.⁸⁹ Az első világháború előtti kormányzati hagyományból adódik a tevékenység fedőneve is, nevezetesen a Keleti-, az Északi- és a Déli Akció.

A kormányzati támogatás társadalmi szervezeteken keresztül történő folyósítását alkalmazta a német kisebbségpolitika is, amelyet a magyar kormányzati szervek is ismertek.⁹⁰ Sőt 1925–1933 között megpróbálkoztak az első világháborúban vesztes országok revíziós szervezeteinek együttműködésével a *Budapesti Munkaközösség a békeszerződés revíziójáért* megbeszélés-sorozata révén. Ez azonban magyar–német kapcsolatra szűkölt, a bolgárok és a törökök nem vettek benne részt. Hatékonyságát megkérdőjelezte, hogy a kisantant államok egy rejtett új szövetséget láthattak benne. Ezért Magyarországon is voltak ellenzői. Másrészt a magyar fél nem engedte tematizálni a magyarországi németiség kérdését, harmadrészt pedig 1933-után a megváltozott politikai helyzetben már a német külpolitika is direkter fellépésben gondolkodott.⁹¹ Ezen a próbálkozáson és az Európai Nemzetiségi Kongresszusok nyújtotta kapcsolatokon túl a Deutscher Schutzbund berlini központi adatbankja, a bánáti németiség kataszter szervezkedése és a Richard Csaki vezette nagyszabású kultúrhatóság tevékenysége mindvégig példaértékű volt a kormányzati,

MOL K 437-10-1928. 683.; 697. f. Az ezzel kapcsolatos levelezés és a megsemmisítésről szóló bizonylat: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, (PRMTKL) Papp Antal hagyatéka, Iratok V/545. *A Szövetségi Központ kisebbségi könyvtára és a Népies Irodalmi Társaságra vonatkozó iratok 1921–1942.*

⁸⁸ *Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja iratanyaga:* MOL K 437.; Keleti Akció: MOL P 1077-I-XXVI. kötet. Az anyag tartalomjegyzéke: MOL K 28 207–399–1927–T–360.

⁸⁹ Az amerikai, a romániai és a szlavóniai magyar akció dokumentumai: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. 1900–1903.* Összeállította és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1964. 221–224. Ezek koncepcióját foglalja össze Klebelsberg Kuno expozéja uo. 519–524. A romániai akcióban fölmerült kérdések rendszeres összefoglalása uo. 181–182. A Szent László Társulat munkájának ismertetése: *Szent László Társulat.* Budapest, 1934, 24. Az első világháború utáni átalakulás időszakából összefoglaló ismertetést ad: Szent László Társulat elnökének levele Berinkey Dénes miniszterelnöknek, Budapest, 1919. március 15. A Szent László Társulat romániai magyar tantervi szervezetének 1919. március 9-i jegyzőkönyve, mindkettő: MOL K 26 1210–1919–XV. A romániai magyar tanítók 3323. sz. beadványa a Magyar Forradalmi Kormányzótanácsához, 1919. július 11. MOL K 26 1919–2 /XVI–3323.

⁹⁰ Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980. 2. sz., 201–225.; Ernst Ritter: *Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen.* Steiner, Wiesbaden, 1976, 168.

⁹¹ Tilkovszky Loránt: „Budapesti Munkaközösség A Békeszerződés Revíziójáért” (1925–1933). *Századok*, 1984. 4. sz. 621–657. A német–magyar kisebbségi együttműködés lehetőségeiről lásd: Eiler Ferenc: *Német és magyar nemzetpolitikák a két világháború között 1920–1938.* In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében (vázlat).* Szerk. Bárdi Nándor, Simon Attila, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 89–99.

a társadalmi és a kisebbségi szervezetek számára.⁹² (Napjainkra kimúlt a köztudatból az az egyszerű társadalomtörténeti tény, hogy a kisebbségi magyarság körében is a középiskolát végzettek olvastak németül és a kisebbségi elitiek a helyi német napilapok szintjén ismerték a sváb, szász párhuzamos önszerveződéseket.)

Magyarországon 1918 őszétől egyszerre több minisztérium (Külügy, Propaganda, Nemzetiségi) párhuzamosan foglalkozott a kelet-magyarországi (a békeszerződésekkel kapcsolatos és a megszállt területek magyarságát érintő) ügyekkel. Ugyanekkor 16 különböző, a volt székely egyesületek tagjaiból és a keleti országrész menekülteiből álló szervezet jött létre, hogy az Erdélyben maradtak és a menekültek érdekeit képviselje.⁹³

A határon túli magyarok támogatásának világháború előtti módszerei 1918-ban is alkalmazhatónak tűntek, de keretei – a meglévő szervezetek, a feladat nagysága, a közvetítésre jelentkező intézmények nagy száma, a revízió szükségessége körüli országos egyetértés és a kérdés rendezésének halogatása miatti belpolitikai feszültségek megelőzése érdekében – már alkalmatlanok voltak a problémák kezelésére. Az elszakított területek ügye a kormánypolitika kulcskérdése lett. Ebben összefonódott a béketárgyalásokra való fölkészülés a menekültkérdéssel és a megszállt területeken élő magyarság problémáinak kezelésével. Ezért célszerűnek tűnt a kérdéskörrel kapcsolatos döntések előkészítését és a politikai tevékenységet egy helyre összpontosítani. A szakszerű, nem szólamokra építő fellépést képviselte a gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, Sebess Dénes, Jancsó Benedek, Barabás Endre vezette csoport. Az új helyzetben, a megszállt területeken a nemzetiiségek leválásában régebbi álláspontjuk igazolását látták, és a múlt nemzetiségpolitikai hibáinak kijavítására törekedtek, sokat okulva a román nemzeti mozgalom történetéből leszűrt tapasztalatokból. Befolyásukat növelte az a tény, hogy Bethlent az új magyar közéletben az erdélyi érdekek leghitelesebb politikai képviselőjének tekintették, illetve az, hogy már a szegedi ellenforradalmi kormány időszakában – nem utolsósorban a tisztviselők segélyezése révén – kialakították kapcsolataikat azokkal az erdélyi ellenállási központokkal, melyek később a politikai szervezkedést megindították.⁹⁴

Friedrich István miniszterelnök és Bethlen István rövid ideig tartó kölcsönös közeledésének eredményeként 1919. szeptember végén Bethlen az erdélyi ügyekkel megbízott titkos minisztérium vezetőjeként a kormány tagja lett.⁹⁵

Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter – akinek hatáskörét az új minisztérium csökkentette – javasolta, hogy a Felvidék részére is létesüljön hasonló hivatal. Bethlen ezt az erdélyi speciális helyzetre való tekintettel utasította el. (A megszállt Kelet-Magyarországon ugyanis – a csehek által megszállt területekkel ellentétben – a magyar kormány nem járult hozzá a hivatalnoki kar hűségesküjének letételéhez.) A másik, hatáskörében érintett kormányzati szerv a Propagandaminisztérium volt, melynek erdélyi ügyosztályát rövidesen megszüntették.⁹⁶ A külön erdélyi minisztérium felállítását hivatalosan azzal indokolták, hogy a kelet-magyarországi megszállt területek problémáit egységesen és egy helyütt kell intézni. Az intézmény a román megszállás miatt a nyilvánosság teljes kizárásával működött. Az „erdélyi minisztérium” munkatársait a Külügyminisztériumhoz tartozó Békeelőkészítő Iroda alkalmazottaiként – az iroda többi dolgozójához hasonlóan – különböző minisztériumok állományában helyezték el.⁹⁷

A titkos minisztérium a Huszár-kormány megalakulásakor, 1919. november végén formálisan megszűnt, de osztályai Bethlen István háttérirányításával tovább működtek a Békeelőkészítő Iroda B csoportjaként. A minisztériumban még októberben két főosztályt szerveztek. Az egyik Gagy Dénes vezetésével az erdélyi menekültek ügyeivel foglalkozott. Ez 1920 tavaszán átalakult

⁹² Részletes ismertetést ad: Fritz László: A romániai német kultúr-hivatal. *Magyar Kisebbség*, 1927. 24. sz. 897–907.

⁹³ Előterjesztés a Miniszterelnök kormányzati apparátusának megszervezésére, 1919. október 10., MOL K 26-1920-1240-XLIII/C-10949.

⁹⁴ Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről, MOL K 64 1–1918–1920 vegyes (1919–7.)

⁹⁵ Romsics Ignác: *Bethlen István*. i. m. 96.

⁹⁶ A titkos erdélyi minisztérium létrehozásának bejelentése és vitája: MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.

⁹⁷ A Békeelőkészítő Iroda felállításáról és munkájáról lásd: *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békekedöttség működéséről* Neuilly s/y-ben 1920 január–március havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest, 1920, I. köt. VII–XVI.

Országos Menekültügyi Hivatallá (OMH). A másik részleg három osztálya a békeelőkészítésben vett részt és Teleki Pál irányítása alatt álltak. A báró Horváth Emil irányította osztály a megszállt területeken történt jogsérelmekről gyűjtött információkat, illetve az erdélyi magyar vezetőkkel, a román kormánnyal és a keleti antant seregek főparancsnokságával tartotta a kapcsolatot. Az osztály rövid ideig működött; 1920 tavaszán Horváthot az Országos Menekültügyi Hivatal vezetésével bízták meg. A feladatokat ekkor a másik két osztály vette át. A Jancsó Benedek vezette csoport a béketárgyalások Erdélyre vonatkozó anyagának feldolgozását és összeállítását végezte. A harmadik ügyosztály, Sebess Dénes irányításával, a háború utáni, a valószínűsíthetően elcsatolandó erdélyi területek támogatására készített terveket, valamint a kolozsvári központtal a segélyezési ügyeket intézte. Bethlen a különböző minisztériumok állományából összesen 22 főt és 3 millió koronás költségvetést igényelt.⁹⁸

3.2. Az Országos Menekültügyi Hivatal

Az erdélyi menekülteket segítő osztály 1919. október közepétől segély-, állás- és lakásügyeket intézett. A felvidéki menekültekkel a Felvidéki Liga és a Szepesi Szövetség, a délvidékiekkel a Délvidéki Liga és a Délvidéki Szövetség foglalkozott. Mivel a menekültek többsége a kelet-magyarországi területekről érkezett, az erdélyi menekültügyi osztály 1920 áprilisában, a Békeelőkészítő Iroda B csoportjának további irányítása mellett, Országos Menekültügyi Hivatallá alakult át.⁹⁹ Ezzel a másik két megszállt vidékről érkező menekültek problémái is hozzájuk kerültek. A területi ügyosztályok (Kelet, Észak, Dél) feladata volt az 1924-ig összesen 350 ezer menekült adminisztrálásán túl – többek között – a „menekültek panaszainak, kérelmeinek és a lekapcsolt ország-részekre vonatkozó országos érdekű információk felvétele”.¹⁰⁰ Így ez az intézmény is részt vett a sérelmi anyagok gyűjtésében. A hivatal munkatársai az egzisztenciális gondok kezelése mellett támogatták a menekültek önszerveződését is. A segítségükkel létrejött egyesületek Bethlen politikáját támogatva integrálódtak a magyarországi közéletbe.¹⁰¹ 1919–1920-ban a megszállt területekre küldött segélyek jelentős részét az OMH költségvetésében bújtatták el.¹⁰² Az intézményt a Békeelőkészítő Iroda 1920-as megszűnése után a Miniszterelnökség, majd 1922 februárjától a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá helyezték.¹⁰³ A hivatalt 1924-ben, a magyarországi bevándorlás feltételeinek megszigorítása és a tömeges áttelepülés megszűnte után felszámolták.¹⁰⁴

A hivatal fő feladata a megérkezéskor általában indokolt pénzbeli segélyezésen túl, elsősorban az élelmezés, közszükségleti cikkek beszerzése, lakás-, állásszerzés, jogvédelem, gyógykezelés volt. Közvetetten a menekültek integrálása, országos szétosztása és a lehetőségekhez mérten munkahelykeresés és teremtés is a feladatkörébe tartozott. A menekülteken belül kiemelt célcsoportnak számítottak a kismamák a csecsemőikkel, illetve a diákság.

A kiutasítottakon túl 1921 márciusától csak azok jöhettek át, akiknek a családja már Magyar-

⁹⁸ MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.

⁹⁹ Az OMH-t 1920. április 19-i 3240/1920 ME kormányrendelet szerint a Békeelőkészítő Iroda B csoportjának keretében hozták létre. A szervezet élén egy 6–10 fős Országos Menekültügyi Tanács állt, amely elsősorban véleményező jogkörrel bírt és első ülésére 1920. április 27-én került sor. Az OMH tevékenységének összefoglalása: Petrichevich-Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Budapest, 1924.

¹⁰⁰ Uo. 8.

¹⁰¹ A folyamat nyomon követhető az Országos Menekültügyi Hivatal és a NIT által közösen kiadott *Erdélyi Hírek* 1920–1922 között megjelent számaiban. Monografikus feldolgozást ad a témáról: Istvan Mocsy: *The effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. Boulder, Brooklyn College Press – ARP, 1984, 252. East European Monographs.

¹⁰² Az Országos Menekültügyi Hivatal póthiteleiről: MOL K 26-1240-1920-XLIII/C; MOL K 27 Mt. jkv. 1921. március 16.

¹⁰³ 1922. február 9-én a Minisztertanács döntése a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumhoz való rendeléséről létszámcsoökkentéssel és a területi ügyosztályok összevonásával járt.

¹⁰⁴ A hivatal 1924. június 30-án szűnt meg a 2.344/922 ME sz. rendelettel és ezt követően a menekültekről a Népjóléti Minisztérium gondoskodott.

országban volt vagy befogadóval rendelkezett, illetve az állás nélkül maradt közalkalmazottak és a tanulók. 1922 júliusától tovább szigorították a befogadást azzal, hogy az optánsok és azok jöhettek, akiknek a családfője már Magyarországon volt. A főiskolásoknak és a volt közalkalmazottaknak már bizonyítaniuk kellett, hogy nem maradhattak a megszállt országrészben és nem szorulnak magyar állami segítségre.¹⁰⁵ 1921-ben havonta négyezren jöttek át a határokon és január és június között 1900-ról 4300-ra nőtt a kiadott vagonok száma. Ezért júliustól megtiltották az átköltözést és ezt 1924-ig félévente meghosszabbították.¹⁰⁶

Ha a segélyezési statisztikát nézzük akkor azt látjuk – azt feltételezve, hogy egy menekült akár több fajta segélyben is részesült –, hogy a 350 ezer menekültnek, miután a OMH határmenti befogadó állomásán regisztráltak, csak 10–20%-a részesült segélyben.¹⁰⁷

A szervezeti felépítés időközben változott, de területi, segélyezési és általános főosztályok működtek, egy budapesti és hat vidéki iroda, és ehhez jött még nyolc határ közeli, a beköltözőket ellenőrző kirendeltség. Ezeken túl a gazdasági átképző tanfolyamoknak és a diákvédelemnek különböző városokban tartottak fent irodákat.¹⁰⁸

Az általános főosztály a központi irányításon túl ellenőrizte a megszállt területek törvényhatóságainak magyarországi működését, amelyek a területvédő majd a revíziós egyesületek alapját képezték. A hivatal szervezte meg a közel négyezer tagot számláló Erdélyi Otthont, amely a legnépesebb migráns szervezet volt és 1922-ig számukra és a magyarországi propaganda érdekében jelentették meg az *Erdélyi Hírek* című lapot.¹⁰⁹

3.3. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának létrehozása

A Békeelőkészítő Iroda B csoportja és az OMH mellett 1921 őszéig továbbra is több hivatal és társadalmi szervezet foglalkozott Magyarországon – egymással párhuzamosan – erdélyi ügyekkel. A Propagandaügyi Minisztériumot, ahová Erdély kivételével a megszállt területek ügyei tartoztak, 1919 decemberében megszüntették; ekkor a terület felügyeletét a Külügyminisztérium és a Nemzetiségi Minisztérium egyaránt meg akarta szerezni, hiszen ezekkel a kérdésekkel mindkét helyen foglalkoztak.¹¹⁰ Ha a határon túli magyarok ügyeinek irányítása a külügyhöz került volna, akkor attól lehetett volna tartani, hogy a kérdést elsősorban a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában fogják kezelni. Ebben az esetben a Budapesten és az elcsatolt területek magyarsága számára magától értetődő kormányzati szerepvállalást nehezen lehetett volna leplezni. A Nemzetiségi Minisztérium pedig – Bethlenék szempontjából – nem volt megbízható az ott képviselt magyarországi nemzetiségek esetleges külföldi kapcsolata miatt. Ezért az idegenben élő magyarokkal összefüggő politikai ügyek felügyelete visszakerült a Miniszterelnökséghez, ahol a III., majd a később az erre szervezett II. osztály foglalkozott velük.¹¹¹

Az ekkor még magyar kormányzati szempontból csak „megszállt”-nak és nem elcsatoltnak

¹⁰⁵ Petrichevich-Horváth Emil: *Jelentés...* i. m. 17. A menekültkérdés jogi, adminisztratív környezetéről: Csóti Csaba: A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924. *Limes*, 2002. 2. sz. 25–40.; mint társadalmi problémáról: Zeidler Miklós: Társadalom és gazdaság Trianon után. Uo. 9–10. [5–24.]

¹⁰⁶ Petrichevich-Horváth Emil: *Jelentés...* i. m. 17.

¹⁰⁷ A vagonlakók száma: 1920. július 11 300 fő, 1921. szeptember 16 800 fő, 1922. szeptember 6186 fő, 1923. szeptember 3075 fő. Uo. 38.; Az OMH Élelmezési Üzeme folyamatosan 2200–2600 menekültet látott el. Uo. 19.; Pénzsegélyt 1924-ig 38 000 menekült, kapott 23,7 millió koronát. A lakássegélyezés: 63 szállodában 280 szoba + 34 panzióban 41 szoba 50%-os kedvezménnyel 1923. augusztusig, a menekültek 5–13 koronát fizettek naponta a szobáért. Ruhasegélyben 4000-en ingyenesen, 7 millió korona értékben, étkezési segélyben 1500-an 400 000 koronában, tüzelőanyagban 4400-an részesültek. Anya és gyermekvédelemben 3000 család, jogsegélyvédelemben közel ugyanennyi volt érintett. Uo. 12.

¹⁰⁸ Uo. 8.

¹⁰⁹ Uo. 26.

¹¹⁰ Petri Pál emlékirata a Propagandaminisztérium megszüntetése utáni teendőkről. MOL K 26 1240–1920–XLIII/C.

¹¹¹ Fennmaradt iratanyaga nyilvánvalóvá teszi, hogy döntően a határon túli magyarok ügyeivel foglalkozott, a hazai nemzetiségek közül pedig kiemelten a németességgel. (Az iratai 1923-ig MOL K 26, majd MOL K 28 fondokban.)

tekintett területeken található magyar gazdasági, társadalmi, egyházi intézmények támogatása azonban továbbra sem folytatható közvetlenül a Miniszterelnökségről. Ezért hozták létre 1920 áprilisában a Bocskay Szövetséget (Tudományos Irodalmi és Közművelődési Egyesület)¹¹² mint társadalmi szervezetet.

Ez a szervezet a Miniszterelnökség támogatását élvezte a különböző kormányzati szervekkel folytatott vitákban. Jól mutatja a Bocskay Szövetség növekvő befolyását, hogy 1920. augusztus 29-én kezdeményezésükre alakult meg a Szövetségközi Tanács, amelybe az összes erdélyi ügyekkel foglalkozó egyesület és szövetség belépett.¹¹³

Azonban ez sem konszolidálta a különböző erdélyi ügyekkel (elsősorban sérelmi propagandával) foglalkozó szervezeteket. A hangos hazai és külföldi propagandával, határon túli diverziós akciókra való bujtogatással megnehezítették a magyar külpolitika nemzetközi integrációs törekvéseit, valamint a szomszédos országok magyar politikai szerveződéseinek érdekvédelmi tevékenységét.

A párhuzamosan folytatott propagandaakciók ügyében már 1919. október 21-én megbeszélést tartottak különböző intézmények képviselői Bethlen Istvánnál. Felmérték, hogy hol folyik propagandamunka, illetve megvitatták, hogy azt hogyan lehetne összehangolni. A párhuzamos akciók megosztották a rendelkezésre álló anyagi forrásokat, és nagyon eltérő színvonalú kiadványokat eredményeztek. Elhatározták, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást tevékenységükről, valamint a Külügyminisztériumban létrehoznak egy összekötő szervet.¹¹⁴ A revíziós propagandát folytató szervezetek a Területvédő Liga vezetésével 1920 tavaszától erőteljes belföldi propagandába kezdtek az ellen, hogy Magyarország aláírja a békeszerződést, közben az OMH-val is keresték az együttműködést, mert a kormány által diplomáciai okokból sem vállalható hazai és nemzetközi propagandát akarták felvállalni. A békeszerződés ratifikálása és a nyugat-magyarországi akció után a kormányzat fontos lépéseket tett annak érdekében, hogy a revíziós mozgalomnak a „kultúra és a szellem fegyverével” küzdő mérsékelt részét megnyerje céljainak.

Az addigi tapasztalatokból kiindulva Petri Pál a Miniszterelnökség III. osztályának vezetője azt javasolta 1920 decemberében, hogy a külhoni magyarokkal kapcsolatos problémák csak társadalmi és egyházi szervezeteken keresztül, de állami ellenőrzés alatt legyenek intézhetők.¹¹⁵ Így amikor az általános belpolitikai konszolidáció keretében 1921. május 11-én Bethlen István miniszterelnöknél értekezletet tartottak az irredenta¹¹⁶ szervezetek megszüntetése, illetve korlá-

¹¹² Az egyesület feladatkörét meghatározó, zárójelben közölt elnevezést nem használták, csak a pecsétjükön, lásd: A politikai osztály éves jelentése 1920/21. K 437 10-f. 231. Az alapító okirat megtalálható: Keleti Akció (KA) MOL P 1077 I. 4–14.

¹¹³ A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920–1931. MOL KA P 1077-I. 53. Ugyanerről: A Bocskay Szövetség levele az Erdélyi Székely–Magyar Szövetség hódmezővásárhelyi körének 1920. október 8. MOL K 26 XXXIX–1920–8592.

¹¹⁴ Az értekezleten a Külügyminisztérium, a Békeelőkészítő Iroda, a Területvédő Liga, a Nemzetiségi Minisztérium, a Felvidéki Liga, a Nemzetiségi Minisztérium, a Vallás és Köznevelési Minisztérium, a Propaganda Minisztérium, a MOVE, a Földrajzi Intézet és a protestáns egyházak képviselői vettek részt. MOL K 63 1919–1927–468.

¹¹⁵ A külhoni magyarokkal kapcsolatos ügyek „csak társadalmi, egyházi úton intézhetők s az minden nyilvános közbelépése nemzetközi jogi okokból teljesen lehetetlen a titkos közreműködésének beigazolása is a legélesebb diplomáciai konfliktushoz vezetne. A társadalmi szervezeteknek azonban mégis az állami szervek irányításához kell alkalmazkodniuk, feltűnés elkerülésével titkosan szabad működésüket folytatni. [...] Javaslom tehát, hogy három-négy munkaképes és munkakedvvel bíró, vezetésre alkalmas egyén választassék ki. Egyet a románok, egyet a szerbek által megszállott terület, egyet a ruszka-krajnai és egyet a szlovenszkói véreink gondozására. Ezek mindegyike vegyen maga mellé négy-öt munkatársat. Ezek alakítsanak társadalmi szervezeteket, mint amilyenek például a Julián Egyesület, Bocskay Szövetség, s ezekre bízassék a feladat úgy, hogy csak a vezetők legyenek a minisztériummal, illetve annak ügyosztályaival szóbeli érintkezésben. A többi úgynevezett irredentisztikus szervezettel szakítson meg minden összeköttetést a kormány.” MOL K 26 1240–1920–XLIII. Idézi Romsics Ignác: Előszó [A Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztály hivataltörténete.] In: *Magyarok kisebbségben és szóróványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944.* Főszerk. Romsics Ignác, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995, X.

¹¹⁶ A magyar történeti szakirodalom nem egységes az „irredenta” kifejezés tartalmát, illetően. A korabeli kormányzati anyagokban inkább leíró és nem értékelő taralommal használják az „irredenta” kifejezést vagy az „irredenta szervezet” megjelölést. Ez alatt a nyílt, a békeszerződést elutasító, mielőbbi revíziót propagáló mozgalmakat értették. A „revíziós szervezet” kifejezést a békeszerződés megváltoztatására törekvő szervezetekre alkalmazták.

tozása érdekében, már ebben a modellben gondolkodtak.¹¹⁷ A megbeszélés alaphangját Bethlen István adta meg: „Nagy veszedelmet okoz az újonnan elfoglalt területeken élő véreinknek, hogy innen üzenetések történnek, állítólagos katonai megbízottak keresik fel ottani véreink vezetőit, ezeket kompromittálják és sokszor elfogatásnak, bántalmazásnak teszik ki.”¹¹⁸ Megegyeztek abban, hogy megszűnt a katonai szervezkedés a megszállt területek felszabadítására. Aki ilyesmivel foglalkozik, semmilyen támogatásra nem számíthat. Megtiltották továbbá, hogy katonai futárok keressék fel a külföldi magyarság vezetőit. Mindenféle kapcsolatfelvételtől Teleki Pált informálni kellett. A kémiszolgálatot is teljesen különválasztották a katonai szervezetek ügyeitől. Bánffy Miklós külügyminiszter külön kérte, hogy ne csupán az érintett szervezetek felülvizsgálatára és korlátozására kerüljön sor, hanem a „legveszedelmesebbeket” (a hazai és külföldi propagandájukkal a revíziót hosszú távon megvalósítani készülő külügyi munkát akadályozókat) oszlassák fel. Ugyanekkor határozatot hoztak a nemzetvédelmi célokra alakult egyesületek működéséről.¹¹⁹ Ebben az egyes szervezetek működését a nemzetközi jogi irányelvekkel kívánták összhangba hozni. Ezért a területek visszaszerzésére, illetve más állam intézményei ellen irányuló tevékenységre utaló megfogalmazásokat és szimbólumokat (zászlók, jelvények stb.) ki kellett hagyni az alapszabályokból és a programokból.

A tanácskozás után oszlatták fel többek között az Erdélyi Székely–Magyar Szövetséget, amelyet 1919 őszén emigráns székelyföldi tisztviselők hoztak létre, és 1920 tavaszán még a Nemzeti-ségi Minisztérium támogatása révén a Bocskay Szövetség legerősebb konkurensének számított.¹²⁰ Ugyanekkor számolták fel az elcsatolt vármegyék törvényhatósági irodáit. Ezeket az anyaországba menekült vármegyei tisztviselők hozták létre a mielőbbi visszatérés reményében, a menekültügyek intézése, a jogfolytonosság hangsúlyozása, a sérelmek feltárása és nem utolsósorban szolgálati jogviszonyuk folyamatos fenntartása érdekében. Ősszel a területvédő ligák is átalakultak; ezeket beolvasztották a Magyar Nemzeti Szövetségbe.¹²¹

A területvédő, revíziós egyesületek munkatársainak egy része különböző minisztériumok állományából lett az intézményekhez beosztva. Bethlen 1921 májusában körlevélben kért pontos tájékoztatást a kirendelt állami tisztviselők számáról, tevékenységéről. Ugyanakkor utasítást adott arra, „hogy a társadalmi egyesületek munkájának ellenőrzése és egységes irányítása céljából a jövőben csak az én meghallgatásom után s az általam javasolt módon méltóztassék tisztviselőket rendelkezésre bocsátani.”¹²² A beérkező kimutatás szerint a Vallás- és Közoktatási Minisztériumból 514 főt, a Pénzügyminisztériumból 2 főt, a vasúti alkalmazottak közül 8 főt, a postai, távírdai személyzetből 4 főt, a vasgyári – állami – tisztviselők közül 2 főt rendeltek ki valamelyik magyarországi egyesülethez, mint menekült magyar állami tisztviselőt.¹²³ Mindebből

¹¹⁷ Az értekezleten többek között jelen volt: Bethlen István miniszterelnök, Bánffy Miklós külügyminiszter, Ráday Gedeon belügyminiszter, Belicska Sándor honvédelmi miniszter, Róder Vilmos és Siménfalvy Tihamér vezérkari ezredek, Petri Pál a VKM tanácsosa, Jancsó Benedek a Bocskay Szövetség szakértője, Sebess Dénes a Bocskay Szövetség elnöke, Teleki Pál. A tanácskozásról készült feljegyzés: MOL K 26 1921–XXXVIII–3581.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Uo.; A közhatalomváltás utáni időszak zavaros katonai, diverzáns szervezkedéseinek története feldolgozatlan. Egy áttekintő, ideologikus tanulmány áll erről rendelkezésünkre: Godó Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei. *Hadtörténeti Közlemények*, 1961. 1. sz. 112–144.

¹²⁰ Király Aladár volt háromszéki főispán, az Erdélyi Székely–Magyar Szövetség elnöke Huszár Károlyhoz írt levelében azt bizonygatta, hogy szervezetük az erdélyi érdekek védelmének képviselője, otthoni megbízás alapján. 1920. január 20. MOL K 26 1261–1921–XVIII. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma 1920. március 3-án körrendeletet adott ki annak érdekében, hogy az erdélyi ügyekben meg kell hallgatni az Erdélyi Székely–Magyar Szövetség véleményét MOL K 26 1920 (körrendeletek).

¹²¹ A Felvidéki Liga, a Délvidéki Liga, az Erdélyi Székely–Magyar Szövetség, valamint a Megszállt Törvényhatóságok Központi Irodájának megszüntetéséről a Belügyminiszter 57401/1921. sz. rendelete intézkedett. MOL K 26 1922–1266–I. A Magyar Nemzeti Szövetség létrehozásáról: MOL K 437 1922–12/12.

¹²² Bethlen István levele: Valamennyi miniszter úrnak! 1921. 23. május 23. MOL K 28–186–192.

¹²³ MOL K 28 1921–186–392. Idézi B. Bernát István: *TESZK a revíziós propaganda egységéért*. (Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának iratanyaga 1920–1928.) OSZK Kézirattár, F 625/591. 11.

Ezek név és foglalkozás, illetve intézmény szerinti beosztását lásd: MOL K 28 198–366–1923–T-468.

a közel 40 szervezethez beosztott tisztviselőből 1922 júniusára a külföldi magyarokkal foglalkozó közvetetten állami támogatást élvező szervezeteknél 6 fő dolgozott.¹²⁴

Az előbbiekben bemutatott intézményi átalakulás a nagypolitika folyamataiban értelmezhető. A trianoni békeszerződés aláírása után a magyar külpolitika ki akart törni a nemzetközi elszigeteltségből. Világossá vált, hogy a revízió követelése időszerűtlen az új diplomáciai kapcsolatrendszerben. Bár a status quót nem tekintették véglegesnek (azt megváltoztathatatlanak elismerő nyilatkozatot sem tettek), de a revízió követelése lekerült a napirendről. A húszas években a legfontosabb külpolitikai célkitűzés az új nemzetközi politikai kapcsolatok kialakítása volt.

A történelmi Magyarország szétesésének sokját a magyar társadalom lassan és nehezen tudta feldolgozni. Így a hivatalos külpolitika – nem beszélni a revízióról – látszólag ellentmondásba került azzal, hogy létező társadalmi igény volt a revízióra, pontosabban a sérelmek nemzetközi propagálására. Mivel azonban hosszabb távon a Bethlen-kormányzat is a (konkrétan nem tisztázott) revízió megvalósítására törekedett, és e téren szüksége volt a társadalmi támogatásra, az 1918–19-ben spontán módon szerveződött (revíziós) társadalmi szervezeteket célszerű volt nem hivatalos kormányzati ellenőrzés alá helyezni. Ennek érdekében Bethlen egy kézbe vonta a támogatást, és egységesíteni kívánta különösen a külföldi propagandát, ugyanakkor szétválasztotta az állami és az egyesületi munkát.

A májusi értekezlet nyomán elindult intézményi átalakulás, a külföldi magyarság vezetőivel való kapcsolattartás konszolidálása érdekében hozták létre 1921 augusztusában Teleki Pál irányításával közvetlenül a Miniszterelnöknek alárendelve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját (TESzK).¹²⁵

A TESzK 1921. augusztus 12-i megalakulása után néhány egyesület megszűnt, mások az új szervezethez kerültek. Ezzel együtt a kirendelt állami tisztviselők számát drasztikusan csökkentették. A TESzK-hez tartozó egyesületek 1922-ben már csak 6 állami tisztviselőt alkalmaztak. Az ide tartozó egyesületek munkatársaira a kormányzati intézményekben dolgozóktól eltérő rendelkezések vonatkoztak.¹²⁶

A határon túli magyarokkal való törődés és a revízió előkészítése a kormányzati és a nem kormányzati szerveknél elválaszthatatlanul összefonódott.

3.4. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja létrehozása és működése

Az 1921. május 27-i, a következő évi költségvetést tárgyaló minisztertanács ülés azzal bízta meg a miniszterelnököt, hogy találkozzon a határon túli magyarok ügyeivel foglalkozó szervezetek képviselőivel, és tárgyalják meg az együttműködés lehetőségeit. A tervezett konzultáció megvalósulásáról nem tudunk, de az 1921. augusztus 12-i kormányülésen elfogadták Bethlen javaslatát

¹²⁴ A Magyar Nemzeti Szövetségnél 1 fő, Rákóczi Szövetségnél a Felvidéki Ligától átvett 4 fő és a Népies-Irodalmi Társaságnál egy fő volt alkalmazva a VKM tisztviselői státussal. Uo.

¹²⁵ MOL K 27 Mt. jkv. 1921. augusztus 21. valamint a TESzK iratokban MOL K 437–10–7. Feldolgozva lásd még: B. Bernát István: *TESzK... i. m.* OSZK Kézirattár, F 625/591. 2–4.

Ez a szervezet nem azonos az 1919-ben kifejezetten „nemzetvédelmi” célokra létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségével, melynek Gömbös Gyula volt az országos vezérelnöke és Szörtsey József a tényleges irányítója. Bár az mégis kapcsolatra utal, hogy az egyes határokon túlról közvetítő tagszervezeteknél a védelem ügyeiben, a szomszédországi hírszerzéssel szemben, ha problémát érzékeltek Szörtseyt kellett megkeresni. Részletesebben: *Társadalmi Egyesületek Szövetsége, TESz. Szervezete, alapszabályai és vezetőségének névsora.* Bp., 1929. majd ua. 1934. Az általunk tárgyalt TESzK hivatalosan nem szerepelt sem a *Tiszti név- és címtárban*, sem a társadalmi egyesületek között. A központhoz tartozó társadalmi egyesületek azonban hivatalosan bejegyzett szervezetekként működtek mint „hazafias szervezetek”. Erre vonatkozólag lásd: Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei.* Statisztikai Hivatal, 1933. 166.

¹²⁶ Ezen túl a beosztott tisztviselőkről is közöl adatokat Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1922. augusztus 29. 1924-ben már 11 állami tisztviselő dolgozott Papp Antalhoz beosztva: 7 a Magyar Külügyi Társaságnál, 2 a TESzK-ben, 3 az egyes egyesületeknél. Ismertebb alkalmazottak: Barabás Endre, Horváth Jenő, Krammer Jenő, Fall Endre. MOL K 437 II–10(8) f. 1379.

a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának létrehozására.¹²⁷ Az intézmény vezetésével Teleki Pált, operatív irányításával, helyetteseként, Papp Antalt bízták meg.¹²⁸ A minisztertanácsi határozat leszögezte, hogy a határon túli magyarok ügyeiben kizárólag a miniszterelnök rendelkezhet, meghallgatva egy-egy konkrét kérdés kapcsán az illetékes minisztereket. A társadalmi szervezetekkel e tárgykörben csak Teleki hivatalán keresztül érintkezhet. A központ feladata a határon túli magyarok érdekvédelmével, támogatásával kapcsolatos magyarországi társadalmi tevékenység koordinálása volt. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a TESzK a kormány nevében működő szervezet, amely a Rákóczi Szövetségen (Felvidék), a Szent Gellért Társaságon (Délvidék és a Marostól délre lévő, Romániához került Bánság), és a Népies Irodalmi Társaságon (a Romániához csatolt kelet-magyarországi területek a bánsági rész kivételével) keresztül intézi a határon túli magyar társadalmi intézmények támogatását. Az intézményhez tartozott még a Magyar Nemzeti Szövetség, amely belföldi és külföldi propagandával egyaránt foglalkozott. A szövetség magába olvasztotta az 1918 decemberében alakult Területvédő Ligát, így ezután elsősorban külföldi propagandamunkát végzett. A húszas évek második felében formálisan ide tartozott a Magyar Külügyi Társaság, a Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet is, de ezek irányításában a TESzK operatív vezetője, Papp Antal nem vett részt. A TESzK létrejötte után Bethlen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a határon túli magyarokkal kapcsolatos, nem kormányzati hatáskörben kezelhető ügyekben kizárólag az új szövetséghez tartozó egyesületek járhassanak el. Például az Országos Menekültügyi Hivatal támogatási kérelmét, az erdélyi magyar tisztviselők sérelmeiről készített népszövetségi beadvány továbbfejlesztésére, ezen az alapon utasította el.¹²⁹

A TESzK (korabeli szóhasználatban Teleki-iroda) apparátusa közvetlenül a miniszterelnöknek volt alárendelve, aki ezt a II. ügyosztály révén gyakorolta. A szervezet költségvetését a ME II. osztálya (Pataky Tibor vezetésével) készítette elő és a Pénzügyminiszterrel egyeztetve az országgyűlés költségvetési vitáját kikerülve a kormány hagyta jóvá.

¹²⁷ MOL K 27 Mt. jkv. 1921. augusztus 12. (pol.)

¹²⁸ Hogy miért épp Papp Antalt alkalmazták erre a feladatra? Erzsébetvárosi, örmény származású, 1913-ban nevezték ki pénzügyigazgatónak Kolozsvárra. 1919. március 6-ig maradhatott a hivatalában. Az erdélyi sóbányák és a sószállítás minisztériumi irányítója volt. A háború végén 5 bányászsztrájkot tárgyal végig és a bányászok élelmezéséért volt felelős. A kolozsvári adóhivatal 1919. január 19-én kerül román állami ellenőrzés alá. A pénzügyigazgatóság átvételére – valószínűleg Pappnak a kinevezett román főispánnal és az utódjának kiszemelt volt tordai pénzügyigazgatóval meglévő jó kapcsolata miatt – csak március 4-én került sor. A kolozsvári állampénztár a sajátján kívül még három megye költségvetését kezelte, így az Osztrák–Magyar Bank kolozsvári fiókjában nagy hitelkerettel rendelkeztek. Ezért, hogy ez visszautalható legyen, Papp egy előre aláírt biancó átutalási csekkel rendelkezett és amikor a fegyveresek megszállták az épületet, ő egy másik kapun távozva az OMB helyi fiókjában a csekket felhasználva 11 M koronát visszautaltatott a bécsi anyaintézetbe. (Az állampénztár kolozsvári letétjeit és értékpapírjait, még 1918 decemberében Budapestre a Vámpalota pincéjébe szállította. De Budapest román megszállása után ezeket felfedezték és visszaszállították Kolozsvárra.) Állásából 1919. március 6-án mentették fel. Lakását rekvirálták, egy bankban vállalt munkát. 1919. június 27-én letartóztatták, de két hét után feltételelesen szabadlábra helyezték. Ezt követően öt alkalommal kiutasították az országból, de ezekre nem reagált. 1920 októberében a budapesti pénzügyminisztériumból kérték, hogy repatriáljon Magyarországra. November végén kapott minisztériumi állást, de 1921 júniusától a Miniszterelnökség kiemelte beosztásából és minisztertanácsi határozattal megbízta a „leszakított országrészek gondozásával”. A feladatot 1931. októberi, államtitkári nyugdíjazása után, 1932. július 1-vel adta át Krammer Jenőnek a NIT munkatársának, de továbbra is részt vett a szakterület háttérbeszéléseiben. 1926-tól egyetemi magántanár és 1931-ig a szegedi egyetemen tanított. Széles társadalmi kapcsolatokkal bírt: 1925–1931 között az Országos Takarékosági bizottság tagja; egyik megszervezője az Állami Érdekeltségek Felügyeleti Hatóságának; a Bethlen Margit Leányinternátus felügyelő bizottságának tagja (1923); az Erdélyi Férfiak Egyesületének társelnöke (1924); a Magyar Külügyi Társaság elnöki tanácsának tagja (1924); a Magyar Nemzeti Szövetség választmányának tagja (1922); a Faluszövetség választmányának tagja (1934); a Szent László Társaság tagja, 1940-től világi elnöke; a Magyar Cserkészszövetség országos elnöke (1932. április), a Világcserkészlet kilences bizottságának tagja (1939. júliusi megválasztásával). Ezzel a hosszú bemutatással azt kívántan alátámasztani, hogy szakmai, politikai, morális és közéleti legitimitással egyaránt bír, Teleki és Bethlen bizalmas környezetéhez tartozó személyről van szó.

¹²⁹ „Az ilyen irányú munkálatok elvégzése (adatgyűjtés és külföldi propaganda – B. N.) amennyiben az állami szervek által lehetséges, a Miniszterelnökség, illetve a Külügyminisztérium ügykörébe tartozik, amennyiben pedig – ami valószínűbbnek látszik – állami szervezeteink ily irányú közbelépése nem kecsegtetne eredménnyel, úgy ezen feladat ellátását az erdélyi magyarság társadalmi gondozásával foglalkozó egyesületekre kell bízni, akik ilyen irányban a szükséges intézkedéseket saját hatáskörükben meg fogják tenni.” Bethlen István levele az Országos Menekültügyi Hivatalhoz 1922. január 3. MOL K 437 1921–1922–1–1. Idézi B. Bernát István: TESzK... i. m. 16–17.

A TESzK-hez tartozó egyesületek nem tarthattak fenn közvetlen kapcsolatot a Miniszterelnökséggel és a minisztériumokkal: „A szervezeteknek mindazon vonatkozású ügyekben, amelyek az elszakított területek viszonyaival kapcsolatosak sem előterjesztést, sem jelentést, semmi néven nevezendő beadványt a hatóságokhoz közvetlenül benyújtani nem lehet, hanem egyedül a Te [Papp Antal] közvetítésével a Miniszterelnökséghez. Szintúgy tilos ilyen ügyekben a hatóságoknál való rövid úton történő személyes eljárás. Kivételt képeznek ez alól a sajtószemelvények.”¹³⁰ Bethlen ezzel biztosította, hogy az információk hozzá érkezzenek, és az egyesületek ügyeiben is maga dönthesse.

Az egyesületek a legnagyobb titoktartás mellett működtek. Az alkalmazottakat szigorúan ellenőrizték. Az iratkezelés titkossága mellett a Miniszterelnökséggel folytatott levelezést vissza kellett adni, feltehetően megsemmisítés céljából. A „kívülálló vezető férfiakkal” (azaz a határon túli magyar politikai vezérekkel) csak a szervezet vezetője tárgyalhatott, mégpedig a hivatali helységeken kívül. A kémkedés ellen külön magándetektív-szolgálatot foglalkoztattak.¹³¹ Maga a TESzK iroda is Papp Antal lakásában működött. Az alárendelt társadalmi egyesületek a kormányzattól kaptak elhelyezésükre szolgáló ingatlanokat.

Még az 1921. augusztusi minisztertanácsi döntés előtt az érintett szervezetek munkatársai találkoztak és megállapodtak néhány kérdésben. Ezek közül a legfontosabb a fizetések ügye volt, amelyet a munka bizalmi jellege miatt a köztisztviselőknél magasabban állapítottak meg.¹³²

Mint már utaltunk, rá a határon túli magyarság sérelmeivel és a revízióval kapcsolatos propaganda terén nem volt összehangolt stratégia. A TESzK-nek kellett a kérdést rendeznie. Teleki ezt a munkát személyesen kívánta irányítani. Lesújtó volt a véleménye a propagandamunkáról, de a szakszerűség számonkérésén túl új irányelveket ő sem adott. Bethlen sok vonatkozásban egyetértett Telekivel, de fontosnak látta az addigi propaganda hatását is. 1921. november 26-án a négy egyesület vezetői értekezletet tartottak. Papp Antal a külföldre irányuló propaganda egysegesítését és egyesítését kérte. Javasolta egy egyesületközi bizottság létrehozását, amely minden kiadvány kéziratát átnézné és az egyes témákat feldolgoztatna. Az egyesítés alatt a terjesztéssel és a sajtóanyag előkészítésével foglalkozó iroda létrehozását értette. Teleki Pál és Perényi Zsigmond vezetésével létre is hoztak egy bizottságot, amelybe a TESzK-hez tartozó egyesületek 2-2 főt küldhettek. Másrészt Jancsó Benedeket felkérték arra, hogy a külföldnek szánt propagandaanyag összeállítására érdekében alakítson irodát. A bizottság és az iroda azonban még 1922 szeptemberében sem működött.¹³³

1923-ban Bethlen részvételével ugyanebben az ügyben újabb értekezletre került sor, amelyen már a Külügyminisztérium képviselői is részt vettek, de ekkor sem tudtak egységes kereteket kialakítani a propagandamunkát illetően.¹³⁴ Az egyesületek és a Külügyminisztérium által folytatott adatgyűjtő és propaganda-tevékenységgel elégedetlen Teleki Pál hozta létre a Szociográfiai Intézetet, majd az Államtudományi Intézetet. A közvetlenül a revízióra irányuló propaganda egysegesítését, nyilvános társadalmi mozgalom szervezését 1927-től a Revíziós Liga végezte.¹³⁵

A politikai döntések előkészítése és a konkrét politikai támogatás, kapcsolattartás a TESzK megalakulása után is a Miniszterelnökséghez tartozott. A szövetségbe tömörült egyesületek a kormányzati támogatást közvetítették a határon túli magyarsághoz, illetve nem hivatalos külföldi propagandát fejtettek ki. Bethlen eredeti javaslata szerint a Pénzügyminisztérium folyósította volna a szükséges összeget az éves állami költségvetésből „Magyar Kultúregylet” címen.

¹³⁰ Bethlen István levele Papp Antalhoz 1922. november 3. MOL K 437 1923–2. Idézi B. Bernát István: *TESzK...* i. m. 18.

¹³¹ Uo. 14–15.

¹³² Fogalmazói munkakörben 3–5 ezer K, kezelő, gépirói beosztásban 1200–3000 K fizetést tartottak elfogadhatónak. *Az egyesületközi értekezlet megállapodásai.* 1921. augusztus 3. MOL K 437 1921–2–37.

¹³³ MOL K 437 1922–12/12. Részletesen tárgyalja a propagandamunka egysegesítését: B. Bernát István: *TESzK...* i. m. 18–24.

¹³⁴ Jegyzőkönyv az 1923. II. 12-én a Miniszterelnök elnöklete alatt a M. Kir. Min. Elnökségen a társadalmi úton folytatott külföldi propaganda ügyében tartott értekezletről. MOL K 437 1923–12. Részletesen tárgyalja: B. Bernát István: *TESzK...* i. m. 25–32.

¹³⁵ Zeidler Miklós: *A Magyar Revíziós Liga, Századok*, 1997. 2. sz. 303–351.

(A későbbiekben azonban más megoldást találtak.) Az éves költségvetési előterjesztéseket a Pénzügyminisztérium, a Miniszterelnökség és a TESzK illetékesei (elsősorban Papp Antal) együtt állították össze. A központ pénzügyvitelét a Pénzügyi Központ ellenőrizhette volna, de ez alól felmentést kaptak. Így a Papp Antal vezette iroda gyakorlatilag az állami ellenőrzésen kívül működött. A határon túlra közvetített összegekről csak a Miniszterelnökség illetékes II. osztályának kellett negyedévente elszámolniuk.¹³⁶ Maga az iroda is Papp Antal lakásában működött.

A TESzK működését három szakaszra különíthetjük el. Az első időszakban, 1921–1925 között, a határon túli magyarokat támogató egyesületi munkát koordinálta, és ugyanezt próbálta a revíziós propaganda terén is elérni. Ez utóbbi azonban nem sikerült a Külügyminisztérium, illetve a Külügyi Társaság különérdekei, és gyaníthatóan Teleki hosszabb külföldi távolléte miatt.

A következő időszakban, 1925–1932 között már csak az egyesületeken keresztül folyó, Magyarországról kiinduló segélyezési munkát szervezték. A revíziós propaganda új intézménye a Revíziós Liga lett. A Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet irányában csak költségvetési közvetítőként léptek fel. Az utóbbi maga érintkezett a ME II. osztályával. A határon túli magyar politikusok az enyhülő nemzetközi viszonyok következtében már nemzetközi fórumokon is fel léphettek, nemcsak titokban lehetett velük kapcsolatot tartani. Bethlen miniszterelnöksége után nagyban megnőtt a Külügyminisztérium szerepe a szomszédországi magyarokkal való kapcsolattartásban, de megmaradt a Pataky vezette osztály meghatározó befolyása. Teleki Pál a revízió „szakmai” előkészítését (adatgyűjtés, tervezetek kidolgozása) tekinthette feladatának egy remélt újabb nagyhatalmi tárgyaláshoz. Ezért az Államtudományi Intézet (ÁTI) fejlesztését támogatta és ezen intézményen kívül, a húszas évek második felétől, érdemben nem szólt bele Papp Antal és Pataky Tibor intézmény-irányító, költségvetéseket tervező tevékenységébe.

1931-ben Papp Antalt – aki egyébként a Pénzügyminisztérium állományához tartozott – nyugdíjazták és a feladatkörét, egy nagyobb Bethlen által elrendelt iratmegsemmisítés után Krammer Jenőnek adta át. Az iroda Papp lakásáról átkerült a NIT központjába.¹³⁷ Az utolsó általam ismert költségvetés az 1943 októberében előkészített 1944. évi költségvetés dél-erdélyi, szlovákiai, és bánáti támogatási tételekkel, de már közvetítő szervezetek nélkül.¹³⁸ Az ezt megelőző utolsó éves költségterv az 1932/1933-as volt, de már abban sem szerepeltek a társadalmi egyesületek, hanem észak, dél, kelet felosztás szerint tagolódott.¹³⁹ Miközben maguk a társaságok – legnagyobb apparátussal a Népies Irodalmi Társaság – fennmaradtak. A támogatások forrása is átalakult, de erről csak 1940 vonatkozásában rendelkezem azzal az információval, hogy a honvédelmi tárcától, a Nemzeti Közművelődési Alapítványtól és a Kivándorlási Alapból utalták át a szükséges összegeket a Miniszterelnökség II. osztályára valamint a Külügyminisztériumhoz.¹⁴⁰

A következőkben a TESzK által támogatott szervezeteket tekintem át a Népies Irodalmi Társaság kivételével, amelyet a dolgozat következő fejezetében külön vizsgálók.

¹³⁶ MOL K 27 (pol.) Mt. jkv. 1921. augusztus 12. A felülvizsgálati mentességről: Papp Antal levele Pataky Tiborhoz 1925. augusztus 19. MOL K 437 10–1928. f. 25.

¹³⁷ Papp Antal levele ismeretlenhez 1932. február 9. valamint *Jegyzőkönyv az iratkezelésről 1932. július 29.* Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PRMTKL), Papp Antal hagyatéka, Iratok V/545. *A Szövetségi Központ kisebbségi könyvtára és a Népies Irodalmi Társaságra vonatkozó iratok 1921–1942.*

¹³⁸ Társadalmi Szervezetek Központja 1944. évi költségvetése. [K. J. – Krammer Jenő – monogrammal, 17 f.] MOL K 28–198–367–1943–1146.

¹³⁹ A TESzK 1932/1933 évi költségtervezete. 1932. VII. [5 f.] PRMTKL, V/545. *A Szövetségi Központ kisebbségi könyvtára és a Népies Irodalmi Társaságra vonatkozó iratok 1921–1942.*

¹⁴⁰ A Miniszterelnökség levele Papp Antalhoz, 1942. december 30-án. [Közlök a legfőbb Állami Számvevőszék levéléből: „Van szerencsém nagybecsű tudomásodra hozni, hogy a honvédelmi tárcától, a Nemzeti Közművelődési Alapítványtól és a kivándorlási Alapból a miniszterelnökség II. osztályához, valamint az említett alapból a külügyminisztériumhoz átutalt összegeknek az 1940. év végéig terjedő elszámolását kiküldöttem felülvizsgálatván, az elszámolásokat illetően a Legfőbb Állami Számvevőszék részéről észrevétel nem merült fel.”] Uo. A levélből az is kiderül, hogy Papp 1931 után is tudott a támogatások bonyolításáról, de ebben már közvetlenül nem vett részt.

3.5. Magyar Nemzeti Szövetség

A Magyar Nemzeti Szövetség az 1921 májusi miniszteri értekezlet nyomán a Területvédő Liga utódként jött létre átvéve annak munkatársait, iratait, kiadványait. A Perényi Zsigmond vezette szervezet döntően belföldi propagandát folytatott, mert a trianoni szerződést elutasította, nem pedig – mint például a Revíziós Liga – kritizálta. Az 1922–1923-as költségvetési tervezés kapcsán egyértelműen kiderült, hogy Teleki Pál nagy kritikával illette munkájukat és szoros ellenőrzést tartott fontosnak Patakyék részéről azon túl, hogy a külföldi propagandamunkából szeretne volna kizárni a társaságot.¹⁴¹ A szervezet által már akkor javasolt havi folyóirata 1928-ban valósult meg *Nagymagyarország* (1928–1944) címmel. A lap elsősorban magyarországi propagandát folytatott, a kisebbségi sérelmek bemutatásán túl elsősorban a trianoni békeszerződés igazságtalanságával kapcsolatos nemzetközi híreket propagálta, mintegy a nemzetközi visszajelzéseket, a revízió reményébe vetett hitet erősítve. A szervezet több erős tagszervezettel rendelkezett (USA, illetve Pécs-Baranya, Szabolcs vármegyékben).¹⁴² A lapkiadáson túl jelentős kiadói tevékenységgel „küzdöttek a magyar igazságért”. A Magyar Nemzeti Szövetség könyvei és a Nagy Magyarország könyvsorozatban hazafias színdarabok, hazafias verskötetek, ismeretterjesztő munkák, szociálpolitikai kiadványok, térképek, plakátok, kották, levelezőlapok, jelvények, plakettek és német, angol, olasz, francia nyelvű füzetecskék jelentek meg.¹⁴³

3.6. Magyar Külügyi Társaság

Az 1920 áprilisában alakult Külügyi Társaság az előbbi propagandaszervezethez képest a tudományosság igényével lépett fel és a külföld magyar szempontú tájékoztatásán túl a magyar társadalom külpolitikai tájékozottságának színvonalát szeretne volna emelni.¹⁴⁴ A politikusokból, tudósokból, diplomatákból álló egyesület vezetői is prominens közéleti emberek voltak.¹⁴⁵ A szervezet célkitűzései között első helyen szerepelt a Népszövetségi Liga Eszméjének ápolása és a nemzetek közötti kapcsolatok fejlesztése.¹⁴⁶ A társaságnak hat osztálya volt: népszövetségi, nemzetközi jogi, közgazdasági, társadalmi, történelmi, tudományos-művészeti.

A MKT 1923–1924. évi beszámolójában Eöttevényi Olivér titkár elsősorban a nemzetközi beágyazottságukat emelte ki. „Most már a Népszövetségi Ligák konferenciáin a magyar álláspont teljes megértéssel és méltánnyal találkozik és csak kíváncsi, hogy hasonló eredményt érjenek el hivatalos kormányküldötteink Genfben és egyebütt, a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésein és Tanácsulésein. A Népszövetség vagy helyesebben a Nemzetek Szövetsége csak a kormányok képviselőiből áll, a Népszövetségi Ligák azonban a szabad népek szabad akaratát, a nemzetek lelkiismeretét képviselik. Ezért az utóbbiak hatása állandóan nyer súlyban és universalitásban. Mindenképpen kíváncsi, hogy-e kettő, a Nemzetek Szövetsége és a Népszövetségi Ligák harmónikusan és eredményesen együttműködjenek. A Magyar Külügyi Társaság ilyen irányba működik.”¹⁴⁷ A népszövetségi eszmét népszerűsítő egyesületek nemzetközi szervezetébe (Union Internationale des Associations pour le Société des Nations) kívül még négy magyar szervezet került be és a tár-

¹⁴¹ MNSZ költségterv, 1923. április 16. MOL K 437 1923–10/9. Teleki véleményezése: 1923. április 29. Pataky Tibornak MOL K 437 1923–12–209.

¹⁴² Egy megyei szervezet tevékenységéről: *Titkári beszámoló a Magyar Nemzeti Szövetség Pécs-Baranyai köre munkájáról*. Pécs, 1942. 22.

¹⁴³ Példa a reklámozott kiadványaik listájára: *Nagymagyarország*, 1929. január 1. 37–40.

¹⁴⁴ A szervezet történetét feldolgozta: Zeidler Miklós: *A Magyar Külügyi Társaság és folyóirata. A Külügyi Szemle (1920–1944). Külügyi Szemle*, 2002. 1. sz. 151–176. Uő. készítette el a társaság *Külügyi Szemle* című negyedéves folyóiratának repertóriumát: Zeidler Miklós: *A Külügyi Szemle repertórium 1920–1925, 1929–1944*. (Kézirat. Sokszo-rosította a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete.) Budapest, 1999. XXXVII + 416.

¹⁴⁵ Elnöke: Apponyi Albert, társelnökök: Andrássy Gyula (az Osztrák–Magyar Monarchia volt külügyminisztere), Berzevichy Albert (az MTA elnöke), Csernoch János (esztergomi érsek), Teleki Pál, Wlassics Gyula (a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság elnöke). Magyar Külügyi Társaság. *Külügyi Szemle*, 1920. 1. sz. 60. [57–65.]

¹⁴⁶ Uo. 57.

¹⁴⁷ A Magyar Külügyi Társaság munkássága 1923–1924-ben. *Külügyi Szemle*, 1923. 1. sz. 288–289.

sasággal együtt ezek alkották a Magyar Népszövetségi Egyesületek Szövetségét. Ez – a Magyar Béke-egyesület kivételével – a többi három, a TESZK alá tartozó kapcsolattartó egyesületek vezetőiből állt.¹⁴⁸

Egy negyedéves folyóiratot (*Külügyi Szemle* 1920–1944 [1925–1929 között szünetelt]) és egy félhavi periodikát (*Magyar Külpolitika* 1925–1931, 1933–1936) adtak ki. 1930-tól *Aktuális kérdések* címmel 11 kötetet jelentettek meg a külpolitikai könyvsorozatukban. A húszas évek második felétől, miután a nemzetközi integráció megtörtént és a Magyar Revíziós Liga meghatározó lett az idegennyelvű propagandában, egyre nagyobb súlyt fektetett a hazai munkára. Évente átlagosan 15 előadást rendeztek Budapesten, de 1925-től a megyeszékhelyeken is rendszeresen tartottak ismeretterjesztő előadásokat. (Így 25 év alatt a fővárosban kb. 300, vidéken 100 előadást szerveztek.) Ezen túl külföldi szakembereket is meghívtak előadni Magyarországra. Igaz, hogy a legtöbbször németül adtak elő (71 alkalom), de jelentős volt a francia (52) és az angol (39) nyelvű előadások száma az olasz (28) mellett.¹⁴⁹ 1928-tól rádióelőadásokat készítettek 2–3 heti rendszerességgel, nem csak magyarul, hanem angolul is, a nemzetközi adások számára. 1926-ban indult Budapesten a külügyi szeminárium, amely szeptembertől tavaszig tartott. A szabadegyetemként szervezett rendezvény a felsőoktatásnak megfelelően fő és speciális kollégiumokból állt.¹⁵⁰ 1929-ben 110 órányi kurzusra 50 hallgató iratkozott be. 1926–1940 között összesen 1435 hallgatója volt a szemináriumnak.

A szakosztályok évtizedes munkáját értékelve Horváth Jenő megállapította, hogy a társaság népszövetségi szakosztálya egyrészt a genfi szervezet (mint a területcsonkító hatalmak létrehozta intézmény) iránti bizalmatlanságot próbálta oldani. Másrészt már Apponyi Albert a kezdetektől hangsúlyozta, hogy a Nemzetek Szövetségének szervezete, eljárásmodja magyar szempontból nem megfelelő. A kisebbségi szakosztály nem propagandával, a kisebbségi kérdés egész komplexumával, hanem a kérdésre vonatkozó kezelési mechanizmusok jogi kidolgozásával foglalkozott. A békerendszer következményeiből indult ki a gazdasági szakosztály is, és előadásai, publikációik nemzetközi összehasonlításban vizsgálták a hatásokat. A történeti szakosztály szintén nemzetközi keretek közé helyezte el a magyar külkapcsolatok történetét.¹⁵¹ 1936-tól ezen osztályok mellett egy ifjúsági csoport is működött – Móricz Kálmán vezetésével –, amelynek célja a magyar diplomata-utánpótlás biztosítása volt.

Mindezek mögött 1940-ben egy 11 fős irodai apparátus működtette a szervezetet.

Zeidler Miklós a következőkben vonta meg a társaság mérlegét: „*A realitásokkal számot vetve támogatta a nemzetközi diplomáciai rendszerhez való igazodást, a revízió békés és jogszerű eszközökkel történő megvalósítását hangoztatta, és igyekezett alternatívát felmutatni a vérmes irredenta propagandával szemben.*”¹⁵²

3.7. Magyar Szociográfiai Intézet

A Magyar Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet létrehozása Teleki Pál részéről a színvonalas nemzetközi propaganda és a döntéselőkészítés megalapozását célozta. Az előbbi 1924-ben azzal a céllal hozták létre, hogy a magyar állam és a környező országok közérdekű viszo-

¹⁴⁸ Magyar–Székely Egyesület (a NIT vezetőivel Sebes Dénes, Jancsó Benedek, Barabás Endre); Délvidéki Otthon (Tubán Lajos és Fall Endre a Szent Gellért Társaság vezetőivel) Felvidéki Egyesületek Szövetsége (a Rákóczi Szövetség feloszlata után a FESz vette át a munkatársainak jó részét valamint az iratok és a feladatokat).

¹⁴⁹ Cholnoky Győző–Futala Tibor–Kertész Gyula: Nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig I. *Könyvtári Figyelő*, 1993. 4. sz. 549–550., valamint Eöttevényi Olivér: *A Magyar Külügyi Társaság*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1941, 13. (Klny. *Külügyi évkönyv* 1941.)

¹⁵⁰ A főkollégiumok: nemzetközi jog, diplomáciatörténet, politikai földrajz, nemzetközi szociálpolitika, nemzeti kisebbségek problémái, nemzetközi kereskedelem és közlekedés. Eöttevényi Olivér: Beszámoló a Magyar Külügyi Társaság munkásságáról 1929 december hó elejétől, március közepéig. *Külügyi Szemle*, 1930. 271–272.

¹⁵¹ Visszatekintés a Magyar Külügyi Társaság negyedszázadára. *Külügyi Szemle*, 1944. 192–195.

¹⁵² Zeidler Miklós: *A revíziós...* i. m. 110.

nyaira vonatkozó adatok nyilvántartását végezze el.¹⁵³ Teleki szándéka szerint „szükség van arra, hogy magunk is egészen világosan lássunk, adatainkat komolyan szedjük össze, kritikai szűrőn bocsássuk át, mert a magunk igazát csak akkor tudjuk megvédeni, ha azt magunk is alaposan ismerjük. Akkor a Magyar Tudományos Akadémia és a Statisztikai Társaság segítségével két intézményt létesítettem, amelyek ma is fennállnak és láthatók. Az úgynevezett Szociográfiai Intézetben gyűjtöttem mindazt ami Magyarországról, a szomszédos országokról, a megszállott területekről nyomtatásban megjelent. Ez az intézet bibliografikus intézetté nőtte ki magát”.¹⁵⁴ Az intézetet vezető Krisztics Sándor szerint a szociográfia ideálja az „adatgyűjtés mind tökéletesebbé tétele”. Ennek érdekében intézetét, mint információs és dokumentációs iroda működtette. A gyűjtemény községi adattárból és kiegészítő gyűjteményekből állt. Az előbbi adattár a történeti Magyarország összes településére (kivéve Budapestet) vonatkozva minden nyomtatásban megjelent anyagot, emlékiratban megjelent vagy levéltárakban feltalálható adatot összegyűjtött. Ez 1941-ig több mint egy millió cédulát tett ki és megye–járás–település betűrendbe rendezték. Ehhez jött még a Központi Statisztikai Hivatal nemzetiségi és vallási adatainak feldolgozása (1869–1930 között), százezer cédulával, és az Országos Levéltár 470 iratcsomója, a Pesty-féle helységnévtár és a baranyai források, további százezer cédulával. Külön adattárat képezett a Trianon utáni Magyarország 1925-ös közigazgatási adatfelvétele településenként (3376 darab); egy helytörténeti bibliográfia (40 ezer tétel); az Erdély-bibliográfia (15 ezer tétel); a Bánát bibliográfia (1800 tétel); a magyar, illetve magyar vonatkozású társadalomtudományi katalógus (60 ezer tétel); a szociográfiai térképek (a nemzetiségi viszonyok változása Baranyában 1805-től, 23 térképen); a községi szociográfia sorozat (60 baranyai település monográfiája).¹⁵⁵ Teleki kezdeményezte egy szellemi kataszter elkészítését, amelyben 800 szakember legfontosabb adatait, tudáskörét, nyelvtudását gyűjtötték össze. Volt olyan év, amikor az intézet több mint 200 kutatót fogadott és 300-nál több írásos választ adott különböző megkeresésekre, s ezen túl a szakminisztériumoknak is készített összeállításokat.¹⁵⁶ A budapesti könyvtárak anyaga alapján 1924–1928 között évente társadalomtudományi bibliográfiát (önálló kiadványok és folyóiratok feldolgozása) jelentettek meg, illetve 1924–1925-ben *Magyar kormányzati bibliográfiát* is kiadtak.¹⁵⁷ Ez utóbbiból, amely a kormányzati rendeletek és kiadványok gyűjteménye volt, további két évfolyam is elkészült, de a kiadásra már nem tudtak pénzt szerezni. Ugyanígy a hírlapindex (külföldi és magyarországi hírlapok cikkeinek decimális katalogizálása) évi kb. 20 ezer tételének gyűjtése is abbamaradt, és e helyett a külügyminisztérium *Külügyi Lapszemléjét* dolgozták fel. (1925, 1926, 1934 teljesen, 1930, 1933, 1938–1939 részben lett feldolgozva.)¹⁵⁸ Az intézet 1941-ben tagolódott be az Államtudományi Intézetbe (amely akkor lett a Teleki Intézet része), de valószínűleg ez nem ment konfliktusok nélkül, mert Krisztics 1941 augusztusában a pécsi egyetem segítségével elindította folyóiratát *A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményeit*, amely 1944-ig nem csak a társadalomtudományi bibliográfiát hozta negyedévente, hanem állandó rovatként a *Magyar Nemzeti Bibliográfiát* is itt publikálták.

Itt tehát egy saját társadalomismereti adatbankot hoztak létre és Teleki erre tervezhette felépíteni a revízióhoz szükséges döntéselőkészítő szakmai intézményt, amelyről a következőkben adok áttekintést.

¹⁵³ 1924. augusztus 2-i 2146. sz. ME II. rendelet.

¹⁵⁴ Teleki Pál beszéde a Képviselőház 1939. augusztus 9-i ülésén. Idézi Krisztics Sándor: *A Magyar Szociográfiai Intézet. A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei*, 1941. 1. sz. 1. [1–12.]

¹⁵⁵ Cholnoky Győző–Futala Tibor–Kertész Gyula: *Nemzetiségi bibliográfia...* i. m. 553–555.

¹⁵⁶ Krisztics Sándor: *A Magyar Szociográfiai Intézet*. i. m. 3.

¹⁵⁷ *Magyar kormányzati bibliographia. Az 1924-ik évi törvények, kormányrendeletek, önkormányzati rendeletek, szabályrendeletek és bírói döntvények alapján*. Szerk. Krisztics Sándor, Budapest, Magyar Sociographiai Intézet. *Társadalomtudományi bibliographia Budapest közönyvtárainak 1924-ik [és] 1928-ik évi szerzeményei alapján* 1–5. köt., Budapest, Pfeifer, 1926–1933.

¹⁵⁸ Krisztics Sándor: *A Magyar Szociográfiai Intézet*. i. m. 10–11.

3.8. Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete

Az első világháború utáni békeelőkészítésből okulva 1922-ben hozták létre a Magyar Statisztikai Társaságot, majd 1924-ben ezen belül demográfiai szakosztály alakult annak érdekében, hogy az országhatárokon kívül élő magyarság viszonyaival foglalkozzék. Ekkor már a TESzK-nek alárendelt más egyesületeknél is folyt hasonló dokumentációs munka, nem beszélve a folyamatos hírlapi és folyóirat közleményekről. (Hajlamosak vagyunk a revíziós szervezetek kiadványait pusztán propagandaanyagként kezelni, miközben az itt összegyűjtött folyamatosan frissülő sérelmi anyagnak és feldolgozásoknak – módszeres ellenőrzés után – komoly dokumentumértéke lehet.) Ezt a területileg, munkamódszerben, feldolgozottságban eltérően folyó tevékenységet volt hivatott egységesíteni a Magyar Statisztikai Társaság rendkívüli közgyűlésén, 1926. november 19-én létrehozott Államtudományi Intézet, amelynek 1940-ig Márffy Albin, majd Rónai András az igazgatója, a felügyelő bizottság elnöke pedig Teleki Pál volt. Az intézmény a Statisztikai Társaság keretében működött, de a Miniszterelnökség II. ügyosztályának felügyelete alatt végezte a munkáját és elszámolásait is az ellenőrizte. A TESzK csak a külön forrásfinanszírozás közvetítő szerepét töltötte be, mintegy rejtve a közvetlen politikai kapcsolatot.

Az intézet a külföldön élő magyarság és a közép-európai államok problémáinak tanulmányozására alakult. Célja, hogy „*a mai Magyarországon kívül élő magyarság demográfiai, egyházi és kulturális, közigazgatási, szociális és gazdasági helyzetére vonatkozó adatokat, statisztikai és egyéb forrásokat állandóan és szakszerűen gyűjtse és központilag nyilvántartsa; valamint a lehetőség szerint megszerezze és megismerje az elszakított területeink egyéb nemzetiségeire vonatkozó adatokat és forrásanyagot is*”.¹⁵⁹

1927-ben négy nyelven térképgyűjteményt adtak ki a háború előtti és utáni Magyarország gazdasági statisztikájáról.¹⁶⁰ Majd megkezdtek a tárgykörbe tartozó publikációk katalogizálását és feldolgozását. A munka során világos lett, hogy ehhez nem elegendők a hazai statisztikai adatok, hanem a közép-európai államok törvényeinek, rendeleteinek, hivatalos kiadványainak, bibliográfiai kiadványainak széleskörű feldolgozása szükséges. Így az adatgyűjtésen, összehasonlító elemzések készítésén és az adatszolgáltatás révén Rónai András már mint egy „propagandától mentes tudományos szolgálat”-ról beszél 1932-ben, amely a kérdéssel foglalkozó szakembereket kívánja kiszolgálni.¹⁶¹

Ehhez azonban a meglévő gyűjteményeket is integrálni kellett: a Magyar Szociográfiai Intézet vonatkozó cédulaanyagát, a Népies Irodalmi Társaság politikai osztályának sajtógyűjteményét, a Szent Gellért Társaság és a Felvidéki Egyesületek Szövetségének dokumentációját, illetve a TESzK-nél felhalmozott külföldi szakkönyvanyagot.¹⁶² Az egyes szervezeteknél párhuzamosan tovább folytak a munkák, de az anyagok zömét másolatban megkapta az ÁTI és katalogizálták vagy újra feldolgozták. Közben folyamatosan, Pataky Tibor, Papp Antal és Teleki Pál nyomására, illetve az erre szolgáló források elvonásával az ÁTI került vezető pozícióba. A harmincas évekre a sajtóanyagokkal szemben a hivatalos kiadványok beszerzésére, illetve a feldolgozásra: statisztikai összeállítások és ezek alapján térképek készítésére került a hangsúly.

Az intézet igazgatója 1928-ban még egy rendszeres bulletin kiadásában, illetve telefonos és

¹⁵⁹ Márffy Albin: A Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete. In: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Mártonffy Károly, Budapest, 1941, 587.

¹⁶⁰ Edvi Illés Aladár–Halász Albert: *Magyarország a háború előtt és után gazdaságstatisztikai térképekben*. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság, 1926, 157., Rónai András: Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932. 5. sz. 437.

¹⁶¹ Uo. 438.

¹⁶² Rónai 1932-ben a Kisebbségi Könyvtár és nyomtatvány gyűjtemény nagyságát 2900 tételben adta meg. Uo.; Papp Antal feljegyzéséből tudjuk, hogy a húszas években kialakított német kapcsolatai révén, amelyek a már említett Budapesti Munkaközösséghez kapcsolódtak, komoly német nyelvű kisebbségi témájú könyvanyagot gyűjtött össze. Az általa pénzügyileg felügyelt szervezetek kiadványait folyamatosan bekérte és ezeket a külön beszerzésekkel és az előbb említett német anyaggal 1931–1932-ben az ÁTI-nek átadta. Papp Antal: *A kisebbségi népkönyvtár szervezése*. 1935. július 1., PRMTKL, Papp Antal hagyatéka, Iratok V/545. A Szövetségi Központ kisebbségi könyvtára és a Népies Irodalmi Társaságra vonatkozó iratok 1921–1942., 3 f.; A NIT politikai osztálya minden anyagát több példányba másolta és a Miniszterelnökség II. osztálya mellett az ÁTI-nek küldték meg.

postai információ és dokumentumszolgálatban gondolkodott.¹⁶³ E helyett azonban a harmincas évek elejéig nem is publikáltak az intézet munkatársai. Rónai beszámolója szerint: „Az Intézet publikációs tevékenysége kevés. A nagyközönség tájékoztatása nem tartozott [az ÁTI] elsőrendű feladatkörébe, s csak mellékesen és különleges hiány esetén foglalkozott kiadványok szerkesztésével.”¹⁶⁴ A meghatározó munkatársak, Rónai András és Kardos Béla is csak 1933 után publikálhattak.¹⁶⁵

Márffy 1942-ben így összegezte az intézeti munkát:¹⁶⁶ *Gyűjtött anyag az utódállamokból:* törvények és rendeletek; bibliográfiák a megjelent kiadványokról; az utódállamok közérdekű viszonyairól megjelent könyvek és röpiratok; statisztikai kiadványok; kéziratos jelentések és memorandumok; folyóiratok; napilapok és lapszemlék. *Szélesebb körből gyűjtendő:* a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó anyagok; az utódállamokról és a Kárpát-medence nemzetiségi viszonyairól szóló nyugat-európai könyvek, röpiratok, térképek, folyóiratcikkek; az utódállamokra és a nemzetiségekre vonatkozó térképek. *„Technikai feldolgozás. Könyvek, cikkek, memorandumok, törvények, statisztikák anyagának cédulákon való kivonatolása, a cédulák decimális beosztása, különböző katalógusokba való rendezése. Térképrajzolás.” Katalógusok:* törvények és rendelet 37 000 cédula; könyv, röpirat, folyóirat címleírása, 127 000 cédula; memorandumcímek tárgykörök szerint, 12 000 cédula; könyv és folyóiratcikk, statisztikák, memorandumok, napilapok belső feldolgozása révén tárgy, személy- és helynév szerinti cédulázása, 403 000 tétel; térképkatalógus; hazai nemzetiségekről készült könyv és folyóirat cédulakatalógus, 12 000 tétel. *Gyűjtemények:* Könyv, folyóirat, törvénytár, hírlap, 6531 tétel; kéziratok, 1767 füzet; térképtár, 384 nyomtatott és 240 kéziratos térkép. *Tudományos feldolgozás:* törvényanyag, statisztika, szakirodalom összegyűjtése és nyers feldolgozása, annak érdekében, hogy a hivatalok, szakembereknek alapanyagul szolgáljon; tudományos vagy hivatalos célból forrásszolgáltatás; hivatalos helyről megbízások teljesítése; tanulmányok, kritikák, térképek készítése és publikálása.

Mindezt leírva, ismerve az ÁTI-nak a két bécsi döntés szakmai előkészítésében betöltött szerepét, egy sikertörténetről, a revízió, az etnikai határkiválmak előkészítésének legfontosabb bástyájáról beszélhetünk. Ha azonban az intézmény működtetését vizsgáljuk, egyáltalán nem ilyen egyszerű a képlet. Maga az intézet két belső és két külső munkatárssal indult. Az elvégzendő és egyre bővülő feladatok azonban megkívánták, hogy megfelelő nyelvtudással rendelkező munkatársakkal bővüljön. Ezek a fiatal munkatársak Teleki Pál tanítványai közül kerültek ki, döntően az elcsatolt területekről érkeztek, de az egyetemet már Budapesten végezték. 1935-re 16 főre nőtt az intézet létszáma, 1941-ben pedig már 21 munkatárs kapott karácsonyi jutalmat.

1935-ben Márffy Albin az ÁTI szervezeti megerősítését javasolta.¹⁶⁷ Arra hivatkozott, hogy az intézet az adatgyűjtő munkán túl egyre több feldolgozást végez és kinőtték az addigi kereteket. Ennek egyik eleme a helyiségi igény volt. 14 fő rendszeresen bent dolgozó munkatársra három hivatali szoba jutott a Statisztikai Hivatal épületében, így a kutatók fogadása, a raktározás, a feldolgozás és az elemző munka megoldhatatlan volt. Ezért még egy munkaszobát, egy olvasótermet és raktárhelyiséget kértek. Egy másik probléma a népszámlálási statisztikák feldolgozásához és a térképkészítés fejlesztéséhez szükséges kisegítő eszközök (számológépek, írógépek, szekrények,

¹⁶³ Márffy előterjesztése: MOL K 437–7–1927–12–346

¹⁶⁴ Rónai András: Államtudományi Intézet. In: *Magyar Statisztikai Társaság 1932–1942*. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság, 1943, 34. [33–36.]

¹⁶⁵ Rónai 1928-tól dolgozott az intézetben, 1934-ben lett a vezetőség tagja, 1938-tól igazgató-helyettes, majd 1940-től a Teleki Intézet létrejöttéig igazgató. A munkatársaknak titoktartási kötelezettséget vállaló nyilatkozatot kellett aláírniuk. Felvilágosítást, egyéni munkát csak igazgatói engedéllyel végezhettek. Kivételes esetekben munkaidőn kívül is kötelesek voltak az intézet rendelkezésére állni. A publikációkat előzetes lektoráláshoz és engedélyeztetéshez kötötték. A titoktartási és köteleességvállalási nyilatkozat: MOL K 28 197–362–1940–L–17442. 73–74. f.; A politikai lektorálás Rónai munkáiról: pl. Makkai László véleményezése a Miniszterelnökség részéről Rónai „Nemzetiségi problémák a Kárpátmedencében” és a „Nemzetiségi kérdés mai állapota és a megoldás útjai” MOL K 28–197–362–1939–T–20173; Ottlik László (Magyar Külügyi Társaság): *Megjegyzéseim az Államtudományi Intézet „A Dunai államok népi ereje” című tanulmányához*. MOL K 28–197–362–1937–T–16090.

¹⁶⁶ Márffy Albin: *A Magyar Statisztikai...* i. m. 591.

¹⁶⁷ Az intézet szervezeti és anyagi megújítására vonatkozó belső feljegyzést Rónai András készíthette és 1935-ben Márffy ellenjegyezte néhány helyen, MOL K 28–197–362–1940–L–17442. 41–47 f.

rajz- és mérőeszközök stb.) beszerzése volt. Nyomatékosan felmerült a publikációk szükségessége is, elsősorban a külhoni magyarok önismerete, illetve a velük kapcsolatos állítások cáfolata miatt. Előbb egy *Dunai országok népi ereje* munkacímű kiadvány, majd a magyar kisebbségekről szóló összefoglaló kézírata készült el, illetve füzet sorozatot szerettek volna közreadni. Az előbbi Rónai András szerkesztésében meg is jelent.¹⁶⁸ Ugyanakkor publikálták a *Középeurópai Tudományos Értesítőt* (1934–1935), mint szakbibliográfiát.¹⁶⁹ Ehhez pedig egy kiadványalap létrehozását kérték. Új státusokat is igényeltek, mert bár 1934-ben az állástalan diplomásokat segítő akció keretében kaptak három munkatársat, de a harmincas években elkezdett, a magyarországi németiséggel kapcsolatos adatgyűjtés három személyt kötött le és Rónai és Kardos is szabadulni akart a napi adatfeldolgozástól, mert annyi összefoglaló és térképkészítés hárult rájuk, amit már nem tudtak teljesíteni.¹⁷⁰ De a legnagyobb gond a státusok rendezetlenségével volt, hiszen nem számítottak állami tisztviselőnek és a bérek megmaradtak a fiatal diplomásként való alkalmazás szintjén. Ráadásul 1930 októberében még egy 26%-os költségvetési csökkentésre is sor került. (1936-ban egy fő – Rónai András – keresett havi 204 pengőt, ketten 133 pengőt, heten 114 pengőt, hatan 80 pengőt kerestek.¹⁷¹ Ezek a bérek messze alatta voltak a hasonló beosztású állami tisztviselői fizetéseknek, és más, a TESzK támogatásával működő szervezetek munkatársi jövedelmeinek.¹⁷² Ezért 1936-ban Rónai András vezetésével a fizetések ügyében panaszirattal fordultak a vezetéshez.

Az intézet költségvetése 1930 őszéig 43 640 pengő, majd 1935-ben 32 000 pengő volt. Ebből az utóbbi időpontban 17,5%-ot a Miniszterelnökség, 37%-ot a Külügyminisztérium és 45%-ot az akkor már Krammer Jenő adminisztrálta, volt TESzK iroda biztosított. Ugyanakkor ehhez a költségvetéshez még a könyv, a folyóirat, a térkép beszerzésre 600 pengőt, kiadványozásra 4125 pengőt, új munkatársakra és a fizetések rendezésére 8507 pengőt, a magyarországi német adatgyűjtésre az addigi 1200 pengő helyett 2000 pengőt igényeltek évente, amely 15 232 pengő, 47%-os éves költségvetés-növelés igényt jelentett. Ezen kívül még eszközbeszerzésre, egyszeri kiadásként 3760 pengőt kértek.¹⁷³ A revíziós lehetőségek realizálódásával az intézet munkája is egyre fontosabb lett, így a kiadványokból látszik, hogy folyamatosan nőtt a költségvetésük, amely 1939. július 1-től évi 67 000 pengő lett.¹⁷⁴ A Teleki Intézet 1941-es megalakulásakor az ÁTI jelentős tartalékalappal, több mint egy évi költségvetéssel rendelkezett a különböző Rónai András felügyelte számláin.¹⁷⁵ A helyiséggondok is 1939-ben oldódtak meg, amikor az intézet a KSH-ból átköltözött az Állami Számvevőszék épületébe.

Az ÁTI tudományos eredményei jórészt Rónai András és Teleki Pál publikációiban jelentek meg. Ahogy a húszas évek magyarság és revíziós politikai útkeresésében Jancsó Benedek publikációi voltak kulcsfontosságúak, a harmincas években e területen Rónai András lett a „piacvezető” szakértő.¹⁷⁶ Pontos kimutatásunk nincs az intézet teljes kéziratanyagáról, mert az 1956-ban,

¹⁶⁸ A Dunai-államok népi ereje. Alapvető anyag a népi és nemzetiségi problémák tanulmányozásához. Szerk. Rónai András, *A Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézetének Közleményei* I. füzet (1937. július)

¹⁶⁹ A nyomtatott kiadványból két szám maradt fent. Szakrendbe a szomszédos országokban és a szomszédos országokról megjelent önálló kiadványok válogatott bibliográfiáját adták az 1932–1933-as évre, a nem világnyelveken megjelent munkák esetében címfordítással.

¹⁷⁰ MOL K 28 197–362–1940–L–17442. 41–47 f.

¹⁷¹ *Az Államtudományi Intézet tisztviselőkarának panaszirata*, Márffy Albinhoz, 1936. július 14. MOL K 28 197–362–1940–L–17442. 17. f. Dr. Rózsa Albert havi 133 pengőt kereső munkatárs költségkimutatása: lakásra 50 P, villamosra 18 P, mosás, fűtés, világítás 26 P, rádió előfizetés 2,4 P, egy napilap előfizetése (Függetlenség) 2,8 P. Így 33,8 P-ből kell megoldani a 3 tagú családja élelmezését (napi 37 fillér, egy személyre vetítve 17 fillér). Rózsa évi 39 P rendkívüli illetménnyel is rendelkezik, ebből tudja a család ruházkodását megoldani, 10 év szolgálati idő után. Uo. 18. f. *Az állami tisztviselői státusba való helyezésre vonatkozó kérés és költségszámítások*. Uo. 49–59. f.

¹⁷² *Az Államtudományi Intézet tisztviselőkarának panaszirata*, 1936. július 14. MOL K 28 197–362–1940–L–17442. 16. f.

¹⁷³ 4. sz. melléklet, *Az intézetre az Előterjesztésnek megfelelő többletköltségek összefoglalása* MOL K 28 197–362–1940–L–17442. 60–61. f. Márffy feljegyzése Teleki Pál szóbeli közlése nyomán, amelyben az előterjesztésben megfogalmazottakat támogatja és a pénzügyminiszternek írt a státusok ügyében. 1939. május 24. Uo. 72. f.

¹⁷⁴ Uo. 61. f.

¹⁷⁵ Rónai András Pataky Tiborhoz a Teleki Pál Tudományos Intézet létrehozásával kapcsolatos anyagi ügyek elszámolása ügyében, 1942. november 11. MOL K 28–197–362–1943–L–19948.

¹⁷⁶ Ifj. Könyves Tóth Kálmán: Jancsó Benedek irodalmi munkássága. In: *Jancsó Benedek emlékkönyv*. Szerk. Asz-

a Magyar Országos Levéltárat-t ért belövés révén jórészt elpusztult. De a költségelszámolásokról képet kaphatunk a tucatszámra készülő statisztikai térképekről, illetve fennmaradt egy 1941 augusztusi havi beszámoló, amely szerint abban a hónapban 7 térkép elkészült (a megnagyobbodott Magyarország gazdaságstatisztikájáról), 7 munkában volt, 51 könyv és 23 röplap érkezett be és 14 referens-kérdésre adtak írásos összeállítást.¹⁷⁷ Az intézet etnikai térképei, illetve az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás feldolgozása kulcsfontosságú volt az első bécsi döntés és különösen Kassa hovatarozásának eldöntése szempontjából. Ugyanígy a második bécsi döntés magyar alternatíváinak kidolgozásában is meghatározó szerepet játszott az intézet. A visszacsatolások után a közigazgatás megszervezésében elengedhetetlenek voltak az ÁTI adatbázisai. Rónai a határ-megállapító bizottságoknak is tagja volt.¹⁷⁸

Az ÁTI 1941 októberétől az akkor megszervezett Teleki Intézet része lett, a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet és a budapesti Történettudományi Intézet mellett. Az intézet ekkortól már a világháború utáni békeelőkészítésre koncentrált és ezeknek az éveknek az eredménye Rónai András *Közép-Európa atlasza* és a Radisics Elemér szerkesztette adattár.¹⁷⁹

Teleki Pál igen kritikus volt a magyar revíziós propagandával szemben, de pontosan nem határozta meg, hogy azt meghaladva milyen kiadványokat is kellene megjelentetni. Inkább abban gondolkodhatott, hogy az angol, illetve német külpolitikai háttérintézményekhez hasonló szerkezetek működése révén létrejöhet egy olyan szakpolitikai háttér, amely tudományos módszerességgel képes megjeleníteni a magyar érdekeket és érveléseket. Ezt szolgálta a Magyar Külügyi Társaság, a Magyar Szociográfiai Intézet, de elsősorban az Államtudományi Intézet.¹⁸⁰ Az un. Teleki iroda (TESZK) másik funkciója a külhoni magyarok támogatását közvetítő szervezetek fenntartása és koordinálása volt. A következőkben ezt vizsgálom meg.

3.9. Szent Gellért Társaság

Mint már többször említettük az egyes országokba különböző társadalmi egyesületek közvetítették a támogatásokat. A Népies Irodalmi Társaság működését a dolgozat következő fejezete tárgyalja. A másik két szervezet részletes történetének megírása nem ennek a dolgozatnak a feladata, de röviden szólni kell róluk.

A *Szent Gellért Társaság* 1920-ban jött létre és a Szerb–Horvát–Szlovén királysághoz csatolt területeken kívül a romániai Bánát is ide tartozott.¹⁸¹ A társaság elnöke Herczeg Ferenc volt, aki később a Revíziós Liga elnöke lett. Az ügyvezetést egy ideig Eöttevényi Olivér (volt lugosi főispán) végezte, de miután a Magyar Külügyi Társaság ügyvezetője lett, 1922-től Tubán Lajos szerzetes, a szegedi kormány Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa lett. A napi, titkári ügyeket pedig Fall Endre látta el, aki szintén bánáti volt (1920-ig a temesvári kereskedelmi iskola kollégiumának igazgatója volt). A húszas évek végén a társaságban betöltött szerepe mellett az Országos Társadalombiztosítási Intézet aligazgatója volt, a harmincas évek végén pedig a Magyar Revíziós

talos Miklós, Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1931, 62–77. A bibliográfia Jancsó Államtudományi Intézetben és a Népies Irodalmi Társaságnál megtalálható kéziratos munkáit is közli; Rónai András munkásságát feltáró tematikus folyóirat szám: *Földrajzi Értesítő*, 2008. 1–2. füzet, 7–109. Uo. Franyó Frigyes: Rónai András szakirodalmi munkássága. 97–109.

¹⁷⁷ Az *Államtudományi Intézetben 1941. augusztus hónapban állandó jellegű és megbízásra készült munkák*. MOL K 28–197–362–1941–S–19928. 9–13 f.; Az 1940 körül készült térképek listája uo. 62–64. f.

¹⁷⁸ Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, Magvető, 1996, 355.

¹⁷⁹ Rónai András: *Közép-Európa atlasz*. Budapest, Szent István Társulat–Püski, 1993, 411. [Eredeti kiadás: Balatonfüred–Budapest, ÁTI, 1945.] A *Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből*. I–III. köt., Szerk. Radisics Elemér, Budapest, Gergely, 1946.

¹⁸⁰ A Magyar Nemzeti Szövetség feladata inkább a területvédők, az egyébként is propagandát folytatók integrálása lett és a hazai revíziós, sérelmi érzület ébrentartása volt a feladata, míg a Magyar Revíziós Liga egy ezzel párhuzamos, de sokkal korszerűbb médiaprogram és kultuszépítő mozgalom volt.

¹⁸¹ Az itt közölt áttekintés alapja A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941*. Szeged, Hispánia, 1997, 39–41. A jugoszláviai támogatáspolitikai konfliktusokról: Kende Ferenc: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 105–125.

Liga ügyvezető alelnöke lett. A szervezet a közvetlen anyagi támogatásokon túl a délvidéki középiskolások részére egy kollégiumot hozott létre Szegeden (Szent Gellért Internátus). A NIT-hez hasonlóan megpróbálta integrálni a délvidéki menekülteket, ezért 1921 augusztusában megszervezték a Délvidéki Otthont, amely a Magyarországra menekült délvidékieket szervezte volt. Ez a Magyar Külügyi Társaság segítségével a Népszövetségi Ligák Uniójának is tagja lett és a nemzetközi szinten a jugoszláviai magyar sérelmeket tematizálta. Szintén a társaság felügyelte és támogatta a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét, illetve a már az első világháború előtt működött Julián Egyesület munkáját. Ez utóbbi Pécsett kollégiumot tartott fent és baranyai és boszniai szóránymagyar programokat működtetett.

Valószínűleg a jugoszláviai magyar politikai önszerveződés gyengeségének, a belgrádi diszkriminatív magyarságpolitikának köszönhető, hogy a másik két területtel szemben itt a követségi támogatások (a vízumdíj bevételek) nem közvetlenül jutottak el a politikai, illetve intézményi vezetőkhez, hanem Budapesten keresztül. A belgrádi magyar követség csak a harmincas évektől tartott egyáltalán kapcsolatot a kisebbségi magyar vezetőkkel.¹⁸² Az is a belső kisebbségpolitika gyengeségére utal, hogy Erdélyhez, illetve Szlovénzókóhoz hasonlóan nem volt a támogatásoknak helyi, központi elosztója, hanem a támogatásokat Tubán Lajos, illetve Fall Endre külön-külön közvetítette az egyes egyesületeknek, lapoknak, személyeknek. Így a délvidéki vezetőknek nem is lehetett áttekintésük a Budapestről oda érkező támogatások egészéről. Ezért azokat kevésbé tudták befolyásolni, jobban alá voltak rendelve a Miniszterelnökség II. osztálya döntéseinek.

3.10. Rákóczi Szövetség

A csehszlovákiai magyarok magyarországi anyagi támogatásának történetét Angyal Béla dolgozta fel.¹⁸³ Az impériumváltás időszakában a Propaganda Minisztérium győri kirendeltsége és a még 1919-ben a Tanácsköztársaság alatt létrejött Tót Iroda foglalkozott a felföldi ügyekkel a menekültekből alakult Felvidéki Liga mellett. A helyzet sajátossága, hogy 1921-ig ezekben a szervezkedésekben dominánsak voltak a magyarbarát szlovák politikusok (döntően Fratiszek Jehlicka és Tuka Béla), a szlovák és a ruszin autonómiára irányuló törekvéseikkel, illetve a közvetlen katonai akciókra való felkészüléssel. A budapesti kormányzati szereplők pedig meg voltak győződve arról, hogy a megszállt területek szlováksága, ha megfelelő jogokat kapna, szívesen csatlakozna újból Magyarországhoz. Ezért a nemzetiségi minisztériumban erre vonatkozólag komoly terveket dolgoztak ki.¹⁸⁴ Az 1921-es támogatáspolitikai és propaganda szervezeti konszolidációig is jelentős támogatás ment a csehszlovákiai területekre, elsősorban a szlovák mozgalmak részére, másrészt a választásokon induló magyar pártok finanszírozására. Mindezeket lényegében a későbbi szlovák autonomista politikus, Tuka Béla fogta össze.

Bethlen István bizalmasa, az 1921 elején Magyarországra áttelepülő Rakovszky Iván 1921 májusában dolgozta ki a Rákóczi Szövetség munkatervét. Egyrészt az őslakosokat összefogó érdekeiket együtt megjelenítő intézményben gondolkodott, másrészt az összes csehszlovákiai és magyarországi felföldi kérdésekkel foglalkozó szervezet integrálására törekedett.¹⁸⁵ A szövetségen belül általános és tót főosztály jött létre. Az előbbi látta el az adminisztrációt, a sérelmek regisztrálását és a kérelmek közvetítését. A sajtóosztály cseh, szlovák, magyar sajtószemlével és egy szlovák lap budapesti kiadásával foglalkozott. A kultúrosztályhoz pedig az oktatás, a színház és a könyvkiadás ügyei tartoztak. A propagandát a Magyar Nemzeti Szövetség végezte, mert a Felvidéki Liga oda olvadt be és ott külön osztályt (II/a) alkotott. De a támogatás a TESzK-től továbbra is a Rá-

¹⁸² Hory András emlékirataiban arról ír, hogy 1924–1927 között belgrádi magyar követként nem volt kapcsolatban a vajdasági magyar kisebbségpolitikusokkal, sőt a budapesti külügyminisztérium eltiltotta a délvidéki magyarsággal való közvetlen érintkezéstől. Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, bev. tan., jegyz. Pritz Pál, Budapest, Gondolat, 1987, 184.

¹⁸³ Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 44–55., 75–77., 83–89., 102–105., 205–214. Egy régebbi informatív feldolgozás: Juraj Kramer: *Irredenta a separatismus v slovenskej politike*. Bratislava, SVLP, 1957, 248.

¹⁸⁴ Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 47–49.

¹⁸⁵ MOL K 437 11–1921. Amerikai segélyalap

kóczi Szövetségen keresztül érkezett hozzájuk. A katolikus iskolák támogatását a VKM intézte. A protestánsok oktatásának támogatását a Thököly Szövetség szolgálta, amelyet beolvasztottak a Rákóczi Szövetségbe. A szövetség elnöke Rakovszky Iván lett, de a kárpátaljai ügyekben Perényi Zsigmondnak volt döntő szava. (Ő az Magyar Nemzeti Szövetség elnöke volt.) A szövetség 21 fős – jobbára szlovák származású – apparátussal működött a húszas évek első felében. (A TESzK felügyelte szervezetek közül itt volt a legszámasabb apparátus.) Feladatkörük a sajtószemlék, elemzések készítése, a felföldi kérések közvetítése, valamint az oda szánt támogatások közvetítése volt. Az előbbi havi 20–30 oldalas lapszemléket jelentett, amelyet a Miniszterelnökség II. osztálya és a KÜM kapott meg.

Rakovszky Iván 1922. júniusi belügyminiszteri kinevezése után a szövetség vezetését Szinyei Merse István vette át, aki csak ideiglenesen vállalta a feladatot és októbertől az ügyeket Perényi, majd az elnökséget Kiszely Gyula vette át, a pénzügyi adminisztrációt Papp Antal felügyelte. Szinyei 1923 nyarán visszatért és Bethlen és Pataky támogatásával előbb szűkítette az egyesület tevékenységi körét: megszüntette a sajtószemléket és az MNSZ-nél működő osztályt, majd 1924 májusában javasolta az egyesület felszámolását, azzal, hogy a magyar pártok csehszlovákiai Központi Irodája vegye át ezt a feladatot. Ez azonban nem valósult meg az ún. Tót Iroda külön működtetésével egyetemben. A Rákóczi Szövetség iratait, munkatársainak egy részét és közvetítő funkcióját az 1922-ben alapított Felvidéki Egyesületek Szövetsége (FESz) vette át Juhász Béla, volt kassai bíró segítségével. A 8 személyes apparátus tovább folytatta a lapszemlézést és a kiadványbeszerzést, de ez már teljesen alárendelődött a Miniszterelnökség, illetve az ÁTI igényeinek. A TESzK elszámolásokban, miközben a FESz-nek folyósították a támogatásokat, továbbra is a Rákóczi Kultúralap számla szerepelt. A FESz-nek új programja volt, a Hunfalvy Internátus létrehozása, a Budapesten tanuló csehszlovákiai magyar diákok számára. Ez 1925-től 1931-ig működött.

A felföldi és a kárpátaljai támogatási ügyekben a későbbiekben is Szinyei Merse István és Perényi Zsigmond befolyása volt meghatározó. Maga a Rákóczi Szövetség, illetve az utódja Angyal Béla szerint azért sem vált meghatározó nyomásgyakorló csoporttá, mert a szlovák származású munkatársakat bizalmatlanság vette körül, a szlovák és a ruszin regionális együttműködés nem jött létre a magyar kisebbségi pártok vezetésével, és nem tudtak olyan fajsúlyos repatriált szakértői és politikusi személyiségeket felvonultatni, mint az erdélyiek.

3.11. Népies Irodalmi Társaság

A NIT szervezetiileg két részből épült fel. Az adminisztratív tagozat, élén az intézőbizottság által választott ügyvezető igazgatóval, a Bocskay Szövetség, majd a NIT tulajdonát képező három bérház és két 50 holdas földbirtok ügyeit, az egyesület rendszeres költségvetési támogatásának kezelését és a társaság adminisztrációját intézte, biztosítva a másik rész, a tartalmi munkát végző politikai tagozat működési hátterét.¹⁸⁶

Az Erdélybe szánt támogatások nyilvántartása Sebess és a NIT irodavezetőjének, Nyerges Lajosnak a közreműködésével a TESzK-ben történt. A NIT megmaradt iratanyagában csak az éves támogatásokra vonatkozó költségvetési tervezeteket, döntéselőkészítő javaslatokat találtunk. A támogatások átadásáról szóló igazolások nem a NIT-hez, hanem Papp Antal hivatalába érkeztek.¹⁸⁷

A politikai tagozat feladatait a társaság belső szabályzatában a következőkben határozták meg:

¹⁸⁶ A bérházakhoz az Országos Menekültügyi Hivatal maradék pénzeit felhasználva, illetve állami kiutalásként jutottak. MOL K 27 Mt. jkv. 1922. november 24. A Barcs és Sövényháza határában található birtokokat központilag utalták ki a NIT-nek a diákközhöz fenntartására. Ezeket haszonbérletben üzemeltették. A bérházakban internátusokat létesítettek, illetve kiadták az azokban található lakásokat. MOL KA P 1077-I. 282–290.

¹⁸⁷ TESzK iratanyaga MOL K 437-8-12.

- a) „A romániai kisebbségek – elsősorban a magyar nemzeti kisebbség – egyházi, iskolai, köz-művelődési, társadalmi, közgazdasági, népmozgalmi (demográfiai), általános politikai és jogi helyzetének tanulmányozása.” Ennek megvalósítása érdekében könyv- és irattár létrehozása.
- b) Az aktuális romániai kisebbségi problémák tanulmányozása. Az illetékes körök tájékoztatása a magyarság sérelmeiről és védekező akcióiról. Mindezek alapján különböző adatgyűjtemények és panasziratok összeállítása.
- c) Adatok szolgáltatása a romániai magyar kisebbség érdekében folyó nemzetközi propagandához, illetve különböző kiadványok közreadása.¹⁸⁸

Az előbb összefoglaltaknál jóval szélesebb volt a NIT tevékenységi köre. Az adatgyűjtésen és feldolgozáson túl Magyarországon diáktthonokat, Kolozsváron egyetemistáknak kisegítő tanulmányi kurzusokat tartott fenn, valamint budapesti tanári továbbképzéseket szervezett, és a Romániában egyetemet végzett magyar fiataloknak ösztöndíjakat biztosított. A társaság feladata volt továbbá az erdélyi magyar oktatási, egyházi intézmények segélyezésének szervezése. A NIT általunk ismert iratanyaga 1943-mal lezárul. A társaság diáktthona – 1945 után már nemcsak erdélyi származású lakókkal – 1949-ig működött.¹⁸⁹ Az intézmény más irányú működéséről ebben az időszakban nincs tudomásunk.

3.11.1. Adatgyűjtés, helyzetfeltárás

A NIT politikai tagozatának munkáját 1920 júniusára szervezték meg. A szabadabb postai forgalom megindulása és az utazási feltételek bővülése lehetővé tette új kapcsolatok kialakítását és a rendszeres sajtófigyelést. A tagozat munkatársai ekkoriban több megyét felkerestek, és részletes beszámolókat készítettek egyes városok, megyék belső politikai viszonyairól, a magyar önszerveződések állapotáról.¹⁹⁰

Az osztályt Jancsó Benedek szervezte meg és haláláig ő is vezette,¹⁹¹ helyettese Barabás Endre volt.¹⁹² A sajtófigyelést három referens végezte. Rajtuk kívül a csoporthoz tartozott még Fülöp Pál, aki 1921-ig az osztályon dolgozott, majd Bukarestbe költözött, és 1922 januárjától – mint a NIT megbízottja – rendszeresen küldte a romániai román és francia nyelvű hírlapokat, folyóiratokat, röpiratokat, könyveket és a hivatalos kiadványokat. Jancsó terve szerint Budapesten megbízható romániai munkatársakat képeztek volna ki; Romániába visszatérve ők vállalták volna az adat-

¹⁸⁸ Népies Irodalmi Társaság szolgálati és ügyviteli szabályzata. MOL KA P 1077-I-14-16.

¹⁸⁹ A NIT munkatársával, Mester Miklóssal készítettek két életútinterjút, de ezek elsősorban a zsidómentésben játszott szerepével foglalkoznak. A kollégium 1945 utáni működésére is ő utalt. Gyurgyák János–Varga Tamás: A politikai katasztrófák zónájában. Interjú dr. Mester Miklóssal. *Századvég*, 1986. 2. sz. 88–98.; Egy naiv ember bársonyszékben. Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. *Valóság*, 1981. 10. sz. 53–74.

¹⁹⁰ Balássy Dénes jelentése Udvarhely vármegyéről és a helyi román politika főszereplőiről. MOL K 26-1266-1922-II. biz.-282. f. 75-108.; Endes Miklós jelentése az erdélyi városok politikai viszonyairól. uo. 108–118. f.; Gagyai Dénes jelentése az általános politikai helyzetről. uo. 119–150. f.; Papp Antal összefoglaló jelentései Krassó-Szörény megye társadalmi-politikai helyzetéről. MOL K 26-1266-1922-II. biz.-130.

¹⁹¹ Jancsó Benedek (1854–1930) történész. Kolozsvári és bécsi egyetemi tanulmányok után Aradon, Pancsován, majd Budapesten középiskolai tanár. 1895-től a Bánffy-kormány miniszterelnökségén a nemzetiségi ügyosztály munkatársa. 1907-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott. 1917–18-ban a bukaresti osztrák–magyar parancsnokság nemzetiségi előadója. Ebben a beosztásban szedte össze a bukaresti közgyűjteményekből az erdélyi román nemzeti mozgalomra vonatkozó iratanyagot. Ezt Budapestre szállították, majd a dokumentumok a román megszállás alatt visszakerültek Bukarestbe. Több jelentős munkát publikált a románok, illetve a román nemzeti mozgalmak történetéről. Kora legjelentősebb magyarországi Románia-szakértője.

¹⁹² Barabás Endre (1870–?) A polgári iskolai tanárképző elvégzése után 1893 és 1911 között különböző erdélyi tanítóképzőkben dolgozott. 1911-től 1919-ig a dévai tanítóképző igazgatója. 1906–07-ben Romániában és Németországban tanulmányozta a tanítóképzést és a nemzetiségi kérdést. 1917 októberé–1918 novemberé között a nagyszebeni görögkeleti román tanítóképző miniszteri biztosa. 1919 áprilisában Budapestről eltávolították, május 9-én román fogságba került, 1919. november 26-ig. 1919 decembere–1920 szeptembere között a Békeelőkészítő Iroda munkatársa, majd 1932. novemberi nyugdíjazásáig a NIT budapesti internátusának igazgatója. MOL K 28-1933-427.

gyűjtés munkáját. Ezt azonban nem sikerült megvalósítani.¹⁹³ Jancsó Benedek halála után a sajtóelemzést Szeremley Ákos a mellé könyvtárosként beosztott Mester Miklóssal együtt végezte. A harmincas években a Kolozsvárról áttelepült Grandpierre Emil, majd 1938-tól fia – a későbbi neves író – elemző munkát végeztek. Egyetemistaként került az osztályra 1936-ban Sólyom László, akit 1943-ig alkalmaztak.¹⁹⁴

A NIT több cél szolgálatába állított adattára részben a tudományos kutatások bázisaként működött. Szász Zsombor, Barabás Endre, Jakabffy Elemér, majd a harmincas években Polonyi Nóra, Mester Miklós, Bíró Sándor, Nagy Lajos, Mikó Imre és mások itt végezték az adatgyűjtés jelentős részét tudományos munkáikhoz.¹⁹⁵ Az adatbázis politikai rendeltetése a kormányzat aktuális tájékoztatása volt a romániai viszonyokról. Az adatgyűjtés alapján a munkatársak is készítettek összefoglalókat, elemzéseket a kormányzat és a külföldön kiadott hazai propagandamunkák részére. Az adattár a következő egységekből épült fel:

- I. Hírlapcikk gyűjtemény: 1931-ig a NIT politikai osztálya átlagosan évente 20 romániai magyar, 10 román és 3–5 német periodikát járatott. A beérkezett példányokból a Romániával, illetve az erdélyi magyar kisebbséggel foglalkozó cikkeket kivágták. Ezeket a sajtókivágatokat tartalmuk szerint 10 főosztályból, 79 csoportból és 51 alcsoportból felépülő szakrend szerint rendszereztek. 1928-ban egy-egy munkatárs havi 1000 cédulát készített. 1930-ban a gyűjtemény már több mint félmillió tételből állt. Az idegennyelvű anyagokhoz magyar kivonatokat mellékeltek. 1931-től nem vágták ki a szükséges cikkeket, hanem sajtókivonatokat – bőven annotált bibliográfiai leírást – készítettek. A fontosabb publikációkat, évente 150–200-at, teljes egészében lefordították. 1934–1940 között a romániai kisebbségekre nézve sérelmes törvények és a román parlamenti naplók magyar vonatkozású részleteinek fordítását szintén rendszeresen elkészítették. A kéthetente és havonta készülő összefoglaló jelentéseket a húszas évektől kezdve megküldték a Miniszterelnökségnek és az Államtudományi Intézetnek. 1935-től a sajtókivonatokat is rendszeresen átadták a Miniszterelnökség Pataky Tibor vezette II. osztályának.¹⁹⁶
- II. A NIT *könyvtárának* gyűjtőkörébe a romániai magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos politikai, tudományos, egyházi és iskolai kiadványok tartoztak. A hírlapok, folyóiratok bekötött évfolyamai is hozzáférhetővé váltak 1931-től. A szakirodalom döntő többségét adó magyar, német és román könyvek mellett francia, olasz és angol nyelvű munkákat is gyűjtöttek. Az 1930-ban 3000 kötetes könyvtár a következő évtizedben mintegy ezer tétellel növelte állományát.¹⁹⁷
- III. Külön kezelték az *erdélyi magyar egyházak és iskolák értesítőinek gyűjteményét*. Ide kerültek a történelmi magyar egyházak képviselőtestületeinek éves jelentései és jegyzőkönyvei.
- IV. *Románia Hivatalos Lapját* (Monitorul Oficial) és a *törvényhozás két házának naplóit* 1922-től folyamatosan beszerezték.
- V. A kéziratgyűjteménybe kerültek az előbbi adattárak anyagainak összefoglalói és a különböző célból készült feldolgozások, a havi összefoglalók, a Népszövetséghez beadott különböző kisebbségi panaszok előkészítő anyagai, és a munkatársak különböző helyeken tartott előadásainak kéziratai.

¹⁹³ Referensek 1921-ben: Balássy Dénes (francia, német); Bárány Nándor (román, angol); Beke András (román, német). A politikai osztály jelentése az 1921. év tevékenységéről, MOL K 26-1922-1266-II.biz.-284. Jancsó Benedek levele Bethlen Istvánhoz, MOL K 26-1266-1922-II.biz.-130.

¹⁹⁴ Jelentés a politikai osztály 1937. évi tevékenységéről. MOL KA P 1077-XII. 8.; Jelentés a politikai osztály 1938. évi tevékenységéről. MOL KA P 1077-XV. 6.

¹⁹⁵ Erről legrészletesebben lásd: Kimutatás a Népies Irodalmi Társaság könyvtárát igénybevevőkről az 1938/39. évben. MOL KA P 1077-XV. 12-14.

¹⁹⁶ A gyűjtemény sajtókivágat-anyagának jelentős része megtalálható: Erdélyi sajtógyűjtemény, MOL K 610. Az adatbázis részletes leírása: A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920–1931. MOL KA P 1077-I. 48-52. A sajtókivágat-gyűjtemény részletes beosztása: uo. 57–60. A havonta végzett munkáról: Jancsó Benedek levele Teleki Pálhoz 1928. június 19. K 437-10-1928-2. A gyűjtemény gyarapodásáról a politikai osztály tevékenységéről összeállított jelentésekből tájékozódhatunk. Ezek 1931-től megtalálhatók: MOL KA P 1077.

¹⁹⁷ Az éves jelentések alapján uo.

A politikai tagozat az adatbázist felhasználva komoly tájékoztató tevékenységet folytatott. Ez nem szolgált közvetlenül revíziós célokat; a kisebbségben élő magyarság sérelmeinek bemutatása volt a feladata, majd a harmincas években egyre inkább az életviszonyok feltárására került át a hangsúly. A belső, kormányzati tájékoztatáson túl a NIT saját kiadványokat is közreadott. Visszatekinthető összefoglalójában Sebess Dénes a lugosi, Jakabffy Elemér szerkesztette *Magyar Kisebbségről* mint a társaság lapjáról tett említést. A huszonegy éven át (1922–1942) kéthetente 60–80 oldalon megjelenő folyóiratot a NIT anyagilag támogatta, és dokumentumokat, publikációkat is a rendelkezésére bocsátott.¹⁹⁸

A húszas évek elején az Erdélyből érkezett menekültek tájékoztatása érdekében a NIT az Országos Menekültügyi Hivatallal együttműködve jelentette meg az *Erdélyi Hírek* című hetilapot. A 6000 példányban megjelenő újság a letelepedési lehetőségekről, álláshelyekről, továbbképzésekről, a menekültek alakította szervezetek programjairól, az Erdélyben történetekről és az „üzenőrovaon” keresztül egyes személyek hol- és hogyanjáról tájékoztató rendszeresen. A lap folyamatosan közölte a Romániából kiutasítottak és a vagonlakó családok listáit. 1920 júniusáig szinte kizárólag székelyföldi híreket olvashatunk a lapban, majd ezt követően egyre több a Kolozsvárról, illetve Erdély más részeiről érkezett információ. 1920 végétől a vezércikkeket rendszertelenül francia, olasz vagy angol nyelven is közölve a lapot külföldi propagandára is felhasználták. Az Erdélyi Hírek a menekültek folyamatos beilleszkedésével elvesztette funkcióját. Megszüntetését azonban anyagi okokkal magyarázták. Ebben a döntésben a menekültügyi helyzet változásán túl az is közrejátszhatott, hogy 1922-ben már Erdélyben is megjelenhettek olyan lapok, amelyeket a NIT is támogatott (Ellenzék, Magyar Nép).

1921. április 20-tól nyolc hónapon át heti öt alkalommal 3-3 oldal terjedelemben, 60–70 példányban *Erdélyi Sajtótudósító* címmel sajtószemlét jelentettek meg, ezzel a magyarországi sajtót látták el erdélyi hírekkel. A kiadvány anyagát a sajtókivágatokból, az akkor még nehezen hozzáférhető romániai magyar, román, német lapok híryanagából állították össze. E könyvmasztos kéziratából *La Transylvanie Enchainée* címmel, Sebess Dénes szerkesztésében kéthetente megjelenő, francia nyelvű válogatást adtak ki. A 2000 példányos periodikát a nemzetközi sajtóügynökségeknek, követségeknek és a nemzetközi szervezeteknek rendszeresen megküldték. A kiadványt feltehetően Teleki Pál elmarasztaló ítélete miatt szüntették meg.¹⁹⁹

Az idegen nyelvű publikációkat úgy próbálták pótolni, hogy a Magyar Nemzeti Szövetség (Területvédő Liga) *Les Pays du Danube* című, hetenként megjelenő folyóiratában – anyagi támogatás fejében – fél ív terjedelemben az erdélyi magyarsággal foglalkozó rovatot indítottak. 1921-ben a Svájcban megjelenő kisebbségvédelmi lap, a *Le Droit des Peuples* havi díj ellenében közölt erdélyi problémákat bemutató tanulmányokat.²⁰⁰

A harmincas években *Keleti Közlöny* címmel egyetlen periodikát jelentetett meg a társaság, 600–1000 példányban. 1933–34-ben a rendszeres sajtófigyelés törzsanyagát a referens folyóirat 13 megjelent számában adták közre. A Keleti Közlöny tematikus csoportosításban sajtókivonatokat, újságcikk-részleteket tartalmazott. A szemlét az érdekelt minisztériumoknak, a nagyobb könyvtáraknak, magyar követségeknek és az Erdéllyel foglalkozó szakembereknek küldték rendszeresen. A kiadvány 1934 után anyagi okokból nem jelent meg.²⁰¹ Helyette évkönyveket tervez-

¹⁹⁸ „A kisebbségi lapok, főként az általunk alapított »Magyar Kisebbség« folyóirat gazdag gyűjteménye korántsem a keleti országrész adat anyaga.” MOL KA P 1077- I. 1-2. A TESzK-NIT éves erdélyi költségvetéseiben rendszeresen szerepelt a Magyar Kisebbség mint támogatandó kiadvány. Lásd e tanulmánynak az erdélyi támogatások részletezésével foglalkozó részét. A kiadvány irányvonalával miniszterelnöki értekezleten is foglalkoztak. Papp Antal feljegyzése 1927. márc. 8. MOL K 437-6-1927-1-140.

¹⁹⁹ Sebess Dénes levele Bethlen Istvánhoz az Erdélyi Sajtótudósító ügyében, 1921. augusztus 22. MOL K 437-1921-2-130.

²⁰⁰ Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1922. július 26., K 437-1921-1922-2; a svájci publikációk ügyében: Sebess Dénes levele Bethlen Istvánhoz, 1921. augusztus 22. uo.

²⁰¹ A Keleti Közlöny első száma 1933. június 15-én jelent meg, az utolsó (a 13.) 1934. szeptember-októberben. A folyóirat rovatai: Az utolsó hetek eseményeinek átnézete; Politikai élet; Megyék és városok; Kisebbségek; Jogrend és jogélet; Egyház és iskola; Nemzetgazdaság–pénzügyek; Vegyes hírek.

tek. Az összegyűjtött kéziratokat bekötötték, de nem publikálták. Ez a *Keleti Actio* című bekötött kéziratgyűjtemény e tanulmány egyik fontos forrása.

Másfél évtized alatt a NIT saját kiadásban vagy más kiadókat támogatva majdnem nyolcvan kötetet jelentetett meg, ebből 45-öt angol, francia, német, olasz nyelven. A kiadványoknak az erdélyi magyar kisebbség sérelmeivel foglalkozó többségéből Jancsó Benedek a román nemzeti mozgalomról írt munkája, Sebess Dénesnek az erdélyi agrárreformmal foglalkozó tanulmányai és a Barabás Endre összeállításában készült sérelemgyűjtemény emelkedik ki.²⁰²

Mint már említettük, a NIT munkatársai a Miniszterelnökség és más kormányzati, társadalmi szervezetek felkérésére is készítettek tematikus összeállításokat és problémafeltáró tanulmányokat.

1921. október 6-án és 7-én a Bocskay Szövetség a Népszövetség mellett működő Magyar Titkárságon keresztül terjedelmes memorandumot juttatott el a Népszövetség Főtitkárságához az erdélyi magyar kisebbség általános sérelmeiről, illetve a romániai agrárreform igazságtalanságairól. A román diplomácia mindkét beadványt visszautasította. Ugyanez lett a sorsa annak a szintén Jancsóék által összeállított, hasonló tárgyú panasziratnak, amelyet a Magyar-Székely Egyesület adott be 1922. június 30-án.²⁰³

1920-ban, közvetlenül a trianoni békeszerződés aláírása után 90 oldalas anyagot készítettek az erdélyi magyarság problémáinak romániai kezeléséről. (Ez az akkoriban folyamatban lévő román–magyar tárgyalásokhoz kapcsolódhatott.)²⁰⁴ Részletesen tárgyalták a sérelmes intézkedéseket, a békeszerződés értelmezését és az ebből származó kisebbségvédelmi-jogi elvárásokat Romániával szemben. Politikai ügyekben általános amnesztiát, a tisztviselőkérdés újratárgyalását és az elindított földreform revízióját kérték. A felekezeti iskolák védelmét, a századfordulón az államnak anyagi okból átadott egyházi iskolák visszaadását és a békeszerződésben előírt kisebbségvédelmi rendelkezéseknek külön kétoldalú egyezményben történő körülhatárolását javasolták.²⁰⁵

A NIT politikai tagozata alapos adatgyűjtést végzett többek között az optáns-ügyekben, a Románia és a Vatikán közötti konkordátum-tárgyalásokra vonatkozólag és a román–magyar határmegállapító bizottság magyar tagjai részére.²⁰⁶ Ma is sok tanulsággal szolgálnak a román nemzeti mozgalmak 1914 előtti történetére, Románia belpolitikájára és nemzetiségi politikájára vonatkozó adatgyűjtemények.²⁰⁷

A sajtófigyelés során a húszas években a kisebbségi sérelmeket állították a középpontba. Ezek rendszeres összefoglalását Barabás Endre készítette el.²⁰⁸ A harmincas évek sajtófigyelésének meghatározó témája az antirevizionista propaganda volt. A „mozgalom” történetét Mester Miklós önálló tanulmányban írta meg.²⁰⁹ 1940 után a romániai békeelőkészítés (a háború utáni időszakra,

²⁰² Kimutatás a Bocskay Szövetség, illetve a Népies Irodalmi Társaság által kiadott és más átvett propaganda művekről. Kezdetektől 1934. XII. 31-ig. MOL KA P 1077-VI. 246–253.

²⁰³ A beadványok sorsáról részletesebben: *Az erdélyi magyar kisebbség védelme a Nemzetek Szövetsége előtt*. Szerk. Asztalos Miklós, Zakariás G. Sándor, Erdélyi Férfiak Egyesülete – Jancsó Benedek Társaság, Budapest, 1931. 21–23.

²⁰⁴ Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. Valóság 1993. 6. sz. 61–82.

²⁰⁵ *A román állam kiküldöttei elé a románok részére jutott magyar területek kisebbségi védelme érdekében megoldandó kérdések*, 1920. november 5. MOL K 26-1920-XXXIX-9967.

²⁰⁶ A Népies Irodalmi Társaság politikai osztályának tevékenységi köre. MOL KA P 1077 I. 52–55.

²⁰⁷ A következőkben csak azon tanulmányok adatait adjuk meg, amelyeket nem publikáltak, illetve amelyek nem kerültek be a *Keleti Actio* kéziratgyűjteményébe: Erdélyi román autonóm és elszakadási törekvések adatgyűjteménye. MOL K 610-19-4. d.-1924-1929-19. I km. f. 183–193.; Jancsó Benedek: Román államférfiak és publicisták nyilatkozatai a román kormány kisebbségi politikájáról. MOL K 610-82-1.d.-A/62. 42 f.; Uő.: Példák a szembeötlő román korrupcióra. Uo. A/63.; Barabás Endre tanulmányai: Adatok a romániai tankönyvek szelleméhez. MOL K 610-19-4.d.-I-k-1924–1929-16. km. f. 110–173.; A polgári jogegyenlőség kérdése Romániában a Népszövetség garanciája mellett. MOL K 437-4-1925-2-164; Adatok a romániai nemzeti kisebbségek iskolai sérelmeihez. MOL K 437-5-1926-2. 150 f.; Erdély és Románia felekezeti oktatásügye számokban 1927–1930. K 610-83-XI-1922-1933. f. 154–353.; A román belügyminisztérium útlevél és kivándorlási panamája. Uo. f. 64–120.; Románia kisebbségi kultúrpolitikája uo. f. 405–433.

²⁰⁸ A kisebbségek védelme tárgyában a szövetséges és társult főhatalmak, valamint Románia között 1919. december 9-én Párizsban kötött szerződés és az erdélyi magyar kisebbség sérelmei. NIT, Budapest, 1922. Kéziratban maradt: A romániai magyar kisebbség helyzete 1923. MOL K 610-82-1d.-A/58. f. 1–49.

²⁰⁹ A kéziratot eddig nem sikerült megtalálni. A tanulmányt említi: Népies Irodalmi Társaság politikai tagozatának 1936. évi jelentése. MOL KA P 1077 XI. 3-7.

az új béketárgyalásokra való felkészülés, a bukaresti politikusok fegyverszüneti tapogatózásainak külföldi visszhangja) a kiemelten megfigyelt témakör.²¹⁰

A munkatársak különböző egyesületek felkérésére rendszeresen tartottak előadásokat. Ezek közül kiemelkedik a Magyar Pedagógiai Társaság sorozata, amely a határon túli magyarság oktatási helyzettel foglalkozott.²¹¹

Barabás Endre állította össze az erdélyi magyarság oktatási statisztikáját is. A legteljesebb adatsorokat 1937–1940 között készítette.²¹² A harmincas évek második felében részletes katalógus készült az erdélyi magyar egyházi és kulturális szervezetekről. Tanulmányokat írtak a szórványkérdésről, a magyarság közegészségügyi helyzetéről, Magyarország és Erdély szellemi életének kapcsolatáról és az ezekkel kapcsolatos teendőkről.²¹³

Az évenkénti tevékenységről kiadott jelentéseket összehasonlítva megfigyelhető, hogy a sérelmek összegyűjtésével szemben a magyar önszerveződésekkel, a kisebbségi társadalom belső fejlődésével kapcsolatos problémák a húszas évek közepétől fokozatosan előtérbe kerültek.

A politikai tagozat feladatai közé tartozott – a Jancsó Benedek vezetése alatti időszakban – a külföldre utazó kormányküldöttségek, társadalmi szervezetek képviselői, valamint a diákcsoportok felkészítése a romániai magyarság helyzetét illetően.²¹⁴ A TESzK, illetve a NIT vezetői végezték a határon túlról érkező egyéni igazolások, kérelmek hitelesítését. Ezekben az ügyekben általában Grandpierre Emil véleménye volt a mérvadó.²¹⁵

A kormányzat legintenzívebben a második bécsi döntés körüli időszakban igényelte a NIT munkatársainak segítségét. Az 1940 júniusa és szeptembere közötti időszakban a NIT irodájában állandó ügyeletet tartottak fenn. A hatékony kapcsolattartás érdekében a különböző minisztériumok összekötő tisztviselőket neveztek ki. A katonai, közigazgatási, pénzügyi és kulturális szervek naponta kértek adatokat az erdélyi viszonyokra vonatkozóan. A Magyarországtól elszakított területek közigazgatási monográfiáját 8 nap alatt készítették el. A Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium számára oktatási és felekezeti statisztikákat állítottak össze.²¹⁶

Jancsó Benedek és munkatársai az adatgyűjtés és elemzés mellett különböző szervezetek létrehozásában is közreműködtek. Az Erdélyből érkező menekültek összefogása érdekében 1920-tól támogatták az Országos Menekültügyi Hivatal kisegítő szerveként működő *Erdélyi Otthon Önképző és Segélyező Egyesület* tevékenységét. Ez az intézmény a menekültproblémák kezelése mellett közös programokat, tanfolyamokat szervezett. Az egyesület dalárdájának és műkedvelő körének a NIT helyiségeiben biztosítottak próbalehetőséget. Rendezvényeiken a társaságot általában Nyerges Lajos képviselte, aki egyben az egyesület egyik vezetője is volt. Sebess Dénes több mint 300 Otthon-tag optálási ügyét intézte el soron kívül. A NIT számukra segélyeket, pénzügyi garanciákat, 44 családnak a földhöz jutás ügyintézését biztosította.²¹⁷

1922-ben Papp Antal és Gagy Dénes a Magyar Külügyi Társaság küldötteiként részt vettek

²¹⁰ Néhány összefoglalás ebben a témakörben: A románság jövő kilátásai egy elkövetkezendő jövő békekötés alkalmával. MOL P 1077 XXII. 276–312.; Sebess Dénes: Általános áttekintés 1941-ből. MOL KA P 1077 XXI. 6-20.; különböző koncepciók bemutatása MOL KA P 1077 XXIV.

²¹¹ Az előadásokat később megjelentették *Az elszakított magyarság közoktatási ügye* című kötetben. Szerk. Kornis Gyula, Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest, 1927. Lásd ott: Barabás Endre: A romániai állami elemi oktatás. 13–51.; Jancsó Benedek: A romániai középoktatás. 52–104.; uő: A romániai főiskolai oktatás. 105–136.

²¹² Barabás Románia évenkénti tanköteles-összeírásai és saját statisztikai forrásai alapján az óvodába, elemi, középfokú és főiskolákba beiratkozottak nemzetiségi, vallási, területi adatait rendszerezetten gyűjtötte: Jelentés a romániai és benne az erdélyi magyar oktatási intézményekre vonatkozó adatgyűjtés érdekében 1937-től általában végzett és az 1940. évi befejező munkálatokról. MOL KA P 10177-XVIII. 166–167.

²¹³ Társadalmi és közművelődési egyletek. MOL KA P 1077-II. 734–754.; Jelentés az erdélyi magyarság iskolai és kulturális helyzetéről. MOL KA P 1077-V. 336–366.; Az erdélyi magyarság egészségpolitikai vázlata. MOL KA P 1077-XIV. 560–573.

²¹⁴ A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920–1931. KA MOL P 1077-I. 54.

²¹⁵ MOL K 437-1928-7-11.

²¹⁶ A NIT politikai osztályának jelentése az 1940. évről. MOL KA P 1077-XVIII. 3–6.

²¹⁷ Az Erdélyi Otthon Önképző és Segélyező Egyesület létrehozásáról: Erdélyi Hírek 1920. február 12.; Erdélyi menekültek útmutatója. Erdélyi Hírek 1920. február 28.; Szakmai tanfolyamok menekülteknek. Erdélyi Hírek 1920. március 20.; A NIT és az Erdélyi Otthon kapcsolatáról: MOL K 26-1922-II-282. f. 27–30.

a Népszövetségi Unió tanácsának brüsszeli előkészítő értekezletén, majd müncheni nagygyűlésén. Sikertelenül próbálták elérni, hogy az unióba felvegyék a NIT által létrehozott *Magyar-Székely Egyesületet* mint a Magyarországra menekült erdélyiek szervezetét. A névlegesen létező egyesületet a NIT nemzetközi propagandamunkára használta fel.²¹⁸

Szintén a NIT patronálásával jött létre a *Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete* (SZEFE), amely a húszas években több mint 1000 taggal működött. A szervezet magját a NIT egyetemi kollégiumainak lakói adták. A társaság biztosított irodahelyiséget, s előadásokat és nyelvtanfolyamokat szervezett számukra. A SZEFE külügyi csoportja külön programot dolgozott ki a román–magyar viszony tanulmányozására. Már 1923-ban javasolták, hogy a romániai magyar fiatalok Kolozsváron folytassák tanulmányaikat, és hogy a budapesti kormányzat bizonyos adófajtákból támogassa egy ottani kollégium fenntartását. Az egyesület által kiadott könyvsorozatot szintén a NIT támogatta.²¹⁹

1921-től működött a NIT-en belül az *Erdélyi Szász Iroda*. Feladata egyrészt a németországi közvélemény tájékoztatása az erdélyi szászok, magyarok helyzetéről, másrészt az erdélyi szászok magyarbarát csoportjainak támogatása volt. Mivel ez utóbbi nem sok sikerrel járt, 1922/23-tól elsősorban Németországban igyekeztek revíziós propagandát kifejteni.²²⁰

3.11.2. Oktatásügyi támogatások

Az erdélyi közhatalomváltás után körülbelül 2000 erdélyi származású egyetemi hallgató menekült Budapestre. A pénznélküli, elkieseredett és tájékozatlan tömeg problémáinak kezelése érdekében a NIT amellett, hogy támogatta önszerveződésüket a SZEFE megalakításával, 1920 tavaszán elhatározta, hogy részükre a magyarországi egyetemi városokban kollégiumokat hoznak létre. Még ez évben sikerült a menekült diákok számára Budapesten megfelelő épületet szerezni, de ott először csak a NIT központ irodáinak tudtak helyiségeket biztosítani. 1922-ben sikerült ugyanott kiiktatni az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) volt budapesti kollégiumát. A diákokthont „A kelet-magyarországi főiskolai hallgatók budapesti internátusa”-ként az év szeptemberében nyitották meg. (Később az elnevezés Bethlen István Internátusra változott.) Szegeden 1922 februárjában kezdte meg működését, 21 lakóval, a Bocskay Internátus. Debrecenben ugyanazon év nyarán nyílt meg 30 diákkal a Székely Diákinternátus. Az épületek átalakításával Szegeden 50, Budapesten 60 főnek tudtak szállást adni. 1921 és 1931 között Budapesten 256, Szegeden 227, Debrecenben 64, összesen tehát 547 tagja volt a diákokthonoknak. A kollégiumokban az Erdélyből átjött diákok kb. 1/5-ét tudták elhelyezni. A tagok döntő többsége orvostanhallgató és műegyetemista volt. A NIT a három városban 10-10 diák ingyenes ellátását tudta biztosítani, de az internátusi tagok fele részesült valamilyen kedvezményben. A szálláson és az étkezési lehetőségen túl a diákoknak nyelvtanfolyamokat (a román mindenki számára kötelező volt), előadásokat szerveztek és a SZEFE-rendezvényeknek is helyet adtak. A diákok tanulmányi előmenetelét – Budapesten Barabás Endre, a vidéki városokban egyetemi oktatók – figyelemmel kísérték, a kollégiumi tagság feltétele ugyanis a vizsgák sikeres letétele volt.²²¹ A diákokthonok épületeit költségvetési támogatásból és feltehetően az Országos Menekültügyi Hivatal által eladott Berlin Szállodaért kapott összegből vásárolták. A fenntartás költségeit és az ösztöndíjakat a NIT házai-ban a kollégiumok mellett található lakások bérleti díjaiból, a Baracska és Sövényháza határában

²¹⁸ A kiküldetésekről részletes beszámolók készültek: MOL K 26-1922-1266-I-297.; MOL K 437-1922-2-849.

²¹⁹ A Külügyi Osztály programja: 1. A romániai kisebbségi kérdés tanulmányozása; 2. a daco-romanizmussal és a székelyek román származását hirdető koncepcióval szembeni propaganda beindítása. MOL K 437-1926-5-1. A SZEFE és a NIT kapcsolatáról: MOL K 26-1922-II-282. A kollégiumra vonatkozó javaslatról lásd a 226-os jegyzetet.

²²⁰ Az Erdélyi Szász Iroda tevékenysége MOL K 26-1922-II-282.

²²¹ Internátusok és azok keleti kapcsolatai MOL KA P 1077-I. 207–228.; Statisztikai kimutatások, összefoglaló a diákokthonok 10 éves tevékenységéről: A Népies Irodalmi Társaság által fenntartott budapesti, szegedi és debreceni diákokthonok 10 évi működéséről az 1922–1931. években. MOL KA P 1077-I. 282–290.

a társaság tulajdonába került 50-50 holdnyi föld jövedelméből, valamint az erdélyi segélyezésre szánt Tanügyi Alapból biztosították.²²²

A kollégiumok működtetését eleinte a kialakult menekültügyi helyzet (a menekült diákok tömege) tette szükségessé, majd amikor kiderült, hogy a határok rövid időn belül nem változnak meg, a fenntartók úgy gondolták, hogy a Magyarországon képzettséget szerzett diákok Romániába visszatérve a magyar kisebbség vezetői lehetnek.

Azonban a magyarországi diplomákat Romániában nem fogadták el,²²³ és az internátusok lakóit otthon a rendőrség többször zaklatta, ezért évről évre egyre kevesebben tértek haza az egyetemi diploma megszerzése után. 1922–1929 között a kollégiumokat 200 végzett diplomás hagyta el, közülük 102 Magyarországon, 53 ismeretlen helyen, 30 Romániában helyezkedett el.²²⁴ 1925 májusában Bethlen István, Klebelsberg Kuno, Pataky Tibor és mások részvételével értekezletet tartottak a határon túli fiatalok magyarországi tanulmányairól. A diákok végzés utáni hazatérése érdekében azt javasolták, hogy a szomszédos országokból érkezettek diplomája Magyarországon ne legyen érvényes.²²⁵ 1928–1929-re a NIT választmányában uralkodóvá vált az a nézet, hogy az erdélyi magyar értelmiségnek Romániában kell diplomát szereznie.²²⁶ Ehhez az ottani egyetemek – elsősorban a kolozsvári – magyar hallgatóinak anyagi támogatásával és az anyanyelvi szakképzési feltételek megteremtésével, illetve a diplomások magyarországi ösztöndíjainak biztosításával járultak hozzá. E célból hozták létre 1931-ben a budapesti internátus helyén²²⁷ a *Külföldiek Kollégiumát* (1935-től Külföldiek Otthona). Ez az intézmény a romániai egyetemeken végzetek számára nyújtott – mai kifejezéssel élve – posztgraduális képzési lehetőséget. Ennek keretében az anyaországi kapcsolatépítést, kutatást, az orvosi szakvizsgák elvégzését támogatták.

A NIT három hónapos, havi 80 pengős ösztöndíjat, szállást és megfelelő ajánlásokat adott. Ez utóbbi támogatást a kollégium igazgatója, Barabás Endre, majd a harmincas évek közepétől Mester Miklós szervezte az egyetemekkel, kutatóhelyekkel és a tudományos élet vezető személyiségeivel együttműködve.²²⁸ A kollégiumba évente belső tagként 12–13 fős turnusokban (ezt az alacsony számot azzal indokolták, hogy máskülönben a romániai politikai hírszerzés könnyen felfedezné az akciót) 30–40 fő kapott elhelyezést és ösztöndíjat. Indokolt esetben a három hónapos ösztöndíjakat a kollégium vezetése meghosszabbíthatta. A külső tagok évente átlagosan negyvenen nem a kollégiumban laktak, de felvételükre ugyanazon követelmények vonatkoztak, mint a beltágokéra. Ők is részesültek havi 20–80 pengő ösztöndíjban. A harmincas években jelentkező új, erdélyi magyar értelmiségi elit (amelynek tagjai már 1918 után fejezték be középiskolai tanulmányaikat és románul végezték el az egyetemet) jelentős része a kollégiumban élve alapozta meg magyarországi tudományos kapcsolatait. A kollégium tagjainak foglalkozás szerinti megoszlása

²²² Az ingatlanszerzésről: MOL K 26-1922-II-282, illetve Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1928. augusztus 28. MOL K 437-10-1928-10. A budapesti internátus 1922/23. évi számadása szerint a bevételek 72%-át a központi támogatás tette ki. Ez az arány jellemző volt a többi kollégium működésére is. A budapesti internátus 1922/23. évi számadását lásd: MOL K 437-1922-1923-10. A NIT gazdálkodásáról: A keleti segélyalap vagyoni helyzete, MOL KA P 1077-I. 347–381.

²²³ Romániában a magyarországi diplomákat honosítani kellett. Ez 5000 leibe került, s ezen kívül sikeres román nyelvű pótvizsgákat is kellett tenniük a hazatelepülő diplomásoknak. A magyar fél javasolta a romániai illetékeseknek az egyetemi és főiskolai tanulmányok kölcsönös beszámítását, de ez nem járt eredménnyel. MOL K 437-4-1924-1-365.

²²⁴ A Magyarországon tanuló erdélyi diákok zaklatásáról: Bukaresti magyar követség jelentése 1928. április 12. MOL K 64-30-1928-27.; Az internátusok lakóinak további sorsáról: MOL KA P 1077-I. 228.

²²⁵ Az értekezletről készült feljegyzés: K 437-4-1925-12-353.

²²⁶ A SZEFEH nevében Pásint Ödön 1923-ban javaslatot tett egy kolozsvári 20–30 fős internátus felállítására. Az intézmény fenntartását az import/export adók 0,5–1%-ának erre a célra történő elkülönítésével oldotta volna meg. MOL K 437-4-1924-1-30. 1927-ben György Lajos és Papp Antal javasolta egy kolozsvári kollégium felállítását. Lásd: Tudományos feladatok Erdélyben, Papp Antal Pataky Tiborhoz 1927. január 26. MOL K 437-6-1927-1-52.

²²⁷ A debreceni kollégiumot már 1925-ben megszüntették. Az ide jelentkező diákok olyan szegények voltak, hogy ha a NIT 10 támogatottja mellett még 8 főnek a Vallás és Közoktatási Minisztérium nem ad segélyt, akkor be kell zárni az intézményt. MOL K 437-4-1925-2-243.; Beszámoló az internátusokról. MOL K 437-10. f: 602–616. A másik két internátust 1927/28-ban „szüntették” meg. Valójában az internátusi szobákat albérletbe adták ki. A budapesti kollégiumból 1931-ben távozott az utolsó végzett „erdélyi” lakó. Jancsó Benedek levele Teleki Pálhoz, 1928. június 19. K 437-10-1928-2.

²²⁸ Jelentés a Külföldiek Otthonának 1932–1938. évi működéséről. MOL KA P 1077-XIII. 21–36.

azt mutatja, hogy az orvosok és a jogászok voltak a legtöbben, majd a harmincas évek végén megnőtt a műszaki végzettségűek aránya.²²⁹

A kollégium épületében egy vendégszállást is kialakítottak a néhány napra Budapestre érkező, ügyeiket intéző erdélyi értelmiségiek részére. Az átlagosnak tekinthető 1936–37. évben 37-en 601 napot töltöttek a vendégszobákban.²³⁰

Már az első tanévben kiderült, hogy az erdélyi tanárok évközbeli elfoglaltságuk miatt nem tudják kihasználni a Külföldiek Kollégiuma nyújtotta lehetőségeket. Ezért az erdélyi magyar tanárok és tanítók részére évente nyári 8 hetes *tanfolyamokat* szerveztek 1932-től 1940-ig. A három erdélyi egyházi főhatóság és György Lajos, a NIT kolozsvári megbízottja döntése alapján 14 rendes és 4 bejáró hallgatót vettek fel az első évben. A tanfolyam során a résztvevők előadásokat hallgattak a magyar oktatási rendszerről, pedagógiai és történeti kérdésekről. Különböző pedagógiai módszertani kurzusokon és bemutató tanításokon vettek részt. Magyarország nevezetességeit vidéki kirándulásokon ismerhették meg.²³¹

A második bécsi döntés után a Külföldiek Otthonának a posztgraduális képzést támogató programja megszűnt. Egyrészt azért, mert az érintettek Dél-Erdélyből nem tudtak átjönni Magyarországra, másrészt az Észak-Erdélyből Budapestre érkező egyetemi hallgatókat kellett a kollégiumban elhelyezni. Az „új” diákkotthonban olyan erdélyi diákok kaphattak elhelyezést, akik megfelelő szak- vagy felsőoktatási intézmény hiányában Kolozsvárt nem tudták tanulmányaikat elvégezni. Ebből adódóan a lakók többsége műegyetemista, illetve valamelyik művészeti főiskola hallgatója volt. A felvételiknél a tanulmányi eredményt és a szociális rászorultságot vették figyelembe. Az intézmény 1941 szeptemberében a *Székely Diákkotthon* nevet vette fel. Ebben az évben 60-an, 1942/43-ban 64-en laktak a kollégiumban. Közülük 46-an Észak-Erdélyből, 19-en pedig Dél-Erdélyből érkeztek.²³²

A NIT választmánya – magyarországi internátusainak megszüntetése után – különös gondot fordított az egyetemisták romániai képzésének támogatására. Erdélyben az impériumváltás óta több kísérlet ellenére sem sikerült önálló magyar felsőoktatási intézményt létrehozni.²³³ A NIT támogatásával az 1928/29-es tanévtől György Lajos – az erdélyi katolikus, református és unitárius egyház közös tanulmányi igazgatója, aki a kolozsvári egyházi kollégiumok lakóinak tanulmányi felügyeletét ellátta – külön úgynevezett kiegészítő szemináriumokat szervezett a magyar egyetemisták részére. Ezek hivatalos irányítójaként a *Kolozsvári Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő Bizottságát* nevezték meg. A bizottság az egyházak és az Országos Magyar Párt képviselőiből jött létre, s 1929. október 4-én ült össze először a diáksegélyező akciók megbeszélésére. Ennek hátterében az állhatott, hogy a magyarországi „illetékes tényezők” elvárták a kolozsvári diáksegélyezés egységesítését.²³⁴ György Lajos javaslatára az alkalmi bizottság 1930.

²²⁹ Albrecht Dezső, Biró Sándor, Domokos Pál Péter, Haáz Sándor, Fogarassi József, Mikó Imre, Nagy Géza, Nagy Lajos, Pataki József, Szabó T. Attila, Székely Zoltán, Szervátiusz Jenő, Tompa Miklós, Vámszer Géza, Vita Sándor a legismertebb ösztöndíjasok. A Külföldiek Otthonának 1932. évtől 1938. év június végéig tagjai. MOL KA P 1077-XIII. 21–41.; Az ösztöndíjasok összetételéről: [A] Külföldiek Otthonának 1932/33–1936/37 között bentlakó és külső segélyezettjeiről készült kimutatás. MOL KA P 1077-XI-14.

²³⁰ A Külföldiek Otthonának fontosabb eseményei az 1936/37. tanévben. MOL KA P 1077-XI. 11–13.

²³¹ A képzés céljairól: Erdélyi magyar továbbképzés. MOL KA P 1077-V. 338–345. Az 1932–33-as év előadásai: a magyar oktatási rendszerről Kornis Gyula, a magyar pedagógia eredményeiről Imre Sándor, a magyar történetírásról Asztalos Miklós, az európai nemzetiségi kérdésről Nagy Iván, az erdélyi kisebbségi élet gyakorlati problémáiról Grandpierre Emil, Erdély és Magyarország szellemi kapcsolatairól György Lajos, a Népszövetség tárgyalta magyar panaszokról Tamás András, a székelység történelmi fejlődéséről Szeremley Ákos, a székelység településéről és származásáról Szilády Zoltán. MOL KA P 1077-IV. 4–16.

²³² A Székely Diákkotthon/Külföldiek Otthona 1941. évi működéséről. MOL KA 1077-XXI. 28–56.; 1942-ről uo. XXIV. 33–54.; 1943-ról uo. XXVI. 15–18.

²³³ 1920 őszén a kolozsvári Református Teológia mellett Tanárképző Intézetet szerveztek. Oktatói a volt kolozsvári magyar egyetem tanárai és jó nevű középiskolai tanárok voltak. Az intézmény működését 1921 októberében a román hatóságok felfüggesztették. Ugyanakkor a katolikus egyház is próbálkozott egy felsőfokú tanintézet létrehozásával. A kolozsvári Marianum keretében Polgári Iskolai Tanítóképző Főiskolát indítottak, de a hatóságok 1923-ban nem ismerték el az intézmény nyilvánossági jogát. A téma újabb feldolgozása: Antal Árpád: *György Lajos életműve*, EME, Kolozsvár, 1992, 10–12. (Erdélyi Tudományos Füzetek 210.)

²³⁴ „Illetékes tényező”-n a magyarországi felelősöket, az erdélyi ügyekben illetékes személyeket értette a korabeli

január 14-i értekezletén bejelentette megalakulását, elkészítette szervezeti szabályzatát és tagságát 18 főre egészítette ki. A bizottság 1930-ban 10 értekezletet tartott. Ezek a magyar egyetemi hallgatók szociális és tanulmányi helyzetével és a meginduló önszerveződésekkel foglalkoztak.

Az 1930. július 4-i értekezlet jegyzőkönyve részletes tájékoztatást adott az előző tanév képzési programjáról. A magyar egyetemisták részére az egyházi kollégiumokban heti rendszerességgel 17 kurzust szerveztek. Francia, német, román, latin, görög nyelvórák mellett a magyar nyelvészetet Csűry Bálint, a Mohács utáni magyar történelmet és külön Erdély történetét Bíró Vencel, Erdély művelődéstörténetét Kelemen Lajos, a világtörténetet Bitay Árpád, a kisebbségi jogot Balogh Arthur, a földrajzot Xantus János, az ásvány- és közettant Balogh Ernő, a kémiát Ruzitska Béla, a matematikát Gergely Jenő, a fizikát Széll Kálmán tanította. Gyallay Domokos rendkívül kedvelt népkulturális szemináriumot vezetett az erdélyi magyarság nemzeti és kulturális feladatairól. Lényegében a szociográfia alapjait ismertette. A főiskolai sportot Somody István szervezte a Kolozsvári Atlétikai Club és a Kolozsvári Korcsolyázó Egyletben. A szintén a kollégiumokban szerveződő cserkészmozgalmat Puskás Lajos vezette. A felsorolt előadók szakmai rangja garantálta a szemináriumok magas színvonalát. Ez a képzési rendszer a Katolikus Líceum jól felszerelt könyvtárával (igazgatója György Lajos volt) kiegészülve 1940-ig mintegy alternatív egyetemként működött.²³⁵ A harmincas évek Kolozsvárról induló ifjúsági mozgalmainak (*Erdélyi Fiatalok*, *Hitel*) meghatározó egyéniségei részt vettek a szemináriumok munkájában, és szakmai felkészülésükhöz sokkal hozzájárultak ezek a kurzusok. (Pl. Kéki Béla és Venczel József, a *Hitel* szerkesztői egy ideig a líceumi könyvtárban György Lajos beosztottai voltak.)

1930-ban a katolikus Báthory–Apor szemináriumban 121, a Református Kollégium Internátusában 55 és az Unitárius Kollégiumban 43 diák lakott. A 219 egyetemista közül 95 fő (az akkori kolozsvári magyar egyetemi hallgatók majdnem fele) részesült egyházi ösztöndíjban vagy segélyben. 35-en az Országos Magyar Párttól kaptak támogatást, 18-an az Ellenzék Diákmenzáról, 2-en az egyetemről, 3-an egyéb helyről (bankoktól) kaptak ösztöndíjat. Így a kollégiumban lakó kolozsvári magyar egyetemisták 61%-a részesült valamilyen társadalmi szervezettől anyagi támogatásban.²³⁶

Barabás Endrén keresztül a NIT-hez kapcsolódott Magyarországon a Gyámszülő- és Gondviselő Társaságok létrehozása. Az önként szerveződő társulások célja egy-egy tehetséges fiatal elemi, közép- és főiskolai tanulmányainak (Gyámszülő Társaság) vagy továbbképzésének, külföldi tanulmányútjának (Gondviselő Társaság) anyagi támogatása rendszeres adakozás révén. Az első Gondviselő Társaságot 1925-ben szervezték meg Bakk Elek támogatására, aki az összeadott 3000 pengőből két éven át Franciaországban medikusként képezte magát tovább. (Ezután Bukarestben jó nevű orvosként, a magyar kultúra támogatójaként tevékenykedett.) 1942 júliusáig 35 hasonló jellegű társaság szerveződött. Összesen több mint 13 000 pengő gyűlt össze ilyen módon. A NIT – mint társult adakozó – 11 társaságban szerepelt, és 11 700 pengő támogatást adott. Ezek a csatornákon keresztül támogatta a Miniszterelnökség II. osztálya több tehetséges erdélyi fiatal külföldi továbbtanulását. Így kapott segítséget Mikó Imre (a kisebbségi jogvédelem szakértője), I. Tóth Zoltán (a román–magyar kapcsolatok későbbi kiváló kutatója) és Székely Zoltán (régész, később a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója), akik Franciaországban tanultak a kolozsvári egyetem elvégzése után.

A tanulmányaikat befejező támogatottak ígéretet tettek arra, hogy az ellenszolgáltatás nélkül

romániai magyar közélet. Az Ellenzék Diákmenza és az egyházi menzák konfliktusában Budapesten úgy döntöttek, hogy a kétoldalú diáksegélyezést egységesíteni kell, és további támogatást csak ennek megtörténte után adnak. Pataky Tibor levele Papp Antalhoz 1928. február 16. MOL K 437-10.

²³⁵ György Lajos a NIT erdélyi megbízottja volt. Jelentés a Külföldiek Otthonának 1940. évi működéséről. MOL KA P 1077-XVIII. 173. A tanároknak a NIT révén fizetést is folyósítottak. Grandpierre Emil javaslata az 1929/30. tanévre személyi kiadásokra 554 000 lej (tanáronként kb. havi 3000 lej), dologi kiadásokra 210 000 lej volt (könyvtári berendezések és gyarapítás, taneszközök, kirándulások). MOL K 437-1929-9-vegyes. A szemináriumokról részletes leírást ad: A Kolozsvári Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő bizottságának 1930. július 4-i, X. tanévzáró értekezletének jegyzőkönyve. MOL KA P 1077-I. 296–336. A szemináriumok történetével foglalkozik Benkó Samu: Szabó T. Attila műhelyei. In: Erdélyi Csillagok. Budapest, 1990. 154–175.; Antal, i. m. 19–21.

²³⁶ Tanévzáró értekezlet jegyzőkönyve. MOL KA P 1077-I. 296–336.

kapott adományt, ha megfelelő egzisztenciával rendelkeznek, más fiatal tehetségeknek ugyanilyen módon továbbadják. Barabás, a társaságok lelkes szervezője a támogatottak kiválasztásában a szociális helyzetet és a kiemelkedő képességeket vette figyelembe. Az oktatási támogatáson kívül a tanítók gyermekei számára szerveztek segélyakciókat. A második bécsi döntés után is támogatták a bukaresti szegény sorsú magyar iskolásokat. Barabás a kezdeményezésével az erdélyi fiatal értelmiség támogatása mellett a társadalmi mobilitás egyik csatornáját szerette volna létrehozni.²³⁷

3.11.3. Az anyagi támogatás keretei

A dolgozatban már többször utaltunk a NIT közvetítő szerepére az erdélyi magyar intézmények Magyarországról történő támogatásában. Az erdélyi értelmiségi szájhagyomány szerint a kormányzati segélyeken túl a magyar tulajdonban maradt romániai gazdasági vállalkozások (elsősorban bányák), szabadkőműves csoportok, nemzetközi egyházi szervezetek segítették a kisebbségi intézményrendszer fenntartását.²³⁸ Az eddig feltárt dokumentumok alapján a következőkben csak az elsőként említett forráscsoportról adhatunk – 1931-ig – áttekintést.²³⁹

A politikai ügyek támogatása az első években nem tartozott a NIT-hez. Ezt Pataky Tibor, a Miniszterelnökség II. osztályának vezetője személyesen irányította a magyarországi bankok romániai fiókjain keresztül, illetve a bukaresti magyar követség és más közvetítők segítségével.²⁴⁰ A húszas évek második felében azonban már ezeket az összegeket is a NIT költség-előirányzatában számolták el.

A NIT – a TESZ költségvetése segítségével – az erdélyi történelmi egyházakat, az általuk fenntartott iskolákat, a gazdasági és hitelszövetkezeteket, a különböző kulturális, tudományos és gazdasági egyesületeket, a földműves-szövetségeket és az állástalan magyar tisztviselőket támogatta. A juttatásokat koordináló előbbi két intézmény mellett fontos szerep jutott az egyházak kapcsolatainak is, de ezek iratanyaga témánk szempontjából még feltáratlan. Mindezeket túl sok ügyben – az előbb említett szervezeteket megkerülve – közvetlenül a miniszterelnökhöz fordultak, vagy a kisebbségi vezetők a még 1918 előtt kialakított személyes kapcsolataikat használták fel. Az együttműködést hatékonyan elősegítették az államigazgatásban dolgozó volt erdélyi tisztviselők is. Ebből adódóan a szerteágazó kapcsolatokon keresztül folyó támogatások arányait nehéz felmérni. Gyakran maradványpénzeket, tartalékalapokat használtak fel támogatási célokra, és ezek feltárását tovább nehezíti, hogy a segélyezés szereplői mindig törekedtek a teljes diszkrécióra.

4. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának anyagi támogatása és felhasználása

4.1. Az átmenet éve 1919–1921

A megszállt kelet-magyarországi területeken 1918-ban a tisztviselői fizetéseket tovább folyósították, egyes helyeken (pl. Udvarhely vármegyében)²⁴¹ a megszállás közeledtével hónapokra elő-

²³⁷ Az Isteni gondviselés szolgálatában működő alkalmi és Gyámszülő- és más Társaságok tájékoztató beszámolója az 1925–1942. évekről. MOL KA P 1077-XXVI. valamint Gyámszülő- és Gondviselő Társaságok tájékoztatója. MOL KA P 1077-XXII. 459.

²³⁸ Erről az intézményrendszerről átfogó képet ad az *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Szerk. Fritz József és Sulyok István, Kolozsvár 1930.

²³⁹ Mint már említettük, a TESZK 1932–1934 között jelentős mértékben átalakult. A központon keresztül folyó költségvetési támogatásokról a MOL-ban csak 1931-ig található iratanyag. Ettől kezdve a Miniszterelnökség II. osztálya és a különböző magyarországi felekezeti központok bonyolították le a határon túli segélyezés ügyeit. Az utóbbi forráscsoport feltárása folyamatban van.

²⁴⁰ Az Országos Magyar Pártnak nyújtott, később tárgyalandó rendszeres támogatáson túl elsősorban a választások időszakában volt szükség pótlólagos összegek kiutalására. Lásd pl. az 1928-ra vonatkozó költségvetéseket.

²⁴¹ Paál Árpád naplója, HRM PÁK Ms 7651/330.

re utalták. 1919-ben a szegedi kormány több-kevesebb sikerrel megpróbálta tovább folyósítani a járandóságokat.²⁴² Az 1919 szeptember 30-i minisztertanácsi ülés 5 millió koronát ítelt meg az erdélyi minisztériumnak átalányösszegként. Ennek egy részét – kb. 2 millió koronát – a demarkációs vonalon túli magyar intézményeknek juttattak el.²⁴³ A december 15-i minisztertanács újabb 7 millió koronát utalt ki a Békeelőkészítő Iroda B csoportja és a keleti országrész számára.²⁴⁴ Az 1920–21-es költségvetésben – éppúgy, mint ahogy a későbbiekben sem – nem szerepelt külön tételként a határon túli magyarok támogatása. Az elcsatolt területeknek az első évben az Országos Menekültügyi Hivatalon keresztül juttattak jelentősebb összegeket.²⁴⁵ Az 1920–21. évi állami költségvetésnek a Miniszterelnökségre vonatkozó fejezetében 6 millió koronát különítettek el a menekültek és hontalanok gondozására. Ezen túl a rendkívüli kiadások között az OMH részére 16 millió koronát biztosítottak. Ugyanakkor a Belügyminisztérium költségvetésében a menekült volt vármegyei alkalmazottak segélyezésére 2 millió koronát szavaztak meg. Az intézmény költségvetésében komoly tételt jelentett az informatív szolgálat és a sajtóosztály működtetése (erre 2,5 millió koronát költöttek – míg a Miniszterelnökség dologi kiadásaira 2,7 millió korona jutott). Ugyanígy jelentős volt a külügyi kiadványokra (1,7 millió K) és a külföldi hírszolgálatra fordított összeg (2 millió K). A Miniszterelnökség, Sebess Dénes, Papp Antal és Bethlen István töredékes levelezéséből arra lehet következtetni, hogy az erdélyi támogatások bújtatására akkor ezeket a költségvetési fejezeteket használták fel.

Sebess a kormánytól kapott 600 000 korona támogatáson kívül²⁴⁶ 1920 tavaszától megpróbált különböző támogatási lehetőségeket felkutatni. Ilyen volt az a sikertelen törekvés, hogy az 1918 előtti országos alapokból továbbra is folyósítsák a Bocskay Szövetségen keresztül a megszállt erdélyi területekre eső arányos részt. Kérését azzal indokolta, hogy az alapok létrehozásához az elcsatolt vármegyék is hozzájárultak.²⁴⁷ A Székely Hadosztály számára 1919 nyarán Kolozsvárra kijuttatott 19,5 millió koronányi pénzmaradékának elszámoltatását a Pénzügy- és a Honvédelmi Minisztériumokkal szemben a Miniszterelnökség segítségével sikerült elintézni.²⁴⁸ Az 1916-os román betörés idején elrendelt kiürítés során a Székelyföldről kivont állatállomány eladásából befolyt 20 millió koronát a Minisztertanács erdélyi célokra utalta ki (a Pénzügyminisztériumban az összegből csak 7 milliót találtak).²⁴⁹ Ezeket a pénzeket más összegekkel együtt Erdélyi Alap elnevezéssel kezelték. A több tíz millió koronás változó nagyságú alapot a Romániához került területeken maradt állami koronakészletek lebélyegzésével és egy Bécsben maradt magyar állami árualap 19 millió koronás összegével gyarapították. Ezek az összegek elsősorban az erdélyi magyar egyházakhoz kerültek az iskoláik fenntartása és az újak alapítása érdekében – minthogy az állami iskolákat a román állam román tannyelvűvé tette – s ezeket pótolni kellett.²⁵⁰

²⁴² Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről. MOL K 64-1-1918–1920 vegyes (1919–7.)

²⁴³ MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.

²⁴⁴ MOL K 27 Mt. jkv. 1919. december 15.

²⁴⁵ Az Országos Menekültügyi Hivatal póthiteleiről: MOL K 26-1240-1920-XLIII/C valamint MOL K 27 Mt. jkv. 1921. március 16.

²⁴⁶ Az 1920/21. évi állami költségvetésből a Miniszterelnökség utalta ki az összeget a Bocskay Szövetség részére. MOL K 26-XXXIX-9732.

²⁴⁷ Sebess Dénes levele a Miniszterelnökhöz, 1920. augusztus 25. MOL K 26-1262-1921-XXXIX-3290.

²⁴⁸ A Székely Hadosztálynak még 1919 tavaszán lóvásárlásra kiutalt összeg maradékát a kolozsvári központ segélyezésre és oktatási célokra használta fel. Az ezzel megbízottakat a Pénzügy-, illetve a Honvédelmi Minisztérium szerette volna elszámoltatni, de a Bocskay Szövetség magának igényelte az összegnek az ellenőrzését. MOL K 26-1920-XXX.

²⁴⁹ Mt. jkv. 1921. március 22. MOL K 27. Az összeget kártérítésre és a terület gazdasági támogatásra fordították. MOL K 437-1921-10-249.

²⁵⁰ Az alapot Udvarhelyi Dezső, a NIT munkatársa kezelte. 1922-ig 12,6 millió K, 270 ezer osztrák K, 2400 dollár, valamint román felüljegyzésű bankjegyek és el nem adott áruk 29,41 millió K és 437 000 lej értékben kerültek az alaphoz. Az összeget Budapesten a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kezelte, Romániában – az előbbi pénzintézethez tartozó – Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank intézte az alap ügyeit. Később részben ebből az alaphoz vásárolták fel a kolozsvári pénzintézet részvényeinek meghatározó részét. Feljegyzés az Erdélyi Alapba tartozó áruk eladásáról. MOL K 437-1921-2-181.

A budapesti pénzkezelésre különböző alapokat hoztak létre. A Tanügyi Alap kizárólag a NIT magyarországi tevékenységét (kollégiumok fenntartása, diáksegélyezés) támogatta. A Jótékony-sági Alap az első évektől (1920–1923) eltekintve szintén a hazai akciókat finanszírozta. 1920 októberétől 1921 decemberéig a Bocskay Kultúr Alap működött az erdélyi támogatások pénzügyi bázisaként. 1921 márciusában a Pénzintézeti Központ 30 millió koronát helyezett el az alapnak a Földhitel Intézetben vezetett folyószámláján. (Az intézet jogi osztályát Sebess Dénes irányította.) 1922 januárjától pénzkezelésre az Amerikai Alapot hozták létre. A tételes, nevesített pénzügyi kiutalásokat – a TESzK és a NIT által meghatározott arányokat figyelembe véve – 1931-ig többek között ezen a számlán keresztül bonyolították le. 1921-ig a budapesti kormányzat és a Bocskay Szövetség abban bízott, hogy a román állam az 1919. decemberi párizsi Kisebbségvédelmi Szerződést betartva folyósítani fogja az egyházak államsegélyét és a felekezeti oktatáshoz szükséges költségeket.²⁵¹ Mivel azonban a bukaresti állami támogatás elmaradt, ezt az intézményrendszer fenntartása érdekében Magyarországról kellett pótolni. Ezért 1921. január 27-én a Miniszterelnökségen értekezletet tartottak az elcsatolt területek egyházainak segélyezéséről. A résztvevők megegyeztek abban, hogy nem egyszeri, hanem folyamatos segítségnyújtásra van szükség. Egy-egy településen 30 fő alatt nem érdemes magyar iskolát szervezni, vagy ha működik ott magyar nyelvű állami iskola, azt kell igénybe venni. A segítségk továbbításához diszkrét és megbízható szervezetekre van szükség. Példaként a Julián Egyesületet és a Bocskay Szövetséget említették meg. A határon túlra került területeken célszerűnek látták az egyházakra támaszkodva szervezni a magyar társadalmat, ügyelve a felekezeti konfliktusok elkerülésére. Éppen ezért a Romániához tartozó területek 1910-es népességi és felekezeti adataiból kiindulva határozták meg az egyházak százalékos részesedését a magyarországi támogatásokból. Az erre a célra fordítandó összeg megállapításakor az 1914/15-ben kifizetett magyar állami segélyek Erdélyre eső részét vették alapul.²⁵²

4.2. A támogatások megoszlása területenként és évenként

A magyar állami költségvetésből 1921/22. pénzügyi évtől készítettek költség-előirányzatokat Papp Antal koordinálásával. Románia felé a NIT és a kolozsvári központ tett javaslatot, Csehszlovákia vonatkozásában a Rákóczi Szövetség, Perényi Zsigmond és a magyar pártvezetők,²⁵³ a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság vonatkozásában a Szent Gellért Társaság tárgyalta a TESzK vezetőjével. Aki pedig előbb a Miniszterelnökség III. illetve 1923-tól III. osztályának vezetőjével (Petri Pál, Pataky Tibor), majd a Pénzügyminisztériummal egyeztetett. 1923–1924-től kialakult egy mechanizmus, melynek alapján lényegében az előző évi tételeket vizsgálták felül; bizonyos támogatások elmaradtak, mások új tételként jelentek meg. A különböző helyi igényeket és az oktatásügyben alkalmazott normatív támogatás alapján készült tervezeteket a tagegyesületek véleményezték. A végleges költségvetést a Miniszterelnök hagyta jóvá. Így a kormányzat magyarországi társadalmi szervezeteken keresztül juttatta el támogatását a határon túli magyar intézményekhez.

²⁵¹ Keleti segélyek külön irányítás alapján. Keleti Akció MOL P 1077–II. 385–424. Ezt arra alapozták, hogy az erdélyi román vezetők 1920 tavaszáig a nemzetiségi oktatás ügyét az egyházakra bízva a Monarchia-beli mintákat akarták követni. Az önálló erdélyi román politikálásnak az államigazgatásból történő kiszorításával ez is lekerült a napirendről, és megkezdődött a magyar oktatásügy ellehetetlenítése. Erről bővebben: Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989, 410–412.

²⁵² Előterjesztés a Miniszterelnöknek az elvesztett területek egyházainak segélyezéséről. MOL K 26-1240-1921. A kifizetési arányokról: Keleti Akció MOL P 1077–II. 385–386.

²⁵³ Itt az előbbieken 1919–1922 közti felföldi támogatásokat nem ismertettem, mert azt részletesen elvégezte Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 75–78.

*A TESzK irányítása alá tartozó, a határon túli magyarság támogatásával foglalkozó szervezetek
állami költség-előirányzata 1921–1930 között
(ezer egységben megadva)²⁵⁴*

<i>Szervezet neve²⁵⁵</i>		<i>1921– 1922</i>	<i>1922– 1923</i>	<i>1923– 1924</i>	<i>1924– 1925</i>	<i>1925– 1926</i>	<i>1926– 1927</i>	<i>1927– 1928</i>	<i>1928– 1929</i>	<i>1929– 1930</i>
<i>I. Központ</i>	K ^a	25 950 ^b	18 000	32 000	–	–	–	–	–	–
	P	–	–	–	–	–	40	48	72	72
<i>II. Észak</i>	K	62 555 ^c	14 000	25 000	–	–	–	–	–	–
	P	–	–	–	–	–	28	28	42	48
	CK	–	5 214	4 800	–	–	5 040	5 040	5 628	6 315
<i>III. Kelet</i>	K	122 000 ^d	10 000	40 000	–	–	–	–	–	–
	P	–	–	–	–	–	75	110	1,690 ^e	120
	L	–	18 000	18 000	–	–	20 559	21 500	23 353	69 535
<i>IV. Dél</i>	K	20 678	12 000	28 000	–	–	–	–	–	–
	P	–	–	–	–	–	44	54	76	76
	L	–	1 320	900	–	–	985	900	1,200	1,520
	D	–	2 180	1 640	–	–	1 375	1 700	1 640	2 307

²⁵⁴ A táblázatban közölt adatok forrása: 1. A Társadalmi Szervezetek 1921/22. évi összefoglaló számadása. MOL K 437 11–10(2) f. 1366.; 2–3. A Társadalmi Szervezetek Központjának 1922–23. évre, illetve az 1923–24. évre engedélyezett összegek MOL K 437 11–10(8); 4. Az 1924. június 6-án tartott értekezlet megállapításai. MOL K 437 11–10(2) f. 1462–1466.; 5–6. Előterjesztés a Társadalmi Szervezetek 1925/26. évi költségelőirányzatáról. MOL K 437 10–1922–1930.; 7–8. Előterjesztés a Társadalmi Szervezetek költségvetési előirányzatáról. MOL K 437 10–1927. f. 680–685.; 9. Társadalmi Szervezetek összehasonlító költségelőirányzata az 1929–30. évre. MOL K 437 9–1929. vegyes f. 408–415.

²⁵⁵ A táblázatról: A TESzK-nek folyósított költségvetési támogatás 5 intézmény között oszlott meg. A Szervezetek Központja címen a Papp Antal vezette Teleki-iroda költségeit számolták el. Ebből fedezték a központi adminisztráció személyi és dologi szükségleteit, a központi könyvtár (kb. 1000 kötet) fönntartását és gyarapítását, a külföldi tájékoztatás egy részét, az ehhez szükséges utazások kiadásait és egyes kiadványok nyomdaköltségét. A központ a táblázatban feltüntetett összegeken túl ún. idegen kiadásként is közvetített alkalmilag kormányzati segélyeket a társadalmi szervezeteknek. Pl. 1925/26-ban 280 000 000 K „saját” költség mellett, a közvetlenül nem az irányítása alá tartozó intézményeknek 278 000 000 K-t fizettek ki. (Ezen belül a Szociográfiai Intézet 135 millió, a Külügyi Társaság 42,25 millió, a Magyar Nemzeti Szövetség 24 millió koronához jutott, a többi szakértői illetményekre, útiköltségekre utalták ki.) MOL K 437-1925/26-10. Amerikai Segélyalap f. 686. Észak a Felvidéket és Kárpátját, azaz a Csehszlovákiához került területeket jelentette. Itt 1922-ig a Thököly és a Rákóczy (sic!) Szövetség tevékenykedett, de később egyedül az utóbbi kezelte az ide tartozó segélyeket. Kelet címen a NIT kapott támogatást. Területe nem terjedt ki a Romániához csatolt területek egészére. A Marostól délre eső bánági régió a Délvidéket támogató Szent Gellért Társasághoz tartozott. De a húszas évek második felében már találkozhatunk a NIT részletes költségvetésében e területre került segélyekkel is. A táblázatban szereplő összegekben a NIT magyarországi tevékenységének költségei is szerepelnek. A Dél támogatásait a Szent Gellért Társaság közvetítette a Bánág és Bácska területén. Rajta keresztül jutott segítséghez a Julián Társaság is, amely elsősorban Horvátországban tartott fenn magyar intézményeket. Védelem alatt a Magyar Figyelő Alapnak az egyesületek titkosságát biztosító tevékenységét finanszírozták.

^a K: korona; P: pengő; CK: csehszlovák korona; L: lei; D: dinár. Az átszámításokat 1921–1924 között az évi közép-árfolyamok alapján, 1924–1930 között a költség-előirányzatokban használt árfolyamokon végeztük.

^b Az összegben az egyesületek központi tartaléka (10 950 000 K) is szerepel.

^c Az összeg a Thököly Szövetség (14 100 600 K) és a Rákóczy Szövetség (48 454 630 K) támogatását együtt tartalmazza. A következő években csak az utóbbi szervezet kapott költségvetési támogatást a TESzK-on keresztül felvidéki segélyezésre.

^d Ez az összeg az Erdélyi Alap részvényvásárlásra kiadott 19 500 000 K-ját is tartalmazza.

^e A Királyhágón inneni résznek 190 000 P-t, a történeti Erdélynek 1 500 000 P-t irányoztak elő. Más években csak a NIT részletes (erdélyi) költségvetésében szerepelnek külön az előbbi területek segélyei.

Szervezet neve ²⁵⁵		1921–1922	1922–1923	1923–1924	1924–1925	1925–1926	1926–1927	1927–1928	1928–1929	1929–1930
V. Védelem	K	8 500	6 000	25 000	–	–	–	–	–	–
	P	–	–	–	–	–	12	18	20	20
	CK	–	1200	1200	–	–	960	732	732	732
	L	–	–	–	–	–	456	300	300	300
	D	–	156	156	–	–	225	300	360	360
VI. Összesen I–V.	K	239 684	838 149	6 871 984	25 146 240	22 137 000	–	–	–	–
I–IV. területek %-ban	I.	10,8 ^f 6,2	2,14	0,46			1,8	2,0	1,7	1,3
	II.	26,0	44,55	43,67			39,8	38,4	24,7	21,6
	III.	50,0 ^g 42,5	31,25	37,2			38,6	40,2	61,8	65,9
	IV.	8,6	10,00	6,8			9,9	11,2	6,9	7,2
	V.	3,5	12,03	11,7			9,7	7,9	4,8	3,7
TESzK ktsv. az állami ktsv-hez %-ban		0,443 ^h	0,317	0,794	0,216	0,161	0,194	0,178	0,301	0,367

Az egyes szervezetek támogatásának egymáshoz való arányát megnézve kiderül, hogy a központ rendszeres, a többi tételhez viszonyítva szerény költségvetéssel működött. 1921–1922-ben az előző évből maradt alapok növelték meg ennek a mértékét az összköltségvetésen belül. 1923–1924-ben pedig a külföldre irányuló propaganda csökkenésével és más szervezeteknél a korona/valuta árfolyam esésével, rosszabbodásával magyarázható a szerény részesedés. Sokkal érdekesebb összehasonlítani a felvidéki és az erdélyi segélyek arányát. Az 1930. évi népszámlálások hivatalos adatai szerint a Kárpát-medence kisebbségben élő magyarságának 26,5%-a élt Szlovákiában és Kárpátalján, 55,9%-a Erdélyben (értve ezen a Romániához csatolt területeket) és 17,5% Jugoszláviában. Így igazán furcsa, hogy míg 1921/22-ben 26% / 50% a Csehszlovákiába és a Romániába szánt támogatás aránya, addig a következő évben már 44,9% / 31,2%, majd 43,6% / 37,2%. Még nagyobb a kontraszt, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Felvidéken ebből az összegből nem támogatták az iskolákat, míg Erdélyben a segélyek több mint 2/3-át ilyen célokra fordították. Papp Antal 1926-ban készült összefoglalójában éppen ezért javasolta az északi részek gazdálkodásának megváltoztatását. Kimutatása szerint a keleti részen a támogatások 90%-a kulturális célokra lett felhasználva, és csak 10% jutott politikai célokra és propagandára. Ugyanez az arány délen 40%/60%, míg északon szinte teljes egészében a politikai és a személyes kiadások emésztették fel a támogatást.²⁵⁶ Az aránytalanságot az magyarázza, hogy a felvidéki célokra kiutalt összegek döntő részét a pártalkalmazottak fizetésére, illetve a szepességi német és a ruszin regionális mozgalmak támogatására használták fel.²⁵⁷ (A Rákóczi Szövetség kapcsán már volt szó arról, hogy a húszas évek közepéig a magyarországi szakértők úgy gondolták, hogy lehetséges a szlovák nemzeti mozgalmakat a Csehszlovák állam szétszakítása érdekében befolyásolni.) Feltehetően a politikai viszonyok változása következtében, illetve Papp Antal javaslatára 1926/27-ben már majdnem

^f A központi tartalékkal (és anélkül).

^g Az Erdélyi Alap részvényvásárlásra szánt összegével együtt (és anélkül).

^h A központi tartalékkal és a részvényvásárlásra fordított összeggel együtt.

²⁵⁶ Papp Antal emlékirata az 1921–1926 közötti munkáról. MOL K 437-10. f. 684-687.

²⁵⁷ A csehszlovákiai támogatások részletesebb feldolgozása Angyal Béla: Érdekvédelem... i. m. 106–112.

azonos a Felvidékre és az Erdélybe irányuló támogatás aránya. 1928/29-ben pedig a népességi arányánál is nagyobb összegben részesült a Romániához csatolt terület.

Az egyes intézmények támogatási területeit jól illusztrálják az 1923/24. évi részletesebb költség-előirányzatok:²⁵⁸

<i>1. Szervezetek Központja</i>	
Központ személyi és dologi kiadásai	2 M K
Magyar Nemzeti Szövetség általánya	6 M K
Külügyi Társaság általánya	4 M K
Bécsi információs iroda	0,5 M K
Külföldi propagandára és nyomdaköltségekre	18,36 M K

<i>2. Rákóczi Szövetség</i>		
Budapesti központ	4 M K	
Keleti és nyugati központok együtt		2,9 M Ck
Rutén ügyek (politikai és iskolai)	2 M K	1,32 M Ck
Tót párt	0,6 M K	
Felvidéki sajtó	3,6 M K	0,018 M Ck
Kulturális ügyek és	1,8 M K	0,45 M Ck
Hírszolgálat, futárköltések	1 M K	
Tisztviselői segélyek	1 M K	0,02 M Ck
Társadalmi szervezetek	1 M K	

<i>3. Szent Gellért Társaság</i>			
A budapesti központ kiadása	11,6 M K	<i>Dinár (D)</i>	<i>Lei (L)</i>
Propaganda kiadások (kirendeltség, futárszolgálat)	4,3 M K	0,05 M D	0,04 M L
Sajtószolgálat		0,2 M D	0,15 M L
Délvidéki színészet		0,1 M D	0,07 M L
Egyházi segélyezések		0,5 M D	0,225 M L
Julián Egyesület szükséglete		3,5 M D	
Egyéb társadalmi alakulatok		0,165 M D	0,04 M L
Egyetemi ifjak támogatása	7,3 M K		
Iskolai támogatások		0,35 M D	0,250 M L
Középiskolai internátusok	1,8 M K		
Fiumei iskolák		0,275 M D	
Tanítóképzős növendékek támogatására	0,5 M K		

²⁵⁸ MOL K 437 10. f. 447., f. 1327–1328, f. 1331.

4. Népies Irodalmi Társaság		
Budapesti központ	12 M K	
3 egyetemi internátus	28 M K	
Kolozsvári központ költségei	0,5 M K	
4 felekezet elemi, polgári és középiskoláinak támogatása		13,68 M L
Egyházak segélyezése		2,1 M L
Kulturális kiadások (sajtó, színészet, karitatív, missziók, építkezési segélyek)		0,99 M L
Tisztviselői segélyek		0,19 M L
Gazdasági célokra		0,54 M L

Ezekből az egyetlen évre vonatkozó részletesebb kimutatásokból is kiderül, hogy a budapesti központ és a Rákóczi Szövetség elsősorban közvetlen politikai célokat szolgált, míg a Szent Gellért Társaság, de leginkább a NIT a magyar kulturális, egyházi élet támogatását végezte. Meggondolkodtató, hogy ekkor egyedül az utóbbi szervezet támogatott gazdaságszervezési akciókat. Mivel eddig nem ismert a támogatások országokénti stratégiáját meghatározó hivatalos dokumentum, de valószínűleg ilyenek nem is készültek a Miniszterelnökségen vagy Papp Antalnál, ezért a részletes összehasonlító elemzésre csak az egyes közvetítő intézmények tevékenységének feltárása után lehet vállalkozni. (Ezt a részmunkát Csehszlovákia tekintetében Angyal Béla végezte el, Románia vonatkozásában pedig a következő fejezet ad áttekintést.)

Az egy évtized alatt bekövetkezett változásokat az 1932/33-as költségvetési tervezet bemutatásával követhetjük.²⁵⁹

<i>1. Szervezeti Központ</i>	Összesen: 83 000 P
Belső személyi kiadások	6 252 P
Belső dologi kiadások	9 000 P
Központi könyvkiadás	10 000 P
Idegen illetmények	6 020 P
Államtudományi Intézet	15 240 P
Magyar Nemzeti Szövetség	1 680 P
Dunaposta	18 000 P
Augusztá-telepi napközi otthon	500 P
Erdélyi Női internátus	500 P
Szilágyi Erzsébet Nőegylet	400 P
Cserkészek külföldi propagandája	400 P
Székely Egyetemi Főiskolai Hallgatók Egyesülete	700 P
Vasúti jegyek illetékére	2 000 P
Vegyes és előre nem látott kiadások	10 308 P
Segélyek	2 000 P

²⁵⁹ PRMTKL, Papp Antal hagyatéka, Iratok V/545. *A Szövetségi Központ kisebbségi könyvtárára és a Népies Irodalmi Társaságra vonatkozó iratok 1921–1942.*

2. Kelet	Összesen: 52,373 M L és 0,722 M P Mindösszesen: 2,6 M P	
Egyházi tételek		39 955 000 L
Külön kulturális tételek		1 222 000 L
Párt és sajtó		4 556 000 L
Gazdasági tételek		380 000 L
Moldvai akció		150 000 L
Bukaresti népkör		60 000 L
Előre nem látott kiadás		5 000 000 L
Új tételek – iparostanonc otthonok		550 000 L
Buk. Tejellátás a Szf-ről		500 000 L
NIT budapesti központ	61 400 P	
Minerva Biztosító RT. Kolozsvár	70 000 P	
Marosvásárhelyi Keresk. Hitelintézeti garancia	70 000 P	
Kolozsvári Takarékpénztár	400 000 P	
Országos Központi Hitelszövetkezet	78 000 P	
Erdélyi Ref. Egyházker. építkezési kölcsöntörlesztés	43 000 P	

3. Észak	Összesen: 5,358 M Ck és 62,240 P Mindösszesen: 982,540 P	
Pártok		2 889 600 Ck
Sajtó		508 000 Ck
Kulturális tételek		334 600 Ck
Gazdasági tételek (szövetkezeti támogatások)		700 000 Ck
Rákóczy [sic!] Szövetség Beszerzések		26 000 Ck
Vegyes, előre nem látott Kiadások		1 000 000 Ck
Személyi kifizetések	20 040 P	
Rákóczy [sic!] Szövetség Budapest	30 200 P	
St. L. iroda	12 000 P	

4. Dél	Összesen: 1,468 M D, 0,1 M L, 46 700 P Mindösszesen 200 600 P		
Magyar Párt		270 000 D	
Sajtó		300 000 D	
Kulturális kiadás		465 000 D	
Gazdasági célok		128 000 D	
Hírszolgálat		12 000 D	
Küldöncszolgálat		13 200 D	
Szt. Gellért T. Hírlapok		30 000 D	
Vegyes, előre nem látott		250 000 D	

4. Dél	Összesen: 1,468 M D, 0,1 M L, 46 700 P Mindösszesen 200 600 P		
Déli Hírlap			84 000 L
Bánáti hírlapok			6 000 L
Vegyes kiadás			10 000 L
Szent Gellért T. Budapest	45 200 P		
Reform. Egyház Folyóirat előfizetés	1 500 P		

Ha az 1923/24-es költségtervet az 1932/33-sal összevetjük akkor a részletezettségen túl²⁶⁰ a támogatások kb. ötszörös növekedését és a külhoni magyar intézmények működésének általányszerű biztosítását tapasztaljuk. Új elemként pedig mindenhol jelentős szerepet kapott a gazdasági szövetkezetek szervezésének támogatása.

A legnagyobb szerkezeti változás a *Szervezetek Központjának* (TESzK, Teleki iroda) költségvetésében állt be. A Magyar Külügyi Társaság támogatása elmaradt, de a MNSZ támogatása sem nőtt ötszörösére, csak két és félszeresére.²⁶¹ A húszas években jelentősnek számító propaganda-költségek ellenben a könyvkiadás révén ötszörösére nőttek.²⁶² Új tételként jelent meg az ÁTI költségvetési támogatása, a szomszédországi hírszolgálat fenntartása (Dunaposta) és a repatriáltak létrehozta intézmények támogatása (Augusztá-telepi napköziotthon – Bethlen István feleségének szívügye –, Szilágyi Erzsébet Nőegylet, erdélyi női kollégium, SZEFE – kormányzati tisztviselővé lett támogatókkal). Ezen túl, mintegy 4000 pengő útiköltség-térítés is megjelent (Gyárfás Elemér, kolozsvári és budapesti illetékesek utazásai) valamint külső szakértői díjként Szász Zsombor – az angol nyelvterületen is otthonosan mozgó Románia szakértő – havi általánya (360 P) is ide tartozott. (Emlékeztetőül az ÁTI vezető szakértője Rónai 1935-ben keresett havi 204 P-t.)

A csehszlovákiai támogatásoknál, miközben a pártok támogatása közel azonos maradt, már nem csak kelet- és nyugat-szlovénok központokkal, hanem konkrét havi pártonkénti felosztással számoltak. Ennek alapját a munkatársak fizetése képezte. A Keresztényszocialista Párt esetében 65 fő bérezésével számolhatunk (ezer Ck/fő/hó), amely 780 ezer csehszlovák koronát tett ki. (Ezer Ck akkoriban egy jó tanítói fizetésnek felelt meg.) A Magyar Nemzeti Pártnak 53 munkatárssal számolva 636 ezer Ck-t terveztek. A kárpátaljai Magyar Nemzeti Párt 41 munkaerővel 492 ezer Ck támogatással számolhatott, amelyet Korláth Endre kezelt. Az ukrán–ruszin pártoknak összesen 375 ezer Ck volt beállítva, amelyet Siménfalvy Árpád (MNP-i politikus Nagyszöllősen, a visszacsatolás után főispán) és valószínűleg Bródy András közvetített. A Zipser Deutsche Partei (Szepesi Német Párt) Nitsch Andoron keresztül 7 titkárra kapott pénzt, évi 84 ezer Ck-t. A prágai központi iroda 6 munkatársának fizetése 72 ezer Ck-ba került. Gazdasági célokra 1928/29-től volt támogatás. Ebben az évben ez a csehszlovákiai támogatások 3,7%-át a következő évben 9,7%-át tette ki,²⁶³ majd 1932/33-ban ez tovább nőtt 12,3%-ra. Így szövetkezeti célokra többet terveztek be, mint az egyik párt támogatása, és ezen túl még Tarján Ödön a vezető csehszlovákiai magyar gazdasági érdekképviselő-szervező is komoly havi ellátmányt kapott.²⁶⁴ A másik fontos változás, hogy az 1923/24-es 18 ezer Ck-s és 400 P-s sajtótámogatáshoz képest 1932/33-ban a *Prágai Magyar Hírlapra* 340 ezer Ck-t (20 munkatárs), a *Pozsonyi Hírmondóra* 120 ezer Ck-t (10 munkatárs) és a *Szepesi Magyar Hírlapra* 48 ezer Ck-t terveztek be. (Ez akkor 87 ezer pengőnek felelt meg.) Ugyanakkor csökkent a kulturális támogatások összege, de ekkor már ide sorolták az egyházi támogatásokat is és Perényi Zsigmond kárpátaljai rendelkezési alapját is.²⁶⁵ Ezen belül a legfonto-

²⁶⁰ Az 1932/33-as költségterv az itt közölnél jóval részletesebb intézményi bontásban készült.

²⁶¹ Az 1923/24-es 6 M K kb. 670 P-nek felelt meg.

²⁶² Az 1923/24-es 18,36 M K kb. 2.052 P-nek felelt meg.

²⁶³ Angyal Béla: Érdekvédelem... i. m. 65. [3. táblázat A csehszlovákiai magyar intézmények költségvetése 1921–1930 között.]

²⁶⁴ 22. tétel: G N [?] szövetkezet 400 ezer Ck, 23. tétel: Szövetkezetek létesítése 300 ezer Ck, 2. pengő tétel: T[arján] Edmund havi 680 P, évi: 8.160 P

²⁶⁵ 450 ezer Ck-ról, 334 ezerre. Egyházi támogatást kaptak a 16. tétel pozsonyi Orsolya Rend 14 ezer Ck, a komáro-

sabbnak az akkor alapított beregszászi internátus támogatása, 2 munkatárssal, évi 24 ezer Ck-val, amely az egyetlen magyar kollégium volt Kárpátalján. Itt az északi támogatásoknál is megfigyelhető a „vegyes, előre nem látható” kiadások bőséges betervezése. Ebben az esetben 1 M Ck-val számolnak, amely biztosan egyfajta alkualap lehetett, azon túl, hogy lényegében szabadfelhasználást biztosíthatott Pataky és a ME II. osztálya számára.

A *jugoszláviai támogatások* esetében a legnagyobb változást abban láthatjuk, hogy kisebb lett a budapesti központ költségvetése (az egésznek 25%)-a és eltűntek a húszas években még meghatározó propaganda, illetve a diákmenekülteket befogadó intézmények támogatására szánt összegek. Ugyanígy az egyházi támogatás is eltűnt. Ezzel szemben az éves keret 22,8%-át már a jugoszláviai magyar oktatási támogatások tették ki.²⁶⁶ Teljesen új tételnek számított a Magyar Párt támogatása, amely az éves keret 13,7%-át jelentette és sajátosan ennek kétharmada egyes személyek havi ellátmányaként jelent meg.²⁶⁷ Ennél valamivel nagyobb arányban, 17% tervezték a sajtót támogatni. Segélyezett napilap volt az újvidéki *Reggeli Újság*, a temesvári *Déli Hírlap* és a *Muravidéki Újság*. A pénzek délvidéki közvetítése két személyre szűkölt le. Tubán Lajos a Szent Gellért Társaság ügyvezetője továbbította a gazdasági és jórészt a kulturális támogatásokat, míg A. (feltételezhetően Andreé Árvai) Dezső az újvidéki *Reggeli Újság* főszerkesztője a politikusok, a sajtó és az egyetemi hallgatókkal állt bizalmi kapcsolatban.

A *romániai támogatásoknál* is eltűntek a magyarországi diáktámogatások és a tisztviselősegélyek a harmincas évekre. Itt a legmagasabb az oktatási támogatások (51%) és a gazdasági tranzakciók szerepe (23,7%) volt. Ez utóbbi azért is jelentősebb, mint a csehszlovákiai (12,2%) vagy a jugoszláviai (5,4%) szövetkezetek, gazdakörök létrehozását célzó támogatások aránya, mert Erdélyben banki, nagyvállalati akciókról volt szó.²⁶⁸ Itt a lei-beni gazdasági tételek valójában a mezőgazdasági és az iparostanonc-képzést támogatták.²⁶⁹ Az oktatási támogatások az egyházi iskolarendszer fenntartását célozták. De ezen kívül a magyar egyházak külön támogatásban (5,7%) is részesültek, amely a másik két régióban nemigen működött vagy a magyarországi (azonos) felekezet támogatta külföldi testvéreiket.²⁷⁰ A tervezett párttámogatás (1,896 M lei) 2,6%-át tette ki a tervezett összköltségvetésnek, ezzel szemben 2,66 M L-t állítottak be sajtótámogatásként, amely kapcsán már a tervezet készítője is jelezte, hogy az egyeik tétel „nem reális” egy másik tétel pedig egy nem létező lapcím volt.²⁷¹ Az Országos Magyar Párt támogatása esetében a csehszlovákiai gyakorlatot követve a munkatársak havi ellátmányával számoltak. (Ez összesen 158 főnek jelentett havi ezer lejes honoráriumot, ami kb. 35 pengőre jött ki és még a romániai viszonyok között is nagyon gyenge félállásnak volt tekinthető.)²⁷²

A következő táblázat Papp Antal összefoglalója a TESzK által kezelt összegekről, tehát, míg az előbbi táblázatokban elfogadott költségterveket használtunk, itt a ténylegesen *felhasznált forrá-*

mi Katolikus menza és teológia 22 ezer Ck, a losonczi Református Teológia 25 ezer Ck, magyar evangélikus egyház-községeknek 16 ezer Ck.

²⁶⁶ Egyetemi hallgatók támogatása, 178 ezer D, Nagybecskereki középiskola 150 ezer D, zágrábi tanítójelöltek 54 ezer D, analfabéta kurzusok 40 ezer D, fiumei iskola 18 ezer D, evangélikus iskola 10 ezer D.

²⁶⁷ Havi átalányként: St. D. [Streliczky Dénes] 3500 D, Hazabölcse [Deák Leó] 4000 D, B P K [?] 2000 D, Kalocsai Imre [?] 6000 D, Újvidék 3000 D, Belgrádi központi iroda 4000 D.

²⁶⁸ Minerva Biztosító Rt 70 ezer P, Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Hitelintézet garancia 70 ezer P, Kolozsvári Takarékpénztár 400 ezer P, Országos Központi Hitelszövetkezet 78 ezer P, Erdélyi Református Egyházkerület építkezésének törlesztése 43 ezer L.

²⁶⁹ Erdélyi Gazdasági Egylet 200 ezer L, EGE vándor gazdasági előadások 50 ezer L, EGE gazdasági iskola 130 ezer L, Római katolikus iparos-tanoncotthon: Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Brassó, 450 ezer L, Székelykeresztúr-i református iparitanoncotthon 100 ezer L.

²⁷⁰ Ferences rend 250 ezer L, Piarista rend 220 ezer L, Katolikus Népszövetség 25 ezer L, Erdélyi római katolikusok, külön célokra 1 M L, Királyhágómelléki Református Egyházkerület nyugdíj és központi segélye 700 ezer L, Temesvári református egyház 35 ezer L, Unitárius Egyház külön segélye 1,2 M L, Temesvári evangélikus egyház 65 ezer L.

²⁷¹ A Keleti Újság 1,2 M lei támogatásáról van szó. További támogatások: Balogh Arthur 100 ezer L, Ellenzék 400 ezer L, Magyar Kisebbség 150 ezer L, Magyar Nép 300 ezer L, Erdélyi Magyar Szó 360 ezer L, [ilyen címmel csak 1939–1940-ben jelent meg egy baloldali hetilap Kolozsvárt, valószínűleg az 1931-ben induló nagyváradi Erdélyi/Magyar Lapok elírásáról lehet szó], Pásztortűz 100 ezer L, Erdélyi Múzeum 50 ezer L.

²⁷² Balogh Arthur havi több mint 8 ezer lei (330 P) ellátmánya beszámítva a nemzetközi kapcsolattartás költségeit is egy magasabb beosztású magyarországi szakértő fizetésének felelt meg.

sok szerepelnek.²⁷³ Ebből adódnak a számbeli eltérések, illetve a pengőbe való átszámításkor Papp által használt kerekítésekből. A költségek területi aránya és időbeli változása ugyanazt a dinamikát mutatja. De sokkal élesebben látszik a délvidéki támogatások aránytalan volta: míg a külhoni magyarok 17,5%-a élt Jugoszláviában, addig a támogatásoknak csak 6,8%-a ment a régióba. Miközben – a budapesti központok és a kémelhárítás költségeit is beszámítva – a csehszlovákiai és a romániai magyar támogatások arányban voltak a kisebbségi magyarságon belüli részaránnal. (Csehszlovákia 26,5% – 30%-os támogatási részesedés, ugyanez Románia esetében 55,9% – 55,3%, de ehhez még a dél-i támogatás Romániára eső részét is hozzá kell számítani. Ez tovább csökkenti a tényleges jugoszláviai támogatási arányt.)

*A Társadalmi Szervezetek Központja által kezelt források 1921–1932 között (pengőben)*²⁷⁴

Év	Központ		Észak		Kelet		Dél		Védelem		Összesen ²⁷⁵
1921/22.	108 205	6,6	482 265	29,1	863 140	52,2	50 381	3,0	105 145	9,1	1 654 186
1922/23.	37 923	3,3	651 852	56,3	199 674	17,2	49 312	4,3	219 348	18,9	1 158 109
1923/24.	12 202	1,4	372 695	44,3	152 896	18,2	136 756	16,3	166 129	19,8	840 678
1924/25.	23 021	1,5	830 293	51,9	425 278	26,5	166 872	10,1	161 688	10,0	1 607 152
1925/26.	44 667	2,4	991 323	54,0	451 552	24,6	163 695	8,9	185 368	10,1	1 836 605
1926/27.	52 517	2,7	975 512	49,2	554 515	28,0	201 757	10,1	198 326	10,0	1 982 627
1927/28.	72 365	2,1	896 090	25,0	2 165 675	60,4	258 408	7,1	201 407	5,4	3 593 945
1928/29.	91 121	2,1	1 103 554	25,8	2 600 378	60,8	186 547	6,7	197 256	4,6	4 278 856
1929/30.	89 490	1,9	1 153 028	25,2	2 872 029	62,8	213 313	4,6	251 529	5,5	4 579 289
1930/31.	100 696	2,2	961 312	19,8	3 496 392	72,2	288 651	5,8	–	–	4 847 051
1931/32.	84 102	1,9	776 204	17,8	3 200 047	73,9	271 611	6,4	–	–	4 331 964
Összesen	716 359	2,3	9 194 128	29,9	16 981 576	55,3	2 087 303	6,8	1 731 196	5,7	30 710 562

4.3. A támogatások helye a költségvetésben

A kormányzati támogatások arányát az adott év állami költségvetésében óvatosan kell kezelnünk, mert a bemutatott adatok csak a TESzK-en keresztül folyósított összegekre vonatkoznak. Az esetleges viszonyításokhoz célszerű más költségvetési tételekkel összehasonlítani a támogatások arányát. A Külügyminisztérium éves költségvetéséhez viszonyítva a TESzK-nek a támogatása 10–35% között mozgott, az Országgyűlés költségeinek 1921/22-ben több mint hétszerese, a következő évben a háromszorosa, majd 1929-ig durván a fele volt. Ugyanez a tendencia figyelhető meg, ha a Vallás- és Közoktatási Minisztérium költségvetésével vetjük egybe az összegeket: 1921/22-ben a minisztérium költségvetéséhez viszonyítva 14,2%, 1922/23-ban 7,16%, 1923/24-ben 1,54%, 1927/28-ban 1,7%, majd 1928/29-ben 2,5% ez az arány. (Az utolsó adat sem cáfolja az előző tendenciát: ebben az évben – egyszeri alkalommal – 1,5 millió pengővel növelték meg az erdélyi támogatások összegét egy később tárgyalandó gazdasági akció lebonyolítása érdekében.) A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma elenyésző összeget kapott a költségvetésből: 1921/22-ben 1 millió koronát, majd 1923/24-ben 200 ezer koronát szavaztak meg az intézmény működtetésére.²⁷⁶

²⁷³ Azért tartom fontosnak mindkét évtizedes összefoglaló tábla közlését, mert az első az adott évenkénti forrásokból lett összeállítva, míg ez utóbbi egy mélyebb, Papp Antal által végzett összegzés végeredménye, amelynek az előszámítási forrásait nem ismerjük.

²⁷⁴ PRMTKL, Papp Antal hagyatéka, Iratok V/545. A Szövetségi Központ kisebbségi könyvtárára és a Népies Irodalmi Társaságra vonatkozó iratok 1921–1942.

²⁷⁵ Az eredeti papírkorona összeg: 1921/22: 205.516.901; 1922/23: 704.371.898; 1923/24: 7.520.599.654; 1924/25: 23.593.306.059; 1925/26: 23.231.557.093.

²⁷⁶ A költségvetési adatokat lásd az egyes évek Statisztikai Évkönyveiben és Törvénytáraiban.

A támogatásra fordított összegek reálértékének változását mutatja a korona – illetve pengő-összeg – átszámítása aktuális árfolyamon svájci frankra. Így három időszakot lehet elkülöníteni. Az első három évben, 1921-től 1924-ig évi 5,6/4,6/5,4 millió svájci frankot tett ki a TESzK költségvetése. Az ezt követő két évben a támogatás értéke 1,6/1,8 millió svájci frankra csökkent. Majd 1926-tól emelkedő tendencia tapasztalható: 1926/27-ben 2,4 millió; 1927/28-ban 2 millió 1928/29-ben 3,6 millió; 1929/30-ban 4,7 millió svájci frankot tett ki a támogatások értéke. Az első szakaszban teremtették meg a magyar kisebbségi intézményrendszer alapjait (iskolahálózat, politikai pártok, független állások létrehozása). A következő két év a magyarországi gazdasági konszolidáció időszaka volt. A pengő bevezetése után stabilizálódott a költségvetés, és az utolsó évek nagyarányú támogatásnövekedése a rendkívüli számlán folyósított és gazdasági célokra fordított egyéb kiadások bővüléséből adódott.

A TESzK létrejötte előtt az állami költségvetés egyes tételeiben bújttatták el a szomszédos országokba folyósított támogatásokat. A központ létrejöttékor Bethlen a Magyar Kultúregyletet jelölte meg a TESzK-nek szánt támogatás pénzügyi háttereként. Ilyen néven azonban nem sikerült nyomára bukkanni semmilyen költségvetési támogatásnak. Az 1923/24-es pénzügyi évben az egész összeg egy pénzügyminisztériumi számláról került a TESzK Központjához. A támogatás 1924–1930 közötti forrásairól tudunk áttekintést adni. Ez alapvetően a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium tartalékalapjában volt elrejtve, illetve a ME II. osztálya (Pataky Tibor) felügyelte az „Idegenbe szakadt magyarok” számláján és ehhez jöttek a vízumdíj bevételek.

1924. június 6-án a TESzK 1924/25. évi költségvetési tervezetéről tartottak értekezletet.²⁷⁷ A szükséges összeg fedezésére – Kánya Kálmán javaslatára – a szomszédos országok magyar követségeinek a saját kiadásai fedezése után megmaradó jövedelmét tervezték be (Prága, Bukarest, Belgrád). Ez a bevétel elsősorban a vízumdíjakból származott. A prágai és a bukaresti követségek az addigi megbízottaknak adták át havonta a segílyt. A belgrádi követségről megbízható személy hiányában Budapestre került a valuta, és innen osztották szét. A követségek a folyósított összegeket nem számolták el a pénzügyi tárca terhére, a Budapestre érkező számadások ezek levonásával készültek. A további hiányzó összeget (1924/25-ben az egész támogatás 40%-át) a Miniszterelnökség, a Pénzügyminisztérium és a Külügyminisztérium biztosította az e célra megemelt rendelkezési alapokból és átalány-előirányzataikból. Ennek értelmében a Pénzügyminisztérium azon számláját, ahonnan az előző évben is finanszírozta a TESzK-et, 100 000 aranykoronával (AK), a Miniszterelnökség rendelkezési alapját 150 ezer AK-val, a szintén ide tartozó nemzetiségi rovatát 80 ezer AK-val, valamint a külföldön élő magyar állampolgárok gondozására előirányzott összeget 220 ezer AK-val emelték meg. A Külügyminisztérium rendelkezési alapját is növelték 200 ezer AK-val. A további hiányzó 100 ezer AK-t üzemi bevételekből kívánták biztosítani. Ez ahhoz az értekezleten elfogadott állásponthoz kapcsolódott, hogy a határon túli magyarság támogatását az állami költségvetéstől független forrásokból kell biztosítani.

Ennek megvalósítására három javaslat került szóba. Az egyik az állami tulajdonban lévő RICO Rt. részvényeinek megszerzése lett volna. Egy másik a hatósági lisztellátás megszűnte után feleslegessé váló állami tulajdonú zsákok megszerzése révén egy zsákkölcsönző vállalat létrehozását javasolta. A harmadik elképzelés szerint az egységes középiskolai könyvkiadás kiadói jogát kellett volna a Külügyminisztérium tulajdonában lévő Oriens Rt.-nek megszerezni. A tervek közül egyik sem valósult meg, a támogatást a következő években is az állami költségvetés biztosította. A követségekről származó támogatások aránya ezekben az években 37–50% között mozgott. Az éves valutaszükséglet csehszlovák korona részének általában 1/5-ét a prágai követség, a lejnek 2/3-át a bukaresti követség, a dinárnak pedig 80%-át vagy egészét a belgrádi követség teremtette elő.²⁷⁸ A kormányzati szervek közül 1927/28-ig a Miniszterelnökség 30–34% át adta a támogatásoknak. Majd ez az arány 1929/30-ra a felére csökkent. A Pénzügyminisztérium részesedése is folyamatos csökkenést mutatott: 1924/25-ben még 7,14%, míg az évtized utolsó évében már csak 3,1%. A Külügyminisztérium 1924/25-ben a támogatások 14,2%-át biztosította, három év múlva már

²⁷⁷ Az értekezlet összefoglalója: MOL K 437–10. f. 1462–1466. Az előző év pénzügyi támogatására vonatkozólag is itt található utalás.

²⁷⁸ Amerikai Segélyalap MOL K 437–1925/26–10 f. 686.

29,9%-ot (a csehszlovákiai és a romániai választási kiadások miatt, amelyek magyar képviselőjelöltjeinek költségeit ez az intézmény finanszírozta), majd 1929/30-ban visszaesett 9,4%-ra. Ebben az évben és 1927/28-ban az említett intézmények mellett a TESzK éves költségvetésének több mint 11%-át a Kivándorlási Alap adta.

A határon túli magyarok támogatását tehát nem tudták a költségvetésen kívüli forrásokból biztosítani. A követségekről érkező összegek is csak annyiban voltak ilyen források, hogy nem számolták el azokat a Pénzügyminisztérium felé, hanem az adott országban továbbadták a kijelölt személyeknek. A követségeken maradt vízumdíjak döntően a csehszlovákiai, a romániai és a jugoszláviai magyaroktól származnak, hiszen leginkább ők utaztak Magyarországra. Tehát magyarországi támogatásuk egy részét saját maguk finanszírozták.

A kifizetéseket Románia vonatkozásában az Amerikai Segélyalap könyvelésében vezették. A határon túli megbízottak részletes elszámolásokat készítettek, és ezeket a NIT megbízottai fél-évenként rendszeresen megtekintették. Papp Antalt és a TESzK-et a Pénzügyi Központ vagy más magyarországi pénzügyi ellenőrző szerv nem vizsgálta. Ellenben a Miniszterelnökség II. osztálya félévente felülvizsgálta a könyvvitelt. Az egyesületek pénzügyi adminisztrációját pedig Papp Antal ellenőrizte, hiteles könyvvizsgálóval ellenjegyezve.²⁷⁹

5. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályáról

A külhoni magyarok ügye a két világháború közti kormányzati munkában a *Miniszterelnökség II. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának* feladatkörébe tartozott.²⁸⁰ A Külügyminisztérium és a követségek befolyása a magyarságpolitikára csak a harmincas években nőtt meg.²⁸¹ De stratégiai kérdésekben akkor is alapvetően a mindenkori miniszterelnök, a folyó ügyekben pedig az osztályt 1921-től 1944-ig vezető Pataky Tibor határozta meg a prioritásokat, amelyeknek persze igazodniuk kellett az ország kisantant- és német-, illetve olasz politikájához.

Mint arról már volt szó, az osztály már az első világháború előtt is működött. 1911-ben új, III. Kisebbségi osztály-t hoztak létre a Miniszterelnökségen „az idegenbe szakadt magyar állam-

²⁷⁹ A részletes elszámolásra és ellenőrzésre jó példa: A Jótékonyági Alap kifizetéseinek számadása 1921/22. évre MOL K 437-1921-10.; A helyszíni elszámolásra: Endes Miklós jelentése a Bocskay Szövetség 1921/22. évi erdélyi kiadásairól. MOL K 437-10. f. 11-18.

²⁸⁰ Az osztály irataiból ad közre válogatást: *Magyarok kisebbségben és szóróványban*, i. m. 732. Az osztály intézmény-történetét megírta Romsics Ignác a kötet előszavában, 1–7.

²⁸¹ A Külügyminisztériumban a szomszédországi követségek kiemelt fontossággal bírtak. Ezt jól mutatja egyrészt a követségek létszáma (míg 1922-ben Bukarestben 22 fő, Belgrádban 16 fő, Prágában 25 fő, Bécsben 61 fő [a „közös ügyek” felszámolásának munkája miatt] dolgozott, addig Párizsban 14, Berlinben 12, Rómában 9 fős követségek működtek). Pritz Pál adatközlése a Hory András emlékiratához készült jegyzetanyagban: Hory András: *Bukaresttől Var-sóig*, i. m. 436.

Fontos volt a kiküldött diplomaták külügyminisztériumi és diplomáciai elismertsége is ezeken a követségeken. A külügyi iratanyagból jól nyomon követhető a magyar kisebbségre vonatkozó, fontos döntéshozó anyagok színvonala révén a diplomaták felkészültsége. Románia esetében, ahol 1921. július 5-től működött követség, Hory András ügyvivő, majd első beosztott összefoglaló jelentései 1924-ig, Magyar Antal ügyvivőként, illetve 1929-től 1934-ig követként írt helyzetképei nagyon színvonalasak. Az őt követő követ Bárdossy László (1934–1941) – valószínűleg a nemzetközi helyzet megváltozása miatt is – már sokkal inkább a nemzetközi viszonylatokra koncentrált és a romániai magyar kisebbségpolitikuskat is folyamatosan instruálta. A kolozsvári útlevélkirendeltség (1922–1928), majd konzulátus szerepe egyáltalán nem szűkölt le a romániai magyarok utazásának adminisztrálására, hanem folyamatosan küldték Bukaresten át a Külügyminisztérium számára az információs jelentéseket. Itt Aichhorn Richárd és Dávid Mihály anyagait lehet kiemelni. Belgrádban 1922 áprilisától működött a követség, de ott – sem a kisebbségi ügyekben Bukarestben igen aktív Hory András, sem Forster Pál (1927–1929) követek számára – nem volt központi kérdés a délvidéki magyarság ügye. Az őket követő Alth Waldemár (1929–1938) és Bakách-Besseney György (1938–1941) is elsősorban a kisantant fellazításával foglalkoztak. Az 1920-tól működő prágai követség munkáját mindenekelőtt a Magyarország elszigetelésén dolgozó csehszlovák diplomácia ellensúlyozása, az arról való tájékoztatás határozta meg. A csehszlovákiai magyar politikusok arra törekedtek, hogy önállóan tarthassanak kapcsolatot a budapesti illetékesekkel. A követségekről és a személyi állományról: Pritz Pál: Függelék. In: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Vál., szerk., jegyzetek Pritz Pál, Budapest, Akadémiai, 1994, 430–494. [1918–1945 közti magyar követségek és konzulátusok története, a vezető diplomaták, konzuli képviselők biográfiája.]

polgárok gondozására és az egyházi, elsősorban a nemzetiségi egyházak ügyeinek intézésére”²⁸². A következő évben módosították az új osztály feladatkörét így a külföldön élő magyarok ügyeivel a III., a hazai nemzetiségekkel pedig a II/a osztály foglalkozott.²⁸³ 1918 novemberében Jászi Oszkár irányításával a külön nemzetiségi minisztérium jött létre.²⁸⁴ A Tanácsköztársaság leverése után 1919 őszétől a magyarországi nemzetiségek és az elcsatolt területeken maradt magyarok ügyeivel – mint erről is volt már szó – egyszerre több minisztérium is foglalkozott: a Külügyminisztérium, a Propaganda Minisztérium, a Vallás és Közoktatási Minisztérium, a német kisebbségi politikus, Bleyer Jakab vezette Nemzetiségi Minisztérium, a Miniszterelnökség III. osztálya valamint a Bethlen István vezette ún. Erdélyi Minisztérium, amely döntően a béke-előkészítéssel foglalkozott. Ez utóbbi csoport két meghatározó tagja – Bethlen István bizalmasai, Jancsó Benedek és Sebess Dénes – 1920 tavaszán vették át az erdélyi magyarokkal való kapcsolattartás feladatait. Miközben a Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya a felföldi kapcsolatokat és akciókat szervezte.²⁸⁵ Ezen kívül még ugyanezt a funkciót próbálta ellátni a Felvidéki Liga és a Központi Tót Iroda is. De míg ez utóbbi alapvetően katonai akciókra és a terület visszafoglalására készült, addig a minisztériumban autonómia terveket dolgoztak ki a felföldi szlovákság és a ruszinság megnyerése érdekében.

A kormányzati intézményrendszeren belül előbb 1919 decemberében megszüntették a Propaganda Minisztériumot. Az addig a hazai nemzetiségekkel foglalkozó miniszterelnökségi III. osztályhoz került a hazai propaganda ügye is. Így ezen túl ez az osztály volt illetékes a megszállt területeken élő magyarok, illetve a régebben is külföldön élő magyar állampolgárok ügyeiben; a meg nem szállt Magyarország nemzetiségeinek problémáiban; a szociálpolitikai kérdésekben; az egyházjogi ügyekben.²⁸⁶ 1921 áprilisában megszüntették a külön nemzetiségi minisztériumot, és feladatkörét az eddig is részben ezzel foglalkozó Miniszterelnökség III. osztálya kapta meg, ugyanakkor a propaganda és a szociálpolitika más osztályhoz került. Eközben (1921. április 12-én) az osztály elnevezése is megváltozott. Új elnevezése II. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály lett, a hazai nemzetiségek és a kisebbségi magyarok mellett még az egyházi kérdések tartoztak ide. 1921-ben Petri Páltól Pataky Tibor vette át az osztály vezetését.²⁸⁷ Az osztály nem foglalkozott az burgenlandi magyarsággal és 1927 márciusától a külföldön élő magyar állampolgárok ügyeivel sem.²⁸⁸

A húszas években 7–9 fő, majd a következő évtizedben 17 munkatárs dolgozott az osztályon. 1939-re – az előbb említett fogalmazói létszámon túl – még 18 kisegítő munkatársa volt az akkor kettévált osztálynak. Az osztály munkatársainak egy része már 1919 előtt is a kisebbségi kérdéssel foglalkozott. Ilyen volt például Csatho András vagy Mikó Tibor. A húszas években az osztályon dolgozott Oszwald György, aki a negyvenes évekre Pataky helyettese lett, Kovrig Béla későbbi neves szociálpolitikus és Ottlik László. Mások a határon túlról, vezető pozícióból kerültek át és végeztek szakértői munkát, mintegy folytatva kinti tevékenységüket. Közülük Grandpierre Emilt

²⁸² Szücs Miklós: *A Miniszterelnökség levéltára (1867–1944)*. Budapest, Levéltárak Országos Központja, 1958, 14.

²⁸³ Uo.

²⁸⁴ Szarka László: A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium működése 1918 októberétől 1919 márciusáig. In: *Sfarsit și început de epocă. Korszakvég – korszakkezdő. The End and the Beginning of an Era*. Szerk. Cornel Grad, Viorel Ciubotă, Zalău, Lekton, 1998, 355–370.

²⁸⁵ Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 47–51.

²⁸⁶ MOL K 26 1240–1920–LXIII. Idézi Romsics Ignác: *Előszó...* i. m. 2.

²⁸⁷ Petri Pál 1904-től mint fogalmazó-gyakornok kezdte meg szolgálatát a Miniszterelnökségen, Klebelsberg Kuno munkatársaként. Ugyanekkorától a Julián Egyesületben is dolgozik. A Miniszterelnökségen egyházjogi és nemzetiségi kérdésekkel foglalkozott. A háborúból betegen tért vissza, a Hadigondozó Hivatal egyik megszervezője. 1919-től újra a Miniszterelnökségen dolgozott, és a Bethlen-kormány megalakulásakor a Vallás és Közoktatási Minisztérium politikai államtitkárává nevezték ki, ahol a népoktatásügygel és a nem katolikus egyházi ügyekkel foglalkozott.

²⁸⁸ Romsics Ignác: *Előszó...* i. m. 4. Az osztály feladatkörének nyilvános leírása: „A nyelvi kisebbségek védelmére vonatkozó a trianoni békeszerződésben (54–60. cikkek) a magyar államot terhelő kötelezettségek végrehajtása. A kisebbségi kormánybiztosok és szakreferensek működésének irányítása és ellenőrzése. A gör. Kel. Szerb egyház ügyei a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal egyetértőleg. Thököly Száva-féle alapítványok ügyei. Általános, az egész kormányzatot érintő egyházi kérdések. A békeszerződés végrehajtására alakított bizottságokban a miniszterelnökség képviselője. Állami határkérdések. Az idegenbe szakadt magyar állampolgárok nemzeti gondozására vonatkozó ügyek a külügyminisztériummal egyetértőleg.” *Tiszti név- és címtár*. Budapest, 1927. 15.).

és Flachbarth Ernőt kell kiemelni. Az osztály zöme azonban a háború után szocializálódott, és ha nem is Magyarországon született, de itt végezte az egyetemet. Közülük Pásint Ödön, Szabados Mihály, Ónody Olivér, Makkai László, ifj. Grandpierre Emil életpályájáról tudhatunk a legtöbbet.²⁸⁹

A külföldi magyarokkal kapcsolatban egyrészt napi operatív munkát végeztek: kapcsolattartást, ügyek közvetítését. Másrészt tanácsadói szerepkört kívántak betölteni, és bizonyos témákban összefoglalókat készítettek, illetve közvetítettek egyes személyektől vagy társadalmi szervezetektől. Irattermelésük jelentős része statisztikai és információs háttéranyagokból állt.²⁹⁰

Az osztály munkájának feldolgozása – a töredékes iratanyag ellenére²⁹¹ – a két világháború közti magyarországi nemzetiségi, egyházi, szomszédsági, magyarságpolitikát egyaránt felölelné. Erre csak egy a téma szakértői által készített tanulmánykötet vállalkozhatna. A következő fejezetben csak arra teszek kísérletet, hogy az osztály romániai magyarsággal kapcsolatos tevékenységét a kezelt ügyek tipologizálásával felvázoljam.

6. Ügyintézés és kapcsolattartás (tipológia)

A következőkben a Miniszterelnökség II. osztálya valamint a TESzK iratanyaga alapján csoportosítom az itt feldolgozásra kerülő romániai ügyeket. Nem gondolom, hogy ez teljesen lefedi a tárgyalt korszak magyar-magyar intézményi kapcsolattartását, de úgy vélem, hogy a működés vázával, a leggyakoribb kérdésekkel így is szembesülhetünk. Az ügyeket hat típusra osztottam és egy-egy csoporton belül a legjellemzőbbeket emeltem ki a több mint 600 feldolgozott tételből.

6.1. Kérdés–felelet futárlevelek

Forrásaimban 1921-től 1928-ig találtam olyan leveleket, amelyek a kolozsvári központ és a TESzK között a kapcsolattartást úgy biztosították, hogy feltehetőleg havi rendszerességgel mindkét fél összegyűjtötte a kéréseit, kérdéseit, illetve a másik fél előző levelére adandó válaszokat.

Az első ilyen forrás 1921 augusztusából származik Budapestről és egy általam nem ismert erdélyi levélre reagál 21 pontban.²⁹² A levél melléklete az 1920 októberétől juttatott erdélyi támogatások listája lehetett, amelyet a kolozsváriaknak (feltehetően Grandpierre Emilnek és Költő Gábornak) abból a szempontból kellett ellenőrizniük, hogy egyáltalán megérkeztek-e a különböző személyekkel küldött segélyek.²⁹³ A magyarországi illetékes „Igazmondó” néven szerepel a forrásban, és azt kéri, hogy a felekezeti tanács maradjon meg és folytassa munkáját a konfliktusok ellenére (II) is. Megnevezi a református tanítóképző egyik tanárát, akit kér, mindenképp maradjon Erdélyben, hogy megválaszthassák igazgatónak, és ehhez anyagi támogatást is ajánl (III). A repatriálás ideiglenes felfüggesztését azzal magyarázzák, hogy feltorlódtak a vagonok, és nem lehet megengedni, hogy a megszállt területek kiürüljenek (IV). Ugyanakkor leszögezik, hogy

²⁸⁹ Grandpierre Emil hivatalosan nem volt alkalmazva, de véleményező és tanácsadó szerepe volt az erdélyi ügyekben és különböző eseti ügyek elintézésére is megbízásokat kapott. Flachbarth Ernő szepességi szász magyarbarát politikus az osztályon dolgozva vált a nemzetközi kisebbségvédelem és a kisebbségi jogok elismert szakértőjévé. Pásint Ödönről Nóvé Béla: *Hivatása: kisebbségmentő Pásint Ödön pályaképe*. Kolozsvár, Kriterion, 2013. Szabados Mihály: *A miniszterelnökség nemzetiségpolitikai osztálya és az Erdélyi Külön Szolgálat munkájáról*. Visszaemlékezés, kézirat, 1987, 14. Jakabffy Elemér Alapítvány Körtörténeti Gyűjteménye, Kolozsvár, K 12. Ónody Olivér: *A Miniszterelnökség és annak régi nemzetiségpolitikája*. *Valóság*, 1997. 4. sz. 77–84.

²⁹⁰ Romsics Ignác: *Előszó*... i. m. 7.

²⁹¹ Szabados Mihály visszaemlékezése szerint az iratanyag egy részét 1944. március 19-én az Úri utcában elégették, elsősorban a magyarországi német mozgalmakba beépített ügynökeik Gestapótól való védelme érdekében. Másrészt az osztály aktáit a Szálasi uralom alatt Velembe menekítették, ahol egy pincébe zárták el. Majd a front elvonulása után már hiába keresték. A helybeliek elmondása szerint szlovák (?) katonák vitték el az anyagot.

²⁹² *Kolozsvárra küldendő levél tervezete*. MOL K 437 10–1921–107.

²⁹³ Kimutatás a támogatásokról 1920. október – 1921. július 30. MOL K 437 10–1921–30.; Kimutatás a támogatásokról 1921 augusztus – november. MOL K 437 10–1921–319.

a tisztviselő és nyugdíjkérdés ügyében tárgyalásokra van szükség a szomszédos országokkal, de ettől függetlenül a később repatriálók nem szenvedhetnek hátrányt az előbb érkezőkkel szemben (V). De külön jegyzék készül a Magyarországra érkezők igazolásáról is (VI). Ez lehet az a lista, amely alapján Grandpierre Magyarországon állásra ajánlott vagy elutasított egyes személyeket.²⁹⁴

A következő pont is válasz lehet, hiszen arra ad ígéret, hogy az 1921/1922-es iskolasegélyeket igyekszenek időben leküldeni, egyben kérdezik, hogy románoktól kaptak-e anyagi segítséget az egyház és iskolafenntartásra? (IX) Egy későbbi pontban kéri, hogy annak érdekében: a partiumi és a bánsági segélyekről Kolozsvárt is tudjanak, ezeket írják be az 1921/1922-ik évi költségvetési tervbe (XX). Ezen túl bizonyos pénzek megérkezését kívánták tisztázni (XXI). Politikailag az a pont a legérdekesebb, amely arra utasított, hogy Ugron István ne fogadjon el bukaresti megbízatást, de a budapesti levélíró egyetértett Ugron azon véleményével, hogy arra Sándor József sem alkalmas (valószínűleg parlamenti képviselőjelöltségről lehetett szó, XI). Egy újabb viszontválaszban pedig a politikai szövetségkereséséről esik szó. A budapesti fél részére nem világos, hogy a kormányzattal vagy az erdélyi románsággal tárgyaltak a kolozsváriak, de azt leszögezik, hogy a tárgyalásoknak a Magyar Szövetség alakuló közgyűlésén elfogadott program alapján kell állnia (XII.).

A két fél közti partneri viszonyra utal egy feltételezhetően 1922 eleji kolozsvári beszámoló is, amely négy kérdéssel foglalkozik.²⁹⁵ Ezek közül az első az erdélyi ügyek magyarországi kezelésére vonatkozik. Azt kéri, hogy az egyes minisztériumokban a következők kezébe kerüljenek az erdélyi ügyek: Költő Gábor (Külügyminisztérium), Papp Antal (Pénzügyminisztérium) és Imre Sándor (Vallás és Közoktatási Minisztérium), azzal a kikötéssel, hogy az esetleges miniszterváltások a munkájukat ne érintsék. Beszámolnak a Magyar Szövetség szervezéséről, de arról is, hogy Ionel Brătianu közölte Ugronnal: tudnak a budapesti összeköttetéseikről és a pénzügyi támogatásokról, amelyet persze Ugron letagadott. A harmadik ügy az Erdélyi Bankkal²⁹⁶ szembeni panasz volt. A Kolozs vármegye kezelte közlélmzési alap jelszavas, kamatmentes, bemutatóra szóló betétkönyvéből hiába szerették volna a volt megyei illetékesek kivenni a bennmaradt pénzt, a bank nem teljesítette a kérést. Miközben a pénzügyi intézet a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank üzleti csoportjához tartozott. Emiatt érdeklődtek, hogy nem lehet-e a magyarellenés magatartással szemben valamit tenni? Azt is közölték, hogy köreikben a magyar betéteseket utasították a betétjeik kivételére. (Ezt mintegy zsarolásként jegyezték meg a budapesti érdekeltségűeknek üzenve.) A negyedik probléma Katona Géza csendőri alezredesi ügye volt, aki a kolozsvári vezetők kérésére – amikor még úgy látszott, hogy a katonai szervezet fenntartása szükséges – maradt szolgálati helyén. Most pedig Budapesten nem hajlandók reaktivizálni. A kolozsváriak attól tartanak, hogy ez elrettentő példa lesz mindazoknak, akik valamilyen feladat ellátása érdekében maradtak Erdélyben. Ez a máskor és máshol is felmerülő probléma nem kémkedést vagy katonai szervezkedést jelentett, hanem sok esetben a közigazgatási eljárási kért a tisztviselőket, hogy maradjanak a helyükön, amit ők kötelességüknek tartottak, ezért úgy gondolták, hogy őket nem érheti emiatt hátrány Magyarországon.

Jelenleg egyetlen olyan levelet ismerek ahol a válaszok és kérdések együtt szerepelnek.²⁹⁷ Három erdélyi vezető politikus 1922. január eleji kérdéseiről van szó, amelyre egy hét múlva meg is kapták a választ. Jósika Samu volt az Erdélyben maradt legmagasabb rangú magyar közjogi méltóság, egyben a szerveződő Magyar Szövetség vezetője, akinek üzenetét öt pontban foglalták össze: 1. Minden hónapban Ugron István utazik le Hory Andrásához a bukaresti követségre, és csak a tőle kapott információk tekinthetők a Magyar Szövetség működésére nézve hitelesnek. A budapesti válaszmegjegyzés szerint ezt a kapcsolatot kiemelten kell kezelni, mert Grandpierre esetleges távozása után „a központi vezetést tisztán a Magyar Szövetség kezébe kell letenni”. 2. Kéri az egyházi oktatási segélyeket időben küldeni, mert a katolikusoknál már 120, a reformá-

²⁹⁴ A III–VI. pontok feltehetően válaszok. Ugyanígy VII–VIII. pontok is azok csak töredékesek és az eredeti kérdéseket sem lehet kikövetkeztetni.

²⁹⁵ MOL K 437 1–1922–1171

²⁹⁶ A pénzügyi intézetet romanizálták az igazgatóság elnöke Take Ionescu lett és a tagok több mint fele román volt ekkor.

²⁹⁷ MOL K 437 1–1932–398

tusoknál pedig 130 tanító ment át államosított iskolába fizetés hiányában. Budapestről közölték, hogy iskolasegélyre 1921/22-ben 13 M lei, egyházi segélyre 7 M lei lett beállítva. De mivel az egyházak már a román államtól is kapnak segélyt, az egész támogatást a tanítói segélyre lehet fordítani. Így havi 1,2 M lei-t küldenének le. Eddig az első félévben 3,7 M leit utaltak, és intézkednek, hogy a jövőben minden hónapban időben megérkezzen a támogatás. 3. Nagy Károly református püspök megbízásából küldik az udvarhelyi tanítók lapját. Ezzel szeretnél felhívni a figyelmet arra a veszélyre, hogy a tanítók világi iskolákat akarnak szervezni, illetve Gyerkes Mihály udvarhelyi tanító vezetésével külön szervezetbe tömörülnének. A budapesti fél ennek hátterében egyrészt azt látja, hogy a tanítóságot nem vonták be az egyházi döntésekbe, és ezért is elégedetlen, másrészt, mivel az 1920-as támogatás elmaradt, azt pótolni kell, és erre folyamatosan sor is kerül. 4. Jósika a budapesti közvetítésben Sebess Dénes helyére Költő Gábort kérte, arra hivatkozva, hogy akkor „pontosabb, gyorsabb, rendesebb lesz a munka”. Erre azonban a fővárosi fél semmi okot nem látott. A javaslat hátterében valószínűleg az állt, hogy Költő a kolozsvári kör bizalmi embere volt, míg Sebess Dénes Bethlen István marosvásárhelyi bizalmas köréhez tartozott, és így őt Kolozsvárról kevésbé tudták instruálni. 5. Jósika felveti, hogy az ő tudtán kívül Grandpierre Emil 500 ezer leit kapott Horytól, amelyet feltehetőleg a választásokra fog elkölteni. A budapesti fél erről nem is tudott, és megígérte, hogy kinyomozza a támogatás sorsát.

Grandpierre Emilnek két üzenete volt ebben az összeállításban. Egyrészt az iskolasegélyek küldését sürgette – amelyre már az előbb ismertetett módon válaszoltak –, másrészt Tisza Gy.[sic!] közvetítésének eredményét nem látja. (Valószínűleg a bihari politikai szervezkedésről lehet szó.) Erre a budapesti válasz miniszterelnöki sürgető levelet ígért.

A harmadik erdélyi „üzemő” személyiség Szentkereszt Béla volt, a háromszéki magyar politikai élet vezetője. Ő közvetítette – vászonra írva – 179 volt megyei állami tisztviselő kérdéseit a magyar kormányhoz: Az optálási határidő után repatriáló tisztviselők nyugdíjuk sérelme nélkül kaphatnak-e Magyarországon állást? Ha a most itt szolgáló tisztviselők valamelyik utódállamba átmennek, majd ott elvesztik az állásukat, akkor számíthatnak-e magyarországi alkalmazásra? Minderre lehet-e minisztertanácsi határozattal garanciát adni, hogy kormányváltás ellenére is fennmaradjon ez a jogosultság? Budapesten a tisztviselő kérdést nyitottnak tartották, mert arról meg szerettek volna állapodni az utódállamokkal. Így erre semmilyen garanciát nem tudtak adni. Az optálás lezárulta után az állampolgárság megszerzésével nemzetközi jogilag a magyar állammal szemben nem lehetnek jogi követelések. *„Nem tételezhető fel azonban, hogy méltánylást érdemlő esetekben a mindenkori kormány ne találjon és ne nyújtson segédkezet egy olyan volt tisztviselőjének, aki valamely utódállamban áldozatul esett a most annyiszor tapasztalt atrocitásoknak.”*²⁹⁸ Tehát a visszahonosításra és a méltányos elbánásra számíthatnak, *„de [...] feltétlen biztosítékot erre a dolog természeténél fogva soha semmiféle kormány nem nyújthat, mert a minisztertanácsi határozatok érvénye, egy újabb ellentétes határozattal bármikor megszüntethető.”*²⁹⁹ Szentkeresztynak három további közérdekű kérdése volt. 1. Van-e kapcsolat a Magyar Szövetség és [Bethlen] „István” között? A közérdekű budapesti válasz: *„A M.Sz. vezetésével a bizalmas összeköttetés megvan. Működése a kisebbségi képviselő körében kívánatos. Politikai téren s különösen a választások terén való aktivitása nem kívánatos mindaddig, amíg a választói jegyzékek szerkesztése, a képviselő jelölési jog és a választási jog független és szabad gyakorlata tekintetében intézményes biztosítékok nincsenek. Inkább ne legyen magyar képviselő, semhogy gyászmagyarok képviseljék néhányan ezt a tiszteletet.”*³⁰⁰ 2. „Mi az irányelv Erdélyt illetően. Ha 4–5 évről lenne szó még valahogy kibírják. Ha reménytelen egész másként kell berendezkedjenek. / Az irányelv: minden posztót megtartani, sőt lehetőleg újakat szerezni gazdasági téren. Az átmenet időtartamára jóslatokat tenni nem lehet, de a reményt egy percig nem szabad feladni.”³⁰¹

3. A tisztviselők segélyezésére van-e valamilyen lehetőség? A budapesti – feltehetőleg Papp Antal által fogalmazott – válasz lényege, hogy 2,4 M lei volt erre beállítva, de ezt még nem küldték

²⁹⁸ MOL K 437 1–1932–398 f. 24.

²⁹⁹ Uo. f. 25.

³⁰⁰ Uo.

³⁰¹ Uo.

el. Ellenben 250 ezer lei ment ilyen célra egy másik alapból, de nem tudja, hogy megérkezett-e. A megoldás az volna, hogy a kolozsvári központhoz – ahova erre a célra a közeljövőben érkezik támogatás – bejelentkeznek ezzel az igénnyel. Ezzel, mintegy a kolozsvári integrációt kívánták segíteni. 4. „Nem lehetne a sajtót valamelyest kézbe venni?” – kérdezte Szentkereszty, aki ezzel arra utalt, hogy csak a *Brassói Lapokat* és az *Ellenzéket* tartja magyar szempontból megbízható orgánumnak. A fővárosból erre úgy reagáltak, hogy a sajtó átalakítása folyamatba van, illetve belső propagandát kell teremteni a nem megfelelő sajtótermékek bojkottálására.

Néhány évvel később, 1927-ben már látszódtott, hogy egy támogatáspolitikai kérdésekre koncentráló levelezés alakult ki a NIT és a kolozsvári az OMP-hez közel álló megbízott, Nagy László ügyvéd, a támogatások adminisztrálójá között.³⁰² A nyolc pontos, 1927. júliusi beszámoló az egyházi oktatásra szánt segélyek beérkezésével és az egyházak között felállított arányszám közlésével kezdődött. Nyugtázta, hogy a színházi támogatás továbbra is a színpártoló egyesülethez érkezik.³⁰³ A támogatások feletti ellenőrzés jelenik meg azokban az értesítésekben is, miszerint a ferencesek által addig egyedül vitt moldvai (csángómentő) akcióra az OMP egy bizottságot hozott létre, amelyben a párt és a ferencesek képviselőin kívül a Magyar Nép szerkesztője és az egyházak képviselői is részt vesznek. Hasonló a helyzet a Kultúrhitvattal, amelyet Sulyok István javaslatára állítottak fel, és a Minerva RT-n keresztül meg is érkezett támogatására az első részlet. Itt is bizottság állt fel az egyházak, az OMP és a kultúregyesületek képviselőinek részvételével, hogy meghatározzák és ellenőrizték az egyébként részletes munkatervvel rendelkező – később elhalt – hivatal tevékenységét.

A kolozsvári beszámoló szerzője külön említésre méltónak tartotta, hogy a bizottság a „Nagyúr” [Bánffy Miklós], támogatását is meg tudta szerezni. Ugyanilyen bizottságosdit már nem működtettek az OMP illetékesei, amikor az Újság című lap megvásárlásáról tárgyaltak. 3,5 M leit ajánlottak a támogatásokból annak érdekében, hogy a pártnak legyen hivatalos lapja, illetve, hogy a *Keleti Újságtól* 1924-ben Paál Árpád vezetésével távozott társaságot (Kacsó Sándor, Nyíró József, Szentimrei Jenő stb.) integrálni tudják. Két másik esetben pedig az egyháznak kértek sürgős segítséget. A leégett abrudbányai unitárius templom újjáépítéséhez, illetőleg a Katolikus Státus és az Erdélyi Református Egyházkerület által a Kolozsvári Takarékpénztártól felvett magas kamatozású hitel ügyében szeretnének politikai támogatást (utasítsák a pénzügyintézetet). Személyi kérdésben pedig a Jancsó Benedek meghirdette nemzeti társadalomszervezés kulcsfigurájaként számon tartott Gyallay Domokos ténykedését bíralták, és jelezték Budapest felé visszatérésüket.³⁰⁴

Az utolsó ismert levélváltás 1928 augusztusában egy kolozsvári megbízott és Papp Antal között zajlott. Az ebben felmerült ügyeket három csoportba lehet sorolni.³⁰⁵ Egyrészt három személyi ügyre. Az egyik Kocsán János nagyváradi táblabíróra vonatkozott, akinek a magyar szervezkedésben betöltött szerepét Grandpierre igazolta, és olybá tekintette, hogy ott lehetne azon a bizalmas jegyzéken is, amelyen a befogadás ígérete szerepelt. A nagyváradi illető most szorult rá az áttelepedésre és igazolásra. A másik ügy sem egyedi. Dick Jakab Kolozsvárt annak idején támogatta a tisztviselők segélyezését, de időközben tönkrement és 10 358 P tartozás állt fenn vele szemben. Csakhogy ennek a kifizetésére a címzett, Papp Antal nem látott reményt. Bitay Árpádnak a budapesti román tanszék élére való kinevezését is támogatták Kolozsvárról. Ebben az ügyben és a nagyváradi igazolás esetében Papp a támogatásáról biztosította a levélíró.

A másik ügycsoport a következő évi támogatás költségvetés-tervezetere vonatkozott. Itt egy

³⁰² MOL K 437 7–1927–1–367

³⁰³ Itt már elkezdődtek a Janovics Jenő kolozsvári színházigazgató és a Bánffy Miklós által képviselt csoport – Kádár Imre, Kemény János, Grois László – közti harmincas évekbeli konfliktusok arról, hogy ki is kezelje a színházfinanszírozásokat.

³⁰⁴ „Félreértések tisztázása végett jelentjük, hogy a Magyar Népfőszervezőjét sem az egyháza, sem a Minerva nem kívánta elbocsátani, csak kifejezésre jutatta azt, hogy nem helyesli a megkerülésükkel és tudtuk nélkül való személyi anyagi érdekekért folytatott zaklató kilincselést. A Magyar Népfőszervezője az általánosan nagyobb javadalmazást élvezett és így indokolatlan volt az eljárása és alkalmas arra, hogy a Magyar Népet és főleg egyházát ferde megvilágításba helyezze. Jövőre nézve ugyan Magyar Népnél megtartjuk, de rosszallását az igazgatóság kifejezésre fogja vele szemben hozni, azzal, hogy az eljárásának igazi rugóit is illetékeseknek is tudomására hozza.” MOL K 437 7–1927–1–367

³⁰⁵ MOL K 437 7–1928–1 f. 117–120.

július 3-i megbeszélés eredményeit konkretizálták. Papp kérte, hogy az összesen küldött évi 26 M lejnek ne csak a megérkezéséről, hanem a felhasználásáról is kapjon visszajelzést. Különös tekintettel arra, hogy a „központi helyen lévők nem favorizáltak-e a periférián lévőkkel szemben”. Kérte, hogy az egyetemi kollégiumok ügyéről és Gulácsy Irén elhelyezéséről is tárgyaljanak. Eljárt Balogh Artúr könyvének³⁰⁶ megjelentetése érdekében, és Sulyok Istvánnal is beszélt a Juventus fordítóiroda támogatásáról. Színháztámogatás, a moldvai akciók és egy kiderítetlen nagyváradi ügyben is informális beszélgetéseket kért, amíg ezekben nem kap politikai utasításokat.

A harmadik ügycsoportba egy politikai természetű ügy tartozott. Valószínűleg a *Keleti Újság* Magyarországon kért támogatást, és Papp Kolozsvár véleményére is kíváncsi volt. Azt a választ kapta, hogy a *Keleti Újság* vigyen a budapesti illetékeseknek egy igazolást arról, hogy az OMP hivatalos lapja, illetve a lap külpolitikai irányvonalában állítsa a középpontba a szerb–horvát elmentéket, mint a kelet–nyugati kulturális különbségek lenyomatát, amelyet az autonomisztikus megoldásokkal lehet kezelni. A *Keleti Újság* még ebben az évben az OMP hivatalos lapja lett. Az előzőleg – a szintén magyarországi támogatásból – megszerzett Újság-ot pedig megszüntették, egyes szerzőit a *Keleti Újság*hoz vették át.

Ez a kapcsolattartási forma feltehetően a bukaresti magyar parlamenti frakció és a Willer József vezette ottani pártiroda létrajötte miatt szükségtelené vált. A pénzügyi elszámolásokat és a politikai orientálást mindkét oldalon különböző személyek végezték. Mindezt Pataky Tibor felügyelte és Papp Antal koordinálta.

A magyarországi egyedi információkérés gyakoribb volt, mint az erdélyi. De a politikai tájékoztató és orientáló anyagok is sűrűbben mentek Budapestről, mint fordítva. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a NIT és a TESZK iroda Budapesten működött, másrészt az erdélyi politikusok rendszeresen beszámoltak a kolozsvári útlevelehivatalnak, illetve a bukaresti követség diplomatáinak a kisebbségpolitikai történetekről.

Magyarországról elsősorban statisztikai és jogi információkat kértek. Az oktatási statisztika a támogatási rendszerhez is elengedhetetlen volt.³⁰⁷ Jogi és sérelmi anyagok a népszövetségi beadványokhoz és a propaganda kiadványokhoz kellettek. Erdélyből a nemzetközi kisebbségvédelmi lehetőségekről kértek információkat és tanácsokat.³⁰⁸

6.2. Támogatás-kérés és az ellenőrzés

Az erdélyi támogatási munka jelentős részét az elszámolások tették ki.³⁰⁹ A Kolozsvárra érkezett pénzek megérkezését folyamatosan visszaigazolták (rendszeres volt a kifizetés- és átutalás-elmaradás), de azt, hogy a terveknek megfelelően került-e szétosztásra, a helyi vezetők kontrolálták.

³⁰⁶ A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján. Berlin, Voggenreiter, 1928, 329.

³⁰⁷ A NIT számára készült iskolastatisztikákat Barabás Endre és Fritz László a *Magyar Kisebbségben* meg is jelentette. Eöttevényi Olivér a Szent Gellért Társaság ügyvezető igazgatója 1923-ban, a KSH segítségével külön kérdőívet dolgozott ki az erdélyi lelkészek számára: MOL K 28 153–258(I)–1923–O–231. Jancsó Elemér Bethlen Istvántól kérte (1924. október 3.), hogy a kolozsvári központ utasíttassék az erdélyi iskolai adatok összegyűjtésére, mert e nélkül nem lehet a Népszövetség előtt érvelni: MOL K 28 161–266(II)–1924–O–790. Erre sor is került, és Budapesten állították össze a szükséges egységes szempontrendszert (f. 36–37.). Ugyanakkor a NIT-ben készült egy általános helyzetkép (A nemzeti kisebbségek közoktatásügye Romániában f. 1–11.), és egy kimutatás már rendelkezésre állt a kisajátított egyházi ingatlanokról, amelyek jórészt oktatási célokat szolgáltak (f. 23–32.): MOL K 437 4-1924-1-380. 1929-ben részletes iskolajegyzéket küldött a bukaresti követség (f. 135–141.), amelyet Grandpierre, illetve az egyházak képviselői hitelesnek tartottak. Ugyanakkor jelezték, hogy ha ezek közül a Maniu-kormánytól esetleg a polgári és kereskedelmi iskolák megkapnák a nyilvánossági jogot, akkor sem tudnák mindet fenntartani: MOL K 28 161–266(II)–1929–O–138.

³⁰⁸ Papp Antal 1924. március 10-én küldött Pataky Tibornak egy a kisebbségi vezetőkől származó kérdőívet, amely a kisebbségi szerződés értelmezését kérte a Népszövetség mellett működő magyar titkárságtól. Pataky 1924. július 30-án küldi Baranyi Zoltán, a genfi titkárságvezetőjének értelmezését, amelyet más szervezetek vezetőihez is eljuttattak: K 437 4–1924–1–425. Az erdélyi magyar volt állami tisztviselők nyugdíjügyének népszövetségi panasz eljárás érdekében a Népszövetség mellett működő magyar titkárságtól kér tanácsot a NIT: MOL K 28 153–258(I)–1925–O–345. (f. 333–336.)

³⁰⁹ Elszámolás a segélyalapról, 1920. október – 1921. október (f. 270–272.), 1921/1922-es elszámolás (f. 281., 285.),

Itt kulcsfontosságú Sebess Dénes 1921. október 26-i – Petri Pálon, a Miniszterelnökség akkori III. osztálya vezetőjén keresztül, Bethlen Istvánnak szánt – összefoglalója az erdélyi támogatások helyzetéről. Erre a kolozsvári Nagy Lászlóval való budapesti konzultáció idején került sor.³¹⁰ Miközben Sebess hangsúlyozta a kolozsváriak tisztességét és elismerte veszélyes helyzetüket, alapvetően kritikus volt velük szemben, mert nem sikerült az elküldött összegekkel tételesen elszámolniuk. Tavasszal Endes Miklós, majd nyáron Haller István utazott Kolozsvárra, hogy tisztázza a pénzsegély felhasználását. Októberben pedig Nagy László³¹¹ érkezett, hogy megbeszéljék a problémákat. Ő – mint a segélyeket kezelő szervezet titkára – nagyon veszedelmesnek tartotta a részletes listák összeállítását. Ezek bármikor a politikai rendőrséghez kerülhettek.

A szervezetből Papp Antal, Költő Gábor és Garandpierre Emil volt letartóztatva, az első ketőnek el is kellett jönnie Romániából. Nagy kifejtette, hogy a Sebessék által összeállított költségvetési tervet megkapták, de az egyházi oktatási támogatásokat nem az ott megadott kulcs szerint osztották el, hanem a Felekezeti Tanács döntött ebben az ügyben. Míg a magyarországiak az egyházak lélekszámából és az 1918 előtti költségekből indultak ki, addig az erdélyiek az iskolaszámot tekintették meghatározónak. A Budapestről tervezett gazdasági, kulturális, sajtó stb. támogatások esetében azt kérték, hogy küldjék a pénzeket, és ők majd az elszámolásnál közlik, hogy azt milyen akciókra használták fel. Csakhogy Sebess attól tartott, hogy a betervezett intézménytámogatásoknál mindig lesznek fontosabb ügyek: pl. a legutóbbi 0,9 M lejből, 0,35 M lejt egyből ügyvédeknek fizettek ki politikai foglyok védelmére és kiszabadításuk érdekében. Majd Nagyék arra hivatkoztak, hogy a katonai költségvetésből ezt Budapesten megtérítik, mire kiderült, hogy a Vezérkari Főnökség illetéke nem is tud a dologról. Sebess másik kritikája az volt a kolozsvári központosítással szemben, hogy sokszor akadozott a kapcsolat és a Kolozsváron kívüli intézmények támogatását nem integrálták. Ezért nagyon sokan eleve Budapesthez fordultak. 15 aktuális, nem a kolozsvári központon keresztül beérkezett támogatási igényről Sebess és Nagy megegyeztek, 14 esetben pedig Papp Antal véleményét kikérve folyamatban volt a döntés.

Sebess arról a kialakult helyzetről is beszámolt, hogy sokan és sokfélét beszélnek a támogatásról.³¹² Ezért a rendszer egyszerűsítését javasolta. Nagy a megoldást abban látta, hogy minden támogatás a kolozsvári központon keresztül menjen, és ne kezeltesék bürokratikusán, mert az a felekezeti autonómiát sértené.³¹³ Az elszámolásokra közéleti emberekkel ellenőriztessék, akik vállalják azok hitelességéért a felelősséget. Erre Papp József volt főispánt és Haller Gusztáv volt kolozsvári polgármestert javasolta. Sebess pedig azt kérte Petritől, hogy hívjon össze egy szűk

a NIT vagyonáról és költségeiről, 1921/1922 (f. 280., 291–293.), ua. 1923/1924 (f. 408–428.), Amerikai Segélyalap 1923–1927. (f. 452–457., 623., 667–709.) MOL K 437 13–1921.

Az 1922/1923 évi kolozsvári elszámolás Németh László ügyvéd által 1923. december 3. Papp december 5-én beszámol Patakynak az elszámolásról, amelyet a Külügyminisztériummal is egyeztetnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy a követségnek az elmaradt részleteket ki kellene fizetnie, hogy az elmaradás a költségvetési év végére eltűnjön: MOL K 437 5–1924–10–597. Tisztviselői Segély Alap elszámolása, illetve végelszámolása, 1926. január 28., a NIT-től: MOL K 437 7–1926–10–33. Tanügyi Alap IV. elszámolása 1925/1926., a NIT-től: MOL K 437 7–1926–10–261. Szent Gellért Társaság költségvetési helyzete, tartalékai: MOL K 437 7–1927–10–538. A Szent Gellért Társaság havi elszámolásainak kísérlőlevelei, Papp megjegyzéseivel: MOL K 437 7–1927–10–597.

³¹⁰ MOL K 437 1–1921–203. f. 1–7.

³¹¹ Kolozsvári ügyvéd, a Katolikus Status és a Minerva Rt. jogtanácsosa

³¹² „...naponta felkeresnek erdélyi vezető férfiak a kolozsvári szervezet tagjai, a budapesti vezető erdélyi férfiak, bizalmasak és megbízottak, kik folyamatosan hoznak fel hozzám ajánlásokat, információkat, csálhatatlan módszereket stb. melyek legtöbbször egymással ellenkeznek. A legnagyobb aggodalommal látom, hogy Erdélyben szélteben és hosszában tárgyalják a segélyezés módját. Minden Erdélyből jött ember jogosítva érzi magát, hogy azoknál kiket ő legtöbbször helyesen az intézőknek tart, megjelenjék, kritizáljon, vádaskodjék, sőt fenyegetőzzék. Sajnos a Budapesten idéző erdélyiek is egymással meg vannak hasonulva és sokszor nagy nehézséget okoznak. Le kell egyszerűsíteni az egész segélyezést úgy, hogy ne legyen alkalma sok embernek erről tárgyalni és javaslatokat tenni, mert felelősséget főképpen az erdélyi férfiak egységéért és a dolgok diszkrét kezeléséért nem lehet vállalni.” Uo. f. 5–6.

³¹³ A kolozsvári egyházi támogatások felosztási arányát pl. 1920/1921-ben a következőkben állapították meg: a reformátusok 49,1%, a katolikusok 39,2, az unitáriusok 7,3%, az evangélikusok 4,3%. Amikor az ezt alátámasztó iskolai adatokat kérte Sebess, akkor Nagy arra hivatkozott, hogy az állandóan változik és ezt helyben a Felekezeti Tanácsban belül tudják korrigálni.

körű értekezletet³¹⁴ és ott döntenek a kolozsvári központ szerepéről, a felekezeti iskolasegély elosztásának és a pénzügyi ellenőrzésnek a módjáról.

A későbbiekben az anyagi támogatások alapvetően a Budapesten a NIT vezetőivel közösen Papp által összeállított, az erdélyi vezetőkkel is megbeszélrt költségvetési terv alapján történtek. A két legnagyobb tétel a párt és az oktatási finanszírozás egyértelműen a kolozsvári központ ment keresztül. Az éves, havi átalányokat szintén rajtuk keresztül lehetett a költségtervbe bevenni. Ezen túl továbbra is voltak külön utalások, elsősorban a Partiumba és a Bánságba.³¹⁵ Ez havi pénzküldés útján a bukaresti követségről, illetve utalványozással a Miniszterelnökség II. osztályához tartozó „Idegenben élő magyar állampolgárok támogatása és a hazai kisebbségek gondozása” elnevezésű számláról történt.³¹⁶ A kolozsvári kifizetéseket és átvételi elismervényeket az ottani vezetők ellenőrizték, majd a kolozsvári adminisztráció Budapesten számolt el három havonta, félévente Sebess Dénesnek, illetve Papp Antalnak.³¹⁷ Az utóbbit pedig a Miniszterelnökség pénzügyi szakemberei felügyelték, és az elszámolásokat Pataky Tibor hagyta jóvá. Szintén a Miniszterelnökség segítségével érték el, hogy sem a NIT-nél, sem a TESzK irodán külső szervek nem vizsgálták a pénzfelhasználást.³¹⁸

A támogatási rendszer kulcsa az intézményekre lebontott éves költségvetés volt és egy-egy intézmény ezen keresztül juthatott szubvencióhoz.³¹⁹ A legnagyobb tétel, az egyházi oktatás támogatásának felosztásában a Felekezetközi Tanács döntött.³²⁰ Ezen kívül a budapesti patrónusok, egyházi vezetők, arisztokrata feleségek jártak el a Miniszterelnökségen a támogatási ügyek-

³¹⁴ Petri Pál, Papp Antal, Sebess Dénes, Ravasz László (református püspök), Bíró Balázs, Raffay Ferenc [itt elírás történhetett Raffay Sándor evangélikus püspök járt el a Miniszterelnökségen felföldi és erdélyi támogatási ügyekben].

³¹⁵ Sebess Dénes 1922. február 7-i levelében is azt javasolta Petri Pálnak, hogy helyesebb volna a budapesti központi segélyezést életbe léptetni, mert Kolozsvár az erős megfigyelés miatt nem tudja a Királyhágón inneni részeket megszervezni: MOL K 28 198–1935–367–T–55 f. 71.

³¹⁶ Ez utóbbiról döntően a magyarországi munkatársakat vagy az odaátra közvetítőket fizették ki, de a NIT és a Miniszterelnökség II. osztályának munkatársainak munkáit, dologi költségeit is ebből finanszírozták.

³¹⁷ Pl. 1923. december 3. MOL K 437 5-1924-10-597

³¹⁸ Az 1922. június 7-i Minisztertanács jóváhagyta Papp Antal államtitkári rangú kirendelését a Pénzügyminisztériumból, és a következő évi költségvetés előkészítésére is felhatalmazta. Kállay Tibor 1922. június 20-án levélben értesítette Zawadowsky Alfrédot az Állami Számvevőszék elnökét, hogy a Papp Antal vezette iroda pénzkezelését annak bizalmas jellegére való tekintettel a Miniszterelnökség gyakorolja. Papp Antal 1923. január 26-án felkereste az Állami Számvevőszék elnökét azzal, hogy bár az 1921/1922. évi TESzK elszámolást a Miniszterelnökség ellenőrizte, de azt szeretnék, ha az számvevőszék is átnézné. Azonban a számvevőszék elnöke úgy nyilatkozott, hogy csak akkor érezné magát illetékesnek a számadásokban, „ha kifejezettem állami pénzekkel való gazdálkodásról van szó. Ez esetben azonban neki vizsgálnia kell azt is, hogy költségvetésileg előirányzott tételekről van-e szó, vagy sem? Az esetben ha igen, akkor keresni kell az előirányzat és a felhasználás közötti összhangot: ellenkező esetben pedig követelnie kell a zárszámadásba való beillesztést a kiadásnak és a tételnek a törvényhozás előtt leendő zárszámolási igazolását. Kérde tehát tőlem [Papp Antaltól –BN], hogy mindezek a számadásomban szereplő összegek állami pénzek-e vagy sem? Erre én azt feleltem, hogy a részünkről kezelt pénzek közpénzek ugyan, de nem állami pénzek. Indoka annak, hogy így feleltem az, hogy megítélésem szerint ez a kezelés nem olyan természetű, amelynek felhasználása nyilvánosan tárgyalható lenne. Feleletem után az elnök kijelentette, hogy ez esetben nem hajlandó a számadások megvizsgálására, de helyesli azt a nézetemet, hogy a számadási mellékletek bizalmas helyen megőriztessenek, hogy számszéki vizsgálat helyett egy egységes parlamenti vizsgálatnak a lehetősége megmaradjon.” MOL K 437 13–1922/1927–10. f. 1375–1376. Zawadowsky azt is javasolta, hogy a vonatkozó elszámolásokat a Miniszterelnökségen kívül valamilyen családi irattárba helyezték el. Erre nem került sor, mert amint arról az előző fejezetben már szó volt, 1931-ben Papp Antal miniszterelnökségi utasításra az iratok jelentős részét megsemmisítette. Lásd Papp Antal iratait a Piarista Rendtartomány Levéltárában. A rendszeres miniszterelnökségi vizsgálatot Csathó Andor végezte és egyedül 1924-ben merült fel két probléma. Azt kérte, hogy az egyes szervezetek azonos határidőre készítsék el a pénzügyi beszámolót, illetve a támogatott intézmények hasonló formátumú belső beosztást használjanak. 1924. június 4. MOL K 437 13–1922/1927–10. f. 1414. 1925-ben a Pénzügyminisztérium Központja Bethlen István Internátust és az azt fenntartó NIT számadásait akarta ellenőrizni. Papp kérte Patakyt, hogy jelezze a központnak, hogy mivel a kollégium közvetlen állami felügyelet alatt áll, mellőzzék az ellenőrzést. Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1925. augusztus 19. MOL K 437 7–1928–10. f. 25.

³¹⁹ Lásd a táblázatos kimutatás egyes altételeit. A kapcsolódó éves költségvetési előterjesztésben 4-5 oldalas indoklás is szerepelt. Az intézmények számára kulcskérdés volt a párt, illetve egyházi vezetőkön keresztül az erre a listára való felkerülés. A három vizsgált terület közül az erdélyi támogatások voltak a legcentralizáltabbak, ha leszámitjuk Bánffy Miklós külön kultúr-mecenatúráját, amely azonban nem érintette a párt és egyházi-oktatási pénzeket.

³²⁰ 1926-tól egyben az OMP oktatási szakbizottsága is. Tevékenységéről részletesebben: László Lóránt: *A Felekezetközi Tanács működése (1918–1948)*. Kézirat, Kolozsvár, 2010, 18.

ben.³²¹ Külön támogatásokat csak Pataky engedélyezhetett, Papp és Sebess legfeljebb javaslatokat tehetett, de saját hatáskörben kifizetésekről nem dönthettek.³²²

A konkrét anyagi támogatáskérésen kívül gyakran a romániai magyar intézményvezetők és magánszemélyek a magyarországi pénzintézetektől azt kérték, hogy gyakoroljanak nyomást romániai pénzintézetekre annak érdekében, hogy azok az érintett romániai személyek és intézmények ügyeit kedvezően intézzék el.³²³

A leggyakoribb intézményi támogatási kérések az egyházaktól érkeztek. Ezen belül is a Királyhágón inneni részek ellátása volt a legproblematisabb, onnan jött a legtöbb kérés és panasz. A legtöbb esetben Pataky Papp Antaltól vagy Sebess Dénestől az eddigi támogatásról is felvilágosítást, illetve véleményezést kért.³²⁴ Volt, amikor eleve Bethlen vagy Pataky utasított bizo-

³²¹ Ravasz László a Bánffyhungyadi Népbank szanálása érdekében kérte, hogy hassanak oda: a Kolozsvári Takarékpénztárnál tekintsenek el a működési engedély számonkérésétől: K 437 4–1924–2–176. Szintén Ravasz a felelős a nagyvárad református püspökség oktatási támogatásáért, a szatmárvidéki és nagybányai református iskolasegélyért pedig Soltész tábori püspök: Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1925. január 30. K 437 5–1925–2–53. Raffay Sándor evangélikus püspök a kolozsvári magyar evangélikus egyházért: Papp Antal levele Pataky Tibornak 1927. február 18. K 437 7–1927–1–65. Huszár Pálné és Bethlen Györgyné a kolozsvári női szervezetek részére lobbizott, Mikes Árminné pedig a zabolai óvodának.

³²² Pl. Pataky Tibor 1924. december 24-én arra kérte Papp Antalt, hogy szóljon Sebess Dénesnek további források érdekében, mivel Grandpierre Emil megígért 20 ezer leit a Dalosszövetségnek. Papp 1925. január 13-i válaszában közölte, hogy a kért összeg már kifizetés alatt van. „Sebess Dénes részéről erre a célra mi sem utalható, mert az ő kezeihez erdélyi célra csupán egyetlen meghatározott célra előirányzott összeg kerül, egyébként minden ottani hitelt közvetlen az ottani központ kezel.” K 437 5–1925–1–11. f. 3. Amikor Fekete Nagy Béla készített egy közgazdasági tanulmányt Pataky Tibor felkérésére Sebess kifizette annak honoráriumát, de felhívta mind Fekete Nagy, mind Pataky figyelmét arra, hogy ezek költségek nem az ő, hanem a kolozsváriak büdzséjét terhelik. Ő eddig elzárkózott az ilyen kifizetések elől „félvén attól, hogy megrohannak ily igényekkel, amire nagy hajlandóságot éreznek erdélyi testvéreim. E levelem olyan óvás féle akar lenni.” Sebess Dénes levele Pataky Tiborhoz, 1924. augusztus MOL K 437 5–1925–10–358. f. 16.

³²³ Példák: A bukaresti református fiú-iskola hiteltörlesztési ügye: MOL K 28 160–1923–264–F–5084.;

Papp Antal kéri a budapesti Hangya Központot, hogy az Erdélyi Hangya Központ számára a tartozásainak visszafizetésében adjon részleges haladékot: Pro Domo 1924. december 3. MOL K 437 4–1924–1–595.;

A Bánffyhungyadi Népbank szanálásának ügye: MOL K 437 4–1924–2–176.;

Papp Antal levele Pataky Tiborhoz 1925. május 14. A marosvásárhelyi református egyházközségnek kér közbenjárást a Jelzálogbanknál: MOL K 437 5–1925–1–143.;

Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1927. december 30. a PHETE átadta az erdélyi kölcsönigénylő birtokosok listáját, akik azért innen kérnek kölcsönt, mert birtokeladásaikból csak egy-két év múlva tudnának fizetni és Romániában csak magasabb kamattal kapnának kölcsönt. Közben sokan tönkre is mehetnek mert már annyi az adósságuk: MOL K 437 7–1927–10–612.;

A magyarországi Altruista Bank (Országos Földhitelintézet) elővásárlási joggal bírt jó néhány erdélyi birtokra, de ezt 60 birtokos esetében a román állam megtámadta. Ebben kérnek politikai segítséget: MOL K 437 7–1927–12–393.

³²⁴ *Egyházi intézmények támogatáskérései*: Pataky levélben megkérdezi Papp Antaltól 1924. április 23-én, hogy igaz-e, hogy a nagybányai református egyházkerület tanítói, 57-en nehéz viszonyok között élnek és a „kommunizmus felé kezd hajlani”. Kérdezze meg Sebesst, hogy miként zajlik a segélyezésük. Sebess 1924. május 1-én válaszolt Pappnak, hogy Harcsár Géza egyházmegyei ügyész és Soltész tábori lelkész útján folyik a segélyezésük, 1040 M lei van előirányozva és eddig 835 ezer ment ki, egyben cáfolta a kommunista hangulatot a tanítók körében: MOL K 437 4–1924–2–273.;

Hasonló eset a gelencei, amikor az ottani egyházi iskola tanítói segítséget kér, de Jancsó Benendek szerint a falu képes eltartani az iskolát, csak a tanítók a plébánossal nem jönnek ki: MOL K 437 7–1926–11–185.

Az erdélyi szászoktól különvált evangélikusok ügyében Ambrózy Andor felkereste Papp Antalt, és arra hivatkozott, hogy Bethlen megígérte, hogy a 70–80 ezere leinyi támogatást 500 ezerre emelik, de semmi nem történt. Ambrózy szerint már 250 ezer is elég volna. A hívek is adakoznak, ő is 50 ezer leit adott, de pl. a hosszúfalusi iskola építése komoly költségekkel jár. Papp Antal levele Pataky Tibornak, 1926. február 21. MOL K 437 6–1926–1–106. Raffay magyarországi evangélikus püspök panaszt tett Pataky Tibornak az Evangélikus Néplap támogatás ügyében. Papp szerint Fritz László útján a havilap 4000 leit kap számonként, míg egy szám 500 példányban 3600 leibe kerül. Csak nagyok a felhalmozott adósságok, és ezeket nehezen fizetik ki. Papp javasolja, hogy a segélyt ne a szerkesztőknek, hanem az egyháznak fizesék ki. Papp Antal levele Pataky Tibornak, 1927. február 18. MOL K 437 7–1927–1–65.

A ferencesek támogatását 400-ról 500 ezer leire emelik fel 1927-ben: MOL K 437 7–1927–11–281. Egy évvel később Pataky azt kéri Papptól, hogy vizsgálja ki a nagyszebeni ferences nevelőintézet támogatását, mert vezetője, Trefán Leonárd, e miatt a lemondással foglalkozik: MOL K 437 7–1928–1–193.

Xantus János a kolozsvári Marianum igazgatója az év rendes költségvetésén felül még 100 ezer leit kért, 1928/1929-re, mert az egyházközség nem tudta őket támogatni: K 437 7–1928–10. f. 24.

nyos támogatásokra.³²⁵ A legfontosabb ügýtípusokról és eljárásokról a lábjegyzetekben adok áttekintést.

Pataky tájékoztatást kér a gyergyószentmiklósi Fogarassy Leány-nevelőotthon támogatásáról, mert további segítyeket kértek: K 437 7–1928–10. f. 91–92.

Nem egyházi támogatáskérések: Tessitori Nóra versmondó támogatása: K 28 154–260(II)–1933-0-11505. A marosvásárhelyi színjátszás támogatása párhuzamosan, több helyről: K 28 153–258(I)–1923-0-896.

Egyes ügyek, amelyekben Papp Antal védte a költségvetését: A Piarista Tanítórend 50 M K támogatást kér a külhoni intézményeinek. 1924. november 12-én tartanak egy megbeszélést és ott azt javasolják, hogy valamelyik katolikus forrásból kellene támogatást kicsikarni és ezt Papp fel is terjeszti Patakynak: MOL K 437 7–1928–1–216.;

Pataky kéri Pappot, hogy bár Grandpierre 20 ezer leit folyósít a Dalosszövetségnek, de még Sebess is adjon további forrásokat. Erre Papp közli, hogy Sebess nem adhat forrásokat és ebben csak az ottani központ (Grandpierre) illetékes. Valószínűleg a kolozsváriak így akartak pártpropagandájukhoz további forrásokat szerezni, és Papp a költségvetést védte Sebess korlátozott jogkörére hivatkozva. Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1925. január 13. MOL K 437 5–1925–1–11.

A kolozsvári cserkészek támogatására kérnek támogatást. 1927-ben még 5 ezer leit adott a követség, ehhez most KÜM engedély kellene. A Magyar Cserkészszövetség interveniál az ügyben. Végül Papp 500 pengőt ad és a szükséges másik 500 pengőt a Magyar Cserkészszövetség állja: MOL K 437 7–1928–1–203.

Balogh András a római katolikus egyház részére 10 székyföldi katolikus óvoda létrehozását javasolta. A NIT szakértője szerint ehhez nagyobb költségvetés kellene, és csak kísérletképpen engedélyeznének kettőt létrehozni. Jancsó Benedek és Papp Antal egyetértenek abban, hogy a gimnáziumok helyett az elemik és az óvodák fenntartását kellene szorgalmazni, és új intézmények helyett a működőket kellene erősíteni: K 437 7–1928–10 f. 107–112.

Papp Antal előterjesztései, javaslatai: A Máramaros című lap támogatása Papp javaslata Patakyhoz: MOL K 437 7–1927–1–481.;

Az aradi minorita rendház és kultúrközpont támogatásához kérnek támogatást. Papp negyedévi 25 ezer leinyi támogatást javasol jóváhagyni Patakynak, de ebben benne van egy aradi egyházi elemi iskola felállításának ügye is: MOL K 437 7–1928–1. f.131.;

Sebess jelezte Pappnak, hogy a bukaresti magyar egyetemi hallgatók, 45 fő („a zsidók nincsenek benne a számban”) Kós Ferenc Kör néven egyesületet tartanak fent, és ezt támogatni kellene. Papp kéri Patakyt (1926. február 22.), hogy ha erre van forrás, akkor támogatni kellene: MOL K 28 161–264–1926–65. Egy hónappal később Sebestől informálódva Papp arról értesíti Patakyt, hogy az óromániai egyház nem kapott támogatást csak az egyetemi hallgatói kör, egy alkalommal 10 ezer leit: MOL K 28 160–264–1926–131. Ez csak részben felelt meg az igazságnak, mert a követség támogatásával, Tőkés Ernő bukaresti református lelkész vezetésével működő népiroda az egyháztól elvárt segélyezési, jogvédő funkciókat látott el.

³²⁵ *Utastásos kifizetések:* Papp Antal Bethlen Györgyné nevében kéri Sebess Dénestől, 1924. január 12-én, hogy fizessen ki 50 ezer K-t egy zeneműboltban a kolozsvári asszonyok zenekultúrájának támogatására: MOL K 437 5–1924–10–24.

Pataky kéri Pappot 1924. december 20., hogy 25 ezer leivel támogassa a Nagyenyedi Kollégiumot. Papp az összeget Sebess rendelkezésére bocsátotta: MOL K 437 5–1925–1–77. Bethlen István kéri Papp Antalt Makkay Sándor református püspök levele nyomán a református segélyek kifizetésére, 1926. augusztus 15. Papp be is számol a tanári és tanítói kifizetések kiegészítéséről: K 437 13–1922/1926–10–269. Ez jelzi, hogy a Felekezeti Tanácson kívül is folyt kijárás, de Papp mindig ügyelt arra, hogy ezek az elmaradás kifizetések mindig a Tanács hatókörebe és ne az egyes egyházvezetőknek történjenek.

Pataky Tibor levele Papp Antalnak, 1927. november 16. Bethlen István a Bethlen Margit intenátus éves támogatását ezer, a Bocskai internátusét 5 ezer pengőben állapította meg: MOL K 437 7–1927–10–854.

Pataky kéri Pappot, hogy a Szent László Társulat bukaresti ingatlanát védő per költségeinek felét (178 ezer lei) vállalja be a hitelkeret terhére, a másik felét a KÜM fizeti ki: MOL K 437 7–1928–1–104. f. 98.

Klebensberg Kuno a VKM-ból átküldte Patakynak a máramarosszigeti piarista rendház költségvetését, és arra kérte Pappot, hogy valamilyen formában támogassa meg őket az egyházi költségvetésből: K 437 7–1928–10. f. 20–23.

Pataky 1927 decemberében utasítja Pappot, hogy Ravasz püspöknek szóbelileg megbeszélte célra fizessen ki 5 ezer pengőt: MOL K 437 7–1927–10–617.

Pataky Tibor levele Papp Antalnak 1928. július 31. 690 P átadandó György Lajosnak, 700 pedig Bitay Árpádnak. Az utóbbi köteles a Romániában használt tankönyvekről összeállítást készíteni, a tartalom hitelességéről és a nemzeti elfoglaltságairól.

Balogh Jenő az MTA Főtitkárának levele Papp Antalhoz, 1928. június 29. Vigyázó Ferenc MTA-ra hagyott vagyonát nemzeti célokra, az elszakított területek támogatására szeretné felhasználni. Az Erdélyi Irodalmi Szemle kért 2 ezer pengőt, és azt kéri György Lajosnak továbbadni. György 1928. szeptember 27-i levelében Baloghra hivatkozva a Vigyázó Alapból 50–55 ezer pengőt helyezett kilátásba külhoni magyar célokra: MOL K 437 7–1928–10. f. 121–122.

Más, régebbi a külföldi magyarsággal foglalkozó alapítványokról is készült kimutatás, de ezeket nemigen használták támogatás-közvetítésre: K 28 160–264–1923–A–8991.

6.3. Akciók és javaslatok

A két világháború közti budapesti magyarságpolitika egyik fő célkitűzése a külhoni magyarok egységes nemzetiségi társadalomként való megszervezése volt és ehhez a német minta alapján a stuttgarti *Deutsches Auslandsinstitut*hoz hasonló központi irányító – a kormányhivatalt és tanácsadó háttérintézményt kombináló – szervezetet képzelt el. Ezt a szerepet a Miniszterelnökség II. osztálya próbálta betölteni, de annak vezetője maga is tudatában volt, hogy munkájuk jórészt tűzoltás, és kényszerhelyzetek kezelésére szorult, miközben a meghatározó cél a külhoni pozícióörzés és a békeszerződés revíziójához szükséges megfelelő dokumentáció létrehozása volt, amelyet „nyersanyagoknak” szántak.³²⁶ A következőkben öt témakörbe csoportosítottam a NIT és a ME II. osztályának erdélyi magyar vonatkozású döntés-előkészítésre készült iratait.

Az egyik kulcstéma a *dokumentáció* kérdése volt, mint azt Jancsó Benedek már ismertetett előterjesztéséből, majd pártprogram-tervéből láthattuk. 1923-ban Horváth Jenő diplomáciatörténész még a Szociográfiai, illetve az Államtudományi Intézet létrehozása előtt javasolta egy tényfeltáró és dokumentációs központ létrehozását.³²⁷ A Magyar Külügyi Társaság titkáráként szerkesztette később a *Háborús felelősség* (1928–1931) és a *South Eastern Affairs* (1931–1939) című folyóiratokat. A román politika statisztikai csúsztatásainak leleplezését, illetve az erdélyi magyarság öntudatosítását szolgálta Jakabffy Elemér *Erdély statisztikája*³²⁸ című kiadványa, illetve a *Magyar Kisebbség* folyóirat megjelentetése a NIT segítségével.

A Miniszterelnökség számára a legfontosabbak a NIT politikai osztályán vagy a megrendelésükre Erdélyben készült *helyzetjelentések* voltak. A román politikai élet és a bukaresti magyarságpolitika végigkövethető a NIT politikai osztályának éves jelentéseiből és az ahhoz kapcsolódó dokumentációból.³²⁹ Ugyanitt több sérelemgyűjtemény is készült, néhányat fel is használtak propagandamunkákhoz,³³⁰ de a legátfogóbb nem került kiadásra.³³¹ Gyakoriak az egy-egy régióról vagy utazásról készült helyzetképek.³³² A legtöbb összefoglaló jelentés az oktatási helyzetről ké-

³²⁶ „A II. üo. személyzete 1921-től teljesen elégtelen volt arra, hogy jól ellássa azokat a feladatokat, amelyek végzését az elszakított magyarság valamennyire hatályosabb védelme és a belső kisebbségek ügyeinek megfelelő vitele okvetlenül szükségessé tesz. Csak két évtizeden át tartó szakadatlan túlhajtással, a személyzet munkaerejének túlzott igénybevételével lehetett a feladatokat valamennyire teljesíteni. Csak túlhajtással és csak valamennyire. Számos vonatkozásban ellátatlanul maradt és számos vonatkozásban nem tehette meg a régi II. ügyosztály azt, amit meg kellett volna különben tennie. A magam részéről évről évre kértem a helyzet gyökeres szanálását sikertelenül.” A többlétszemélyzet megtérült volna „mert a nehéz és kényes pénzügyi operációkat megfelelőbben tudjuk ellenőrizni, mint eddig”. A II/a, a hazai nemzetiségekkel foglalkozó osztály feladataként a közvetlen kormányzati feladatokon túl a viszonyok beható ismeretén alapuló „konkrét és általános természetű javaslatokat iniciáljon, esetleg nagy vonalakban ki is dolgozzon az egyes kormányzati ágak számára. ...megfigyelő, iniciáló javaslatokat tevő az illetékes minisztériumoknak fenti célok [„a magyar impérium alá visszakerült szlovák, ruthén lakosság jól érezze magát”] eléréséért munkálkodó intézkedések megtörténtét sürgető szerepet kell alakítania.” Pataky államtitkár javaslata a II/a és II/b ügyosztálynál szükséges személyzetgyarapításra és előléptetésekre vonatkozólag, 1939. március 28. MOL K 28 223–442–1939–L–16088. Mindezt azért hangsúlyozhatta két határrevízió után, mert az osztály addigi két évtizedes működését a koncepcionálás és a döntés-előkészítés tekintetében nem látta elég hatékonnak, ahogy erre, az anyagok nyersanyag jellegével együtt, Romsics is utalt hivataltörténetében. Romsics Ignác: *Előszó...* i. m. 5.

³²⁷ MOL K 437 5–1924–10–824.

³²⁸ ...A Romániához csatolt egész volt magyar terület lakosságának nemzetiségi, felekezeti és kulturális községenkénti statisztikája az 1910. és 1920. évi hivatalos adatok alapján. Magyar Kisebbség, Lugos, 1923, 143.

³²⁹ Lásd Keleti Actió MOL P 1077 I–XXII. kötet.

³³⁰ Barabás Endre: A romániai magyar kisebbség kultúrharca. E. Colban Népszövetségi szakértő számára készült jelentése: MOL K 28 153–258(I)–1925–0–366. Ch MacFarland jelentése az erdélyi kisebbségi egyházak helyzetéről: MOL V K 28 153–258(I)–1925–0–624. Az Észak–Kelet–Dél és Nyugat című revizionista kiadványok dokumentációja: MOL K 28 4–1937–11–G–15715.

³³¹ A NIT „A polgári jogegyenlőség kérdése Romániában a Népszövetség garanciája mellett, 1925” címmel szeretne volna kiadni. Sebess ebben a Külügyminisztériumtól és a TESzK-től várt volna segítséget: MOL K 437 5–1925–2–164. De végül is az anyag kéziratban maradt. A romániai magyar kisebbség vallásos, iskolai és közművelődési sérelmei: Állami Levéltár Marosvásárhely, Fond Bernády [György hagyatéka], 52. dosszié, 1925, 96 f.

³³² Helyzetjelentések az oláhok által megszállott magyar területről: MOL K 28 153–258(II)–1925–0–10 f. 241–254. Bánsági helyzetjelentés, 1924. február 23. MOL K 437 4–1924–1–142. Egy szabadságon levő nyomozó helyzetjelentése Gyergyóból: MOL K 28 154–258(II)–1934–15998. Balássy Dénes jelentése Udvarhely vármegyéről és a helyi román

szült. Az iskolastatisztika a támogatások miatt is alapvető volt. A sérelmeken túl a diplomahonosítás, a romániai felsőoktatásban való részvétel, mint stratégiaváltás jelenik meg hangsúlyosan.³³³

A második nagyobb téma és feladatkör szintén dokumentációs jellegű volt, de ez alapvetően a *külügyi munka* számára készült. Volt, amikor ez a külügyi propagandát segítette, de elsődlegesen olyan romániai magyar sérelmek feldolgozását végezték el, amelyeket a nemzetközi fórumok elé (Népszövetség, kétoldalú tárgyalások) vittek és ezáltal próbált a budapesti külpolitika a román illetékesekre nyomást gyakorolni. Ennek része volt a kisebbségi szerződés értelmezésének tisztázása, az erdélyi volt MÁV és tisztviselői nyugdíjasok és a nyelvvizsgaügyben beadandó népszövetségi panaszok előkészítése.³³⁴

A harmadik témakör egy új, *a kisebbségpolitikában hatékony elit kinevelését* célozta. Pásint Ödön a SZEFE országos elnökeként már 1923-ban – jóval azelőtt, mikor 1927–1928-tól hivatalos álláspont lett, hogy az erdélyi magyar fiataloknak Romániában kell diplomát szerezniük – egy kolozsvári egyetemi internátus felállítását javasolta, amely találkahely és Magyarország felé kapcsolat is lehetne.³³⁵ Ez majd a Tanulmányi Bizottságok és az egyházi kollégiumok révén valósul meg Kolozsvárt. A húszas évek végén ezekből a kollégiumokból indulnak el az új magyar ifjúsági mozgalmak. A NIT, illetve a II. osztály számára készült tanulmány az angol képzési programok erdélyi meghonosításáról. György Lajos a tudományos kutatások és tanárképzés feladatait foglalta össze, Gyallay Domokos pedig az 1926-os kulturális önszerveződésről számolt be.³³⁶ A diák önszerveződések, ösztöndíjprogram javaslatok, a gyámszülő társaságok munkája szintén a NIT-hez kapcsolódott és így a miniszterelnökség támogatását is élvezte.³³⁷ A harmincas évek társadalom-

politika főszereplőiről: MOL K 26-1266-1922-II. biz.-282. f. 75-108. Endes Miklós jelentése az erdélyi városok politikai viszonyairól: uo. 108–118. f. Gagy Dénes jelentése az általános politikai helyzetről: uo. 119–150. f. Papp Antal összefoglaló jelentései Krassó-Szörény megye társadalmi-politikai helyzetéről: MOL K 26 1922–II–130.

³³³ Oktatási lapszemle Barabás Endrétől: MOL K 28 153–258(I)–1923–0992. Megyei iskolai adatok: K 28 161–266(II)–1923–0–122. Sebess Dénes levele Papp Antalhoz a magyarországi diplomák romániai honosításáról. Egy megállapodási tervezettel: MOL K 437 4–1924–1–365.; *A nemzeti kisebbségek közoktatásügye Romániában*: MOL K 437 4–1924–1–380. f. 1–1. Feljegyzés az oktatási törvényjavaslatokról és az iskolaügyi tárgyalásokról: MOL K 437 5–1925–1–221. Helyzetkép a nyilvánossági jog nélkül működő zilahi Wesselényi Kollégium főgimnáziumáról: MOL K 437 7–1927–1–390. *Kimutatás az erdélyi magyar felekezeti elemi iskolák létszámának hullámzásáról az 1918–19. évtől az 1926–27. évig*: K 437 7–1927–1–436.; A Katolikus Status főgimnáziumainak leépítési ügye: MOL K 437 7–1928–1–53. Részletes román hivatalos nemzetiségi oktatási statisztika fordítása. Sebess Dénes Pataky Tibornak 1934. április 20. MOL K 28 161–266(II)–1934–O–15521. Lásd még az alfejezet elitképzésre vonatkozó forrásait.

³³⁴ 1923. augusztus 1-vel Romániában beszüntették a MÁV nyugdíjasok számára a nyugdíjfolyósítást. Ez kb. 10 ezer embert érintett. Kolozsvárról, 1923 decemberében kérték, hogy a Bukarestben tárgyaló magyar küldöttség vesse fel a kérdést: MOL K 437 4–1924–1–600. A Népszövetség mellett működő magyar titkárság vezetőjének értelmezése az 1919. december 9-i román kisebbségi szerződésről: K 437 4–1924–1–425. Az erdélyi magyar nyugdíjas tisztviselők ügyének Népszövetség elé vitelében kérik a genfi magyar népszövetségi titkárság tanácsait: K 28 153–258(I)–1925–O–345. Pataky Tibor levele Papp Antalhoz 1925. június 20. Az elbocsátott magyar tisztviselők ügyében beadott népszövetségi panaszhoz kér adatokat. Érdeklődik az előző anyag szerzője felől és instrukciókkal látja el: K 437 5–1925–1–264. Aradi MÁV alkalmazottak nyugdíjügyének iratai: MOL K 28 154–260(II)–1928–741. Magyar vasutasok tömeges elbocsátására került sor 1933. április elején. Sebes Dénes levélben (1933. április 22.) hívja fel Pataky Tibor figyelmét arra, hogy ez nemzetközileg is használható ügy, mert a békeszerződéssel szerzett jogokat jósított meg Romániában. *A Magyar vasutasok üldöztetése Romániában* című 50 oldalas dokumentációt és az OMP javaslatait is mellékeli. Sebess az 1933. május 6-i levelében közli, hogy Willer József OMP vezető közbenjárására sikerült 515 elbocsátott vasutast visszavetetni azzal, hogy két hónap múlva újra nyelvvizsgázhatnak: MOL K 28 154–258(II)–1933–O–11438. Hasonló részsikert értek el a felekezeti tantervek nyelvvizsga ügyében. Miután az OMP ebben az ügyben népszövetségi panaszt tett, a kormány a nyelvvizsga rendeletet visszavonta. Ezért az OMP is visszavonta genfi beadványát. MOL K 28 154–258(II)–1934–15998.

³³⁵ Pásint Ödön emlékirata valószínűleg Bethlen István számára, 1923. december 18. MOL K 437 4–1924–1–30.

³³⁶ Kapussy Imre a Qundle Schoolokat szerette volna meghonosítani, de az ügyosztály erre nem látott Romániában lehetőséget: MOL K 28 161–266(II)–1925–O–674. Ellenben György Lajos programját (*A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés jelenlegi helyzete és feladatai Erdélyben*) és Gyallay Domokos és a Magyar Nép körüli szerveződést messzemenően támogatták. Az előbbi közölte a *Magyar Kisebbség*, 2002. 2. 131–148., lelőhelye MOL K 28 161–266(II)–1927–O–183. Gyallay és Jancsó tájékoztatója MOL K 437 6–1926–2. f. 41–50.

³³⁷ 1927-ben ismertetés készül az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai szakosztályának megalakulásáról. A katolikus diákszövetség Incze Péteren keresztül Papp Antalhoz fordulnak, hogy támogassa 3 külhoni magyar ifjúsági vezető utazását a Cambridge-i kongresszusukra: MOL K 437 7–1928–1.

szervező, tudásbeviteli programokban gondolkodó szemléletének jegyében született meg, szintén a képzési programokra és a székhelyföldi fejlesztésekre koncentráló NIT reformjavaslat is.³³⁸

A negyedik témakörbe a romániai magyarság *belső integrációját* erősítő, az intaktságot veszélyeztető jelenségekről szóló feljegyzéseket sorolom. Ezek jelentős része Jancsó Benedek munkája, aki nem csak leírt egy-egy politikai viszonyrendszert, hanem, mind az erdélyi, mind a budapesti politikusok felé is üzeneteket fogalmazott meg, vagy épp azért dolgozott fel bizonyos témákat, hogy arra irányítsa a politikusok figyelmét. Ilyen volt például a székhelyföldi Kisgazdapárt szervezése, a magyar zsidóság és a szociáldemokrácia OMP-hez való viszonya vagy a különböző párton belüli platformok elemzése.³³⁹ (A romániai magyar közvéleményt befolyásoló sajtóviszonyokba való magyarországi részvételt külön tárgyalom.) A korabeli magyar-magyar kapcsolattartás új, korszerű eszköze a rádió volt, ahol megpróbálták a külhoni magyar igényeket is kiszolgálni.³⁴⁰

Végezetül az ötödik fontos téma a *gazdasági kérdések és sérelmek* köre volt. Míg az utóbbira – és elsősorban a földreform és a nacionalizálás terén – folyamatosan készültek anyagok, addig a változásokat jól tükrözi három összefoglaló anyag. Gyárfás Elemérnek erdélyi bankszindikátus létrehozásával foglalkozó anyaga még a regionális gazdasági intézményrendszerben – budapesti decentralizációban, erdélyi önszerveződésben – gondolkodott.³⁴¹ A húszas évek második felében már a magyar szövetkezeti munkáról és a magyarországi intézmények romániai gazdasági lehetőségeiről készültek anyagok Erdélyben.³⁴² A harmincas évek végén pedig a pécsi Kisebbségi Körlevél szervezte konferencián a romániai magyar gazdaság önszerveződését és lehetőségeit taglalták.³⁴³

Grandpierre Emil javasolja, azt a később valóra vált gyakorlatot, hogy a magyar diákokat Franciaországba küldjék ösztöndíjjal tanulni, hogy ezzel is barátságosabbra hangolják át az ottani közvéleményt: MOL K 437 10–1928–12–323. A meglévő Barabás Endre, NIT koordinálta gyámszülő társaságokkal párhuzamosan Debrecenből javasolják a külhoni magyar ifjúság gyámszülő módszerrel való támogatását, de azt a II. osztályon nem tartották támogatandónak: MOL K 28 200–368(II)–1934–15998. Ellenben Barabás Endre arról számolt be, hogy 1925–1939 között 28 gondviselő társaság alakult és 1131 tag 113 968 P-vel támogatta a tanuló fiatalokat: MOL K 28 200-368(II)-1939-17802. Egy ilyen támogatott beszámolója; az osztály illetékes ügyintézője 1940-ben Makkai László: MOL K 28 200-368(II)–1940–L–15113.

³³⁸ Barabás Endre és Mester Miklós javaslatai. K 28 160–264–1940–20346.

³³⁹ Sándor József OMP és Kiss Géza Nemzeti Liberális Párt képviselők felszólalása 1922. december 21. MOL K 28 153–258(I)–1923–O–159. Balogh Artur alkotmánytervezete: MOL K 28 153–258(I)–1923–O–992. *A román közvélemény és a Magyar Párt brassói nagygyűlése.* [Jancsó Benenek jelentése a újrászervezett OMP munkaprogramjáról]: MOL K 28 153–258(I)–1925–O–10. A [OMP–BN] *kalotaszegi tagozat gyűlése*: MOL K 28 153–258(I)–1925–O–130. Jancsó Benedek jelentése Bethlen István részére 1925. június 20.: *Gyulafehérvár vagy Csucs*: MOL K 28 153–258(I)–1925–O–349. *Az erdélyi zsidóság és a Magyar Párt*: MOL K 28 153–258(I)–1925–O–5. *Az erdélyi magyar szociáldemokraták és az Erdélyi Magyar Párt egymáshoz való viszonyáról*: MOL K 28 153–258(I)–1925–O–31. Jancsó jelentése Bethlen Istvánhoz 1925. június 27. : *Az erdélyi magyar főiskolai tanulók helyzete*: MOL K 28 266(II)–1925–O–363. Jancsó Benedek politikai helyzetelemzése, 1926. K 437 6–1926–1–394. *Jelentés a magyar Kisgazdapárt székhelyföldi szervezkedéséről.* Példa az orientálásra: „Székhelyföldön haladéktalanul megkezdje [meg az OMP – BN] kulturális és gazdasági téren a szervező népi munkát, mert ellenkező esetben a magyar Kisgazdapárt sok hibája ellenére is Réthy [a Nemzeti Parasztpárthoz közelálló székhelyudvarhelyi polgármester] agilis vezetése mellett előbb utóbb meg fogja hódítani a székhely nép tekintélyes részét.” MOL K 28 154–258(II)–1933–O–11823. A romániai állampolgársági viszonyok felülvizsgálása. [Részletes dokumentáció, 60 f.]: K 28 154–258(II)–1938–O–15927.

³⁴⁰ Hlatky Endre a ME II. osztályának referense a rádió műsorigazgatójával tárgyalta a külhoni magyaroknak biztosítandó előadások és műsorok közvetítésével. A rádió közvetlen levelezésben állt a romániai magyar hallgatókkal és megpróbálta igényeiket kiszolgálni: K 28 154–258(II)–1934–16222. A második bécsi döntés után György Lajos a magyar rádió külhoni feladatiról emlékiratban fordult Teleki Pál miniszterelnökhöz, 1941. január 16. MOL K 28 160–264–1941–O–15196.

³⁴¹ Gyárfás Elemér: *Az Erdélyi Bankszindikátus megalakulása, helyzete és törekvései*, 1923. november 4. K 437 4–1924–1–342. Gyárfás budapesti tárgyalásairól Papp Antal emlékeztetője 1924. április 5. Uo.

³⁴² Teleki Artur a szövetkezeti munkáról: K 437 6–1926–1–290. Elemzés a romániai gazdasági viszonyokról és a magyar és magyarországi lehetőségekről: K 437 7–1927–1–101.

³⁴³ A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet 1937. június 3-án konferenciát rendezett *Az utódállamokkal való gazdasági kapcsolataink hatása a kisebbségi magyar nemzetrészekre* címmel. Bertalan István a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkára a két ország közti gazdasági kapcsolatokról és annak a romániai magyarságra való hatásáról és a lehetőségekről adott elő. Oberding József pedig az erdélyi magyarság gazdasági helyzetét ismertette, különös

6.4. A budapesti kérések és utasítások

A következőkben néhány olyan jellemző budapesti kormányzati kérést és utasítást szeretnék bemutatni, amelyek nem a nagypolitikai döntésekben, hanem a folyamatos magyar–magyar viszonyt alakították.

A romániai magyar sajtót a romániai magyar közvélemény reprezentációjának és alakítójának tekintették Magyarországról, ezért a legtöbb figyelmet az ott megjelenő véleményekre fordították. A budapesti NIT-nél és a kormányhivatalban az egyházi oktatás és a párt után a legfontosabb támogatandó intézménynek a sajtót tartották.

A húszas évek első felében a polgári radikálisnak számító *Keleti Újság*gal szemben Kolozsvárt az OMP és a budapesti illetékesek az *Ellenzék*et szerették volna központi, hivatalos magyar orgánummá fejleszteni. Ez a lap állt közelebb az egyházakhoz és a szerveződő OMP-hez. Azonban ide is becsúsztak Magyarországon nem tetsző közlemények.³⁴⁴ 1923 novemberében Bethlen István Béli Kálmánt kérte fel arra, hogy Grandpierre Emil segítségével hozzon létre Balázs András, Kovács Kálmán, Bethlen György részvételével egy „szerkesztő bizottságot”, amely az anyagiak terén az igazgatóságot rendszeresen ellenőrizné és hetente két alkalommal ülésezve a szerkesztést is instruálná.³⁴⁵ A lap célját az átszervezési terv a következőkben adta meg: „a kisebbségi jogok állandó napirenden tartása, sérelmeik pontos, megbízható és lehetőleg hiteles hivatalos adatokon alapuló közlése, a Magyar Párt emelése, a magyarországi események bírálataitól való tartózkodás, határozott keresztény irány, azonban minden antiszemita íz nélkül”.³⁴⁶ A szerkesztő kiválasztása a szerkesztő bizottság hatásköre, a munkatársak jóváhagyása szintén. Ugyanakkor a lapot bőségesen el kell látni friss magyar hírekkel. Nagyon fontos, hogy „a szépirodalmi rész összeállításánál az erdélyi írókra kell figyelemmel lenni s az erdélyi szellemi élet minden megnyilvánulásáról megfelelő módon beszámolni. A magyarországi írók szerepeltetése csak másodsorban történhetik”.³⁴⁷ Ugyanitt felmerül egy külön politikai lap létrehozásának ötlete is Jakabffy Elemér vezetésével, de ez nem valósult meg.³⁴⁸ Pontosabban az *Újság* című hírlap 1919-től (ez a XXI. évf.) 1924-ig független politikai napilapként jelent meg, majd 1926-tól az OMP hivatalos orgánuma volt 1927 augusztusáig, amikor beolvadt a *Keleti Újság*ba, amely így a párt hivatalos lapja lett. A lap 1925–1927 között Paál Árpád vezetésével próbált önálló politikai irányvonalat kialakítani, de ehhez nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel, így tudta az OMP megvásárolni a tönkrement hírlapot. A lábjegyzetben közölt célkitűzéseket a *Keleti Újság* valósította meg, az erdélyi magyar irodalom hírlapi integrációját pedig a Bánffy Miklós érdekkörébe került *Ellenzék* Kuncz Aladár szerkesztette irodalmi melléklete.³⁴⁹

Regionális pártlap létrehozása 1928-ban is felmerült Nagyváradon. A katolikus intézményekhez kötődő Perédy György tárgyalt mind a pártvezetőkkel, mind a magyarországi illetékesekkel egy ottani lap létrehozásáról, de lényegében mindkét helyen elutasították. Magyarországról még

tekintettel a szövetségi munkára. K 28 4–11–1937–G–15650 illetve K 28 4–11–1937–G–16080 valamint a *Kisebbségi Körlevél* 1937. július [4. sz.].

³⁴⁴ Sebess azt kéri, hogy a legközelebbi üzenetben róják meg az *Ellenzék* szerkesztőjét, mert elismeréssel írtak a lapban Böhm Vilmos könyvéről. Sebess Dénes levele Pataky Tiborhoz, 1923. július 16. K 28 198–367–1923–T–822.

³⁴⁵ A lap részvénytársaságként működött, de mivel Bethlen ezt „közvagyonként” emlegette, magyarországi kormányzati befektetésről volt szó. A bizottsági tagok a három legfontosabb magyar felekezetet és a pártvezetést, a legnagyobb erdélyi magyar társadalmi szervezetet, az EMGE-et (Bethlen az elnöke) is képviselték. MOL K 437 3–1923–1–811.

³⁴⁶ Uo. f. 1. Maga a Bethlen levél mellékelt átszervezési terv valószínűleg – a szóhasználatból, szellemiségéből megítélve – Jancsó Benedek fogalmazványa.

³⁴⁷ Uo. f. 2.

³⁴⁸ „Az oláhországi magyarság eredményes kisebbségi politikát csak úgy folytathat, ha mindig megfelelő módon tud simulni az adott viszonyokhoz, anélkül azonban, hogy jogaiból alkudna vagy magát megalázná. E politikai taktika előkészítésére s majd képviseletére egy nagyobb sajtóorgánum szükséges. Egyedül az *Újság* alkalmas erre, hogy azonban a kívánt hatást el is érje függetleníteni kell – legalább formailag az *Ellenzék* RT-től. Ez egy *Újság* kiadó r. t. szervezésével történhetik, úgy, hogy azonban az adminisztráció stb. – költségkímélésből – egy maradjon.” Uo. 2.

³⁴⁹ Kuncz budapesti gimnáziumi tanárként a Miniszterelnökség kérésére kapott a munkahelyén fizetés nélküli, határozatlan idejű szabadságot, mikor visszatért Erdélybe.

azzal biztatták, hogy az ügyre visszatérnek, ha jobb lesz a gazdasági helyzet.³⁵⁰ Erre nem került sor, ellenben 1931-ben Nagyváradon ugyanezen kör hozta létre az *Erdélyi Lapokat*, amely németbarát és antiszemita vonalat képviselt. (Az általam ismert sajtótámogatási anyagokban nem szerepel.)

A következő példa főszereplője az előbb még bizalmi politikai állásra javasolt, az 1918 előtti magyar politikai életben fiatal munkapárti politikusként Tisza István környezetéhez tartozó Jakabffy Elemér. Mikor 1924-be Jakabffy Tătărescu találkozóra sor kerül³⁵¹ és ezért az OMP-n belül támadások érik Jakabffyt, Budapesten Sebess Dénes rákérdez Papp Antalnál, hogy ebben a helyzetben el kell-e járnia a *Magyar Kisebbség* ügyében?³⁵² Ami szerkesztőváltást vagy támogatósmegvonást jelenthetett volna. Erre azonban nem került sor, mert Jakabffy feltehetőleg feltétel nélkül élvezte Papp Antal bizalmát. Ez derül ki a következő ügyből is.

Pataky 1926 májusában levélben jelezte Papp Antalnak, hogy a *Magyar Kisebbségben* és az *Ellenzékben* a csehszlovákiai és a romániai kisebbségjogi viszonyokat összevető írások jelentek meg (Csehszlovákiában és nálunk. *Ellenzék*, 1926. április 22.), amelyeket a csehszlovák kormány otthon felhasználhat a magyar kisebbségekkel szemben. A széleskörűen biztosított nyelvhasználati jogok megállapítása különösen rossz hivatkozási alap lehet magyar szempontból. „ezek a cikkek a romániai magyar kisebbség érdekében íródtak, a cikkírók nem számolnak azonban azzal, hogy a cseh kormányt milyen előnyös helyzetbe hozzák a felvidéki magyar kisebbségekkel szemben. Ezekre való tekintettel tisztelettel felkérek, szíveskedjél fent jelzett lapoknak megfelelő úton oda-hatni, hogy a jövőben ilyen beállítású cikkek közlésétől tartózkodjanak.”³⁵³ Nagyon furcsa módon Pataky levelét csak decemberben „kapta meg” Papp, aki megkérte – a támogatásközvetítő – Tubán Tibort, hogy a problémára hívja fel Jakabffy figyelmét. Papp december 30-i levelére Tubán január 6-án válaszolt azzal, hogy „Jakabffy a jelenlétedben mutatta ki, hogy a megjegyzések rá nem vonatkoznak, kéri, hogy illetékes helyen pontosan mutassák ki az inkriminált részeket.”³⁵⁴ Másnap Papp Patakynak is válaszolt hivatalos levélben és közölte, hogy január 5-én Jakabffyval keresték a cikkeket és arra kéri, hogy az illetékesek mutassák meg az inkriminált részeket. „Az *Ellenzék* és a *Magyar Párt* között a kapcsolatok úgyszólván teljesen megszakadván, nem áll módomban oda hatásosan rendelkezést küldeni. Előjegyeztem azonban, hogy amint alkalom adódik Gr. B[ánffy-BN].M[iklóst-BN].-t kérem fel megfelelő inventiora.”³⁵⁵ Ezzel az ügy írásbeli hivatalos része le volt tudva. Hogy szóban mi történhetett a hetente találkozó budapesti illetékesek és a havonta a fővárosban idéző Jakabffy között, nem tudjuk. Valószínűleg Pataky a miheztartás végett figyelmeztetett, Papp ezt nem tartotta olyan fontosnak, Jakabffyt pedig teljesen más megfontolás vezette: neki az volt a fontos, hogy Romániában felmutassa, hogy egy szintén kisantant országban a romániaihoz képest mennyire másként lehet a nyelvi jogokat kezelni.³⁵⁶ Tehát neki erdélyi magyar szemszöge volt, míg Pataky egyben látta az összefüggéseket.

A *Magyar Kisebbség* és Jakabffy történetéhez tartozik még az a momentum is, hogy amikor 1940 januárjában az 1930-ban készült kisebbségi törvénytervezetét szerette volna lapjában publikálni – mivel Tătărescu miniszterelnök kilátásba helyezte a kisebbségi kérdés külön törvényi szabályozását – Pataky és Teleki kérésére a már kész lapszám helyett egy másikat hozott ki, mivel akkor már a területi revízió és nem a kisebbségi jogvédelem volt napirenden.³⁵⁷

³⁵⁰ Pataky Tibor levele Papp Antalhoz, 1928. július. MOL K 437 7–1928–1 f. 104–109.

³⁵¹ Itt Tătărescu az OMP-vel való tárgyalások előfeltételeként a pártvezetésen belüli személycserét vetette fel. Részletes elemzése Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923–1924. In: *Etnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 177–191.

³⁵² MOL K 437 5–1925–2–325.

³⁵³ K 437 7–1927–1–8 f. 2.

³⁵⁴ Tubán Tibor levele Papp Antalnak 1927. január 7. Uo. f. 4. A *Magyar Kisebbség* közleménye: A csehszlovákiai nyelvtörvény végrehajtási rendelete. 1926. 5., 7., 9. sz. Lényegében szó szerinti fordításról van szó, rövid és semleges szerkesztői bevezetővel.

³⁵⁵ Papp Antal levele Pataky Tibornak, 1927. január 7. Uo. f. 3.

³⁵⁶ A csehszlovákiai nyelvtörvény végrehajtási rendelete. *Magyar Kisebbség*, 1926. 5. sz. 179. Jakabffy szerkesztői felvezetője kisantant mintaként nyilatkozik a szövegről.

³⁵⁷ Jakabffy Elemér: *Lugostól Hátszegig*. Emlékirat, kéziratként. OSZK Kézirattár F 625/1486. 92–93.

A sajtónyilvánossághoz tartozik még Pataky Tibornak, 1928-ban az OMP-hez intézett kérése, miszerint legyenek nyitottabbak a sajtó irányába.³⁵⁸

A támogatási rendszer vonatkozásában láttuk, hogy a kolozsváriak a felekezeti oktatási segélyek elosztása tekintetében a budapesti, hívek száma szerinti elosztás helyett képesek voltak az iskola és a tanszemélyzet száma alapján az elosztást megvalósítani. A Kolozsvár–partiumi egyenlőtlen támogatásokra és megfigyelésekre hivatkozva 1922-ben Sebess azt javasolta, hogy egyenesen Budapestről szervezzék meg a romániai segélyeket.³⁵⁹ Ezt azonban Grandpierrék semlegesíteni tudták a magyar egység szükségességének érvével és a szerveződő pártközpont folyamatos erősítésével. Ennek a központnak az apparátusát, minimum két tisztviselő alkalmazását, a bukaresti követség vízumbevételeiből gazdálkodták ki (20–25 ezer lei), Bethlen jóváhagyásával. Ugyanakkor Ugron István pártelnökké választását is jóváhagyásra terjesztették fel Budapestre.³⁶⁰

Bethlen elvi kérdésekben is kifejtette a véleményét. A népszövetségi beadványokkal kapcsolatban a román kisebbségi szerződés 11.§-nak – szász és székely községek oktatási, vallási önkormányzatának – állandó számonkérést szorgalmazta.³⁶¹ A gyakorlati politikai döntések magyarországi ellenőrzéséről (vezetőválasztás, paktumtárgyalások) részletes feldolgozást adtam a dolgozat 3. fejezetében. A Bethlen utáni korszakban mindez átkerült a Külügyminisztérium hatókörébe, és a politikai intenciók inkább a követségen, mint a Miniszterelnökség II. osztályán keresztül működtek.³⁶²

6.5. A budapesti ügyintézés

A következőkben a NIT, a TESzK és a Miniszterelnökség közt forgandó romániai magyar vonatkozású ügyekről szövegek. Ezeket négy témakörbe csoportosítottam. Egyrészt a belső pénzügyi utalásokkal és a szervezetek működésével kapcsolatos levelezésről, de még nagyobb arányban a Magyarországra áttelepültek vagy az ide készülők segélykéréseiről volt szó. A másik két csoport a külföldi magyarországi ügyek politikai támogatása, illetve a belügyi hírszolgálati jelentések.

A magyarországi kérelmek egy része igazolás volt az 1918 utáni erdélyi magyar szervezkedésben való részvételről, amelyet Grandpierre Emil adhatott, egy még a húszas évek első felében összeállított jegyzék, illetve erdélyi informátorai révén.³⁶³ A további kérelmek – százas nagyság-

³⁵⁸ Pataky Tibor levele Papp Antalhoz, 1928. december 18. Illetékes helyről úgy értesült (valószínűleg a miniszterelnöktől), hogy az OMP vezetői az aktuális politikai kérdésekről a magyar lapok tudósítóit nem tájékoztatja, sőt gorombán elutasítja őket s emiatt a román kollégáik előtt is szégyenkezniük kellett. Így „az újságírók kellő tájékoztatás hiányában fontos politikai kérdésekben sokszor a magyarság érdekeivel ellentétes közleményeket hoznak. Felkérlek szíveskedjél – figyelmeztesse megfelelő úton a Magyar Párt vezetését e sérelemre és egyben nyomtatékosan figyelmeztesse, hogy a jövőben ily anomáliák elkerülése végett a sajtónak a kellő információt megadják, s általában a tudósításokat udvariasabban kezeljék.” MOL K 437 7–1928–1–193

³⁵⁹ Sebess Dénes levele Petri Pálhoz, 1922. február 7. MOL K 28 198–367–1925–T–55 f. 71.

³⁶⁰ Rubidó–Zichy István bukaresti követ levele Bethlen Istvánhoz. 1924. február 10., Papp Antal válaszfeljegyzése, 1924. február 19., arról, hogy Grandpierre beszélt Bethlen Istvánnal és jóváhagyták a fejlesztést, és még az elnök, illetve alelnök választás előtt, áprilisban meg is szeretnék valósítani. MOL K 437-4-1924-1-101.

³⁶¹ Bethlen István levele Jancsó Benedeknek, a népszövetségi beadványokkal kapcsolatos teendőkről. 1925. július 31. „Felhasználnám ezt az alkalmat arra, hogy tisztáztassék vajon mit jelent és mit involvál a székelyeknek adott kulturális autonómia (lásd az évi törvényt a kisebbségek kulturális autonómiájáról). Erről lemondani nem szabad. Sőt megvalósítását követelni kell. És azért kell harcolni, hogy székelynek fogadtassék el mindaz, aki annak vallja magát; mert evvel a kérdés el lenne intézve. De ha még nem is lehetne ezt elfogadtatni akkor is követelni kell, mert akkor a magyar vármegyékben az egyházak a székely földön a székely kisebbség autonómiájáért kell harcolni iskolai dolgokban. Fel kell vetni az egyetem, a tanárképző, a különféle gazdasági szakoktatás kérdésének szabadságát melyek a törvényben kell megoldást nyerjenek, és amelyekről az hallgat és nem koncedálja azokat.” MOL K 437 5–1925–2–308359. f. 359.

³⁶² Lásd erre *A magyar párt feladatai a liberális kormányral a kisebbségi kérdésben felveendő tárgyalások körül*. MOL K 64 71–1937–27–164. res. pol. III. 11 f. 88–100. Az OMP és a magyar–román közeledés terve, 1937. április 22. MOL K 64 71–1937–27–64 f. 324–332.

³⁶³ Grandpierre Emil igazolása Török Andornak, 1926. február 18. Igazolja, hogy a háromszéki tisztviselői ellenálás egyik vezető emberéről van szó. „Éppen ezért fölvetett abba a bizalmas névjegyzékbe, amelybe fölvettek részére kilátásba helyezett a magyarországi bármikori elhelyezés.” MOL K 437 7–1926–11–61. Török kérvénye: MOL K 437 7–1926–10–109. Szász Béla is kap igazolást, de a titkos jegyzékben nem szerepelt: K 437 7–1926–11–118. Hasonló iga-

rendben – mind egyéniek; internátusi és iskolai elhelyezések; állás és kinevezéskérelmek; hitelkérelmekként sorolhatók ide.³⁶⁴

A szervezetek működésével kapcsolatos pénzügyi levelezéseken túl fontos az irredenta korlátozása és integrálása,³⁶⁵ valamint a menekült közalkalmazottak rejtett státusban való elhelyezésének tisztázása.³⁶⁶ Külön a NIT feladata volt a romániai magyar politikai foglyok magyarországi fogadása és ellátása is.³⁶⁷ A napi belügyminisztériumi hírek döntően a határállomásokról (elsősorban Biharkesztesről) érkeztek, és egy minisztériumi közvetítőn keresztül jutottak el a Miniszterelnökség II. osztályára.³⁶⁸ A politikai dokumentumokat pedig a NIT sajtószemlézői szerezhették be és fordították magyarra.³⁶⁹

Külön kategóriába sorolom azokat az ügyeket, amikor Magyarországon belül próbálnak a romániai magyarság számára nem anyagi, hanem ügykezelésbeli könnyítéseket elérni. Erre példa Ravasz László azon kérése a miniszterelnöktől, hogy szóljon a Zsilvölgyi Kőszénbányák alelnökének, hogy az ottani református egyházzal, még a nacionalizálás előtt kössön szerződést egy egyházi telekért a templom telkén felépítendő szolgálati lakások és iskola ügyében.³⁷⁰ Nem pusztán hivatali ügy, hanem komoly anyagi érdekek miatt nyomozott Papp Antal a máramarosszigeti református főgimnázium nyíregyházi 1173 holdnyi vagyona után.³⁷¹ Ennek a jövedelme szolgálná a moldvai református missziót, de nem tudni, hogy történt-e vagyonváltás, és ha igen hova fizettek, ha nem akkor hova lett az erre szánt összeg? A jogi, emancipatórikus könnyítésekre példa, amikor Papp a budapesti tudományegyetem tanácsához fordul, azzal a kérdéssel, hogy a Romániában 1924-től bevezetett baccalerátusi – az egyetemi tanulmányokra jogosító – vizsga miatt milyen papírok szükségesek. Ugyanis a magyarokat tömegesen buktatták meg az érettségien, így csak abszolváló bizonyítvánnyal rendelkeztek. Az egyetem hallgatólagosan elfogadta az abszolváló vizsga papírt,

zólási kérelmek: MOL K 437 7–1926–11–32; MOL K 437 7–1926–11–175.; MOL K 437 7–1926–11–433.; MOL K 437 7–1927–10–406. Pataky Pappnál leinformálja Hantos Gyulát, evangélikus iskolaigazgatót, a tisztviselő segélyezés titkárát: MOL K 437 7–1925–11–314. Papp András szászvárosi exrendőrkapitány munka nélkül maradt és segélyért fordul a budapesti illetékesekhez. Papp Antalhoz ezzel kapcsolatos, de általános érvényű álláspontja: „Sem alap, sem mód nincs arra, hogy a megszállott területeken levő ínséges, volt magyar tisztviselők, akik ma már nem is magyar állampolgárok, innen segélyeztessenek. Ezért folyamodót innen nem lehet segélyezni, s csupán csak az volt lehetséges, hogy bizalmas úton az erdélyi jótékony intézmények figyelmébe felhívott folyamodó ügyének kivizsgálására s a lehetőség határain belül leendő támogatására.” 1933. február 7. MOL K 28 160–264–1933–O–110105. Egy másik helyzet az a nyugdíjigény kérdése lásd pl. Szurdoki Kornél esetét: „Tekintettel arra, hogy 35 évig, mint tényleges katona szolgáltam és az összeomlás után az akkori Honvédelmi Miniszter Bartha ezredes úr, parancsára maradtam Erdélyben és 22 évig, ebből 14 évet, mint a volt magyar párt és most mint a nagyszabenyi magyar népközség elnöke, teljesen dolgoztam és dolgozom a magyar ügyért...” MOL K 28 161–264(II)–1940–O–31078.

³⁶⁴ Az 1919-es eseményekkel kapcsolatos kérelmek: MOL K 437 7–1927–11–210... 613. [tétel] 230 f. Elutasítások: MOL K 437 7–1925–11–263.; MOL K 437 7–1925–11–20. Bethlenhez címzett kérések, véleményezésre kiadva és elutasítva: MOL K 28 160–264–1930–O–5309; MOL K 28 160–264–1930–O–5495.; MOL K 28 160–264–1930–O–5448.

³⁶⁵ MOL K 437–10–1928–10–386.

³⁶⁶ Részletes dokumentáció: MOL K 28 198–366–1923–T–468. f. 8–96.

³⁶⁷ Fogadás, lakás, álláshelyezés ügyek: MOL K 28 153–258(I)–1923–O–504.; MOL K 28 153–258(I)–1923–O–509.; MOL K 28 153–258(I)–1923–O–608.; MOL K 28 153–258(I)–1923–O–617.; MOL K 437 4–1924–2–534.

³⁶⁸ Boór miniszteri tanácsos állt Patakyval kapcsolatba: MOL K 28 154–258(II)–1934–5338.; MOL K 28 154–258(II)–1934–5338.; MOL K 28 154–258(II)–1934–O–16373.; MOL K 28 154–258(II)–1934–O–1640.; „Bizalmi egyénektől származó benti jelentések” MOL K 28 154–258(II)–1936–O–16762. ...16764...16820...16847; A budapesti román követség jelentéseiről: MOL K 28 154–258(II)–1937–O–15017.

³⁶⁹ Pl. *Kivonat az oláh iskolaiügyi törvényjavaslatból* MOL K 437 5–1925–1–198. Az erdélyi latin szertartású püspökség szervezeti szabályzata: MOL K 437–7–1928–1–181. A kolozsvári egyetemi klinika nyelvrendeletének fordítása: MOL K 28 154–258(II)–1929–O–133. MADOSZ antinervizionista röplapja, 1937. január 11. MOL K 28 154–258(II)–1938–O–15149.

³⁷⁰ Ravasz László levele Bethlen Istvánhoz, 1924. május 26. Majd Ullmann Adolf válaszolt 1924. június 26-án, hogy nem is tud arról az egyházi igényről, ahogy a helyi egyházközség sem. Végül kiderült, hogy Nagy Károly kolozsvári püspök és a bányaigazgató tárgyaltak erről. Meg is történt a budapesti közbenjárás, csak helyben nem szóltak a szereplőknek: MOL K 28 160–264–192 –O–508.

³⁷¹ MOL K 28 160–264–1933–O–11260.

de magyar nyelvből és irodalomból valamint történelemből ragaszkodtak a kiegészítő vizsgához.³⁷² Gyakori volt a hivatalos tulajdoni igazoláskérés is. Erre példa a kolozsvári református felső leánynevelő intézet kérése az 1918 tavaszi telekvásárlással kapcsolatban. Azt kellett igazolni, hogy nem állami adomány volt, hanem tényleges vásárlás. Máskülönben a román állam igényt tarthatott a telekre és az iskolára.³⁷³ Ugyanígy a kolozsvári református egyházközség arról kért igazolást, hogy eladott a Nemzeti Múzeumnak egy kelyhet, és ezt a VKM több részletben fogja kifizetni, s ez lehet a fedezete a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől felveendő kölcsönének. A minisztériumi igazolás ügyében Pataky járt el.³⁷⁴ Sokkal kisebb, de napi ügy például, amikor Glattfelder Gyula csanádi püspök szállást intéz Papp Antalnál az erdélyi tanárok tanulmányútjára.³⁷⁵ Ugyanígy egy 1933-as továbbképzés alkalmával a MÁV húsz szabadjegyet biztosít, de itt a miniszterelnökhöz címezik a felajánlást.³⁷⁶

Az előbbiekben részletesen ismertetett támogatási keretek segítségével jött létre az a romániai magyar nemzetkisebbségi intézményesség és új elit, amely a harmincas évekre a népszolgálat révén egy új kisebbségi szocializációs keretet teremtett meg, illetve a párhuzamos kisebbségi társadalom építésén dolgozott. Így külön politikai entitásként pártpolitikai és társadalompolitikai stratégiákat valósíthattak meg. Az ezek révén szerzett tapasztalatok pedig a mai napig hatással vannak a romániai magyar kisebbségi elit közösségépítésére.

³⁷² Az egyetemi vélemény és könnyítés: MOL K 437 4–1924–2–273. Ravasz közbenjárása: MOL K 28 161–266(II)–1925–O–399. Papp megígéri, hogy az ügyet liberálisan fogják kezelni.

³⁷³ MOL K 437 5–1925–1–18.

³⁷⁴ MOL K 437 7–1927–10–563.

³⁷⁵ MOL K 437 7–1928–1 f. 154.

³⁷⁶ MOL K 28 160–264–1933 –T–11807.

SZEMBENÁLLÓ EMLÉKEZETRENDSZEREK

A rendszerváltással szabadságelvű demokratikus keretek közé került magyar állampolgárok egymáshoz fűződő kapcsolatai súlyos és riasztó megosztottság jeleit mutatták. Nem alkottak politikai közösséget. Ehelyett azok között, akik ki tudták fejezni nézeteiket, több, párhuzamos közösség létét és harcát érzékelhettük. Olyanokét, amelyek egymástól különböző, egymással ellentétes politikai nyelvet, eltérő szimbolikus tereket és időket használnak. A 2010 óta bekövetkezett, hatékonyságra hivatkozó hatalomkoncentráció fordulat a megosztottságot nem oldotta, hanem hatalomtechnikai és szimbolikus politikai szempontoknak rendelte alá, és ezáltal tovább növelte.

Abban, hogy ez így alakult, nem hanyagolható el a felelőtlenség, a demagógia, a pillanatnyi politikai haszonra törekvés szerepe, a *haladás* és a *nemzet* politikai nyelveinek, jelképeinek és ünnepeinek kisajátítása, valamint az erkölcsi minimum hiánya a politikai élet szereplői között. Ám azok hevesességét mélyebb okok, eltérő és megosztó, feldolgozatlan történelmi tapasztalatok és élmények magyarázzák.

Mögöttük ugyanis az elmúlt több mint húsz év, a rendszerváltás, a Kádár-korszak, 1956, a Rákosi-korszak, 1944–45, a két világháború közötti időszak, Trianon, 1918–1919, 1867, 1848–49 eltérő közösségi élményei, a magyar politikai kultúra töredezettsége, zárványszerűsége, és ellentétek által meghatározott jellege, az átélte vagy áthagyományozott élmények feldolgozatlanságai húzódnak meg és hatnak. Ezek nem egyszerűen jelen vannak kinek-kinek az életében, hanem komolyan befolyásolják az egyéni és kollektív közéleti tevékenységeket.

Valamilyen egykori sérelem, félelem és megaláztatás szinte mindenkinek az életében szerepet játszik, ami annak a minden áron való biztosításához vezet, hogy a sérelem megismétlődése egyszer s mindenkorra kizárható legyen, s az egykori sérelemért a sérelmet szenvedett, illetve leszármazottja elégtételt szerezzen, hiszen ő áldozat.

Egymástól különböző, egymással ellentétes, és egymással versengő áldozat-szerepeket és elégtétel-kereséseket fednek fel azok a jelképes polgárháborús helyzetek, amelyek szereplői a politikai közösség szimbolikus terében és idejében újra és újra, egyre abszurdabb formákban jelennek meg, azok kisajátítására törnek a *haladás* vagy a *nemzet*, *Európa* vagy a *magyarság*, a *civilizálódás* vagy a *nemzeti büszkeség* jegyében, és új, gyakran abszurd és anakronisztikus jelentéssel próbálják felruházni a közösségi tereket, azok idejét, jelképeit és az általuk megjelenített korábbi eseményeket.

Mindez korántsem kizárólag magyarországi sajátosság.

Európa második világháború utáni történetének vannak nagyon pozitív példái, mint az Európai Unió alapját megteremtő német és francia megbékélés és együttműködés, valamint a német és a holland – folyamatos erőfeszítésekkel megerősített – közeledés, s a skandináv országok gazdasági, tudományos és technikai integrációja.

Mégis a Baltikumtól Írorszáig, Finnországtól és Lengyelországtól Belgiumig és Franciaorszáig, Ukrajnától Koszovóig, Spanyolországtól Olaszországon át Görögorszáig – különböző mértékben, de nagyon – élnek és hatnak a korábbi megosztottságok és szembenállások. Igaz, nem mindegy, hogy meleg vagy hideg polgárháborús helyzettel társulnak.

A hét évvel ezelőtti Tallin néhány napig a 2006-os őszi Budapesthez hasonlóan polgárháború közeli helyzetet mutatott. Tallinban ugyanis 2007 áprilisában a II. világháborús szovjet hősi emlékművet a város központjából egy temetőbe szállították. Ez az észtek számára magától értetődő volt, hiszen a szovjet hadsereg a Baltikumban legalább annyira megszálló volt, mint a Wehr-

macht, ám jóval tovább, majd öt évtizedig. Ám a szovjet megszállás alatt betelepített városlakó orosz lakosok (pontosabban: ott élő utódaik) számára mindez egész mást jelentett, ami több napos zavargáshoz vezetett.

A megosztottságot egyáltalán nem oldjuk fel, ha nem veszünk tudomást róla, vagy pusztán megbélyegezzük. Ezért jobb tudomásul venni, és elgondolkodni rajta.

Tanulmányomban a megosztottság fogalmi kereteinek, traumáinak és politikai nyelveinek számbavételére teszek kísérletet. Választ keresek arra, hogy mi tartja össze a különböző kultúrájú, meggyőződésű és világnézetű állampolgárokat, hogy azonos – pluralista – demokratikus politikai közösség tagjai lehessenek, ha nem adják fel kulturális, szemléleti és világnézeti különbségeiket (I–II.). Szemügyre veszem a politikai hisztéria és a szimbolikus polgárháború tüneteit és okait (III–V.). Rákérdezek a demokratikus politikai kultúra kritériumára (VI.). Áttekintem a liberalizmusok és a konzervativizmusok, a liberalizmusok és a nacionalizmusok, a szabadságelvű és az önazonosság-központú értékrendszerek viszonyát (VII–XV.). Sorra veszem a *haladás* és a *nemzet* politikai nyelveinek sajátosságait (XVI–XVII.). Tanulmányomat a helyzet oldására tett javaslatokkal zárom (XVIII.).

A tanulmány értelmezési keretét az eszmetörténet kontextualista változatából és az emlékezetrendszerek feltárására irányuló interdiszciplináris emlékezetpolitikai irodalomból merítettem. Az összehasonlító értelmező összegezek mindenekelőtt *A szabadság és az önazonosság keresése: liberális nacionalizmusok és a birodalmak öröksége*-kötet (2006), az *Eszmetörténeti Könyvtár* – eddig 19 kötetes – könyvsorozat, a *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat* 12 kötete és az azokhoz kapcsolódó *Bibó 100. Recepciók, értelmezések és alkalmazási kísérletek*, a *Jussunk túl az európai polgárháborúkon! Megosztott társadalmak konszolidációs mintái* (2012) és az *Emlékezetrendszerek* (2013) tematikus folyóiratszám esetelemző tanulmányain alapulnak. A terjedelmi korlátok miatt jegyzetek helyett összesített bibliográfiát csatolok a tanulmányhoz.

I. Különböző értékvilágú állampolgárok közösségei

A modern demokratikus társadalmakban különböző értékvilágú, világnézetű és etnikai háttérű állampolgárok élnek együttműködve egymással. Tudomásul vették, és folyamatosan tudomásul kell, hogy vegyék, nincs egyedül üdvözítő értékrend, sem homogén nemzetállam, amelyet valakik elfogadnának.

Mutatták ezt a 16–17. század vallásháborúi, különösen a harmincéves háború, amelyben katolikusok és protestánsok egyaránt meg voltak győződve arról, hogy ők és csakis ők ismerik az üdvözülés egyedüli útját, ám egyiknek sem volt elég fizikai ereje ahhoz, hogy meggyőződését a másokra rákényszerítse.

Bele kellett törődniük abba, hogy nem tudják a helyes ösvényre téríteni az elbitangoló nyájat, ezért el kell tűrniük, hogy azok a maguk hite szerint imádkozzanak. Nem fogadták el a más meggyőződést igaznak, továbbra is megbélyegezték annak vallóit, de elviselték, hogy idegen országokban, majd saját országuk távoli vidékein az „eretnekeknek”, az „Antikrisztus híveinek”, a „bálványimádóknak”, a „pápastáknak” imaházai és gyülekezeteik legyenek. Később már azt is eltűrték, hogy saját településük szélén építsék fel gyülekezetük házait, amelyeknek ajtaja nem nyílhatott a város, a falu középpontja felé. Ezt a toleranciát pedig egyre inkább kénytelenek voltak kiterjeszteni a többi más hitűekre, a más kultúrájúakra, a jöttmentekre, sőt, még az ateistákra is, majd a más szexuális szokást követőkre.

Igaz, a 20. század vallásháborúi, a totális rendszerek intézményesített polgárháborúi mindezt sok helyütt megsemmisítették, ám a totális rendszerek bukása után – úgy látszott – helyreállt a polgárháborútól mentes állapot. Azzal a különbséggel, hogy a helyreállítás, az újjáépítés egyben alapítás is volt. Az egyenlő emberi méltóság, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés megalapítása, amely az emberi életet beleérti az emberi méltóságba.

II. A demokratikus politikai közösség összetartói

Mi marad, hogy az egy országban élők politikai közösséget alkossanak, ha világnézetileg áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, ugyanakkor nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással?

Mindenekelőtt az, hogy olyan játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alkítsanak ki újra és újra, amelyeket mindenki begyakorol, betart és betartat. Ez együtt jár azzal, hogy legkisebb közös többszörösésként a politikai közösség valamennyi tagja elfogad néhány közös alapértéket, az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásaként a népszuverenitást, és a hatalom mennyiségének és központosításának ellenszereként a hatalom-megosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét.

A meggyőződés, a lelkiismeret magánüggé válik, a magánszféra egyre táguló határai pedig elfogadottá, amelytől egyre inkább elszakad a közösséghez tartozás kritériuma. Az mindinkább a jogok és köteleességek egyenlőségében, a politikai közösség megalkotásában és fenntartásában, az egyének közösségi cselekvéseiben határozódik meg.

Am a külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi. Ezek, ha léteznek, elfogadottak és hatnak, távolról magától értetődőnek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor valami miatt nem működnek.

III. *Damnosa hereditates*

A szovjet birodalom által megszállt, vazallus gyarmati diktatúrákká tett közép- és kelet-európai országok rendszerváltása, a tekintélyuralmi oligarchikus rendszereket felváltó demokratikus politikai keretek kiépítése nem társulhatott a demokratikus politikai kultúra és szocializáció magától értetődő mintáival és formáival.

Nem eredendő elmaradottság következtében, hanem mivel a demokratikus politikai kultúra és szocializáció mintái és formái hiányoztak, és máig hiányoznak, ezért megteremtésük feladat, nem pedig adottság volt és ma is az.

Kialakításukat és elfogadtatásukat igencsak megnehezíti a pillanatnyi politikai haszonra törekvés elterjedése, a szervezési arisztokrácia kialakulása és megerősödése, a hatékonyságra hivatkozó új, ellensúly nélküli hatalomkoncentrációk bénító súlya, a „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása” meghatározó jellege. Még tovább súlyosbítja a helyzetet a politikai kultúra töredezettsége, ellentétek által meghatározott jellege, zárványszerűsége, az átélt vagy áthagyományozott eltérő élmények feldolgozatlansága.

Valamilyen egykori sérelem, félelem és megaláztatás a politikai közösség szinte minden tagjának az életében szerepet játszik. Ez pedig ahhoz vezet, hogy a sérelem megismétlődése egyszer s mindenkorra kizárható legyen, s az egykori sérelemért a sérelmet szenvedett, illetve leszármazottja elégtételt szerezzen, hiszen ő *áldozat*.

Egymással versengő *áldozat*-szerepeket és *elégtétel-kereséseket* fednek fel azok a jelképes polgárháborús helyzetek, amelyek szereplői a politikai közösség szimbolikus terében és idejében újra és újra, egyre abszurdabb formákban jelennek meg, kisajátításukra törnek, és új, gyakran anakronisztikus jelentéssel próbálják felruházni a közösségi teret, annak idejét és az azok által megjelentett korábbi eseményeket.

Megdöbbenően sokan elhiszik, hogy választaniuk és választatniuk kell, lehet és szabad között, hogy a náciizmus vagy a kommunizmus okozott több szenvedést és jelentett nagyobb veszélyt és megaláztatást, és ebben a szellemben értelmezik újra a nagy történelmi katasztrófákat és fordulópontokat.

Ellentétes jelentéseik nem egyszerűen értetlenség és érzéketlenség, hanem belső sebek be nem gyógyulásának a következményei. Mindez a vágyak, a lehetőségek és a realitások összekeveréséhez vezet és a valóságérzék sérülésével, a problémamegoldás megbénulásával jár. Ezt a jelenséget

Bibó István politikai gondolkodó (Budapest, 1911–1979) hetven évvel ezelőtt egy-egy nemzetre vonatkoztatva a korabeli válságirodalom esszéisztikus nyelvén metaforikusan, a pszichopatológiából kölcsönzött kifejezéssel *politikai hisztériának* nevezte.

IV. Politikai hisztéria és szimbolikus polgárháború

A politikai hisztéria kiindulópontja a közösség megrázkódtató történelmi tapasztalata. Következménye olyan törekvés, hogy a közösség száz százalékos garanciát kapjon arra, hogy a megrázkódtató történelmi tapasztalat nem ismétlődhet meg. Mindez a gondolkodás megbénulását eredményezi.

Az aktuális, megoldandó problémák ugyanis egyre inkább megoldhatatlanokká válnak, ha bármilyen kapcsolatba hozhatók a katasztrófával. Hamis helyzet alakul ki, amelyben a közösség nem néz szembe azzal, hogy stratégiája és szisztémája válságba jutott, ezért helyzete zsákutcs. Mindezt valamilyen álmegoldással, a megoldás illúziójával, az összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetésére szolgáló formulával vagy kompromisszummal fedi el.

Az viszont hamis realitást teremt, amelyhez görcsösen ragaszkodik. Ez pedig óhatatlanul önértékelési zavarral jár.

A hisztéria egyre inkább beépül az identitásba, amely hatalmi túltengéshez és kisebbségi érzet-höz, jogcímekből élni akaráshoz és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenéséhez, a pusztasiker mértéktelen tiszteletéhez, nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda, a ráolvasás mágikus erejébe vetett hithez, a hamis realitás görcsös védelméhez vezet. Mindez ismétlés-kényszerrel jár, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül katasztrófát eredményez.

A három – Németország és Oroszország közötti – kelet-európai országban, Lengyelországban, Csehországban (illetve Csehszlovákiában) és Magyarországon nem eredendő elmaradottság vezetett oda, hogy a nyugat-európai szabadság 18–19. századi kelet-európai nagy reménységei a 20. században különböző mértékben, de egyaránt a szabadságellenesség vonásait mutatták. Megrázkódtató történelmi tapasztalatokat éltek át, amelyekre politikai hisztériával reagáltak. Amiatt, mert nemzetépítési folyamataikat a szabadság, a jogkiterjesztés jegyében nem tudták kiterjeszteni a történelmi államkeretekre. Nemzetiségeik ugyanis nem elégedtek meg a nemzeten belüli szabadsággal, hanem önállóságra törekedtek. Ez pedig akkor, amikor e három nemzet ellenséges nagyhatalmakkal került szembe, katasztrófális következményekkel járt: Lengyelország teljes felosztásai (1795, 1939), a magyar szabadságharc leverése (1849), majd a történelmi Magyarország Trianonban rögzített felosztása (1920), és Csehszlovákia felosztása, majd megszállása (1938–39). katasztrófája. Úgy érezték, hogy mintaképük, Nyugat-Európa szégyenletesen cserbenhagyta őket.

A három köztes-európai állam 18–20. századi történetét, politikai kultúrájának torzulásait olyan megrázkódtató történelmi élmények határozták meg, amelyek azt jelentették, hogy eltűnhetnek a térképről, megsemmisülhetnek. Emiatt garanciát akartak arra, hogy a katasztrófa nem ismétlődhet meg. Ez viszont a politikai gondolkodás megbénulását eredményezte. A feladatok megoldhatatlanokká váltak, ha kapcsolatba kerültek a megteremtendő politikai közösség létét és programját fenyegető félelem tárgyával. A politikai közösség emiatt nem nézett szembe azzal, hogy nemzetépítő stratégiája válságba jutott, s így zsákutcsába került.

Ehelyett azt a kiválasztottság és az áldozat, a fölénytudat és a mártírium, a hatalmi túltengés és a kisebbségi érzet formuláival fedte el, ami a pusztasiker mértéktelen tiszteletéhez, a nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda erejébe vetett mágikus hithez vezetett. Mindez ismétlés-kényszerrel járt, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül újabb katasztrófához vezetett.

Politikai hisztéria alakult ki Írországtól a Baltikumig, Lengyelországtól a volt Jugoszlávia utód-államaiig, Belgiumtól Görögorszáig, Olaszországtól Spanyolországig Európában szinte mindenütt, azon kívül pedig még inkább.

A párhuzamos emlékezetépítések, az egymással versengő, egymással szembenálló és gyakran egymást tagadó emlékezetek és viktimológiák számtalan példáját ismerjük. Ezek közé tartoznak

a spanyol francoista és köztársasági emlékezés helyei, a civil társadalom követelésére feltárt tömegsírok. Baltasar Garzón, az a bátor spanyol bíró, aki tíz évvel korábban Pinochet egykori chilei diktátor ellen nemzetközi körözést adott ki spanyol állampolgárok megkínóztatása és meggyilkoltatása miatt, 2010 márciusában vizsgálatot indított a falangisták a spanyol polgárháború során az emberiség ellen elkövetett bűnei miatt. Egy másik bíró szinte azonnal eljárást kezdeményezett ellene arra hivatkozva, hogy ezek a bűnök már elévültek. Garzón bírónak, hogy leváltását megelőzze, le kellett mondania.

Hasonló identitáspolitikai egymásnak feszülést mutatnak Kolozsvár párhuzamos, egymással felelő magyar és román főterei, az egymással perlekedő párizsi republikánus és royalista *lieux de memoire*-ok, a Trianont, a Shoát és a Gulágot egymással szembeállító, versenyzető és kijátszó emlékezetpolitikák, a Lwow és Wroclaw egykori közösségei emlékezetéért folytatott szimbolikus politikai küzdelmek, az évenkénti belfasti – a több mint négyszáz évvel ezelőtti győzelmet ünneplő – protestáns tüntetőknek a katolikus városrészen provokálóan átvonuló tömege, a leuveni egyetem könyvtárának felosztása úgy, hogy a helyén maradt a flamand egyetemen a könyvtár és a könyvtári katalóguscédulák ABC szerinti első fele, míg a másik felét átszállították az újonnan alapított vallon egyetemre, s a 2006. őszi budapesti események egymásnak feszülő eltérő emlékezetei és értelmezései. Azt, hogy ha körülnézünk, a párhuzamos emlékezetépítés, az identitáspolitikai harc korántsem annyira kivételes, mint ahogy hinnénk és egyáltalán nem magyarországi sajátosság. Attól persze korántsem az egészséges demokratikus politikai közösség működésének a jele. Sokkal inkább a magát áldozatnak tartó, önértékében megsértett és mindenáron elégtételt kereső emlékezetközösségek szembenállásainak, s az azokból fakadó politikai hisztériáknak.

A gyakran egymásnak feszülő, szembenálló és elkülönülő emlékezetrendszerek – a republikánus és a katolikus Franciaország, a flamand és a vallon Belgium, a köztársasági és a francoista Spanyolország, a két, három, sőt négy Görögország, a két Itália, az ír és a brit Észak-Írország, a balti-orosz szembenállás a baltikumi államokban – azt mutatják, hogy az emlékezetrendszerek, etnikai szembenállások, szimbolikus polgárháborúk tehát korántsem annyira kivételesek Európában, mint hinnénk. Ezek pedig korántsem maradnak meg mindig a szimbolikus polgárháborúk keretei között. Jedwabne, Naoussa, Londonderry, és Srebrenica és Szlovjanszk nem jelképes polgárháborúk helynevei, ahogy a marosvásárhelyi pogrom sem volt az.

V. Emlékezetközösségi zárványok

A magyar politikai kultúrában a különböző sérelmeket, félelmeket, elégtétel-kereséseket eltérően értelmezett szimbolikus évszámok és hagyományok jelenítik meg.

Az 1989/90-es-es rendszerváltás különböző értelmezései az 1956-os forradalom eltérő értelmezéseit foglalják magukban. 1956 különböző értelmezéseiben szerepet játszanak 1944–1945, a német megszállás, a Soá, a szovjet megszállás és felszabadítás szembenálló, ellentétes, de legalábbis különböző tapasztalatai. 1944 és 1945 eltérő élményközösségeinek különböző tapasztalatai, félelmei és sérelmei pedig 1920, a történelmi Magyarország nem az önrendelkezési elvet következetesen alkalmazó felosztása és 1918–1919, a világháború elvesztése, a demokratikus forradalom, az első kommunista diktatúra, Magyarország túlnyomó részének román megszállása és a magyar ellenforradalom eltérő újraértelmezéseit tartalmazzák. 1918–1919 és 1920 eltérő emlékezete 1867, az Osztrák Császársággal kötött kiegyezés és 1848–1849, a magyar forradalom és önvédelmi háború, majd az azt követő osztrák önkényuralom hagyományközösségi interpretációinak különbségeit foglalják magukban.

Mindezek együtt pedig a folytonos újraértelmezési kényszerekkel az egymásra torlódott, feldolgozatlan, elfojtott, betokosodott, ám fájó és elégtétel-keresésre ösztökélő történelmi élmények – háborúk, polgárháborúk, diktatúrák, népiirtások, népességcserék, területi veszteségek, rendszerváltások, forradalmak és ellenforradalmak – megosztó tapasztalatait, ismétléskényszereit, traumáit hordozzák.

A megosztottságot egyáltalán nem oldjuk fel, ha nem veszünk tudomást róla, vagy pusztán

megbélyegezzük. Érdemes vállalkozni a megosztottságoknak, s a hozzájuk kapcsolódó párhuzamos emlékezetépítési típusoknak a feltárására, okaik meghatározására és bemutatására.

VI. A hatalom humanizálása

Amennyiben a demokratikus politikai kultúra megszilárdításának lehetőségeivel számot próbálunk vetni, akkor ehhez fogalmi keretet kell keresnünk. Ennek alapján a politikai adottságokat és lehetőségeket azon mérjük, hogy elősegítik, vagy gátolják a fájdalom, a szenvedés és a kiszolgáltatottság helyzeteinek és mennyiségének, a hierarchikus társadalmi tagolódásnak a csökkentését. Eredetileg és sokáig ez volt a politikai bal- és jobboldal megkülönböztetési kritériuma, amely a nácizmussal és a bolsevizmussal értelmét veszítette.

A politikai fejlődés értelme a hatalom humanizálása a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába. Ez olyan mérce, amelyhez képest a személyes uralomhoz való visszatérés visszaesés, kalandor, romantikus, felelőtlen vállalkozás, amelynek az árát korántsem csak a személyes uralom gyakorlója fizeti meg, hanem a személyes uralmat elszenvető közösség egésze. A politika ugyanis olyan kísérletek sorozata, amelyben egy kísérlet több nemzedéken keresztül zajlik, s csak hosszú távon derül ki, hogy sikeres vagy sikertelen, s amennyiben sikertelen, azt nem a kísérlet elindítója, hanem több nemzedék szenved meg. A hatalomkoncentrációs törekvések, amelyek a hatékonyság nevében egy új, szervezési arisztokrácia kiváltságait biztosítják, ellensúlyt, újabb hatalommegosztási formákat igényelnek. Az egykori tradicionális, Isten kegyelméből származtatott és gyakorolt hatalommal szemben azokban a társadalmakban, amelyek a szabadság és a demokrácia elvein alapulnak, amennyiben a szabadság és a demokrácia elvei hosszú távon nem érvényesülnek, előbb-utóbb kollektív téboly uralkodik el.

A nyomasztó tekintélyek alóli felszabadulás, a szabadság, a közösség birtokbavételének élménye után, olykor helyett cseppfolyós vagy vákuumhelyzet alakul ki. Ez nemcsak demokratikus legitimitású konszolidációhoz vezethet, hanem visszahátráláshoz a személyes uralomhoz, rossz helyzetértékelés és rossz célok esetében pedig politikai hisztériához.

Olyan szituációhoz, amely Európa szinte valamennyi országát mély szakadék szélére vitte. Innen csak azok az országok tudtak visszahátrálni, amelyeknél a demokratikus politikai kultúra és nevelődés kifejlődése be tudta érni a demokratikus tömegérzelmek előretörését.

Amennyiben a politikai közösség tagjainak katasztrofális történelmi tapasztalatai vannak, eluralkodhat és gyakran el is uralkodik közöttük a félelem a közösség megsemmisülésétől. Ezek mögött rossz célkitűzések, hamis minták és félrevezető történelmi tapasztalatok, traumatizáló élmények húzódnak meg, amelyeket józan helyzetfelismeréssel és kellő empátiával lehet és szükséges tudatosítani. Mindenekelőtt azzal, hogy egyértelmű helyzetet teremtünk a kíváncsi, a lehetséges és a valóságos megkülönböztetése és elválasztása által.

Elterjedt magyarázat, amely a nacionalizmus térhódításában látja újjászületni a vallásháborúk mindent elsöprő fanatizmusát. Annál is inkább, hiszen a totális ideológiák ellenséggképét, az osztály-, illetve a faji ellenséget a nemzeti ellenségre cserélve megmarad a világkép egésze, annak begyakorolt pusztító mechanizmusaival és negatív szocializációs mintáival együtt.

Ám ha a nemzetté válás, a nemzetépítés programját és folyamatát nem tartjuk végzettszerűen kártékonnak és szükségképpen pusztítónak, azt is látjuk, hogy a nacionalizmusok elvi szinten kölcsönösen érvénytelenítik egymást, hiszen mindegyik a maga nemzetét tartja magasabb rendűnek. Amennyiben a nemzetté válást és a nemzetépítést nem tekintjük eleve a Sátántól valónak, amennyiben nem eleve adottak, hanem magyarázatra szorulnak mindazok a negatív jelenségek, amelyeket a nemzet létevel és a nemzeti önrendelkezés elvével összekapcsoltak és összekapcsolnak.

Az egyéni és a közösségi önrendelkezés ugyanis az a legitim elv, amely az Isten kegyelméből gyakorolt személyes uralom helyébe lép, ám alkalmazásának technikája és eljárási módja még egyáltalán nincs arányban az elv érvényességével.

Ezért is nagy a jelentősége annak, hogy a nemzetépítési és nemzetalakulási folyamatok konkrét tapasztalatait megértsük, és viszonyulni tudjunk hozzájuk. Amikor az Európai Unió döntés-

hozó politikusi és tanácsadók nemrégén Ciprust egységes nemzetnek tekintették, félreértették a helyzetet, hiszen az a görög és a török nemzetalakulás elválasztási, elhatárolódási helye, ahogy Észak-Írország a brit és az ír nemzetalakulás elválasztásáé.

Az egykori szovjet birodalom és Jugoszlávia felbomlása után létrejött utódállamok és az egykori szovjet csatlós államok rendszerváltásai, az azokban zajló helyreállítási és újjáépítési modernizációs folyamatok egyúttal alapítási kísérletek is.

Tartalmuk függ a környezettől, de attól is, hogy saját múltjukat mennyire tudják megemésztetni. Erre két elbeszélés és program adott: az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság sémája, politikai nyelve és ellenségképe. Túlnyomórészt ezeken, a haladás és a nemzet nyelvén eltérő módon szokták értelmezni a szabadságot és az önazonosság keresését, s különösen a kettő egymáshoz való viszonyát. Azokat, amelyek a 18. század végétől, más-más kontextusban, de a modern kori nemzetépítés kulcsszavai voltak, és nem meglepő, hogy ezek a rendszerváltás utáni időszak kulcsszavai is.

VII. Liberális – konzervatív politikai szembenállás Magyarországon

A liberális–konzervatív politikai szembenállás Magyarországon több mint kétszáz éves, az 1790-es évekre nyúlik vissza. A liberálisok és a konzervatívok az 1840-es évek második felében politikai (klubszerű) pártokká szerveződtek. A magyar konzervatívok – kormánytámogató, ellenzék-ellenes – pártja, a Konzervatív Párt 1846-ban alakult, míg a magyar liberálisokat magában foglaló Ellenzéki Párt 1847-ben. A konzervatívok pártjának elődje az aulikus párt volt, a liberálisoké viszont – legalábbis formálisan – a hagyományos sérelmi ellenzék. Ám az Ellenzéki Párt igen lassan és nehezen alakult meg, mert a gravaminálisokkal fenntartott folytonosság látszata mögött új, liberális tartalmat képviselt.

Az első pártformálódásokat számos konzervatív és liberális politikai csoportosulás és párt megalakulása követte. Konzervatív párt volt az 1870-es években Sennyey Pál csoportja, az 1890-es években a Katolikus Néppárt, a századfordulón az Alkotmánypárt. Konzervatív jellegű pártok voltak a 20. század húszas és harmincas éveinek nagy – Bethlen István és Teleki Pál nevéhez köthető – kormánypártjai. Bármilyen meglepőnek tűnik, konzervatív sajátosságokat fedezhettünk fel a kései Kádár-korszak totalitáriusból oligarchikussá váló (ideológiailag kiüresedő, pragmatikus) állampártjának egyes vonásaiban is. Annak ellenére, hogy azt nyíltan nem vállalhatta, hiszen nem Isten kegyelméből gyakorolta hatalmát (de nem is a nép felhatalmazásából), és hivatalos ideológiájával az teljes mértékben összeegyeztethetetlen volt. Konzervatívként határozta meg magát a Magyar Demokrata Fórum, majd a Fidesz-Magyar Polgári Szövetség.

Nemzeti liberális pártként definiálta magát a 19. században a Deák párt, Tisza Kálmán pártalakulata, a kettő fúziójából létrejött Szabadelvű Párt, az egyházpolitikai küzdelmek előtti Függetlenségi és 48-as Párt, és az 1910-es évek kormánypártja, a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt. Liberális demokrata pártkezdemény volt a 20. század elején Vázsonyi Vilmos polgári demokrata pártja, egyes értelmezések szerint a Jászi Oszkár nevéhez fűződő Polgári Radikális Párt, a két világháború között Rassay Károly liberális pártja, az 1988-ban megalakult Szabad Demokraták Szövetsége, s a rendszerváltás idején az akkori Fidesz. Annak ellenére, hogy a magyar liberalizmusok és konzervativizmusok különböző változatairól Varga Jánostól Szabó Miklósig számos úttörő munka jelent meg, nincsenek megalapozott, komolyan vehető, elfogulatlanságra törekvő tudományos szintézisek.

Holott a rendszerváltás és az azóta eltelt időszak politikai pólusait a politikai szereplők leginkább ezekkel a kifejezésekkel írták körül.

A liberális és a konzervatív jelzők az állampárti ideológia szitokszavai voltak, a fasiszta, a reakciós, a jobboldali és a burzsoá stigmái sorába illeszkedtek, amelyekkel tetszés szerint bélyegeztek meg bárkit. Visszahatásként a nyolcvanas években előbb konzervatív, majd liberális szellemi divatok és reneszánszok bontakoztak ki. A liberális és a konzervatív őskeresések és szellemi divatok nem kedveztek annak, hogy a liberalizmus és a konzervativizmus között tárgyszerűen lehessen viszonyulni.

VIII. Szabadság és identitás

A szabadság és az önazonosság keresése, kiváltképpen a *liberalizmus* és a *nacionalizmus* ambivalens viszonyban állt egymással a tizenkilencedik és a huszadik század közép-, kelet- és dél-európai történelme során. Eleinte szinte szétválaszthatatlanul összefonódtak, majd szembe – jószerivel kibékíthetetlen ellentétbe – kerültek egymással. Nemcsak kettőjük viszonya, hanem a *liberalizmus* és a *nacionalizmus* külön-külön is több, egymással korántsem összhangban levő jelentésárnyalatot foglalt és foglal magában.

A *liberalizmus* volt az az ideológia és az a politikai párt, amelyik a tizenkilencedik század legnagyobb részében az abszolutizmussal szemben az alkotmányosságot védelmezte, illetve ahol az nem volt, létrehozásán munkálkodott. Ugyanakkor kidolgozta a társadalmi elmaradottság és a kiváltságrendszer ellenében a modern, haladó, civilizált európai középosztályi társadalom megteremtésének a programját.

A modern középosztályi társadalom kialakítása érdekében egyik legfontosabb célja a független, erős nemzetállam létrehozása volt. Ez a három különböző jelentésárnyalat kapcsolódott össze egymással, és együttesen alkották és rajzolták ki a politikai közösség jövőképét. Az alkotmányosság, a középosztályi társadalom és a nemzetállam politikai ideológiájaként, mozgalmaként és pártjaként a liberálisok képviselték ugyanis a nemzeti pártot, amely megalkotja a modern nemzeti kultúrát és a nemzeti identitást. Később, a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján, majd a két világháború között a liberalizmus a legtöbb országban már nem játszotta el ezt a szerepet. Feladatát az egyéni autonómia és a szabad társadalom melletti elkötelezettség, az egyéni szabadságjogok védelme alkotta. Liberalizmus és nacionalizmus elváltak egymástól. Nagyjából úgy, ahogy manapság.

A nacionalizmus (ahogy már jeleztem) ugyancsak különböző jelentésárnyalatot foglalt (és foglal) magában, de egyúttal el is fedi azokat. Egyik – ma már eléggé elhalványult – jelentése az az érzelmi kötődés, amelyet az ember a családjá, az általa használt és alakított környezete, a faluja, a városa, a megyéje, a hazája iránt érez, a patriotizmus. Másik jelentése értelmiségi programra utal, a nemzetépítés feladatára, amely az ideológia megalkotásával, a kultúra egységesítésével és érzelmi élmények átélésével a közös nemzeti identitás kitalálását és megteremtését célozta. Harmadszor a fogalom nemcsak a programot, hanem magát a nemzetépítés folyamatát is jelenti. Végül, de nem utolsósorban a nacionalizmus a szó szűken vett – negatív – értelmében a saját közösség mások felettségét, kirekesztést, a másokkal szembeni agressziót, a szabadságellenes közösséget, a közösség ügyét a szabadság ügyével szembeállítva jelöli. A fogalomnak ez a jelentése gyakran rátelepszik a többi jelentésárnyalatra, szinte bekebelezi vagy kiszorítja azokat.

A szabadság és a valahova tartozás közötti kapcsolat (az emlékezetrendszerekkel kapcsolatos irodalom, a trauma-értelmezések, a konfliktus-elméletek, az identitás-interpretációk, a politikai filozófiai elemzések, az esztétörténet különböző diskurzuselemzések – beszédaktus-, fogalomtörténet- és mentalitás-központú és a hármat kombináló – irányzatai, a tér az időben-elemzések, amelyek az egykori közösségek emlékeit keresik a mai városképekben, s a nacionalizmus-elméletek szerint) nem vezethető vissza pusztán egyetlen tényezőre, legyen az az isteni kegyelem, a történelem, vagy a hagyomány. Mindaz, amibe beleszületünk, szocializációs folyamatok és egyéni választások eredményeként gyakorlódnak be és kapnak értelmet. Így nemcsak az államhoz tartozás folyamánként alakulnak ki értékelési és magatartási mintáink, hanem mindebben szerepet játszik az egyén tudatos választásán is múlik, hogy hová tartozik, és miféle identitásokkal rendelkezik. A liberalizmus a szabad identitásválasztás előfeltétele, s a különböző identitások – köztük a nemzeti identitás is – a szabad társadalom lehetőségeivel élő szabad egyének döntéseinek az eredményei.

IX. Liberalizmus és nacionalizmus

A liberalizmusnak és a nacionalizmusnak a tizenkilencedik század utolsó harmadáig közös ellensége volt, az abszolutizmus. A liberalizmus és a nacionalizmus (pontosabban: a nacionalizmusok) a huszadik század folyamán sokat változtak, és manapság is változnak, gyakran kerültek szembe

egymással, nem ritkán pedig egyenesen a kölcsönös gyűlölködés jellemezte (és jellemzi) egymáshoz való viszonyukat.

A közép- és kelet-európai antiliberalis nacionalista és kollektivista politikai diskurzusok – a két háború közötti etnokulturális politikai beszéd, a huszadik századi tekintélyelvű rendszerek nacionalista mitológiái, a totalitárius kollektivizmusok újbeszéljei s az etnokulturális antiliberalis diskurzusok 1989/90 utáni újjáéledései és újjáélesztései – a liberalizmust az Ősgonosznak, minden baj kútfejének minősítették, és – ha módjukban állt – ennek az ellenségképnek a jegyében bántak a liberálisokkal. A liberálisok sem vélekedtek jobban a nacionalizmusról és a nacionalistákról, ám ők – helyzetük és meggyőződésük, mindenekelőtt a szabadságjogok tisztelete miatt – nem bántak ellenfeleikkel úgy, ahogy azok tették velük, ha alkalmuk nyílt rá.

A huszadik századi politikai diskurzusok közül a leginkább meghatározó változat ideológusai és publicistái a két háború közötti években Közép- és Kelet-Európában a nemzetellenesség (illetve a faji és az osztályellenesség) bélyegét sütötték a liberalizmusra.

Ez történt Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, Romániában, Bulgáriában, a Szovjetunióban, de Olaszországban, Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában is.

A megbélyegző tétel úgy szólt, hogy a liberalizmus szemben áll a nemzeti hagyományokkal, nincsenek hazai gyökerei, idegen mintákat másol, külföldi érdekeket szolgál ki, és aláássa a nemzet önazonosságát. Ez nemcsak az antiliberalizmus szóvivőinek, illetve közönségüknek a hitvallása volt. Az antiliberalisok liberalizmusképe ellenfeleikre, így a liberálisokra is hatást gyakorolt. Kiváltképpen azért, mert akkoriban ők már nem nemzeti liberálisok (pontosabban: nem liberális nacionalisták) voltak, és az az etnokulturális nyelv, amelyen a diskurzus folyt, számukra idegen volt – legalábbis sokkal kevésbé volt ismerős számukra, mint az ellentábor szószólóinak.

Annál is inkább, mert a nemzeti traumák feldolgozatlanágából következő politikai hisztériák kapcsán védekezésre kényszerültek. Az ideológiagyártók ugyanis a politikai kérdéseket a politikai romantika fogalmait követve etnokulturális kifejezésekben fogalmazták meg. A megbélyegzés következményeként pedig a liberálisok is, a stigmatizálás természete szerint, egyre inkább a megbélyegzettek jellemzőit mutatták.

A nemzeti kollektivizmus és a totalitárius rendszerek faji és osztályharcmitoszain alapuló politikai nyelvezetben a liberalizmus a nemzet, illetve a nép ellenségét jelölte, a „liberális” szitokszó lett. Döbbenet tapasztaljuk, hogy – egy rövid epizódtól eltekintve – 1989/90 után ismét az. Igaz, ez a bélyeg ma nem annyira kizárólagos, mint a tekintélyelvű és a totalitárius rendszerek idején volt, de éppen elég általános.

A megbélyegző tétel úgy szólt, hogy a liberalizmus szemben áll a nemzeti hagyományokkal, nincsenek hazai gyökerei, idegen mintákat másol, külföldi érdekeket szolgál ki, és aláássa a nemzet önazonosságát.

A közép-, kelet- és dél-európai politikai diskurzusokban a szabadság és a nemzet, az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság, a modernitás és a hagyomány, a globalizáció és az identitás egymás ellen kijátszott, egymással szembeállított, egymást kizáró fogalmak. Valahogy úgy, ahogy hajdanában a haza és a haladás szószólói, a kozmopoliták és a patrióták kerültek szembe egymással a felvilágosult abszolutista II. József, Nagy Katalin és Nagy Frigyes uralkodása idején.

A rendszerváltó közép- és kelet-európai liberálisok nyilván közelebb érezték magukhoz a nacionalizmusról levált liberalizmus örökségét, mint a liberális nacionalista hagyományt. Jobban tudtak azonosulni Magyarországon Jászi Oszkár és a polgári radikálisok örökségével, Csehországban Emmanuel Rádl és követői hagyatékával, Lengyelországban az „aprómunka” híveinek tradíciójával, s mindhárom országban a két háború közötti időszak közép- és kelet-európai liberálisainak szerepeivel, mint a liberális nacionalista értékvilággal és szerepekkel.

1989/90 mámorító élménye után ugyanis a nemzet fogalma igen negatív képzettársításokat ébresztett bennük, nem egészen függetlenül attól, ahogy a politikai jobboldal ideológiai gépezete a nemzet fogalmát és az ezzel kapcsolatos érzelmeket, feldolgozatlan traumákat kisajátította, és politikai giccsé silányította, a baloldal pedig elfojtotta, és tabuvá tette. Ezzel is összefügg, hogy mindez személyes szinten gyakran, a politikai közösségek szintjén pedig csaknem mindig kibeszéletlen és így feldolgozatlan maradt.

X. Rosszul feltett kérdésekre csak rossz válaszok adhatók

Miért nincs kiút Közép- és Kelet-Európában abból a zsákutcából, ahol a politikai diskurzus olyan ellentétpárjai közül kell választani, mint a modernitás vagy a hagyomány, a „nyugati kozmopolita civilizáció” vagy a „nemzeti identitás”? Tényleg kikerülhetetlenek az afféle hamis alternatívák, mint a „szervetlen” és az „organikus” fejlődés, az utánzás és a nemzeti egyediség, az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság? Valóban el kell fogadnunk azt a képtelenséget, hogy valamifajta „eredendő” gazdasági, társadalmi és politikai elmaradottság cinikus önfelmentéssel társuló civilizatori érzéketlenségének és a – Nyugat bajaira is orvosságot kínáló – nemzeti küldetés romantikus meséjének nyilvánvaló abszurdításai közül válasszunk?

Mindezek hamis, terméketlen és kártékony alternatívák, és az alapjukul szolgáló feltételezések a „Nyugatról” és a „Keletről”, a kozmopolita civilizációról és a nemzeti identitásról, Európa miszsiójáról és a nemzet küldetéséről nagyon is konkrét helyzetekhez, szocializációs folyamatokhoz és politikai diskurzusokhoz kapcsolódtak.

Mindkét alapséma a felvilágosult abszolutizmusok intellektuális és érzelmi örökségének részeként született meg, s átítatta a felvilágosult abszolutizmusok civilizáló kísérleteit. Kiváltképpen éppen azok ön- és ellenségképét, akik e civilizáló kísérletek megvalósítása során alakították ki önazonosságukat – a modern értelmiség identitását. Ezek a sémák később, a tekintélyelvű és a totalitárius rendszerek idején újjáéledtek az indoktrináció, a mindent megoldó rendszerbe sorolás, a nagy kirakós játék végső megoldása alkalmazásának különféle változataiban. A két terméketlen és kártékony indoktrinációs formula a tizenkilencedik és a huszadik századi kollektív identitásteremtésre irányuló kísérletek egymással kimerevítetten szembeállított szélső pontjait jelöli.

A haza és a haladás jelszavaiból a tizennyolcadik század végi lengyel nemesi értelmiségi reformerek, német, olasz és magyar értelmiségiek közül többen a civilizációt és a haladást választották az elmaradottságot nemzeti érzésekkel igazoló honfitársaikkal szemben. A nemzet, a haza és a nemzeti hagyomány hívei viszont a „kozmpoliták”, a haladáspártiak által követelt újításokat azért utasították el, mert úgy látták, hogy e civilizáló reformok az alkotmányosság és a nemzeti hagyományok megsemmisítéséhez, idegen uralomhoz vezetnek. Itt is, ott is akadtak, akik hamar ráébredtek arra, hogy az arisztokratikus alkotmányosság legjobb védelmét annak átalakítása, az abszolutista veszéllyel szemben a személyes és a politikai szabadság – a jogokkal nem rendelkezőkre – kiterjesztése jelentheti. Elsősorban ők alkották az eltérő felfogásokat, dilemmákat és tradíciókat képviselő közép-, kelet- és dél-európai liberális nacionalizmusok előzményeit.

A liberálisok „magukról” és „másokról” kialakított képét az alkotmányosság – abszolutizmus, haladás – elmaradottság (civilizáció – barbárság, Nyugat – Kelet, erény – korrupció), patriotizmus – birodalmi lojalitás, független vélemény – kasztszeru érdekhez kötött előítélet dichotómiái határozták meg.

A szabadság és a nemzet – a liberalizmus és a (gyakran kritikusan értelmezett) nemzeti hagyomány – felfogásukban harmonikus egységet alkottak. Egészen addig, amíg hatalomra nem kerültek, vagy ki nem derült a számukra, hogy a nemzet társadalmi, nemzetiségi, vallási értelemben megosztott. Szemléletmást a nemzetiségi kérdés (és annak viszonya a homogén nemzetállam programjához) volt a legérzékenyebb terület, amely a regionális, konföderációs megoldások iránti hozzáállásukat is meghatározta. Mindent egybevéve úgy tunik, hogy a liberálisok ezekben a régiókban többnyire inkább az ír, mint a skót, kevésbé a norvég, csak részben a belga, nem kevésbé az olasz és a görög liberális nacionalistákkal összevethető liberális nacionalisták voltak.

Tudjuk, a liberális nacionalista diskurzustól elváló, nem nacionalista, sőt antinacionalista liberális kísérletek öröksége volt az, amit 1989/90-ben saját hagyományuknak tekintettek a közép – és kelet-európai, elsősorban a magyar, a cseh, a lengyel, a szerb és a román liberálisok. Igaz, a függetlenség, a demokrácia és a Nyugathoz tartozás programja jegyében visszanyúltak a liberális nacionalista hagyományhoz. Ám nyilvánvaló, hogy az antinacionalista liberális hagyomány közelebb állt hozzájuk.

XI. Liberális nacionalizmus, nemzeti liberalizmus

A liberalizmus szó Napóleon Bonaparte brumaire-i kiáltványában bukkant fel, politikai fogalom-má pedig az 1820-as évek spanyol parlamenti küzdelmei során vált. A liberális az abszolutizmus ellenfeleit, az alkotmányosság híveit jelölte. A közép- és kelet-európai (Habsburg, porosz és orosz) felvilágosult abszolutizmusok birodalmaik elmaradottságát – ahol volt – az arisztokratikus alkotmányossággal, az előjogokon alapuló rendi képviselői rendszerrel együtt kívánták felszámolni.

A liberális nacionalisták viszont (ahogy azt Guido de Ruggierótól Szabó Miklósig sokan hangsúlyozták) az anakronisztikus, de az abszolutizmussal szemben védekezési lehetőséget nyújtó arisztokrata alkotmányosság – az egyet nem értés jogát és a megegyezés, a konszenzusra törekvés szükségességét magában foglaló – pluralizmusának az örökösei voltak. A felvilágosult abszolutizmusokhoz való viszonyuk ezért korántsem volt egyszínű és egynemű. Néhányukat inspirálták a felvilágosult reformok, de előbb-utóbb konfliktusba kerültek az abszolutizmussal. Mások közülük eleve a különféle reformációk és felvilágosodások alapvető abszolutizmussal szembe fordított értékeit vallották magukénak, ezért szemben álltak az abszolutizmussal.

A tizenkilencedik század első felének észak-amerikai, brit és holland liberális önmeghatározásai kontextusát – egyebek között – szembeállításokkal írhatjuk körül. Ezek: az abszolutizmussal szemben az alkotmányosság, a hatalom összpontosítása ellenében a hatalmak megosztása, az egyes zsarnokok és a csőcselék uralmával szemben a szabadság rendje.

Önmeghatározásuk az osztályokhoz és a kasztokhoz kötődő érdekorientált előítéletekkel és konformizmussal (mondhatnánk: kívülről irányítottasággal) szemben magában foglalta a független egyének társaságokba szerveződését, rendszeres társasági életét, egymás nézeteinek tiszteltét, az eszmesúrlódást és a konszenzusra törekvést, a külső mintáktól elszakadó, önálló, nonkonformista véleményalkotást és meggyőződést, a belülről vezéreltséget. Identitásuk alkotóeleme volt, hogy a távoli és idegen szakigazgatás ellenében a laikus helyi közigazgatást, a központi irányítással szemben a helyi autonómiát, a tételes törvény ellenében a szokásjogot tartották kívánatosnak, minthogy az erényes polgárok szabad gyülekezeteinek a megteremtésére és elterjesztésére törekedtek. Ezeket a társulásokat, az erényes, független, szabad polgárok szabad gyülekezeteit Közép-, Kelet- és Dél-Európa liberális nacionalistái pedig saját, megteremtendő nemzetükkel azonosították.

Franciaországban a forradalom előtt, alatt és után a központosított állam nemcsak a gazdaságpolitikában és a közigazgatásban játszott meghatározó szerepet, hanem a politikában és a politikai gondolkodásban is. A francia liberálisok klasszikusai, Benjamin Constant és Alexis de Tocqueville – nagy elődjük, Montesquieu nyomán – ezért éppen ezzel szembehelyezkedve fejtették ki álláspontjukat.

A kiváltságokra épülő, területi fejedelemségekből álló, széttagolt Németországban viszont az egységes alkotmányos állam még nem realitás volt, csupán program a jövő számára. A német liberálisok önmeghatározásában a modernizáló állam az elmaradottsággal, az egységes állam a széttagoltsággal, az autonóm egyén pedig a paternalista állammal állt szemben.

A német, magyar, cseh, lengyel, olasz, görög, spanyol és portugál liberálisok az amerikai, a brit, a francia és a holland liberálisokhoz hasonlóan a liberális alkotmányosság elkötelezett hívei voltak, ezért láttak neki annak, hogy az arisztokratikus, kiváltságokon alapuló szabadságok kis köreit modern szabadságjogokká értelmezzék át, és át is formálják azokat.

Németországban és a közép-, kelet- és dél-európai országokban az abszolutizmus és az elmaradottság ellenfelei és az alkotmányosság és a haladás hívei ugyanis nem a fennálló középosztályi társadalmat próbálták felszabadítani az állam túlzott hatalma alól, hanem a középkori előzményekből – és gyakran azoktól elrugaszkodva – kísérelték meg felépíteni a középosztályi társadalmat. Annak érdekében viszont, hogy a megteremtendő középosztályt az ugyancsak megteremtendő modern nemzet alapjául kifejleszthessék, és ahhoz integrálhassák a felépítendő nemzet többi részét, államra volt szükségük. Nem abszolutista államra, kiváltképpen nem egy idegen birodalom abszolutista államára, hanem olyanra, amelyik a társadalmi fejlődés és a nemzeti integráció eszköze lehet. Alkotmányos nemzetállamra.

XII. Személyes és politikai szabadság

A szabadság elsődleges értelme a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságából és a habeas corpusból eredeztetett személyes szabadság volt kettős értelemben. Egyrészt a külső beavatkozástól, akadályozástól mentes cselekvés lehetőségét tartalmazta. Másrészt azt, hogy a mozgásától és az ön maga feletti rendelkezéstől megfosztott, megkötözött rabszolgával szemben a szabad ember állapota magában foglalja elidegeníthetetlen jogát saját testéhez, lelkéhez, akaratához és cselekedeteihez.

A szabad embert senki sem tarthatja uralma alatt, Ő maga és senki más dönt magáról, s az ehhez szükséges önálló ítélőképességét pedig szellemi érettsége és anyagi függetlensége biztosítja. Ezek a jelentésárnyalatok a személy szabadságát és a személyes cselekedet szabadságát, uralom alóli és külső beavatkozástól mentességét, „negatív szabadságát” jelölték. Ennek alapvető feltétele volt az, amit „pozitív vagy politikai szabadság”-ként értelmeztek.

A szabad ember csak szabad politikai közösségben lehet szabad, abban gyakorolhatja jogait és kötelességeit, és vállalhat felelősséget önmagáért és a szabad közösségért. Olyan közösségért, amelynek tagjai nem turik a külső hódítók, a politikai aréna nagyérvényű hatalmasai, avagy a csőcselék uralmát. Nem turik, hogy bárki megpróbálja megfélemlíteni Őket, még kevésbé azt, hogy bárki leigázza a közösséget és annak tagjait, uralkodjon rajtuk, rabszolgává tegye őket. A szabad politikai közösség tagjai ugyanis maguk döntenek saját magukról és közös ügyeikről. Megvédik magukat és szabad közösségüket. Ennek jegyében vigyáznak arra, hogy választott tisztviselőiknek minél kevesebb hatalma legyen, ezért szigorúan elszámoltatják őket, hogy mire fordítják a politikai közösség tagjainak a bizalmából rájuk ruházott tisztséget. Annak a meggyőződésnek az alapján, miszerint az emberi természet hatalomra tör, eleve olyan helyzetbe hozzák őket, amelyben a hatalommal való visszaélés intézményes ellensúlyaival korlátozzák tevékenységüket: hatékony ellenzékkel, szólás-, gyülekezési és sajtószabadsággal, független bírósággal, állandó beszámolási kötelezettséggel és elkerülhetetlen megmérettetéssel. Azzal a szemlélettel és ennek folyománya-ként újra és újra megerősített és megerősítendő tapasztalattal, hogy a köztisztviselés betöltése nem uralom, hanem szolgálat.

XIII. A szabadságelvű nemzetté válási programoktól a nemzetépítési programok etnicizálódásáig 1.

Közép-, Kelet- és Dél-Európában a regnum és a natio, az ország és a nemzet „dicső múltjára” vetítették az elveszett aranykor mítoszát, és ezzel megteremtették és értelmezték a fel- vagy újr-építendő nemzet családfáját, annak gyökereit. A megvalósítandó, áhított jövő ugyanis a múltba vetített normán alapult. Ez a norma mutatta meg, hogy milyennek kellett volna egykor és milyennek kell lennie most és a jövőben a politikai közösségnek. Ennek a múltba visszavetített jövőképeknek a kialakítására – Magyarországon bizonyosan – egyaránt hatott Montesquieu, Adam Smith, Jeremy Bentham, Benjamin Constant, Madame de Staël, Arthur Young, Friedrich List, Alexis de Tocqueville, a Rotteck-Welcker-féle Staatslexikon számos szócikke, és a korábbi hazai politikai nyelv és szókincs használata, újraértelmezése és megújítása.

A vágyott jövő vízióját és múltba visszavetített archetípusát az értelmiségiek hozták (és gyakran ma is ők hozzák) létre, értelmezték (és értelmezik), amint arra Bibó István már 1943/46-ban, Miroslav Hroch pedig néhány évtizeddel később rámutatott. Értelmiségiek jelölték és dolgozták ki a politikai nyelv, a közbeszéd témáit, így és elsősorban a nemzet fogalmát. Ők fogalmazták meg és terjesztették el a nemzetépítés, a nemzetté válás programját. Az értelmiség a magas kultúrát a kánon rangjára emelte, a lakosságot pedig igyekezett rávenni annak használatára. Az aktív kisebbség országos agitációja eredményeképpen a program valósággá, a nacionalizmus tömegmozgalommá vált. A nemzet felépítői a nemzet nevében igényt tartottak saját államukra, a kiépített állam pedig biztosította a nemzetépítés folyamatát, s ennek során a többi nemzetiség feletti uralmat.

Közép-, Kelet- és Dél-Európában a tizenkilencedik század legnagyobb részében a liberalizmus

és a nacionalizmus, az alkotmányosság és a nemzeti hagyomány, a haladás és az identitás egymásra utaló, elválaszthatatlan és gyakran felcserélhető fogalmak voltak.

A német és az olasz kisállamok lakosai a helyi tartományurak alattvalói voltak, személyes és politikai szabadságuk előfeltételét pedig az alkotta, hogy német és olasz állampolgárok lehessenek, ami feltételezte az egységes és alkotmányos Németország és Olaszország megteremtését.

Az elmaradottságot, a születési alapon járó privilégiumokat, a területi széttagolódást és a helyi zsarnokok személyes uralmát fel kellett hogy váltsa a személyes szabadság, a politikai közösség szabadsága, a középosztályi társadalom, a modern liberális nemzet és nemzetállam. Az itt élők társadalmi, nemzeti és állami dilemmái különböztek azoktól, amelyek az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Hollandia állampolgárainak voltak.

Az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Franciaországban és Hollandiában ugyanis a középosztályi társadalom, az integrálását szolgáló nemzeti identitás, a helyi kormányzatok és a mindezeket egyesítő állam már létezett, vagy kialakulóban volt. Németországot és Olaszországot pedig még mindig a széttagolt, a születési kiváltságrendszeren alapuló, gyakran despoták által irányított kisállamokból kellett megteremteni.

Sok szempontból hasonló volt a helyzet a Magyar Királyságban, a Cseh Királyságban, a felosztott Lengyelországban, és az Ottomán Birodalom részét alkotó Görögországban, a román fejedelemségekben, a szerb fejedelemségben és Bulgáriában.

Az európai liberalizmusok és nacionalizmusok színskáláján ugyanis meglehetősen eltért azoknak a helyzetnek, akik független, alkotmányos államokon belül a szabad tulajdonosok középosztályi társadalmát vagy az arisztokráciát képviselték azokétól, akik alávetettségben éltek, gyakran külföldi uralom alatt és nem ritkán egy abszolutista birodalom alárendeltjeiként. A liberális nacionalisták voltak azok, akik a kiváltságosokból és az alárendeltségben élőkől létrehozták a középosztályi társadalmat, és megalkották a független alkotmányos államot. A konzervatívoknak pedig alig volt mit konzerválniuk. A liberális nacionalista társadalom- és nemzetépítési programok ideológiai és a hiteles nemzeti konzervatív szerepek hiánya hasonló helyzeteket, perspektívákat, értékeket és dilemmákat eredményeztek a német, az olasz, a görög, a norvég, a finn, az ír, a lengyel, a magyar, a cseh, a horvát, a szerb, a román és a bolgár liberálisok és konzervatívok számára.

XIV. A szabadságelvű nemzetté válási programoktól a nemzetépítési programok etnicizálódásáig 2.

Számos közép- és kelet-európai országban a tizenkilencedik század elejétől a huszadik század elejéig a liberalizmus és a nacionalizmus kölcsönhatásban volt egymással, erősítette egymást, s e kölcsönhatás gyújtópontja 1848/49 volt. A liberális nacionalisták voltak azok, akik a kiváltságosokból és az alárendeltségben élőkől létrehozták a középosztályi társadalmat, és megalkották a független alkotmányos államot.

1917/18-ban a három régi típusú – a Habsburg-, az Ottomán és a Romanov-dinasztia által uralt – birodalom felbomlott. Az egykori birodalmak különböző részei független nemzetállamokká váltak, ám azokban különböző nemzetiségek éltek, akik gyakran nem különültek el egymástól területileg, hanem keverten laktak, az új államok határai viszont sokszor egyáltalán nem estek egybe a nemzetiségi határokkal.

A közép-, a kelet- és a dél-európai országokban az etnokulturális nacionalista megközelítés, a politikai romantikával átítatott antiliberális diskurzus és a nemzetkarakterológiai mítoszok váltak uralkodóvá, amelyek a szabadság és a liberalizmus ügyét élesen szembeállították a közösség, a nemzet ügyével. Ekkor alakult ki és vált meghatározóvá az a liberalizmuskép, amely szerint a liberalizmus a nemzet ellensége, hiszen kozmopolita, idegen, bolsevik, plutokra ta és zsidó felforrató erőket képvisel. Ez az ellenségkép lényegét tekintve 1945 után is megmaradt, csak néhány eleme változott meg vagy került kódolt formába a Szovjetunió alárendelt országokban, és valami hasonló rögzült (bár sokkal közvetettebb formában) Jugoszláviában is. A totalitárius rendszer a személyes szabadságot és a politikai közösség politikai szabadságát elnyomta, már

a témákat is tabunak minősítette, megpróbálta eltörölni Őket, így azok többnyire a kollektív tudattalanba süllyedtek.

Ám ennek ellenére sem tűntek el. A berlini felkelés, Poznan és a magyar forradalom, a prágai tavasz, a lengyel Szolidaritás és a bukaresti forradalom az egyének és politikai közösségeik szabadság és önmeghatározás iránti vágyát fejezték ki. Ez viszont csak akkor vált valóra, amikor az utolsó európai birodalom, a Szovjetunió meggyengült, majd felbomlott.

XV. Antinacionalista liberalizmus – antiliberális nacionalizmus

Az 1990-es években Közép-, Kelet- és Dél-Európában több soknemzetiségű állam szétesésének is tanúi voltunk. Ugyanakkor e régiókban számos helyen ismét kezdetét vette a nemzetépítés. Ezeknek legközelebbi párhuzamait a soknemzetiségű birodalmak kereteinek a fokozatos szétesésében és a nemzetállamok felbukkanásának ezzel együtt járó folyamatában lelhetjük fel, amely az 1820-as években kezdődött és az 1920-as évek elején ért véget.

A liberálisok a független egyén és a modern politikai közösség, annak politikai szabadsága és identitása programadóiból és képviselőiből a modernitás képviselőivé, a joguralom, a szabadság és a kisebbségi jogok védelmezőivé váltak.

Vajon hogyan és miért váltak a liberálisok a politikai közvélemény egy része számára a nemzet hivatott képviselőiből a nemzet ellenségeivé, a legnépszerűbb politikai szereplőkből a nagy mússá?

Mindenekelőtt azért, mivel a függetlenség, a demokrácia, a személyes és a politikai szabadság többé már nem csupán áhított eszmények, hanem immár jogi realitások, miközben a társadalmi biztonság elveszett. Ugyanakkor a tekintélyelvű és totalitárius rendszerek – az emberi méltóságot pusztító – következményei bennünk és velünk élnek kibeszéletlen és feldolgozatlan formában, és tovább mérgezik az új demokráciákban élők köz- és magánéletét. Ez az a mélyben meghúzódó traumatizáló élményvilág, amely miatt a liberalizmus könnyen a többségtől idegen oligarchia (Leopold Lajos már idézett száz évvel ezelőtti szavaival „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása”) gyanújába keveredik, míg a kollektív identitáskeresés torzulásai és hatalomtechnikai eltorzításai olyan nacionalizmust hívnak életre, amely szembefordul a szabadsággal és a liberalizmussal.

A szabadság ügye és a közösség ügye ismét elvált egymástól, és szembekerült egymással. A szabadság és a nemzet – a tizenkilencedik század első felében még összefonódó, majdhogynem elválaszthatatlan fogalmak – Közép- és Kelet-Európában a két háború közötti időszakban, a második világháború alatt, 1945-től 1989-ig, majd 1989/90 után sokak számára egymást kizáró, egymással ellentétes értelmű lett. Ennek a jegyében született újjá az a két politikai nyelv, amely egymásra vonatkozik, egymásból él és fenn is tartja egymást: a haladás és a nemzet, az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság, a felzárkóztatás és a nemzeti egoizmus nyelve.

XVI. A haladás, az európai mintakövetés, a felzárkóztatás politikai nyelve

Felzárkóztatók (civilizálók, reformálók, európaizálók) – visszahúzó (demagógok, populisták, fasiszták) – ez a haladás, a felzárkózás, a modernizálás híveinek szinte vallásos ön- és ellenségképe. Következménye a levezenylendő felzárkóztatás kizárólagossága, alternatíva nélkülisége, egyedül üdvözítő volta.

A felzárkóztatás közéleti nyelve, diskurzusa az európai mintakövetés.

A követendő minta: Európa. Az, amelynek elérését a rend-szerváltás, a liberális demokrácia, a kapitalizmus kiépítése és minden-napi nehézkes, visszaesésekkel tarkított tanulása, a szovjet csapatok kivonulása, a szabad választások négyévenkénti gyakorlata, a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás biztosítani látszott, de amelynek elérése – egyre nyilvánvalóbb – ko-

rántsem egyszerű. Európa ugyanis igen sokféle mintát foglal magában a skandináv országoktól Görögorszáig, a demokráciától a technokráciáig és az oligarchiáig.

Bizonyosan nem egy és oszthatatlan, a demokratikus jogi keretek pedig önmagukban még korántsem jelentenek demokratikus szocializációt. S az Európai Unión belül a döntések jellegét és következményeit tekintve igen nagy a távolság a régi és az új tagok között.

Több mint húsz évvel a rendszerváltás után a kifulladás jelei nyilván nem teljesen véletlenül jelentek meg szinte egy időben Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon. Nem volt véletlen – önképük alapján – a bal- és jobboldali gyűjtőpártok félelme sem attól, hogy felmorzsolódhatnak. Ugyanis a mintakövetés, a felzárkózás jegyében fogadta el mind a négy országban a többség, hogy országuk a szovjet birodalom felbomlása után liberális demokrácia legyen, s a NATO-hoz és az Európai Unióhoz csatlakozzon. A kiábrándulás törvényszerű volt. Az általános jólét nem köszöntött be. Ehelyett az állami elnyomás és gyámolítás évtizedei után azonnal kemény versenyhelyzetbe került szinte mindenki, s korántsem az esélyegyenlőség alapján. Az egyéni és társadalmi süllyedés, a létbiztonság elvesztése, s a lesüllyedtek tömegéből kiemelkedők méltatlansága sokunk tapasztalata lett.

Az *európai mintakövetés* közbeszéd típusa szerint létezik olyan – kizárólagos, egyedül helyes – követendő minta, amelyet alkalmazni kell, amelynek alkalmazása révén fel kell zárkózni. Azok, akik ezt ismerik és közvetítik, fel vannak jogosítva arra, hogy a többieket tanítsák és leckéztessék. Arra, hogy megmondják nekik, hogy mit kell tenniük, és azt is, hogy hogyan. Ők azok, akik a gyermeki népet kézen fogva vezetik a paradicsomi állapotba. Amennyiben szófogadó, jó gyerek lesz, előbb-utóbb a Nyugat szabad, demokratikus, jóléti társadalmának a sorába léphet. A mintakövetés abszolutista jellegű gondolkodásmóddal és kiválasztottság-tudattal kapcsolódott össze.

A neojozefinianus politikai nyelv ugyanis kimondatlanul olyan szereposztást sugallt, amely szerint az igaz-látók megmondják, mi a teendő, a többieknek pedig ezt tudomásul kell venniük. Az európai mintakövetés-közbeszéd mindhárom eleme – a minta, a mintához felzárkóztatók s a felzárkóztatás követői – a felvilágosult abszolutizmus világában gyökerezik. A teljhatalmú felvilágosult uralkodó – ha szükségesnek látja – akár akaratuk ellenére is boldogítja alattvalóit, hiszen ő és csakis ő tudja, hogy mi a helyes. Ez a képzet a filozófus király platóni utópiájával, a felvilágosult abszolutizmusok szemléletével, és Joseph de Maistre francia forradalommal szemben kifejtett, a politikai elit számára teljhatalmat igénylő nézeteivel rokonítható. Olyan dogmákkal, amelyeket több mint száz évvel később Lenin valósított meg.

A mintakövető közbeszédben a civilizált külvilág, a gazdasági növekedés, a demokrácia és a globalizáció azonos egymással. Ezek elérése, adaptálása és alkalmazása automatikusan megoldja az ország gazdasági és társadalmi gondjait, hiszen azok a korábbi elmaradottság következményei. Mindez ránézésre is leegyszerűsítéseken alapul. Arra a feltételezésre épül, hogy a fejlett világ összes problémája a korábbi elmaradottság öröksége, és mindent meg lehet és meg is kell oldani a kommandírozott felzárkóztatással. A felzárkóztatás eredményeit viszont az irreális, illúziókra épülő, a valóságot semmibe vevő érzelmi politizálás demagógiája, felelőtlensége fenyegeti és rombolja le. Ebben az elbeszélésben, annak politikai nyelve szerint az elhivatottak és az őket támogató hallgatag többség áll szemben a hatalomért mindenre elszánt, gátlástalan, lázító kisebbséggel. Azzal a meggyőződéssel, hogy egyedül ők hivatottak és képesek a történelmi feladat elvégzésére. Egyébként pedig marad a bizonytalanság, a fejetlenség, az anarchia, a csőcselékuralom. Az, amittől nemcsak a reformerek féltek és félnek. Nem reformerek és maradiak, hanem jók és rosszak, angyalok és ördögök állnak szemben egymással.

A múlt átfestésének mintakövető változatában számos régi legendát találunk. Régi az 1956-os forradalom tagadása, a bűnös nép, Hitler utolsó csatlósa mítoszának felelevenítése, a kommunizmus rehabilitálása, a párt-állam rablógyilkos, kriminalizáló rendszerének, történetének és szereplőinek elhallgatása, a kommunista eszme és a sztálinizmus szembeállítása.

Az sem új, mintha végső fokon a Gulag és a *Shoa*, a Szovjetunió és a náci Németország, a bolsevizmus és a fasizmus közül kellene választanunk. Aki nem akar fasizmust, annak el kell fogadnia a kommunizmust, hiszen aki nem fogadja el a kommunizmust, az – akár akarja, akár nem – a fasizmust fogadja el. Ennek a szelídebb változata szerint haladó ember nem lehet antikommunista,

mivel az antikommunista nem lehet haladó. Holott ez régen sem volt igaz, ma pedig egyszerűen abszurdum.

A felzárkóztatók politikai nyelve, kiválasztottság-tudata, reformeri elhivatottsága feltehetően több élményből táplálkozott. Talán mindenek-előtt abból a kádárista funkcionárius élményvilágból, hogy kétfrontos harcot kell vívni a sztálinizmus magyarországi restaurációja és az eltaposott '56 ellen. Abból a félelemből, hogy ezt a lavírozást, s annak eredményét, a törekeny és nehezen fenntartható egyensúlyi állapotot egyfelől a birodalom, másfelől a felelőtlen demagógok veszélyeztetik. Abból az élményvilágból, hogy a rendszerváltó pártokkal és híveikkel szemben mégis ők képviselik az élhető élet megteremtésének a lehetőségét, hiszen rajtuk kívül nincs komoly, felelősségteljes politikai tényező.

XVII. A nemzet, a nemzeti öncélúság, a nemzeti egoizmus *politikai nyelve*

A közbeszéd másik típusa a *nemzeti öncélúság*, amely az akarat már-már mindent meghatározó szerepén alapul. Eszerint a nemzet nem mintakövető, hanem öncélú, amely értékeit magában hordozza, s amelyet múltja, jel-lege és történelmi érdemei feljogosítanak arra, hogy ne másokhoz igazodjon, ne idegen mintákat másoljon, hanem önmagát képviselje és mások igazodjanak őhozá. Szabó Dezsőre és Németh Lászlóra visszanyúló történelemértelmezése szerint az idegen kormányzók (a különböző meg-szállók) nem csupán kívülre helyezték az ország súlypontját, hanem kicserélték annak vezető rétegét, szellemi elitjét és középosztályát. Ez belső kontraszelekcióhoz vezetett: a kisebbségi többségek, a zsidó és a német kisebbség gátlástalan uralmához és a többségi kisebbség, az etnikai, törzsökös magyarok elnyomásához, s ennek részeként a mindenkori hatalmi adott-ságok fetisizálásához, átvészeléshez, önpusztításhoz.

A távoli dicső és a közeli gyarmati múlt olyan jövőképhez társul, amely elvontan magában foglalja ugyan a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, konkrétan viszont a nemzetek szociáldarwinista harcának meggyőződésére épül. Arra, hogy a nemzetek közötti harcban a magyar nemzetet kivételes hely illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia, hiszen belső és külső ellenségei részéről veszély fenyegeti. Azért, hogy fennmaradjon és boldoguljon, küzdenie kell, ami mindenekelőtt és első lépésként önbizalmat, erőt, elszántságot, akaratot feltételez. A nemzeti egoizmus az igazságtalan viszonyok elkerülhetetlen megváltoztatására irányul, nemzeti alapú állami újraelosztást, új rendszerváltást, erkölcsi megújulást követel. Nemzetén viszont – akarva, nem akarva – etnikai egységet ért.

A *nemzeti öncélúság* elbeszélése mögött meghúzódó meghatározó traumát a történelmi Magyarország – az önrendelkezés elvének alapvető sérelmével végbement – felbomlása és felosztása, a határon túl került magyar közösségek sérelmei és megaláztatásai okozták. Ehhez társult a második világháború után a szovjet megszállás és a szovjetizálás traumája. Minthogy ez a totális rendszer egyik tabuja lett, elfojtáshoz vetetett, s emiatt sok ráakódott réteget kell eltávolítani a sérelem megnevezése, kibeszélése és feldolgozása útjából, hogy eljuthassunk a traumák feldolgozásáig. Ám az nem odázható tovább, és a feldolgozási-önismereti folyamat csak személyes lehet, kiindulópontja pedig személyes döntés lehet. Ezt pedig nem könnyíti meg a nemzet, a nemzeti öncélúság, a nemzeti egoizmus politikai nyelve, tematikája, nemzeti ontológiája és nemzetkarakterológiai érvkészlete.

A *nemzeti öncélúság* kifejezés Fülep Lajostól származik. Politikai nyelvét a legnagyobb empátiával, belülről, ám annál megsemmisítőbb kritikával magyarul éppen Bibó István bontotta le *A magyarságtudomány problémájában*, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben* és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánban*.

A nemzeti öncélúság, a nemzeti önelvűség, az autochtónia annak a mítosznak a politikai nyelve, amely szerint olyan sajátosságaink vannak, amelyekkel senki más nem rendelkezik rajtunk kívül. A nemzeti sajátosság ezért olyan önérték, amelyet védeni és érvényesíteni kell. Ez viszont, akár a mintakövetés, az utánzás, a másolás, a lineáris haladás nyelve korántsem magyar és egyáltalán nem csak közép- és kelet-európai sajátosság. Mindkét közbeszéd-típus és politikai nyelv

meghatározó Közép-, Kelet- és Dél-Európában, de megtalálható Észak-Európában, jelen van Nyugat-Európában, Észak-Amerikában, Latin-Amerikában, Ázsiában és feltehetően Ausztráliában és Afrikában.

A nyitódás–bezárkózás identitásprogramjainak alaptípusa az orosz-oroszági zapadnyik–szlavofil ellentét, amelyben a zapadnyik a nyugati minta követője. A szlavofil álláspont egyik legerőteljesebb megfogalmazása Fjodor Mihajlovics Tyutcssev, amely Szabó Lőrinc fordításában így hangzik:

„Oroszországot, ész, nem érted.
Méter, sing sose méri fel.
Külön úton jár ott az élet.
Oroszországban hinni kell!”

Galgóczy Árpád fordításában:

„Oroszhont ész nem éri fel
És pusztá rőf hiába méri
Ő más mértéket érdemel –
Oroszhont hinni kell. Megéri.”

Lengyelországban a 19–20. században meghatározó volt a természetes és a mesterséges fejlődés, a kozmopolita civilizáció és a nemzeti identitás szembeállítása, a nyugati minta követésének az igénye, és a nemzeti alkat szarmata mítosza.

Ma már nyilvánvaló, hogy addig, amíg a különböző északi, közép- és kelet-, valamint dél-európai nyelveken írt szövegek a nagy világnyelveken elérhetetlenek voltak, nemzetépítési programideológiájuk elemeit nemzeti sajátosságoknak vélhettük. Immár tudjuk, hogy a mintakövetés és a nemzeti sajátosságok mitizálásai Észtországtól Törökorszáig és Írországtól Görögorszáig – a nemzetépítés programideológiáinak a részei voltak és nagyon hasonlítottak egymásra. A 20. századi diskurzusokban pedig ezek az elemek átforgálódtak és más összefüggésbe kerültek. Ebbe a csoportba tartoztak és tartoznak ma is azok a közbeszéd-típusok, amelyeket az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság magyar változatainak tekinthetünk.

XVIII. Pozitív szocializációs minták, mediáció

Sem az elfojtás, sem a megbélyegzés nem megoldás. Amikor ki-kí rátalál ellenfelére és ellenségnek bélyegzi őt, megerősítve érzi magát, hiszen vele, velük szemben tartozik össze másokkal, és így immár csoportban saját sértettségük jegyében együtt keresnek elégtételt.

Márpedig éppen ez az, ami a hisztérikus magatartás és helyzetérzékelés legfőbb sajátossága. Az, hogy ránk nem vonatkoznak azok a szabályok, amelyeket ellenfeleinken olyannyira számon kérünk. Nemcsak megengedhetőnek tartjuk, hanem magától értetődőnek is a duplex veritast, a kettős igazságot. Azt, ami felment bennünket, hiszen áldozatoknak tekintjük magunkat, akik kívül és felül állnak a törvényeken. Ellenfeleinkre pedig úgy tekintünk, mint akik megsértették a világrendet, akik miatt kizökkent az idő és persze mi születünk helyre tolni azt.

Ez a beállítottság viszont egy jottányival sem visz közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miért lehet felgerjeszteni a politikai hisztériákat, azok miből táplálkoznak és hogyan oldhatók fel.

Kétségtelen, hogy a hisztériák gerjesztői és hasznélvezői a hisztériákat szítják, táplálják és kihasználják. Mindez azt a látszatot kelti, mintha urai lennének azoknak, mintha rajtuk múlna, hogy megszűnjenek. Valójában – bár élőködnek rajta és belőlük élnek – nem ők teremtik azokat.

Bibó István nyomán azt állítom, hogy a hisztériák gerjesztői nem urai, hanem részesei a hisztériáknak. Továbbá azt, hogy számtalan hisztéria van Magyarországon, Közép- és Kelet-Európában, az eurázsiai kontinens Európa nevezetű szubkontinensén és rajta kívül. Annyi, ahány sérelem, félelem és fájdalom uralja a lelkünket.

Olyan sérelem, amelyet vagy mi éltünk át, vagy szüleink, nagyszüleink szenvedtek és fojtottak el, s hagyományoztak tagolatlanul és öntudatlanul át utódaikra, ránk. A sérelem pedig betokozódva, zárványként, be nem gyógyult belső sebként éget és mérgez bennünket, fel nem robbant aknáként bármikor felrobbanhat, jelenléte és hatása torzítja helyzetérzékelésünket, rögzíti öntudatlan és oly sokszor ádáz elégtétel-keresésünket. Erős késztetést érzünk arra, hogy azonosítani tudjuk, és hogy arra kényszerítsük a sérelem okozóját, hogy kiengeszteljen bennünket. Nagy valószínűség szerint olyan valakit, aki már nem él.

Nem a megbocsátást, nem is a felejtést, és korántsem a feldolgozás helyetti kibeszélést javaslom. Azt a feldolgozást, amely önmagunkkal való szembenézést, fájdalmas döntéseket, sok belső munkát és erőfeszítést igényel. Csak ez teszi lehetővé saját elszenvedett sérelmünk/sérelmeink feltárását, annak/azoknak a hasonló sérelmet elszenvedettekkel való kibeszélését, az övék/övéik meghallgatását, tudomásulvételét. majd a magunké feldolgozását.

Mediációs helyzetek, mediátorok, és terápiás referenciacsoportok szükségesek ahhoz, hogy mások traumáit ne a miénk elfedésének, hanem valódi, fájó sérelemnek lássuk. Annak érdekében, hogy együtt tudjunk élni a magunkéval és tudomásul vegyük a másokét. Azért, hogy ne a sérelem uralja életünket, hogy ne az határozza meg tetteinket. Ebben az esetben sem könnyű a politikai hisztériát átélni és elviselni, de lehet pozitív javaslatunk, mert tudjuk, hogy a hisztéria gerjeszthetősége mögött valódi tudattalan traumák húzódnak meg.

Természetesen nem hiszem azt, hogy a szimbolikus polgárháborúk és a politikai hisztériák mögötti sérelmek feltárása és megértése mindent megold. Nem, az csak a kollektív tébolyt csökkentheti. Azt, aminek a legmélyebb forrása az a tudat, hogy demokráciában a hatalom forrása nem Isten kegyelme, hanem a mi akarataink eredője, ám az nyilvánvalóan nem úgy érvényesül, ahogy kellene. Az az akaratképződés, amelyet a liberális demokrácia alkotmányos rendje foglal keretbe, s amelynek tartalma a szabadság rendje. Az, amely lehetővé teszi különböző korszerűsések, különböző hagyományok és különböző identitások összeegyeztetését, az identitások készletéből azok szabad választását. Azt, hogy szabad emberek viszonyuljanak tradícióikhoz, modernitásaikhoz és identitásaikhoz. Akik nem arra használják fel a szabadságot, hogy megőrüljenek és másokat is megőrjítsenek.

Miért van az, hogy újra és újra felbukkannak egyfelől a kisebbségi érzet, az önmegkérdőjelezés, a görcsös önigazolás, a leckefelmondás, másfelől a fölénytudat, a leckéztetés, a gátlástalan térfoglalás és az önérvényesítés közötti választások? Választ kell találni arra, hogy ki-kí mit kompenzál a finom európaisággal és a hazafiaskodással. Azzal, ha eleve kulturáltabbnak tartja magát másoknál, illetve azzal, ha azt gondolja magáról, hogy ő az igazi magyar.

Ezek mögött furcsa *sem-sem* állapot húzódik meg, amelyben nincsenek hagyományos közösségek, melyekre rá lehetne hagyatkozni. Nemcsak azért nincsenek, mert a totális rendszer szétverte azokat, ahogy valamennyi közösséggel tette, hiszen kényszerközösségeket, valójában pedig atomizálódást, szinte teljes izolációt teremtett. Azért sincsenek, mert ki-kí szeretne a hagyományos közösségek valamennyi előnyével rendelkezni anélkül, hogy azok hátrányait, kötöttségeit, szűkösségeit vállalná.

Szabad ember ritkán vállal magára röghöz kötöttséget, egyértelmű meghatározottságot, a közösség teljes kontrollját az egyén felett. Teljesen magától értetődő igény, hogy mindezekhez kritikailag viszonyuljon: eldöntse, hogy elvállalja és továbbörökíti a kötöttségeket, vagy kilép belőlük. A hagyományos tudásközösségek ugyanis már nem tudnak útbaigazítani. Éppen ezért kinek-kinek magának kell választania közöttük vagy helyettük. S ha azok közül kíván választani, úgy meg kell újítania azokat, újra kell értelmeznie őket.

Ám nemcsak hagyományos közösségek nincsenek magától értetődő módon. Önkéntes közösségek sincsenek meghatározóan jelen. Ezek leginkább meghatározó sajátossága ugyanis az, hogy együttműködésen és szabad választáson alapulnak. Az ehhez szükséges készségeket viszont javarészt nem volt kinek-kinek alkalmá megtanulni. Holott mindenekelőtt ezeket kell megtanulni ahhoz, hogy abból a magányból, amibe ez a *sem-sem* állapot s az azt okozó totális rendszer szorított, ki lehessen törni. Ám mindez csak akkor válik lehetőségből valósággá, ha ki-kí maga elvállalja, hogy felelős saját életéért, és vállalja azt is, hogy energiát fektet az önkéntes közösségekbe annak érdekében, hogy azok létrejöjjenek és működjenek.

A totális rendszer és annak előregedett, oligarchikus időszaka viszont mindennek az ellenkezőjére tanította alattvalóit. Arra, hogy ki-ki mások kárára „ügyeskedjen”, zsákmányoljon ki másokat és folytasson rablógazdálkodást önmagával, és ne vállaljon felelősséget a cselekedeteiért. Ahhoz, hogy az a minta, miszerint kinézem a másik boltját, lakását, házát, feljelentem, elvitetem és beleülök, egyszer s mindenkorra eltűnjön, szükséges olyan kapcsolati háló, olyan csoportszövedék, amelyben ki-ki maga mint szabad egyén megtapasztalhatja azt, hogy csak szabad közösségekben lehet igazán szabad, ezért érdemes és szükséges ezekbe energiát és odaadást fektetni. Máskülönb a *grandi ambiziosi* – a nagy étvágyú hatalmasok, ahogy Machiavelli írta *Beszélgések Titus Livius első tíz könyvéről* című nagy művében – kisajátítják a köztereket, intézményeket, közjavakat.

Azokat, amelyek ma még úgy működnek, ahogyan ki-ki begyakorolt negatív szocializációja során megtapasztalta: mintha roncstelepek vagy rablólovagvárok lennének. Ahhoz viszont, hogy mindez másképp legyen, az együttműködés és a versengés pozitív mintái szükségesek, amelyek egyelőre elsősorban önkéntes közösségeinkben alakíthatók ki és gyakorolhatók be. Annál is inkább, mert a negatív minták ellenében mindenkinek nagyon nagy szüksége van a napi pozitív megerősítésre és tapasztalatra.

Olyan helyzetben, amelyben a hagyományos közösségek már nem igazíthatnak el, az önkéntes közösségek hálója pedig még alig-alig véd, s az intézmények és a szocializációs minták a totalitárius rendszer és az oligarchia bélyegét viselik magukon, úgy látom, ki-ki saját emberi méltóságának elfogadása és érvényesítése az a feladat, amely alapja és feltétele annak, hogy képes legyen tisztelni mások emberi méltóságát. A kialakítandó önkéntes közösségek pedig – amennyiben az emberi méltóság kölcsönös elfogadásán alapulnak – megkönnyítik azt is, hogy ki-ki a különböző hagyományokhoz, azok töredékeihez, elemeihez és metszeteihez, az eltérő modernitás-konceptciókhoz, azok stratégiáihoz és a különböző identitástípusokhoz viszonyulni tudjon.

Hagyomány és korszerűség szabad emberhez méltó értelmezése és egymásra vonatkoztatása feltételezi azt, hogy olyan emberek viszonyuljanak hozzájuk, akik identitásaikat – ha nem is a semmiből vagy a mindenből, de adott és alakítható készletekből – megválaszthatják.

A szabad társadalomban az identitásképző formák, intézmények és szerepek nem egymást kizáró, élethalál-kérdésként megjelenő egzisztenciális választásokként, hanem a személyiség kifejlesztése sokszínű lehetőségeinek világaként veszik körül az egyént. Azt, aki előzetesen meg kell, hogy tanuljon élni velük, építkezni belőlük, nehogy önmaga és mások elpusztítására használja azokat. Amennyiben ugyanis pusztításra és önpusztításra használja őket, az nem pusztán rossz helyzetértékelés következménye, hanem valódi sérelmeké, fájdalmaké és szégyeneké, amelyeket érdemes tudatosítani és feldolgozni annak érdekében, hogy a belső sebeket meg lehessen gyógyítani. Akkor lehet ugyanis megszabadulni attól, hogy az egyén magát mártírnak, áldozatnak lássa, vélt vagy valóságos ellenfelét pedig a megtestesült Sátánnak. Hiszen egyéni döntések, választások eredménye az, hogy a szabad társadalom szabad polgára hogyan viszonyul a világhoz, amelyet megörökölt, és amelynek a lenyomata körülötte és benne egyaránt jelen van. Azt a világot, amelyet felépít és áthagyományoz az utódaira, nemcsak külső lehetőségei határolják be, hanem azok az értékválasztások és képzetek is, amelyek jegyében választ lehetőségei közül, és amelyek alapján újabb lehetőségeket hoz létre.

Bibliográfia

- Alexander, J, Eyerman, R., Giesen, B, Smelser, N., and Stompka, P.: *Cultural Trauma and Collective Memory*. University of California, Berkeley, CA, 2004.
- Arendt, Hannah: *A forradalom*. Európa, Budapest, 1991.
- Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004.
- Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai ártértelemezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010.

- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus*. Kalligram, Pozsony, 2004.
- Bárdi Nándor: Different Images of the Future of the Hungarian Communities in Neighbouring Countries, 1989–2012. *European Review*, 20, 4. pp. 530–552. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013.
- Bechhofer, F. and D. McCrone, D., eds.: *National Identity, Nationalism and Constitutional Change*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.
- Berlin, Isaiah: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Oxford University Press, Oxford, 1981.
- Berlin, Isaiah: *Concepts & Categories. Philosophical Essays*. Oxford University Press, Oxford, 1980.
- Berlin, Isaiah: *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought*. Chatto & Windus, London, 2006.
- Berlin, Isaiah: *The Power of Ideas*. Princeton University Press, Princeton, NJ – London, 2002.
- Berlin, Isaiah: *The Roots of Romanticism*. Chatto & Windus, London, 1999.
- Berlin, Isaiah: *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. Chatto & Windus, London, 1996.
- Berlin, Isaiah: *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*. Alfred A. Knopf, New York, 1991.
- Berlin, Isaiah–Jahanbegloo, Ramin: *Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin*. Charles Scribner's Sons, New York, 1991.
- Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. 1–12.
- Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration*. The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976.
- Bibó, István: *The Art of Peacemaking. Selected Political Essays by István Bibó*. Translated by Péter Pásztor. Ed. and intr. by Iván Zoltán Dénes. Foreword: Adam Michnik. Yale University Press, New Haven, CT – London, 2014.
- Boedeker, H., ed.: *Begriffsgeschichte–Diskursgeschichte–Metapherngeschichte*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2002.
- Breakwell, G. M.: *Coping with Threatened Identities*. Meuthen, London, 1986.
- Brown, D. P., Schefflin, A. W Hammond, D. C.: *Memory, Trauma Treatment, and the Law*. W. W. Norton, New York, NY, 1998.
- Camallonga, Salvador Orti (2012). A 'European Memory of the Jewish Extermination'? Spain as a Methodological Challenge. *European Review*, 20, 4. pp. 475–492. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Campbell, K.: *Testifying to Trauma: The Codification of Trauma in Humanitarian Law*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Caruth, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, Memory*. Johns Hopkins University, Baltimore, MD, 1996.
- Castiglione D., and Hampsher-Monk, I. eds.: *The History of Political Thought in National Context*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Cavalli, Alessandro: The Memory of Fascism and of the Anti-Fascist Resistance among Italian Youth. *European Review*, 21, 4. pp. 501–506. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Colley, L.: *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. Yale University Press, New Haven, CT, London, 1992.
- Conrad, C. and Conrad, S.: *Die Nation Schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2002.
- Danieli, Yael: *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Kluwer Academic, New York, NY, 1998.

- Davis, John A.: How Many Italies? Reconciliation, the Risorgimento and Italy's North South Divide. *European Review*, 20, 4. pp. 505–513. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Dénes Iván Zoltán: *Szabadság-közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.
- Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- Dénes Iván Zoltán: Overcoming European Civil War: The Patterns of Consolidation in Divided Societies, 2010–1800. *European Review*, 20, 4. pp. 455–474. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Dénes Iván Zoltán: Adopting the European Model versus National Egoism: The Task of Surpassing Political Hysteria. *European Review*, 20, 4. pp. 514–525. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Dénes Iván Zoltán: Interpreting Regimes of Memory. *European Review*, 21, 4. pp. 465–469. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Dénes Iván Zoltán: Making Democratic Political Culture. *European Review*, 21, 4. pp. 553–563. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Dénes Iván Zoltán: Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben. *Aetas*, 28. évf. 2013. 4. szám, 132–145.
- Dénes Iván Zoltán, ed.: *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest-New York, 2006.
- Dénes Iván Zoltán, szerk.: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.
- Dutt, C. red.: *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*. C. Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 2003.
- Ember Mária: *Hajtúkanyar. Regény*. Noran, Budapest, 2007.
- Emmer, Pieter: Regimes of Memory: the Case of the Netherlands. *European Review*, 21, 4. pp. 470–479. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Erickson, K.: *A New Species of Trouble: Explorations in Disaster, Trauma, and Community*. Norton, New York, NY, 1994.
- Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Budapest, 1993.
- Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jószöveg Műhely, Budapest, 2007.
- Felman, Shosana: *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002.
- Foucault M.: *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books, New York, 1972.
- Foucault M.: *Power/Knowledge*. Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1981.
- Freedon Michael: *Liberal Languages: Ideological Imaginations and 20th Century Thought*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2005.
- Freedon Michael: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Gelonch-Solé, Josep: Mass Graves from the Civil War and the Franco Era in Spain: Once Forgotten, Now at the Heart of the Public Debates. *European Review*, 20, 4. pp. 507–522. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Gergely Ágnes: *Két szimpla a Kedvesben. Memoár*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2013.
- Gumbrecht, H. U.: *Dimension und Grenzen der Begriffsgeschichte*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2006.
- György Péter: *Apám helyett*. Magvető, Budapest, 2011.
- György Péter: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Magvető, Budapest, Pozsony, 2013.
- Hämäläinen, Pekka Kalevi: *In Time of Storm: Revolution, Civil War and the Ethnolinguistic Issue in Finland*. State University of New York Press, Albany, NY, 1979.
- Hartog, F.: *Des régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps*. Le Seuil, Paris, 2003.
- Hatos Pál – Novák Attila, szerk.: *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai*

- és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban. Balassi Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.
- Hayward, J.: *Fragmented France: Two Centuries of Disputed Identity*. Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Herman, S. Judith: *Trauma and Recovery*. Basic Books, New York, NY, 2003.
- Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- <http://cliftonchadwick.wordpress.com/2010/05/17/baltazar-garzon-crusading-spanish-judge-suspended-finally>.
- <http://www.baltictimes.com/news/articles/17774>
- <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Janowski, Maciej: Marginal or Central? The Place of the Liberal Tradition in Nineteenth-Century Polish History. In: Dénes, Iván Zoltán, ed, 2006. 239–272.
- Janowski, Maciej: *Polish Liberal Thought before 1918*. Central European University Press, Budapest-New York, 2004.
- Jedlicki, Jerzy: *A Suburb of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*. Central European University Press, Budapest-New York, 1999.
- Kesteloot, Chantal: The Past of Belgium: Different Memories and Controversial History in a Divided Society? *European Review*, 21, 4. pp. 480–488. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Kirmayer, Laurence J, Robert Lemelson, and Mark Barad, eds.: *Understanding Trauma. Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, Budapest, 2000.
- Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma*. Irodalom Kft, Budapest, 2004.
- Kis János: *Az összetorlódott idő. Politikai írások, 1992–2013*. Kalligram, Pozsony, 2013.
- Kolk, B, A, McFarlane, A. C, Weisaeth, L.: *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body, and Society*. The Guildford Press, New York, NY, 2006.
- Koselleck, Reinhart: *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2006.
- Koselleck, Reinhart: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford University Press, Stanford, CA, 2002.
- Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004.
- Kovács Kriszta-Tóth Gábor Attila (szerk.): *Lehetséges. Kis Jánosnak tanítványaitól*. Kalligram, Pozsony, 2013.
- LaCapra, D.: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 1983.
- LaCapra, D.: *History and Criticism*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 1985.
- LaCapra, D.: *History and Memory after Auschwitz*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 1998.
- Leersen, Joep: *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006.
- León, Pablo Sánchez: Overcoming the Violent Past in Spain, 1939–2009. *European Review*, 20, 4. pp. 492–504. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Leopold Lajos: *Elmélet nélkül*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest, 1917.
- Lepenies, W. ed.: *Entangled Histories and Negotiated Universals*. Campus Verlag, Frankfurt, 2003.
- Leys, Ruth: *Trauma: A Genealogy*. University of Chicago, Chicago, 2000.
- Lieven, Anatol: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path of Independence*. Yale University Press, New Haven and London, 1994.
- Llanque, M.: *Politische Ideengeschichte – Ein Gewebe politischer Diskurse*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2008.
- Lust Iván: *Vágy és hatalom*. Animula, Budapest, 2009.

- Mark, James: *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. Yale University Press, New Haven, CT, London, 2010.
- Mishkova, Diana, ed.: *We, the People: the Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*. Central European University Press, Budapest-New York, 2009.
- Nora, Pierre: *Les lieux de memoire*. I-VII. Gallimard, Paris, 1984–1994.
- Oksanen, Sofi: *Mikor eltűntek a galambok*. Scolar Kiadó, Budapest, 2014.
- Pocock, J. G. A.: *Political Language & Time. Essays on Political Thought and History*. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1989.
- Pocock, J. G. A.: *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Rawls, John: *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 1971.
- Rawls, John: *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York, NY, 1993.
- Rawls, John: *The Law of Peoples with 'The Idea of Public Reason Revisited'*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London, 1999.
- Rácz Sándor: *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újjáalkotása? Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013.
- Rosanvallon, P.: *Le Model Politique Français: La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*. Editions du Seuil, Paris, 2004.
- Sajó Tamás: Urban Space as *Erinnerungslandschaft*. The Case of Lemberg/Lwów/Lvov/Lviv. *European Review*, 20, 4. pp. 523–529. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Sarat, A. N. Davidovitch, N., Albertstein, M.: *Trauma and Memory: Reading, Healing, and Making Law*. Stanford University Press, Stanford, CA, 2007.
- Shavit, Ari: *Hazám, az ígéret földje. Izrael győzelme és tragédiája*. Atlantic Press Kiadó, Budapest, 2013.
- Schivelbusch, Wolfgang: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*. Picador, Metropolitan Books, Henry Holt & Co, New York, NY, 2003.
- Schorn-Schütte, L.: *Historische Politikforschung. Eine Einführung*. C. H. Beck Verlag, München, 2006.
- Skinner, Quentin: *Visions of Politics. Vol. 1. Regarding Method*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Snyder, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- Spiegel, G. G.: *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*. Johns Hopkins Press, Baltimore, MD, 1999.
- Száraz György: *Egy előítélet nyomában. A kortársak véleményeivel, leveleivel*. Kelet Kiadó, Budapest-Martonvásár, 2012.
- Thum, Gregor: *Uprooted. How Breslau Became Wrocław During the Century of Expulsions*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2011.
- Trencsényi, Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
- Trencsényi, Balázs, et alia, ed.: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945) Texts and Commentaries*. Vols. 1–2, 3/1. Central European University Press, Budapest-New York, 2006, 2007, 2010, 2014.
- Trencsényi, Balázs: *The Politics of National Character. A Study in Interwar East European Thought*. Routledge, Oxford, 2011.
- Tully, J. ed.: *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Walicki, Andrzej: *Poland between East and West. The Controversies over Self-Definition and Modernisation in Partitioned Poland*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1994.
- Werner, M. and Zimmermann, B. eds.: *De la comparaison à l'histoire croisée*. Le Seuil, Paris, 2004.

- Wilson, K. M., ed.: *Forging the Collective Memory. Government and International Historians through Two World Wars*. Berghahn Books, Providence, RI, Oxford, 1996.
- Wilson, P.: *The Posttraumatic Self: Restoring Meaning and Wholeness to Personality*. Routledge, New York, NY, 2006.
- Young, Allan: *Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1995.
- Závada Pál: *Jadviga párnája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Závada Pál: *Milota*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Závada Pál: *A fényképész utókora*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Závada Pál: *Kulákprés*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Závada Pál: *Idegen testünk*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- Závada Pál: *Természetes fény*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2014.

Bordás Sándor

A MAGYAR KULTÚRA TÖRTÉNELMI TRAUMÁINAK LÉLEKTANI MEGKÖZELÍTÉSEI

Ellentmondásosak az értékeken alapuló információk, amelyek a magyarországi lakosokat napjainkban érik, sőt rosszak a mentálhigiénés állapotok. Kopp Mária kutatásai (2006) az anómiás állapot előretöréséről szólnak. A társadalmi normák, a közös erkölcsi elvek meggyengülése, a közös jövőkép, a társadalmi szolidaritás hiánya vált jellemzővé. Ez a lelkiállapot állandó bizonytalanságot, „tanult tehetetlenséget”, krónikus stressz állapotot eredményez. A hosszú távú tervezés lehetősége, az egységes világkép alapvető emberi igény. Ezek hiánya a legfontosabb kockázati tényező a mai magyar társadalomban, hiszen a tervezés nélküliség – ami különösen a férfiak idő előtti egészségromlásának és halálozásának a hátterében figyelhető meg – rendkívül súlyos problémát jelent a társadalom esélytelen, leszakadó rétegeiben.

A fogyasztói értékrend előretörését látjuk, mely az anómiás állapot kialakulásának kedvez. A Kopp Mária 2002–2006 közötti vizsgálatait azt mutatták, hogy négy év alatt az anómia 70%-kal emelkedett (az ember egyik napról a másikra él, nincs értelme tervek szőni). 70% gondolja, hogy a legbiztosabb nem bízni senkiben, a társadalmi tőke (a bizalmi rendszer) erodálódik. A depresszió növekedett, s bár az öngyilkosságba menekülés csökkent (jelenleg a 9. helyen áll a világon), növekedett a májcirrhosis, az alkoholizmus, amit akár egy alternatív öngyilkossági formának is felfoghatunk.

A mai magyar kultúra markáns megosztottsága, különösen a nemzeti értékek területén, valószínű egyedülálló jelenség Európában, melynek gyökereit szintén a szocializációs folyamatokban kereshetjük. Ahogy az öngyilkosság bizonyos értelemben a szocializációs folyamatok következménye, melynek motivációs háttere a nyelvünkbe is beépült (lásd lentebb), hasonló módon szocializálódtak kultúránkban a megosztottság folyamatai is, már-már skizoid szinten. Egy vélemény megjelenését a médiában hamarosan követi a vélemény 180 fokos fordulata, amely teljes káoszt okozhat a kultúrát hordozók gondolkodásában, vonatkozzon az a nemzeti értékekre, az oktatásra, a gazdaságra, az egészségügyre stb. Nincs a kultúrán belül, a politikai elit között megegyezés, közös narratíva, amely a magyar kultúra alapértékeire vonatkozna, sőt harc van. Nem másként gondolkodó ellenfeleket látnak egymásban, hanem ellenségeket, és ellenségképeket kreálnak. Carl Rogers gondolatvilága távol áll a mai magyar politikai elit gondolkodásától, melynek egyik sarkalatos kérdése valahogy így hangzik: megengedhetem-e magamnak azt, hogy a másik ember másként gondolkodjon, mint én? Eddig ugyan nehéz eljutni, ám úgy tűnik: nem engedhetik meg, mert azt vallják, hogy mindenkinek úgy kell gondolkodnia, ahogy ők gondolkoznak.

E kutatás igyekszik a fenti kérdéseket a teljesség igénye nélkül, történelmi, lélektani, szociálpszichológiai szempontból megközelíteni. Az elméleti részben három történész tanulmányát olvashatjuk, majd egy lélektani megközelítést a felvázolt témáról, a szocializációra, a kommunikációra, a kultúrák dimenzióira (Geert Hofstede) helyezve a hangsúlyt. Az elméleti részt egy kérdőíves felmérés követi, a magyar kultúrára lebontva, érintve a történelmi traumáinkat, az ebből fennmaradt feszültségeket, majd Hofstede kulturális dimenziói mentén vizsgálódunk. A kérdőív feldolgozott eredményei egy konfliktusmegoldó program alapjait adják, amely a társadalmi diskurzust segítené elő, az alapnarratívák megteremtéséhez, a magyar kultúra értékeinek tekintetében.

A kultúra fogalma

Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn (1952) összefoglalása a kultúráról már tudománytörténeti jelentőségű, de a kultúrával kapcsolatos főbb irányvonalakat és antropológiai gondolkodást jól mutatja. Ezek az irányvonalak hasonlóságuk és eltéréseik tekintetében különböző csoportokba sorolhatók, így a kultúra fogalma jelölheti:

1. valamely csoport vagy társadalom életstílusát;
2. azt a társadalmi és/vagy kulturális „örökséget”, amelyet valamely individuum vagy csoport az előző generációktól átvesz;
3. a gondolkodásnak, világszemléletnek meghatározott módját;
4. valamely *csoport* vagy társadalom megfigyelhető viselkedési mintáit;
5. valamely csoport vagy társadalom közös tapasztalatait;
6. a társadalmi szocializáció folyamatában megtanult viselkedést;
7. valamely csoport vagy társadalom konfliktuskezelő eljárásait és mechanizmusait;
8. a normatív viselkedést szabályozó mechanizmusokat;
9. valamely tudományterületnek (pl. antropológiának) valamely csoport vagy társadalom viselkedéséről felállított elméletét.

Ezek a csoportok a tudományterületeken aligha visznek előre, hiszen a kultúrákat önmagukban vizsgálják, nem pedig más kultúrákkal dinamikus kölcsönhatásban. Az a fajta megközelítés látszik szükségesnek, amely megkülönbözteti a megfigyelhető kulturális viselkedést, a kultúra hordozóinak saját életvilágukra vonatkozó gondolatait, koncepcióit, fogalmait, elképzeléseit. Ennek a koncepciónak a középpontjában a gondolkodás, a cselekvés, a tudás és a jelentés kategóriái állnak, a kultúra interszubjektív valóságára helyezve a hangsúlyt (Wuthnow, 1984).

Ward Goodenough (1981) abból indult ki, hogy a kultúra egy tanult mentális rendszer, mely az emberek fejében található. A társadalmi szocializáció folyamatában sajátítják el a kultúra szabályait, amelyet akár idegenek is elsajátíthatnak. Goodenough szembehelyezkedik azzal a kollektív kultúramítosszal, mely szerint egyik közösség vagy társadalom sem rendelkezik eredendően közös kultúrával.

Clifford Geertz (1994) a kultúrát szimbolikus rendszernek, jelentéshálónak tartja, amely nyilvános tulajdonban van. Szerinte a hangsúly a kultúra „csinálásán” van és nem annak „tudásán” vagy birtoklásán. A kultúra az a „valami”, amit a társadalmi élet szereplői a különböző helyzetekben az egymással történő kommunikáció során hoznak létre. A kultúra magába foglalja a „csinálás”, a konstrukciók folyamatát, de ezzel egyidejűleg magukat a produktumokat, azaz az előállított készségeket, ismereteket, elképzeléseket, hiteket és tudásokat stb. is. Ebből következik, hogy a kultúrát a tudás és a társadalmi praxis közös produktumának tekinti, amelynek segítségével valamely csoport vagy társadalom a világra irányuló közös percepciók mintákat és értelmezési kereteket alakít ki, amelyek visszatükrözik az adott csoport társadalmi és történeti tapasztalatait, és ugyanakkor reflektálnak is azokra. Niedermüller Péter (1994) ezt így fogalmazza meg: „...a geertzi szemlélet a dolgok, események, folyamatok, gesztusok és kommunikációs formák egymás összefüggésében való vizsgálata”.

A kultúraközi kommunikáció kutatása egy olyan kultúrafogalommal dolgozik, amely a viselkedés megfigyelhető normáiból indul ki, ezeket azonban a mögöttük meghúzódó jelentések, értékek, normák, tudás, világszemlélet stb. reprezentációinak tekinti. A kutatási terület számára nem maga a kultúra fogalma az érdekes elsődlegesen, hanem a kulturális különbségek, és ebből a fogalomból válik levezethetővé a koncepciója.

A kulturális különbségek magyarázatára elnagyoltan három értelmezési modellt dolgoztak ki (In: Lüdtke, 1989):

1. Időbeli dimenzió – rejtett vagy nyílt evolucionista szemlélet, mely megkülönböztet: hagyományos, „primitív”, premodern, és modern társadalmakat, ahol a társadalmak közötti kulturális különbségek szinte mindenütt megfigyelhetők.

2. Térbeli dimenzió – adott territóriumon belüli együttélés előfeltétele a közös kultúrának. Hosszabb történeti korszakra kiterjedő együttélés nemcsak homogén kultúrát hoz létre, hanem kialakít egy közös kulturális mentalitást, egy kollektív kulturális személyiséget, amely aztán egyes individuumok viselkedésében reprezentálódik, és amely az egyes individuumok kollektív identitásának összetevője. A modernitás az adott territóriumon belül élő azonos kultúrájú embereknek ezt a szerveződését nemzetnek nevezte, és a kulturális különbségeket nemzeti hovatartozásuk szerint kezelte.
3. Eltérő társadalmi, illetve etnikai hovatartozásból fakadó kulturális különbségek a modern társadalmakban. Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a modern társadalmakon belül létezik egy általános, mindenkire kiterjedő tudás, illetve egy átfogó kulturális viselkedési rendszer, az egyes társadalmi osztályok, illetve etnikai csoportok mégis meghatározott, sajátos tudással és kultúrával rendelkeznek, amely meghatározza a társadalmi cselekvők percepciók eljárásait, gondolkodási és cselekvési módjait, jelentés- és orientációs mintáit. A társadalmi vagy etnikai hovatartozás egyben a kulturális hovatartozást, a kulturális tudást és a társadalmi gyakorlatot is jelentős mértékben befolyásolja.

Az alábbiakban összefoglaljuk az általunk fontosnak tartott kultúraközi kommunikáció kutatásának legfontosabb elméleti pilléreit, melyek többnyire a kultúra kollektív jellegéből indulnak ki:

1. A nemzetek, ill. az etnikai csoportok olyan kulturális rendszerek, amelyeket nagyfokú homogenitás, koherencia és egy mindennél erősebb integratív funkció jellemez (pl. vallás).
2. Minden nemzet, illetve etnikai csoport egy sajátos, másoktól eltérő kulturális rendszer, amelyek között lehetnek hasonlóságok, a meghatározóak azonban a közöttük lévő különbségek.
3. Az egyes individuumok nemzeti, etnikai hovatartozása alapvetően meghatározza az egyéni viselkedést, és ennek megfelelően minden egyes individuum – társadalmi hovatartozásától függetlenül – saját nemzeti, etnikai kultúrájának a reprezentánsa.
4. A különböző nemzetekhez, etnikumokhoz tartozó individuumok közötti kommunikáció mindig is szükségszerűen kultúraközi kommunikáció.

Munkáinkban szinte mindig központi kérdés volt, hogy lehet-e egy nemzetet, etnikai csoportot mint kollektív személyiséget tekinteni (Bordás, 1994., Bordás et al. 1995., Bordás – Hunčík, 1996., Bordás – Hunčík, 1999.). Feltételezhetjük-e, hogy valamely adott társadalmon belül együtt élő, azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrával rendelkező embereknek a belső jellemvonásai, pszichikai sajátosságai, szemlélete, gondolkodásmódja, értékrendje egyforma, vagy legalább hasonló egymáshoz? Másként fogalmazva, egy kultúra mennyiben reprezentál egy közös, vagy azonos személyiségstruktúrát, esetleg vannak-e a kultúra által meghatározott, és ezáltal a kultúrát jellemző személyiségtypusok?

Kultúra és személyiség

Margaret Mead (1962) fogalmazta meg a kulturális karakter (cultural character) kategóriáját, mely szerint, ha empirikus módon megfigyelhetők egyes kultúrákat jellemző percepciók módok, személyiségtypusok stb., akkor azok nem veleszületett sajátosságai az adott csoportnak, hanem a szocializáció során elsajátított tulajdonságok. Kurt Lewin (1948) követői, pl. Irving Hallowell (1962), határozottabban írták körül a percepciónak, a valóság észlelésének, felfogásának kulturális meghatározottságát, majd később az egész személyiségstruktúra kulturális eredetét vallották. Ez a megközelítés abból az alaptételből indult ki, hogy a személyiségstruktúra kialakulásához az ontogenetikai fejlődés egyik lényeges tényezőjeként hozzátartozik az a szociokulturális mátrix, amelyen belül a struktúra létrejön. A személyiségnek alapvető összetevője a más emberekkel folytatott interakciók során keletkezett, illetve azok által közvetített társadalmi tapasztalatok halmozása. A személyiségstruktúra már csak azért is kulturálisan meghatározott, mert a kulturális minták belsővé válnak (internalizálódnak), a személyiség konstitutív elemeivé, és ezen keresztül az egyéni

viselkedések, viszonyulások „iránytűivé” válnak. Az individuumok által jellemző gyakorisággal belsővé tett közös kulturális minták pedig kialakítják az egyes kultúrákat jellemző és azok által preferált személyiségstruktúrákat.

A „kulturális karakter” Margaret Mead-féle elméletére támaszkodnak a nemzeti karakterrel foglalkozó kutatások. Megközelítésük két alaptételen nyugszik:

1. Feltételezi, hogy a társadalom minden tagja szisztematikusan reprezentálja a társadalom kulturális mintáit.
2. Másrészt azt mondja, hogy a nemzeti karakter azon jellegzetességek összessége, amelyeket a szocializáció során kulturális tapasztalatként elsajátítanak, valamint a mindennapi kommunikáció során közvetítenek, azaz a nemzeti karakter a kulturális közvetítettség függvénye. A nemzeti sajátosságoknak ez a koncepciója szorosan kapcsolódik az antropológia azon kultúrafelfogásához, amely az individuumok közötti kommunikáció történetileg mintázott rendszereit tekinti kultúrának. Az így értelmezett kultúra mozgásai során jönnek létre azok az egyedi – valamely kultúrát jellemző – tapasztalatok, valamint e tapasztalatokat megjelenítő kulturális formák, amelyek összességét a nemzeti karakter fogalma jelöli.

A hagyományos nemzetkarakterológiák egyik alapvető törekvése arra irányult, hogy feltárják a történelemben azt a koroktól, helyzetektől és struktúráktól független eszenciát, állandóságot, egyféle „organikus tényezőt”, „alkatot”, amely a nemzeti lét „gerincét, folytonosságát” alkotta és egyben biztosította. A társadalomtörténet számára egyértelmű, hogy ilyen állandók nincsenek, vannak viszont olyan attitűdök, csoporttudatok, amelyek meghatározott társadalmi, történelmi helyzetekben „népszerűvé válnak”. Melyek ezek az attitűdök?

A kérdés bonyolultsága miatt nem véletlen, hogy egyes kutatók tudomást sem akartak venni a nemzeti karakterről (pl. Ernest Gellner 1983, Anthony Giddens 1985, Eric Hobsbawm 1991), sőt nem tartották tudományos problémának sem.

Változást a téma megközelítésében Norbert Elias (1990) felfogása hozott, aki úgy véli, hogy az egyes nemzeteket jellemző tulajdonságokat a történelmi fejlődésből levezethető és megmagyarázható objektív sajátosságok jellemzik. Elfogadja azt a feltételezést, hogy létezhetnek társadalmi csoportokat jellemző attitűdök, pszichikai struktúrák, ugyanakkor leszögezi, hogy ezek nem eredői, forrásai valamilyen kollektív kultúrának, hanem a közös történelmi és kulturális tapasztalatok következményei, amelyek történetileg változnak, és nem magyaráznak meg semmit, hanem maguk is magyarázatra szorulnak.

Későbbi kutatások már olyan tételeken alapultak, hogy a csoport, a kultúra és a tér fogalmi kölcsönösen és teljesen lefedik egymást és a csoporthoz tartozás érzése, a csoporttal való identifikáció ebből a megfelelésből fakad (Caglar, 1997). Ebből következően az etnológia és az antropológia az etnicitást, illetve a kulturális identitást olyan koncepciónak tekintette, amely a kulturális különbségek térbeli hangsúlyozásán alapszik.

A kultúráközi kommunikáció kutatása számára ebből az az elméleti következtetés adódott, hogy a nemzet, a kollektív nemzeti kultúra és a tér, azaz az ország, a „haza” fogalmi kölcsönösen és teljes mértékben lefedik egymást, és a nemzethez való tartozás érzése, a nemzettel való kulturális identifikáció ebben a megfelelésben gyökerezik, a nemzeti mentalitás, a nemzeti sajátosságok ebben a „háromszögben” szerveződnek.

A „gyökér”, az „anyaföld”, és az ahhoz fűződő kapcsolat, a „haza”, a nemzet mint „anya” vagy „apa”, a „szülőföld”, mind olyan metaforák, szimbolikus konstrukciók, amelyek a „helyhez kötöttséget” mint valami természetes állapotot vagy kapcsolatot jelenítik meg, és valamely csoport vagy individuum társadalmiságát, illetve kultúráját ebből a „helyből” vezetik le (Caglar, 1997). Ugyanakkor ezek a szimbolikus konstrukciók megteremtik azt a kulturálisan kódolt kognitív rendszert is, amelynek segítségével individuumok és csoportok a környező világot kategorizálják, azaz felosztják „otthonra” és „idegenre”, „mienkre” és „máséra” stb. (Niedermüller, 2001. In: Béres – Horányi, Társadalmi kommunikáció).

Kulturális kreolizáció és hibridizáció

A kreolizáció és a hibridizáció két olyan társadalomtudományi kategória, amelyek a késő modern társadalmak kulturális jellegét kísérlik meg leírni (Pieterse, 1998.).

A kreolizáció metaforája a nyelvészetből származik, és valamely kultúra belső heterogenitására, keveredettségre, a különböző eredetű kulturális formák közötti határok elmosódására és az ennek nyomán kialakuló új szintézisére utal.

A hibridizáció koncepciója a különböző kultúrák keveredését, a különböző kulturális logikák és identitások egymásba fonódását, az egymásba olvadó áramlatokat jelöli, amelyek a kulturális különbségeknek az éles elválasztó határokon alapuló hierarchikus rendszerét alapjaiban kérdőjelezzik meg.

Smith (1992) megállapítása szerint az etnikai és nemzeti kultúra olyan szimbolikus társadalmi termékek, amelyek különböző társadalmi és politikai helyzetekben más és más formákban bukkannak fel, eltérő szemantikai tartalmakat hordoznak, és bármikor újraalkothatók, hogy ily módon az egyes társadalmi csoportok, illetve individuumok a változó társadalmi környezetre, politikai helyzetre, hatalmi és csoportközi viszonyokra, szemiotikai kódokra folyamatosan reagálni és reflektálni tudjanak.

Mindkét társadalomtudományi kategória szinte paradoxonként van jelen az általunk kialakított, kultúrákra vonatkozó koncepcióban. A kreolizáció, amely a kultúra belső heterogenitására, keveredettségre utal, számunkra a 90-es évek közepén vált nagy kérdéssé, amikor a roma problémával először kezdtünk foglalkozni. Hiszen arra gondoltunk, hogy a roma kultúrát, legalább olyan mértékben jellemzi egyfajta homogenitás, mint a szlovákokat, vagy a Szlovákiában élő magyarokat. Nem ezt találtuk, sőt kiderült, hogy ők magukat Szlovákiában a magyarul beszélő, a szlovákul beszélő és a lovári romák csoportjába sorolják, amelyek között nagyfokú az ellentét, és a csoportokon belül is nagy a heterogenitás, ami talán a lovári romákra jellemző a legkevésbé. Legnagyobb gondunk akkor volt, amikor Szlovákiában a roma – nem roma konfliktust mediációs technikával próbáltuk kezelni. Az egyik oldalon valamely község önkormányzatának képviselői, véleményformálói (polgármester, alpolgármester, anyakönyvvezető, pedagógus stb.) ültek, míg a másik oldalon a hierarchia hiányában, és a heterogenitásnak köszönhetően, szinte mindenki jelen akart lenni, és nagyon nehezen lehetett meghatározni, hogy ki vegyen részt a tárgyalásokon (Szlovákiában nincsenek kisebbségi önkormányzatok, ahol a struktúra, törvényből fakadóan is kialakulhat). Ilyen körülmények között a konfliktuskezelés hatékonysága is megkérdőjeleződik. A hibridizáció koncepciója szerint a különböző kultúrák keveredése, a különböző identitások egymásba fonódása elmosza a kulturális különbségeket, és a kultúrák közötti éles határokat kérdőjelezi meg. Szintén paradoxnak tűnő koncepció, hiszen a fent említett roma kultúrák között is elég élesek a határok, vagy ha a délszlávokat vesszük figyelembe, akkor elég éles kulturális határokkal találkozunk a szerbek, a horvátok, a bosnyákok és a szlovének között is, mely bizonyos értelemben hozzájárult a délszláv polgárháborúhoz. Az ellentmondások feltárása, és feloldása érdekében, ez a terület mind elméleti, mind pedig gyakorlati szinten komoly kutatást igényelne, mert elképzelhető, hogy vannak olyan kulturális folyamatok, ahol a fenti koncepciók megállják a helyüket.

Kultúra és szocializáció

A kultúra értékeinek elsajátítása szocializációs folyamatok következménye (M. Mead, 1962), a szocializációs folyamatok pedig közvetve vagy közvetlenül kommunikáción keresztül zajlanak (K. E. Rosengren, 2004). Utóbbi véleménye szerint a modern társadalmakban nyolc különböző szocializációs ágensről beszélnek:

- család, kortárscsoport, munkahelyi közösségek;
- iskolák, egyházak, törvényességért felelős hatóságok;
- tömegmozgalmak és a média.

A családban folyó szocializáció a legalapvetőbb, ezért ezt elsődleges szocializációnak nevezzük, az összes többi másodlagos szocializációnak hívják – a folyamatok fő eszköze a kommunikáció.

A szocializáció ágenseinek mindegyike specifikus feladatokkal rendelkezik és többé-kevésbé hierarchikusan szervezett csoportokon és szervezeteken belül helyezkedik el. Ezek időnként nagy hálózatok is lehetnek: pl. családi-rokonsági rendszerek, gazdasági szervezetek, oktatási rendszerek, egyházkerületek, megyei önkormányzatok, fellebbviteli bíróságok, médiacsoportok stb.

A szocializáció környezetbe ágyazottan és nem vákuumban történik, azaz az ember fejlődése mindig egy adott kultúrán belül zajlik. Ennélfogva a pszichológiai realitás teljes egészében csak a kontextus ismeretében értelmezhető. Az állítás evidenciának tűnik, mivel „[...] ritkán (vagy sohasem) fordul elő, hogy az ember viselkedésével ne a kultúra valamelyik aspektusára válaszoljon” (Segall et al. 1990, 5. – in Vajda – Kósa: Neveléslélektan, 2005).

Az adott kultúra maga szolgáltathat támpontokat az ott zajló szocializáció megértéséhez (Ogbu, 1981), ezért véleménye szerint ismerni kell a specifikus szülői vélekedéseket, a népi hiedelmeket és gyakorlatot, a vallási szabályokat, a szülői stratégiákat, a születési arányokat és számtalan más társadalmi-demográfiai tényezőt. Tudni kell, milyen kép él az adott közösségben a gyerekekről, és a gyerekek milyen szerepet játszanak az adott társadalomban. Tisztában kell lenni az adott közösség társas szerveződéseinek szabályaival és struktúrájával. Ily módon az adott időre és helyre jellemző „kulturális szerkezet” és a kívánatos kulturális célok elérése érdekében alkalmazott eljárások adják a szocializáció tervrajzát.

A szocializációs modellek kutatása különösen a XX. század második felében produkált jelentősebb eredményeket, mutatott fejlődést. Bronfenbrenner – Crouter (1983) szerint – történetileg három, bizonyos mértékig egymásra épülő elméletekről számol be. Az első paradigma az alapvetően különböző szociális környezetben (social address) nevelkedő gyerekek összehasonlításában merült ki, de átható és hosszan tartó hatást gyakorolt az emberi fejlődésre vonatkozó kutatásokra. A második szakasz a XX. század harmincas éveinek elejére tehető, amikor a kezdeti strukturalista modell dinamikus modellé formálódott, amelyben az egyéni fejlődés és a környezet bizonyos sajátosságai között összefüggést, kapcsolatot tételeztek fel. Ilyen jelentős paradigmaalkotók voltak: Freud, Piaget és Lewin, majd Vigotszkij, Lurija, Hull és mások. Központi teret kapott a gyermeket körülvevő csoportnak, mint fejlődési kontextusnak a vizsgálata. Ezek a vizsgálatok részben a gyerek és a vele kapcsolatban levő felnőttek, másrészt a gyerekek egymás közti kapcsolatának fejlődésében betöltött szerepét elemezték, főleg Moreno szociometria módszerének hatására.

Ennél a szakasznál kell megemlíteni a G. H. Mead (1973) és tanítványa Herbert Blumer (1969) által kidolgozott szimbolikus interakciós elméletet, melyből inspirációt nyertek a szocializációs elméletek. A szimbolikus interakcionizmus kifejezés magába foglalja azt, amit Mead a legfőbb emberi tevékenységnek tartott, és ami az embert emberré teszi – a beszélgetést. Blumer a szimbolikus interakcionizmus három alapelvét fogalmazta meg, melyek a jelentéssel, a nyelvvel és a gondolattal foglalkoznak. Blumer szerint a jelentés az emberek közötti társadalmi interakciókból ered, tehát a jelentés nem velejárója a tárgyoknak. A jelentés a nyelv használata során alakul ki. A szavak esetenként hangzásukban hasonlítanak arra, amit leírnak, de általában semmilyen logikai kapcsolatban nem állnak a jelölt tárggyal. A szimbólumok önkényesen kialakított jelek. „Csak az egymással folytatott beszélgetés – szimbolikus interakcionizmus – során ruházzuk fel a szót a jelentéssel, és így alkotjuk meg a diskurzusok univerzumát” (E. Griffin, 2001). Ha a szimbólumok önkényesen kialakított jelek, akkor a kultúra ezt az önkényt mennyire határozza meg? Vajon melyik kultúra nem lenne képes soha megfejteni Douglas Hofstadter rejtvényét, amely a következő (In: E. Griffin, 2001): *Apa és a fia egy meccsre igyekeztek, amikor autójuk lefulladt a vasúti síneken. A távolból közeledő vonat leadott egy figyelmeztető fűttszót. Az apa rémülten próbálta beindítani az autót, de annyira pánikba esett, hogy képtelen volt elfordítani a kulcsot. Az autót maga alá gyűrte a robogó vonat. A mentő ugyan hamar a baleset helyszínére érkezett, de az apa útban a kórház felé meghalt. A fiú is életveszélyes állapotban volt, azonnal meg kellett operálni. Ahogy megérkeztek a kórházba, rögtön a műtőbe vitték. Az ügyeletes sebész rutinműtét-re számított, de mihelyt meglátta a fiút, elfehéredett és ezt suttogetta: „Nem operálhatom meg ezt a fiút – mert ő az én fiam”.* Valószínű az a kultúra nem képes megfejteni a rejtvényt, amely nagyon elnyomja a női nemet, és még véletlenül sem képzelhető el tagjai számára, hogy nő is lehet se-

bész, mint a történetben, ahol a sebész a fiú anyja. Kutatásainkban számos hasonló „rejtvénnnyel” találkozunk, amikor pl. a Párkány – Esztergom híd megépítése Szlovákia és Magyarország között a szlovákságban félelmet váltott ki, mivel veszélyeztetve érezte magát a magyar csapatoktól, akik a hídon átkelve könnyen Szlovákia szívébe kerülhetnek, míg a magyarok kereskedelmi lehetőséget láttak a híd megépítésében (Bordás – Hunčík, 1999). Beszélgetések, diskurzusok által került sor a megoldásra, és ma áll a híd.

Itt említjük meg a nyelvi relativitáselméletet, melyet Edward Sapir és tanítványa Benjamin Lee Whorf dolgozott ki. Szerintük egy kultúra nyelvének szerkezete formálja az emberek gondolatait és tetteit. „A 'valódi világ' jelentős részben öntudatlanul is az adott csoport nyelvi szokásain alapul” (In: E. Griffin, 2005). Szembeszállnak azzal a feltevessel, hogy minden nyelv hasonló, és a szavak csupán a jelentés hordozására szolgáló közömbös eszközök. A többi kutatóval ellentétben azt állítják, hogy a nyelv határozza meg, hogyan észleljük a valóságot, és nem a különböző nyelvek szókincsei tükrözik a kapcsolatok közötti kulturális különbségeket. Kutatásaink szerint Szlovákiában (Bordás et al. 1995, Bordás et al. 2000) a szlovákok és a magyarok között a konfliktus a nyelv területén bontakozik ki leginkább. Egyrészt a nyelv használatában, hogy mely területeken milyen nyelven beszéljenek, másrészt a szlovákok szinte rendszeresen nehezményezik, hogy a magyarok rosszul beszélik a szlovák nyelvet. Sapir és Whorf gondolatmenetében ez azt jelentené, hogy nem úgy gondolkodnak, mint ők, márpedig „megengedhetem-e, hogy másként gondolkodjanak, mint én?” (C. Rogers). Tehát a szlovákok és a magyarok nyelvi konfliktusa mögött a fentiek értelmében gondolkodásbeli különbségek húzódnak meg, melyek feloldása diskurzusokkal még megoldható.

A harmadik szakasz az általános rendszerelméletnek a pszichológia tudományára gyakorolt hatását mutatja, amely többek között a fejlődés ökológiai elméletének kialakulásával jellemezhető. A fejlődés ökológiai teóriája a környezetet a struktúrák olyan hierarchikus, egymásba illeszkedő rendszerének tartja, melyben mindegyik rendszer benne rejlik a következőben. Bronfenbrenner – Crouter (1983) az egyes rendszereket mikro-, mezo-, exo- és makroszisztémának nevezik, hangsúlyozva ezzel az egyes rendszerek egymásba illő, egymásra épülő, benne foglaló rendszerét. Egy interjúban a rendszer szemléltetéseként az egymásba rakható orosz játék babát, a Matrjoszkát hozza fel Bronfenbrenner hasonlatul, ahol egy rendszer elemzése vagy értelmezése során tudatosítani kell a többretegű befolyásoltságot. Az egyén és környezete közötti összetett kapcsolatrendszer főbb jellemzői a következők:

- A mikrorendszer a gyermeket körülvevő (a korábbiaknál jóval differenciáltabban értelmezett) közvetlen környezet, a maga sajátos jellemzőivel, aktivitásával, szerepeivel, amely magában foglalja: a környezet fizikai tárgyait, azt, ahogyan a környezetet a felnőttek fizikailag és időbelileg szervezik, és azt az interperszonális struktúrát, melyben a gyermek más személyekkel interakcióba kerül.
- A mezorendszer tartalmazza a főbb környezeti színterek közötti kapcsolatot a személy fejlődésének egy adott pontján, azaz az egyén életterébe belépő, az életkor előrehaladtával egyre bővülő különböző csoportok, környezeti helyszínek együttélését.
- Az exorendszer azt a szélesebb, a mezorendszereket magába ágyazó szociális struktúrát tartalmazza, amely közvetve vagy közvetlenül hatást gyakorol a gyermek életére: a munka világa, a tömegkommunikáció, a szülők társas kapcsolatai és szociális hatóerejük, az iskolarendszer, a közlekedési lehetőségek, a szociálpolitika stb.
- A makrorendszer egyrészt az adott kultúrát átfogó gazdasági, szociális, politikai intézményrendszer (melynek konkrét kifejeződései az exo-, mezo- és mikrorendszerek), másrészt az adott kultúra legszélesebben vett normái és értékrendszere, amely megadja a szociális viselkedés „tervrajzát”: azok az eszmék és minták, amelyeket az adott társadalomban élő emberek természetesnek vesznek.

Tréningjeinken ezeket a matrjoszkaszzerű rendszereket, azok hatásait próbáljuk megtalálni és megfogalmazni. Különösen a mikrorendszerek esetében sikeresek a feltárások a pszichodráma módszer alkalmazásával, de mivel ezek a rendszerek egymáson keresztül is hatnak, a be nem

fejezett történések is felszínre kerülhetnek más rendszerekből, és ahhoz, hogy a be nem fejezett történések feszültsége csökkenjen, a pszichodramában játsszák le őket.

Fontos kérdése a szocializáció folyamatainak, hogy a benne részt vevő felek mit, hogyan és miért tanulnak. LeVine (1971) felfogása szerint a környezeti és kulturális különbségek hatása a szocializációban a szülők szocializációra vonatkozó kogníciójának különbözőségére vezethető vissza. Úgy gondolja, hogy a szocializáció ágenseinek kognitív struktúrája mintegy közvetítő láncszem a környezet szabta lehetőségek, a követelmények és a gyerekek szocializációs folyamata között. Az, hogy a felnőtt világ környezetre vonatkozó tapasztalatai milyen módon és mértékig fordulnak át konkrét gyermeknevelési eljárásokba, attól függ, hogy „[...] a szülő szocializációra vonatkozó fogalma absztrakt vagy konkrét, differenciált vagy differenciálatlan, verbalizált vagy reflektálatlan, ideologizált vagy racionalizált, abszolút vagy relativisztikus, deduktív vagy pragmatikus, merev vagy rugalmas, koherens vagy széteső. A kultúrák nagymértékben különböznek a szülői kogníció dimenziója mentén” (LeVine 1971, In: Vajda – Kósa, Neveléslélektan, 2005).

Chaffee és társai (1971) a szocializációs folyamatokat a család kommunikációs klímájával bővíti ki, amely szerintük lehet társas és fogalmi orientációjú. A társas orientáció hangsúlyozza a harmóniát és kerüli a vitákat, míg a fogalmi orientáció az intellektuális értékeket helyezi a középpontba, bátorítja a rugalmasságot és mások nézeteinek a megkérdőjelezését, akár a státusz-, a képesség, a tudásbeli különbség ellenére is. E két dimenzió keresztezéséből négy különböző kommunikációs klímát vezetnek le:

- A laissez-faire családokban az aktív és a tudatos szocializáció a lehető legminimálisabb, éppen csak annyi, amennyi elengedhetetlenül szükséges a család összetartásához.
- A protektív (védő) családokban a gyermekeket védik a külvilágból érkező és a családban nem elfogadott véleményekkel szemben.
- A konszenzusos családokban a szülők és gyerekek véleménye az élet alapvető dolgaival megegyezik, a családban egyetértés uralkodik.
- A pluralisztikus családokban a gyerekeket kifejezetten bátorítják, hogy új ismereteket szerezzenek, hogy azokat saját belátásuk alapján elfogadják, vagy elutasítsák, hogy legyen véleményük, és képesek legyenek azt megvédeni még akkor is, ha az nem esik egybe a szülők nézeteivel.

Más családszocializációs folyamatok más eredményeket hoznak, melyeket empirikus kommunikációvizsgálatok és pszichológiai vizsgálatok kimutattak, pl. a laissez-faire családokban felnövő gyerekek önképe negatívabb, mint a más családokból jövőké.

Az említett családszocializációs kommunikációs klímák nem kizárólag a családokra jellemzők, hanem más kis csoportokra is, vagy pl. szomszédokra – más egy falusi szomszédság kontrollja és más egy lepusztult nagyvárosi negyedé, de más lehet a nemzetek, az etnikumok esetében is.

Hendin H. (1964) az öngyilkosság motivációs hátterének kutatása kapcsán feltételezi, hogy különböző családszocializációs típusok léteznek a különböző kultúrákban. Dániában és Svédországban végzett vizsgálatai szerint a dánoknál a szeretett hozzátartozó elvesztése sokkal gyakrabban vált ki öngyilkosságot, mint Svédországban, ahol inkább a teljesítményben ért kudarc számít suicidogen faktornak. Hendin szerint léteznek teljesítményre orientált családszocializációs típusok és emocionális kapcsolatokra orientált családszocializációs típusok. A családszocializációs típusok abban különböznek egymástól, hogy szocializációs funkciójukat másképp gyakorolják. Más a szülő–gyerek kapcsolat emocionális tartalma, különbözőek az érintkezés formái, a nevelésben érvényesülő autoritási módszerek, a büntetés vagy jutalmazás formái. A motivációk és ideálok – melyeket a család épít be a gyermek személyiségébe – szocializációs típusonként szintén különböznek. Ugyancsak különböző mértékű a stresszhatás, hiszen az egyén élete során valószínűleg hasonló szocializációs típushoz tartozókkal érintkezett. Ebből a szocializációs típusból kikerülők közül választ barátot, házastársat stb. Ezt a gondolatmenetet felhasználva Szlovákiában folytatott kutatásaink alapján a szlovák nemzetiségű személyeknél, függetlenül attól, hogy milyen típusú vidékről származnak, az érzelmekre, ill. az érzelmekre és a hagyományokra orientált családszocializációs típus dominál. A magyar nemzetiségűek között több volt az érzelmekre és

teljesítményre orientált típus. Ennek ismeretében feltételezhető, hogy a szlovákok cselekedeteit nagyobb mértékben befolyásolják az emóciók (Bordás et al. 1995).

A kommunikáció kulturális stílusfajtaát vizsgálták még C. Kiewitz et al. (1997), és arra a következtetésre jutottak, hogy a németek a cselekvésorientált kommunikációs stílust, az izraeliek a tartalmat, míg az amerikaiak a kommunikáció személyes és időbeli aspektusát preferálják. E mögött a stílusok mögött egyértelműen kimutathatók a szocializációs folyamatok. Hozzáadték még, hogy a kommunikációs stílust még három alapvető társadalmi változó befolyásolja, az életkor, a nem és a társadalmi osztály.

A szocializáció más megfogalmazásban szereptanulást jelent, a szerepekkel kapcsolatos magatartásműak, valamint kognitív képek, helyzetfelismerési támpontok kialakulását foglalja magába. Az említett szocializációs folyamatok mögött az azonosulás mechanizmusa húzódik meg. Ebben nagy szerepe van a gyakorlatnak, különböző szerephelyzetekben a próbálkozásnak, a legfőbb mechanizmus azonban az azonosulás (identifikáció) a szerepet már zökkenőmentesen élő felnőtt magatartásműakkal. A szerepek helyes eltanulása és megvalósítása kapcsolatban van a személyiség érésével, és mintegy feltétele a felnőtt identitás kialakulásának.

Az identifikációt a pszichoanalízis írta le, amely végső soron egy különleges kapcsolatforma egy érettebb és egy kevésbé érett, fejlődésben lévő személyiség között, valójában egy sajátos kommunikációs sorozat. Az identifikáció különleges humán tanulási mechanizmus, ennek révén a személyiségbe más személyiségek modelljeinek viszonylag nagy egységei épülnek be. Az identifikáció egyike a pszichoanalízis olyan tételeinek, melynek kommunikációelméleti magyarázata még várat magára (Buda, 1994.).

Az identifikációval a személyiségbe épített normák valójában előírások sorozata, amelyek megszabják, hogy egy adott személyiségnek adott helyzetben és viszonylatban hogyan lehet, szabad, kívánatos vagy kötelező viselkednie. A normák egy családi rendszerben lehetnek közösek, tudatosak, mindenki számára vállaltak, ugyanakkor lehetnek rejtettek is (pl. delegációk, Stierlin H.1978, Bordás et al. 1995). A norma a személyiségben, mint kép él.

A törvények, a jogszabályok, az illemszabályok, a hagyomány és a szokás egyes normái többnyire tudatosak, de lehetnek nem tudatos normák is, melyek mögött szintén feltételezhetjük a kognitív képet. A tudattalan normák, mint viselkedésautomatizmusok alakulnak ki, és ilyen értelemben a személyiség kénytelen megvalósítani őket, illetve csak ritkán szegi meg a bennük rejlő előírásokat, talán ezért is enyhébbek, bizonytalanok a megszegésükért járó szankciók.

Újabb teoretikusok normatív paradigmáról, normatív társadalomképről beszélnek. A normatív elképzelés szerint a normák tényleges hatásműdját és szociális funkcióját a normaelmélet egy speciális ága, a szerepteória fejezi ki. Eszerint a normák sajátos csoportokba, fűrtökbe rendezőve megszabják az emberi magatartást úgy, hogy meghatározzák, milyen helyzetben és milyen viszonylatban, kinek hogyan kell viselkednie.

A szerep általánosságban, egy viszonyformában vagy interakcióban az egyik személyre érvényes normák összessége. A normák a „lehet–kötelező” dimenzióban különböző helyet foglalnak el. Egyszerre, egyidejűleg többféle szerep megvalósítása is lehetséges, az időfolyamatban a viselkedés pedig rendszerint egymás után, több szerepben is jelentkezik.

A struktúrában az ember megszabott helyet tölt be, ez a társadalmi státusz. Egy ember többféle státusz birtokosa is lehet attól függően, hogy a társadalmi strukturaltság milyen rendszereiben vesz részt. E rendszerek összessége képezi a társadalmi kommunikáció legáltalánosabb kontextusát.

Spranger úgy tartja, hogy az emberek nem annyira tulajdonságaikban, temperamentumukban különböznek egymástól, hanem inkább az értékorientációban, amely szintén lehet a kulturális hatások eredménye. Hogy ki milyen szerepet választ a társadalomban, az függvénye értékorientációjának. Spranger hat szerepben gondolkodik:

1. Hatalmi típus: irányítani akar, befolyásolni az embereket, hatalomra törekszik.
2. Gazdasági típus: vagyont, pénzt gyűjt, a gazdasági történésekre figyel.
3. Teoretikus típus: mindent a törvényszerűsége épít, amit tiszteletben tart.
4. Esztétikai típus: mindenben a harmóniát, a minőséget és az egyensúlyt keresi.

5. Vallási típus: az élet értelmét, küldetését keresi függetlenül a vallásoktól.
6. Szociális típus: feladatát úgy éli meg, hogy segíteni kell másokon és másoknak.

Ha a fenti értékek ütköznek, konfliktus az eredménye. Fontos kérdés, hogy egy társadalomban melyikből van több, ha a gazdasági és hatalmi típusból van több, a szociálisból kevés, akkor a társadalmi konfliktus adott.

Kultúra és identitás

Amikor az identitás fogalmát kezdjük boncolgatni, akkor első gondolatunk az lehetne, hogy a fogalom maga tautologikus, hiszen természetes, hogy az egyén azonos önmagával. Amennyire axiomatikus ez a klasszikus matematikában ($a = a$), annyira nem egyértelmű a lélektanban. Az én-azonosság az a központi erő, amely a személy fejlődését születése pillanatától haláláig vezérli. Vezérfonal, amely a társadalomba való benövést irányítja.

Mivel az identitással kapcsolatos kijelentések nem „van” típusúak, hanem döntően „kell” megfogalmazások, azt is mondhatjuk, hogy a fogalom etikai természetű a szó matematikai értelmében. Nem azt állítjuk, ami van, hanem azt, ami felé törekszünk, aminek lennie kell (vagy nem szabad). Ezáltal válik érthetővé, miért jelennek meg az identitással kapcsolatos egyéni vagy társadalmi méretű konfliktusok „morális” színezetű problémaként. Az identitáskризisben vergődő serdülő nem belső problémaként érzékeli állapotát, hanem szülei vagy a tanárai által képviselt nézeteket, életmódot utasítja el: „nem így kell” (Erikson, E. 1963). A nemzeti önazonosságát kereső közép–kelet-európai népek nem önmaguk értékeit keresik elsősorban, hanem a másik, a szomszéd népcsoportokra mondanak nemet: „Nem így kell, nem ilyennek kell lenni.”

Az identitás fogalmát több síkon értelmezhetjük, mi ezt a kérdéskört három területen próbáljuk megragadni.

1. A személyiséglélektani értelemben az én-identitás az önkép fogalmával hozható kapcsolatba. Az önkép az én-struktúra fontos eleme, az önmagunkkal kapcsolatos ismereteink összessége. Az én-ideál hordozza az önmagunkkal szemben támasztott elvárásokat, így a lelkiismereti funkciókat is. Az én-struktúra harmadik fontos összetevője a reális én, leegyszerűsítve: ahogy mások látnak engem.
2. Szociálpszichológiai értelemben az én-identitás bizonyos szociálisan definiált értékek elsajátítását, a velük való azonosulást jelenti. Csepeli Gy. (1993) megfogalmazásában: „A társas érintkezésben, a másokkal folytatott kommunikáció során alakul ki folyamatosan az egyén (vagy a csoport) azonosságtudata vagy identitása, amely viszonylag stabil, nehezen változtatható és labilisabb, könnyen változó tudati elemeket egyaránt tartalmazhat. Ez a folyamat ellentmondásos, konfliktusokon, nemegyszer válságokon keresztül zajlik le, mígnem új azonosulási támpontok révén újra helyreáll a harmónia, az identitás viszonylag állandó kerete.” Csepeli a nemzeti identitás két rétegét különbözteti meg, amelyek szociológiailag körülírható rétegekhez is köthetők. Egyik a spontán nemzeti identitás, amely a társadalom legszélesebb rétegeiben jelen lévő, pszichológiailag hatékony képződmény, és ennek révén pl. a magukat magyarokként meghatározó személyek stabil, legnagyobbbrészt pozitív érzelmekhez jutnak a nemzeti csoporthoz való tartozásuk révén, büszkeséget éreznek a magyar nemzet történelmi, gazdasági, külpolitikai, kulturális és egyéb (pl. sportbeli) teljesítményeinek láttán, és önmaguk azonosságtudatában pozitív szempontként van jelen a magyar mivoltuk. Érzelmi jellegű képződményről lévén szó, ez a fajta identitás az élet korai (6–10 év közötti) szakaszában épül be a személyiségbe. A másik, az ideológiai szintű nemzeti identitás, a spontán identitás érzelmi tartalékaira épít, de más jelentős gondolatismereti elemeket is tartalmaz. Ez a változás szükségképpen összefügg a nagyobb tudatossággal, a magasabb iskolai végzettséggel, illetve a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely jellegével. Az ideológiai szintű identitás hordozói szociológiailag persze nem szakadnak el a spontán nemzeti identitással rendelkező tömegektől, hanem számukra mintegy „véleményirányítóként”, a nemzeti szempontból

értékelhető információk „strázsaiként” jelennek meg. Nem mindegy, hogy az ideológiai szintű identitás milyen ismereti-gondolati elemeket foglal magába e tekintetben: különös figyelmet érdemel az iskola, a tömegkommunikáció, a felsőoktatás és általában véve az értelmiségi rétegek tudatformálását szolgáló intézmények munkája, hiszen javarészt ezekről függ az ideológus identitás „modernizációja”, azaz a nacionalista, az avított, a meg nem gondolt gondolatokkal terhes változatok megbénítása és kiiktatása a társadalmi kommunikáció folyamataiból.

Amikor kidolgoztuk a kezelési szakasz programját, komoly jelentőséget tulajdonítottunk az ideológiai szintű nemzeti identitás területének, és e megfontolásból kezdtük el a véleményformáló személyek (polgármesterek, pedagógusok, újságírók, orvosok stb.) képzését. Csepeli (1993) megfogalmazása egyik vezérelvként szolgált ebben a munkában (C. Rogers és J. L. Moreno mellett). Ez az elv a következő volt: „Elismerve tehát az azonosságtudat pszichológiai és szociológiai realitását, belátva a nemzeti keretek objektivitását és fontosságát a mai világban, akkor járunk el helyesen, ha az ideológiai szintű nemzeti identitás számára olyan gondolati-tudati mintákat kínálunk, amelyeknek összességét demokratikus nemzeti identitásként jellemezhetjük. Ezen azt értjük, hogy a társadalmi kommunikációban fokozott figyelmet kell szentelnünk a nemzeti lét sajátos problémáinak, de olyan nemzetfogalom alapján, amely nyitott más nemzetek értékeivel és „magától értetődésével” szemben, nem lezárja, hanem kinyitja az utat az emberiséggel való azonosulás felé, és a társadalmi haladás fő vonalába esik. Az ilyen értelmű nemzeti identitás önismereti jellege folytán kritikus, pozitívumokat és negatívumokat egyaránt képes számba venni a nemzeti „univerzumon” belül, s képes a konfliktusoknak, a feszültségeknek válságformáló tettek és cselekvések irányában történő levezetésére”.

Pataki Ferenc (1982) úgy fogalmaz, hogy az identitás a személyiségnek nevezett konstrukció és a társadalmi struktúra közé elhelyezhető közvetítő kategória, amely az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel. Pataki (1997) a nemzeti identitást már így definiálja: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben”.

Egy adott közösséghez kötődő identitás koncepciója a modern társadalomban számos problémát vet fel, talán azért, mert az áthagyományozott, rögzített identitásokat kínáló közösségek meggyengültek. Ma a globalizálódás világában központi kérdéssé válhat, hogy a közösségi (nemzeti) identitások miképpen teszik lehetővé az általánosan igazolandó normák mentén kialakuló posztkonvencionális identitás létrejöttét. Véleményünk szerint úgy, hogy reflexszerűen újra megerősödnek, gyengítve ezzel az új identitáslehetőségek kialakulását. Gondoljunk csak a 2006-os, 2010-es szlovákiai választásokra, ahol a már kialakulófélben lévő európai értékek és normák új identításvonalakat határoztak meg, és a mélyből, viharszerűen feltörő nemzeti identitás keresésének igénye szinte lesöpörte a posztkonvencionális identitás létrejöttének a lehetőségét is. Szlovákia a nemzeti identitás megerősödésével valószínűleg szegregálódik, mivel az Európa Unió féltve a tojásbélyeg vastagságú, nem megfogalmazott, törekeny európai identitást, reflexszerűen elszigeteli a sajátos, nemzeti identitását megerősítő Szlovákiát, hiszen nem az univerzialisztikus normák mentén kíván haladni.

Több kutató (Ricoeur, 1985, MacIntyre, 1999) bevezeti a narratív identitás fogalmát, mellyel egyrészt megoldást kínál az identitás területén kibontakozó vitákra, másrészt a diszkurzív politikatudomány számára nyújt megfelelő fogódzkodókat. A narratív identitás egyszerre fejezi ki az egységes élet ideálját és a modern énkép fragmentáltságának realitását, egyszerre ismeri el az egyén autonómiáját és meghatározottságát, egyszerre utal a partikuláris kollektív identitások jelentőségére és az egyetemesre irányuló keresésre. Ricoeur (1985) úgy tartja, hogy az identitás gyakorlati kategória, mégpedig a „Kicsoda?” kérdésre adott felelet, ami nem más, mint elmesélni egy élet történetét. „Az elmesélt történet határozza meg a cselekvő 'kicsodát', akinek az identitása ekképpen narratív természetű. Az elbeszélés segédletével feloldható a személyes identitás alapvető antinómiája, vagyis egyrészt a minden körülmények között változatlan önazonosság tézise, másrészt a változatlan én ideálját, mint szubsztancialista illúziót leleplező felfogás, amely teljesen feloldja az alanyt a különböző kognitív és érzelmi affekciókban vagy diskurzusokban. A változatlanságot kifejező 'dologi azonosságtól' (Tengelyi, 1988), amit

Ricoeur az *idem* kifejezéssel ragad meg, meg kell különböztetni az önazonosságot, azaz az *ip-sét*, ami azt fejezi ki, hogy maradhatunk ugyanazok, ha változunk is. Nincs olyan lényegi magva az egyéni identitásnak, amelynek változatlanak kellene maradnia ahhoz, hogy ne veszítsük el az önazonosságunkat: az egységes történetben elbeszél, elbeszélhető élet maga az *ipseitás*, azaz a narratív identitás” (In: Boda, 2000). Az elbeszélte identitás koncepciójában az egyén egyszerre olvasója és írója a saját életének, a történet olyan színre vitt drámai elbeszélés, amelynek a szereplői egyben a szerzői is. Ricoeur a narratív identitást a közösségre is értelmezhetőnek tartja, szerinte a közösségek, éppúgy, mint az egyének, elbeszélésben fogalmazzák meg és őrzik önazonosságukat, tehát az egyéni és közösségi narrációk összefonódnak egymással.

3. Harmadsorban az én-identitás filozófiai-antropológiai probléma, ahol végeredményben az ember önértelmezéséről van szó. Egyénileg ezért az én-identitás elsősorban a szubjektum része, az a kép, ahogy a személy önmaga tudatában megjelenik, ahogy önmagát átéli. Ez az önértékelés nem passzív folyamat, hanem a lélek aktív értelmező tevékenységének eredménye, teljes hermeneutikai kör. Ezért az önazonosságot nem úgy kell felfognunk, mint egy adottságot, hanem mint folyamatosan változó „produktumot”. Az ember tudatában nem átéli, hanem inkább megalkotja önmagát abból a végtelen nyersanyagból, amit az egyén bio-pszichológiai és szociális adottságai felkínálnak. Az én-azonosság ezért végső soron nem objektíválható, inkább önismeretünk végső horizontjaként fogalmazható meg.

Az emberek többsége általában egy nemzeti identitással rendelkezik, amelyet származásuk szab meg, de egyre többen vannak olyanok, akik emellett egy második (néha harmadik, negyedik stb.) nemzeti identitással is rendelkezhetnek, attól függően, hogy hová sodorja őket az élet. Mind gyakrabban találkozunk olyan családokkal, ahol a feleség, a férj és a gyerekek által különböző nemzeti identitások keverednek, binacionális, multinacionális családokat hozva létre. Az ilyen többszörös nemzeti identitású kultúrákban kicsi az olyan konfliktusok valószínűsége, melyek az egyes nemzeti értékek túlhangsúlyozásából eredhetnek a másik kárára, hiszen valószínű mind-egyik érték fontos számukra.

Kultúra és dimenziói

Geert Hofstede (2006) a kultúrák tudományos megközelíthetősége és értékelhetősége szempontjából, dimenziókat dolgozott ki, melyeket vállalati szférákban, de a kultúra más területein is alkalmazni lehet. Öt dimenziót tartott fontosnak, melyek a következők:

1. Hatalmi távolság

„[...] a hierarchia eltérő szintjein elhelyezkedő egyének közötti távolság, és annak mértéke, hogy a társadalom kevesebb hatalommal rendelkező tagjai, mennyire fogadják el a hatalom egyenlőtlen elosztását.”

A dimenzió az egyenlőtlenségek jelenlétével a kultúrában, valamint az egyirányú függőség kont-ra kölcsönös függőség kérdéseivel foglalkozik. Értéke arra utal, hogy miként alkalmazkodnak az egyes kultúrák a tagjaik között megnyilvánuló egyenlőtlenségekhez, mennyire elfogadott – és el-várt – az alá-fölérendeltségi viszony a hatékony működéshez, vagy ellenpólusként az egyenrangú kollégák önkéntes együttműködése biztosítja-e a sikerességet. Néhány kultúrában a természetes fizikai és szellemi különbségek elképesztő gazdasági, politikai és szociális különbségek forrásaivá válnak, akár örökletes különbségekké is alakulhatnak. Más társadalmakban mindent megtesznek az ilyen különbségek csökkentésére és a nagyszámú egyenrangú egyénekből álló társadalom meg-teremtésére.

A Hatalmi Távolság Index néhány gyakorlati jellemzője:

<i>Magas</i>	<i>Alacsony</i>
Magas dependencia igény	Alacsony dependencia igény
Elfogadott egyenlőtlenség	Minimalizálják az egyenlőtlenséget
A főnökök elérhetetlenek	A főnökök elérhetőek
Akinek hatalma van privilégiumai is	Mindenkinek egyenlő jogai vannak

2. Bizonytalanság kerülés'

„[...] annak mértéke, hogy az egyének mennyire érzik magukra nézve fenyegetőnek a bizonytalan, ellentmondásos helyzeteket, és mennyire próbálják azokat aktívan elkerülni.”

Minden kultúra, különböző mértékben tolerálja a bizonytalanságot, és különböző módszereket fejlesztett ki annak csökkentésére. A bizonytalanság-kerülés egy szubjektív érzés, és nem azonos a kockázatvállalási hajlandósággal, hiszen az egy konkrét dologra, eseményre vonatkozik, amelyben a kockázati tényező mérhető, de legalábbis megbecsülhető, bekalkulálható. A különböző technológiák a természet okozta bizonytalanság csökkentésére szolgálnak, a törvények az emberek okozta bizonytalanság, míg a vallás és különböző hiedelmek az ember számára megmagyarázhatatlan történések bizonytalanságát hivatott csökkenteni.

A Bizonytalanság-kerülés Index néhány gyakorlati jellemzője:

<i>Magas</i>	<i>Alacsony</i>
Szorongás, magas stressz szint	Alacsony stressz szint
Belső készletés a kemény munkára	A kemény munka önmagában nem érdem
Ki lehet mutatni az érzelmeket	Az érzelmeket elrejtik
A konfliktus fenyegető	A konfliktus és verseny megengedett
Sok törvény és szabály	Kevés törvény és szabály

3. Individualizmus – kollektivizmus

„[...] az egyén és a csoport, illetve a csoport és tagjai közötti kapcsolatot jellemzi, az összetartás, felelősség, döntéshozatal és lojalitás egymáshoz való viszonyát.”

Az Individualizmus Index (IDV) alapján elsősorban arra következtethetünk, hogy milyen a viszony egy csoport és egy hozzá tartozó egyén, valamint egy másik csoport között. Az individualista kultúrák az egyéni jogokat és eredményeket hangsúlyozzák, az egyének közötti verseny teljesen elfogadott és elvárt. A társadalom tagjai természetesnek veszik, hogy az egyén először a saját igényeit igyekszik kielégíteni, valamint, hogy az egyéni döntések „feljebb valók”, mint a csoportosak. Vezetési szempontból külön figyelmet érdemel, hogy kollektivisták társadalmakban a „saját” csoport összetartása nagyon erős, és itt a lojalitás a hatékonyságnál is fontosabb, azonban ezek a kis csoportok egymástól élesen elkülönülnek, és keveredésük komoly konfliktusok forrásává válhat.

Az individualista társadalmakban a gondolkodók elsősorban a társadalom egészével kapcsolatos kérdésekkel foglalkoznak, a mindenkivel szembeni igazságosság elve terjedt el általánosan. Éppen ezért nagyon fontos, hogy az individualizmus nem egyenlő a kapzsisággal. Az individualizmus és kollektivizmus közötti különbség inkább abban nyilvánul meg, hogy milyen az egyén és a csoport viszonya egymáshoz képest, melyik az alá- és melyik a fölérendelt, illetve ki hozza a döntéseket.

Az Individualizmus – kollektívizmus Index néhány gyakorlati jellemzője:

<i>Individualizmus</i>	<i>Kollektívizmus</i>
„Én” tudatos	„Mi” tudatos
Magánvélemény	Kapcsolat fontosabb a feladatnál
Önmaga felé vannak kötelezettségei	A csoport felé vannak kötelezettségei
Önbecsülés elvesztése, büntudat	Becsület elvesztése, szégyen

4. Férfiasság kontra nőiesség

„[...] az értékek és szerepek megoszlása a társadalomban.”

A férfias kultúrákban a nemek szerepe nagyon élesen elkülönül: a férfiatól az erős cél- és eredményorientáltságot, hatalomgyakorlást és a versenyben keménységet várnak el. Mindezek külső megjelenési formája a társadalmi elismerés, a vállalati hierarchia és az összegyűjtött vagyon. Ilyen társadalmakban a férfiak egész életükben a karrierre koncentrálnak, céljuk a mindennapi megélhetés és anyagi jólét megteremtése családjuk számára. A nőies kultúrákban a nemek szerepe kevésbé élesen határolódik el, és megközelítőleg ugyanazon munka- és karrierlehetőségek nyitottak mindkét nem képviselői számára. A társadalom domináns értékrendszere sokkal inkább a nőies, gyengédebb, érzelmesebb értékekhez kötődik, így a sikeresség mértéke is inkább az emberi kapcsolatok száma és minősége, nem pedig a hatalom és vagyon nagysága. Ilyen kultúrákban a verseny kevésbé jellemző.

Az Férfiasság – nőiesség Index néhány gyakorlati jellemzője:

<i>Férfiasság</i>	<i>Nőiesség</i>
Ambiciózus, kiválóságra törekszik	Életüket mások szolgálatában töltik
Polarizálás	Konszenzuskereső
Azért élünk, hogy dolgozzunk	Azért dolgozunk, hogy éljünk
Az a szép, ami nagy és gyors	Az a szép, ami kicsi és lassú
A győztes dicsőítése	Szánjuk a szenvedőt
Határozottság	Intuíció

5. Hosszú távú orientáció

A dinamikus jövőorientáltságot állítja szembe a statikus múlt, a jelen orientációjával.

A Hosszú távú Orientáció, más néven Konfuciánus Gondolkodás Indexe arra ad útmutatót, hogy egy kultúra tagjainak jellemzően milyen képe van a világról, saját életéről és sorsáról.

Az index alacsony értéke arra utal, hogy az adott kultúra időorientációja jellemzően rövid távú, a jelenre – vagy maximum a közeli jövőre – koncentráló. Fontos jellemző, hogy a problémákat jellemzően a hagyományos, megszokott módon közelítik meg, sokat adva a múlt tapasztalatai alapján kialakult módszereknek, eljárásoknak, tartózkodnak a hirtelen törésektől, változásoktól. Egy ilyen társadalomban egyébként is nagyon fontos az általános stabilitás megléte, és zavarok esetén komoly erőfeszítéseket tesznek annak helyreállítása érdekében.

Mindezzel szemben, az index másik végén, egy gyakorlatias, a távoli jövőre koncentráló, a napi élvezetek helyett, hosszútávra befektető kultúrát találunk, amely kevésbé ragaszkodik a múlt ha-

gyományaihoz és a stabilitáshoz, viszont könnyen és gyorsan átveszi az újításokat, vállalkozó szellemű.

Az Index néhány gyakorlati következménye:

<i>Magas</i>	<i>Alacsony</i>
Pragmatikus	Hagyománytisztelő
Hosszú távú orientáció	Rövid távú orientáció
A változás elfogadása	Stabilitáskereső
Állhatatosság	Gyors eredményeket vár
Takarékos, hogy beruházzon	Éljünk a mának

E dimenziók mentén, a mi szempontrendszerünk alapján, próbáljuk megfogalmazni a magyar kultúra sajátosságait, majd beépíteni a konfliktuskezelő programba. Mindegyik dimenziót fontosnak tartjuk, de külön figyelmet fordítunk az individualista-kollektivista dimenzióra. Elképzelésünk szerint a magyar kultúra legnagyobb traumája a 20. században – a trianoni döntés és 1944 borzalmai mellett – a kommunista diktatúra térhódítása volt. Ugyanis a történelem fejlődési folyamataiban, de különösen a dualizmus korában az individualizmus erősödött meg Magyarországon, ami a Horthy-korszak alatt folytatódott. Az individualizmus fejlődése alatt az iparosodással, a magánszféra megerősödésével, a civil szférák jelentős előretörésével óriási szerep jutott az önmegvalósításnak, amely, mint Maslow (1970) óta tudjuk, az emberi szükségletek csúcsán elhelyezkedő, egyik legfontosabb törekvése az embernek. 1945 és az azt követő néhány esztendő lélektanilag tette tönkre a magyar kultúrát és annak önmegvalósítási folyamatait, hiszen az akkori események pillanatok alatt megszüntették a magántulajdonhoz, a földhöz való jogot, valamint – 1946 júliusában – közel 1600 civil szervezetet számoltak fel, és ezzel nagyrészt megszüntették az emberek önmegvalósítási folyamatait. A kollektivista kényszerrel szemben az 1956-os forradalom ugyan kitörési lehetőségnek látszott, ám annak leverésével, mentálhigiénés szempontból, elkezdődött Magyarország legsúlyosabb időszaka. Az individualizmusában megtört magyarság, a magyar kultúrára ráerőszakolt kollektivista szemlélet és gondolkodás tünetei törtek felszínre a kilátástalanságban, az önmegvalósítás elvesztésében. Valószínűleg ennek a folyamatnak lett egyik következménye a magas öngyilkossági arány, hiszen az 1960-as, '70-es, '80-as években Magyarország világelső lett az öngyilkosság elkövetésében.

Kultúra, deviáns viselkedés, gyász

Öngyilkos nép-e a magyar? Vagy a történelem alakított ilyenné bennünket az átélt kríziseknek köszönhetően? Kézdi Balázs: A negatív kód – Kultúra és öngyilkosság (1995) című munkájában abból indult ki, hogy a krízis kommunikációja egyben a kommunikáció krízise is, és mivel lehetetlen nem kommunikálni, egy adott kulturális kontextusban fellelhetők az öngyilkosság diskurzusának karakterisztikus nyelvi és szemantikai vonásai. Adottnak vették azt is, hogy a nyelv a kultúra viszonylag konstans reprezentációja, valamint azt, hogy a nyelv a kultúra formája, a kultúra a nyelv tartalma. A következő hipotézisekből indult ki: „[...] ahhoz, hogy az egyént közvetlenül fenyegető öndestrukció kommunikatív jelei *fel nem ismertek* maradjanak, a következő három feltétel egyikének teljesülnie kell:

1. Az üzenet kódja kulturálisan ismeretlen.
2. A kódolt üzenet megfelelő eszközök híján nem megfejthető.
3. Nincs lehetőség információátvitelre az üzenet forrása (feladó) és a címzett (vevő) között.

Ad 1. Pszicholingvisztikai és pszichoterápiás kutatások egyértelműen tisztázták, hogy:

- A gondolkodás és a viselkedés általános mintázatai összefüggésben vannak a beszéd stílusával.
- Stresszhelyzetben (pl. krízisben) a beszélők olyan nyelvi változókkal operálnak, melyek tükrözik az egyén „coping”, illetve elhárító mechanizmusokat
- Egy-egy személyre jellemző beszédstílus csak nehezen változik, s mintegy tükrözi pl. a pszichoterápiás folyamat hatékonyságát.
- Azok között, akik lelki folyamataik sajátosságait illetően azonosak, hasonló izomorfia mutatható ki a nyelv használatának „habitusában” is.

A verbális kód kulturális hiánya, mint hipotézis, tehát elvethető.

Ad 2. „A megfelelő eszközök hiánya” szintén elvethető az információelmélet, kommunikációelmélet, kulturális antropológia, pszichiátria, pszichológia, pszicholingvisztika, pszichoterápia, rendszerelmélet, szociológia stb., mint diszciplínák létezése alapján. Viszont szükséges – éppen a létezés alapján – az öngyilkosság veszélyeztetettsége szempontjából *releváns kódok* és kódolási mintázatok felismerése, erre alkalmas perceptuális séma tervezése és tanulása, új támpontok strukturálása révén.

Ad 3. Az emberi létezés egyik princípiuma, hogy *„lehetetlen nem kommunikálni”*, s mivel ez csak a jelekhez adekvát csatornákon keresztül lehetséges, a kommunikáció léte azonos a csatornák meglétével. Ebből következik, hogy *a szuicid veszélyeztetettségre vonatkozó információk átvitelét ez a hiány nem gátolhatja, ha a jel mégsem jár jelentéstulajdonítási aktivitással (felismeréssel, megértéssel), akkor ez a csatornák belső vagy/és külső „zajának” köszönhető csak.* A külső zaj forrása ugyan lehet természeti vagy technikai jellegű, azonban ez ritka. E zajnak elsősorban az adott kultúra adja a háttérrel az öngyilkossággal kapcsolatos diskurzusra vonatkozó problémái miatt.

A releváns információk átvitele szempontjából azonban sokkal fontosabbnak tűnik *a feladó és a vevő belső zaja*. A feladó zaja az 1. pontban foglaltakkal, a vevő zaja pedig a 2. pontban foglaltakkal van lényegi összefüggésben. Kézdi később így folytatja: „A szuicid hívók beszédmódját a *tagadó grammatika* uralja, emellett a veszteségekre, a megszűnésre utaló általános, ill. konkrét tartalom, s természetesen az esetek többségében megjelenik a direkt szuicid fantáziálás is. Nagyon fontos, hogy a tagadó grammatika akkor is végig jelen van ezekben a megnyilvánulásokban, amikor a szuicidalitásra vonatkozó szemantika még utalás formájában sem fedezhető fel – a beszélgetések bevezető fázisában. A továbbiakban ezt a kapott faktort, mint jelet s mint *kódot* is értelmezem, és úgy nevezem meg: *negatív kód*. A negatív kód mint nyelvi jelenség a magyar öngyilkos beszédmódban egyben a magyar kultúra jele is, egy olyan jel, amely a mindennapi beszédesemények során vagy olyan sajátos beszédaktusokban, mint amilyen a 'cry for help' jellegű megnyilatkozás, az önpusztítás kódja. Ez, mint jelkollekció, egyszerre reprezentál egy világképet s lehet ugyanakkor a személyiségdinamika nyelvi jele.”

Kézdi a negatív kód cselekvés szintjén történő megjelenésére Austin J. L. (1990) beszédaktus elméletét hívja segítségül, aki úgy tartja, hogy a verbális kommunikáció nem csupán a cselekvés irányítója, hanem maga ez a megnyilvánulás is cselekvés. Egy-egy megnyilatkozásban elhatároljuk egymástól azt, hogy valaki valamit tesz, cselekszik abban, amit mond, miközben mondja. A megnyilatkozásoknak ezt a két formáját lokúciónak, illetve illokúciónak nevezik. A lokúció terminust egy nyelvtanilag értelmezhető hangsorra, illetve annak kimondására vonatkoztatjuk, az illokúció terminust pedig egy nyelvtanilag értelmezhető hangsornak valamilyen cselekvési, azaz illokúciós erővel való kimondására utal, vagyis arra az aspektusra, amelyet egy nyelvtanilag értelmezhető hangsor kimondásában hajtunk végre. Minden verbális cselekvés tehát lokúció és illokúció egyszerre.

Niklas Luhmann a kód mellett feltételez egy programot, amely alapján a szelekció is történik. Karácsony András (2000) erről a következőket írja: „Amikor azt mondjuk, hogy egy társadalmi rendszer egy meghatározott kód alapján dolgozza fel a valóság eseményeit, akkor azokra a rendszerhatárokat utalunk, melyen belül egy-egy rendszer képes rezonálni a környezeti eseményekre. A kód mellett a rendszer másik jellemzője a program, mely fogalommal Luhmann a rendszerek

nyitottságára, változóképeségére utal. Ugyanis a programtól függ, hogy minek alapján történik a szelekció.” Pl. az öngyilkosság témakörében gondolkodva tovább, tudjuk, hogy a protestánsok körében jóval gyakoribb az öngyilkosság, mint a katolikusok körében. Valószínű azért is, mert a katolikusok „programjában” benne van, hogy az öngyilkosság megbocsáthatatlan bűnnek számít, még a protestánsoknál ez nincs így megfogalmazva, tehát a katolikusoknál jelen levő program szelektál, és az öngyilkosság cselekvésbe történő átfordulása ritkábban jön létre.

Feltehetjük a kérdést, hogy honnan jön a megosztottság, a rossz közérzet, a depresszió, a negatív kód Magyarországon? A válasz valószínű a történelmi múltunkban elszenvedett veszteségek, traumák nem feldolgozásából származik. A nem befejezett gyázmunka állhat a háttérben.

A gyász egy ideillő kifejezése a Bibliából: „Dávid pedig felmené az olajfáknak hegyén, mentében sírva, fejét beborítva, saru nélkül ment, és az egész nép, mely vele volt, kiki beborította fejét, és mentőkben sírának”. „Akkor megragadá Dávid a maga ruháit és megszaggatá, úgyszintén a többi emberek is, kik ő vele valának. És nagy zokogással sírának és böjtölének mind estvéig”.

Veszteségeink érzelmi feldolgozására, a gyászra, a gyázmunkára egyéni szinten a társadalmak, a kultúrák többnyire berendezkedtek, ebben a vallásoknak, az egyházaknak óriási szerep jutott. A gyász külső jegyei a Biblia leírása alapján: sírás, siratás, a ruha megszaggatása, zsákruha viselése, a haj lenyírása, mezítláb járás, hamu szórása a fejre, böjt, földön ülés hét napon át stb.

„A veszteségre adott reakciót számos tényező határozza meg: az elhunytal való kapcsolat jellege, a halál módja, a gyászoló életkora, neme, alapszemélyisége, előzetes életeseményei (első-sorban a korábbi veszteségek), előzetes betegségei (különösen a depresszió), aktuális pszichés státus (esetleg egyidejű krízishelyzetek), kulturális környezete, vallásossága, szociális kapcsolatrendszere. Ebből adódóan a gyász mindig *egyéni*” – írja Pilling J. (2003). Teljesen egyetértünk ezzel a kijelentéssel, viszont azt is tudjuk, hogy a gyászban megjelenő pszichés folyamatok egyénileg megfogható változásait nagyon nehezen tudjuk meghatározni. Gondoljunk csak a kollektívizmussal jellemezhető társadalmakra, és feltehetjük a kérdést, hogy ott a gyász lefolyása mennyire *egyéni*, illetve mennyire *kollektív*? Vegyük például a szerb kultúrát. Ha igaza van Vamik Volkannak (2002), hogy a Jugoszláv polgárháború mögött a szerbek 600 évvel korábban elszenvedett rigómezei vesztesége húzódik meg, akkor feltételezhetjük azt is, hogy a kollektív gyász nem fejeződött be, tehát komplikált gyászciklusról beszélhetünk. A kultúra által „választott traumák” valószínűleg fenntartják a gyászt, nem engedik feldolgozni, és a gyázmunka nem fejeződhet be. Ezt a gondolatmenetet folytatva a gyász csak a reváns vagy a bosszú eljövételével oldódna, ami nem biztos, hogy bekövetkezik, sőt a kultúra megsemmisüléséhez is vezethet. További hipotetikus kérdés, hogy ha Szlovákiára is inkább a kollektívizmus a jellemző, akkor a magyarok által a szlovákoknak 1861-től 1918-ig okozott veszteségek mögött vajon a nem feldolgozott kollektív gyász húzódik-e meg, melynek revánsát a 2006-os, de a 2010-es szlovákiai parlamenti választások kapcsán is láthattuk? Mennyire tekinthető deviáns viselkedésnek, a szerbek, vagy a szlovákok 20., illetve 21. századi reváns igénye, ha másként fogalmazunk, akkor az agresszió kivetítése más kultúrákra, a bosszú, vagy bünbakkeresés szándékával? Vagy valami másról van szó, melyre még nem tudjuk a választ, és csak sejtéseink lehetnek.

Egyéni szinten a normál gyászt több kutató szakaszokra ossza, és szinte mindenütt megtalálható a sokk, a veszteség tudatosulása és a felépülés. Horowitz (1993) a normál gyász szakaszait így osztja fel: sokk, elutasítás, elárasztás, átdolgozás, lezárás; Kast (2000) viszont az alábbi szakaszokat tartja fontosnak: elzárkózás a tudomásulvétel előtt, az érzelmek feltörése, a keresés, a megtalálás és az elválás stádiuma, új viszony saját magunkkal és a világgal (In: Pilling, 2003). Tehát normál gyász esetén a veszteség feldolgozása megtörténik, és helyreáll egy új egyensúly a világgal.

Komplikált gyász esetén a fent vázolt folyamat nem zajlik le, hanem különböző jegyek vagy tünetek formájában továbbra is megfigyelhető. Ilyen tünetekkel találkozhatunk: nagyfokú izoláció, hosszan tartó depresszió, apátia, ismétlődő és tartósan fennálló öngyilkossági fantáziák, pszichoszomatikus vagy pszichiátriai betegségek, a fájdalom kifejezésének tartósan fennálló elhárítása, túlzott és tartós aktivitás, hirtelen karakterváltozás, gyorsan feltámadó vad ellenségeség egyes személyekkel kapcsolatban, a gyász tüneteinek tartósan fennálló túlzott mélysége stb. (In: Pilling, 2003).

A józan ész azt mondaná, hogy pár száz év elteltével képtelenség egy nemzet, egy kultúra

veszteségének a fel nem dolgozott gyászát megtalálni az utódokban, és mégis gondoljunk csak a szerbek vagy a szlovákok horizontális kommunikációs rendszerére, amely valójában izoláció (Bordás, 2009). Vagy az erdélyi magyarok szegregációjára (ezt önkéntes izolációnak is felfoghatjuk), amely az erdélyi magyarok és románok egyik legnagyobb konfliktusa (In: Csepeli Gy. – Örkény A. – Székely M.: Jelentés a Tündérkertből, 1998), hiszen a trianoni döntést valószínűleg az erdélyi magyarok dolgozták fel a legkevésbé.

Azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kollektív emlékezetben a nem feldolgozott gyász – érzelmi súlyánál fogva – olyan tartalmakat mobilizál, amelyek a reváns, a bosszú szolgálatában állnak.

Luhmann megfogalmazását tartjuk fontosnak, mely szerint „a béke már nem az emberi együttélés természeti tökéletessége, hanem az állami rend eredménye” (In Karácsony, 2000), abból következően, hogy a mindenkori politikai elitnek erkölcsi kötelessége a társadalom és a társadalomban lévő különböző kultúrák kollektív veszteségei következtében kialakult gyász feldolgozásának a segítése, a harmonikus együttélés érdekében. A társadalmakban a spontán kialakult „választott traumák” vagy „választott dicsőségek” megválasztása komoly szociálpszichológiai kutatást tenne szükségessé a nemzeti örömnemek vagy vezeklések helyes meghatározására, különösen az új demokráciákban.

De nézzük közelebbről a gyász lefolyását, amely kultúránként eltérő, de a szakemberek meg egyeznek annak különböző fázisaiban.

Normál gyász esetén három fázisról beszélnek:

1. fázis: sokk, dermedtség, sírás, torokszorítás érzése, sóhajtozás, hasi üresség érzése, valótlanság érzete, tagadás, valótlan tartalmú fantáziák.
2. fázis: elmélyülés az elhunyttal kapcsolatos érzésekben: düh, lehangoltság, álmatlanság, testsúlycsökkenés, erőtlenség, kimerültség, büntudat, az elhunyttal kapcsolatos álmok, gondolatok, örömeire való képtelenség.
3. fázis: újraszerveződés, a múltból már szép emlékekre is tud gondolni, az érdeklődés visszanyerése, új kapcsolatok kialakítása

Komplikált vagy kóros gyász esetén:

1. intrúzió: egyes gondolatok, érzések tovakodó jelenléte – ezek kontrollálhatatlansága; a distressz jegyeinek megléte – a veszteséggel kapcsolatos érzések uralják a gondolkodást, és ezek intenzitása nem csökken. Illúziók (pl. Nagy Magyarország illúziója a magyar kultúrában) vagy pszeudohallucinációk.
2. tagadás – a veszteséggel kapcsolatos gondolatoktól, a veszteségről történő beszélgetéstől, illetve a veszteségre emlékeztető tevékenységtől való túlzott tartózkodás vagy teljes elzárkózás. Trianon tagadása a mai napig, 1956 történéseivel a kései szembenézés, hogy csak az utóbbi nagy sérelmeinket említsem. A korábbi politikai elit, bezárta, befalazta veszteségeink feldolgozásának útját.
3. az adaptáció zavara, depresszió major. Képtelenség a munkához, illetve a felelősséggel járó feladatokhoz. Az új kapcsolatok kialakítása gátolt – bizalmatlanság (Kopp Mária kutatásai mind ide vágnak). Öngyilkosság – major depresszió.

Kollektivista, individualista kultúra és a gyász

A kultúrantropológiai és pszichológiai megfigyelések szerint a legtöbb ipari társadalomban a családok általában inkább individualista helyzetet foglalnak el, míg a kevésbé vagy egyáltalán nem iparosodott társadalmakban a családi szocializáció inkább kommunalisztikus családi elrendezéshez kötődik. Azokban a kultúrákban, melyeket az individualizmus magas foka jellemez, fontos, hogy az egyén képes legyen a személyiségében rejlő különböző lehetőségeket megvalósítani. Ehhez számottevő kezdeményezőkésséggel kell rendelkeznie, valamint akaraterővel is, hogy képes legyen akár vitatott ügyekben is kiállni a maga igazáért. Majd cselekedeteiben tudnia kell magát függetleníteni azoktól a különféle csoportoktól, amelyeknek különben tagja, hiszen ezek a csoportok, amellet, hogy jelentős támaszt nyújthatnak, komoly korlátozásokat is jelentenek

számára. Azokban a kultúrákban viszont, amelyek kollektivista jellegűek, az egyén alárendelődik annak a csoportnak, amelyhez elsődlegesen tartozik. Számos ilyen csoport van, bár ezek más-más súllyal rendelkeznek. A legfontosabb három csoport általában minden kultúrában a kiterjedt család, a szomszédság, valamint az a közösség, vagy társadalmi szervezet, amelynek keretén belül az egyén munkáját végzi és éli a napi életét. Ez a három csoport együttesen és meglehetősen komplex módon határozza meg az egyén társadalmi helyzetét (Rosengren, 2004).

A szlávok (szerbek) inkább a kollektivista kultúrához állnak közelebb, ahol a veszteség (a gyász feldolgozása) is kollektívabb formában zajlik, és a kultúra agressziókezelési technikájától függ annak feldolgozása. Ahogy fentebb írtuk, Vamik Volkan (2002) amerikai pszichológus úgy látja, hogy a jugoszláv polgárháború kitörésének egyik legfontosabb oka a szerbek 600 évvel korábban bekövetkezett traumájára adott válasz, egy reváns Rigómező elvesztéséért. A szerbek úgy tartják, hogy a Koszovóban élő albán lakosság a 600 évvel korábban Koszovót megszerző törökök leszármazottai. Ezért vettek revánsot – ha úgy tetszik –, az akkori veszteséget a szerb kultúra szempontjából nem dolgozták fel, tehát elhúzódó vagy kóros gyásszal állunk szemben, amely a kultúra kommunikációjában, emlékezetében mindvégig megvolt (Halbwachs, 2000). Halbwachs abt írja: „Amikor azt mondjuk, hogy az egyén a csoportemlékezetre támaszkodik, ezt úgy kell érteni, hogy ez nem követeli meg a csoport egy vagy több tagjának tényleges jelenlétét. Valóban, akkor is a társadalom hatása alatt maradok, ha eltávolodom tőle: elegendő, hogy magammal vigyem elmémbe mindazt, ami lehetővé teszi számomra, hogy behelyezkedjem tagjai szemszögébe (...) és a csoport közepén érezzem magam” (Halbwachs, 2000). E megfogalmazás szerint a történelemnél több, személyesebb vagy legalábbis más az emlékezet. A kollektív aktuális társadalmi kontextusban képes emlékezni, és a külvilág segítségével rekonstruálja a történelem releváns mozzanatait, ezért az emlékezés valóban kollektív, nem individuális tevékenység. Vita tárgya azonban a történelem és az emlékezet viszonya. Valójában Halbwachs is arra az álláspontra jut, hogy míg a történelem az igazságra, a tárgyilagosságra törekszik, addig az emlékezetre természetből fakadóan ennek ellenkezője igaz.

A történelem ugyan a teljességre törekszik, viszont valószínűleg végletesen unalmas, csak keveseket érdekel, ellentétben az emlékezettel. Halbwachs megkülönbözteti az önéletrajzi emlékeket, amelyeket saját emlékezetünkben őrzünk, a történelmi emlékezettől, amely írott szövegek révén marad fenn. Ez utóbbi már nem része személyes életünknek, az előbbi viszont alakítja identitásunkat. Abban a pillanatban, amikor emlékezetünk kiürül, a kiesett, személyes események láncolata a történelem részévé válik.

A történelmi emlékezet azonban lehet organikus és holt. A társadalom kollektív emlékezetében fennmaradt események az úgynevezett organikus emlékezetben továbbra is a mindennapok részét képezhetik. Ha a kollektív emlékezet nem tölti meg élettel a személyes emlékeket, ezek az emlékek holtta válnak, és írott formában, társadalmi reflexióként maradnak fenn. Társadalmi reflexió alá a megemlékezések, nemzeti ünnepek, nyilvános diskurzusok tartoznak, de ide sorolhatók olyan történések is, melyeket a kultúra hosszú távon képes a hétköznapi életben fenntartani. Az organikus emlékezet révén válhatnak a kollektív, egykor személyesen átélt emlékek, a közéleti kommunikáció legitimáló elemeivé. A nemzet által megélt események, ellentétben a szervesen, kissé unalmas történelemmel, szenvedélyes értelmezési lehetőséget kínálnak, ráadásul hivatkozott alapértékekre épülnek, amelyek kívül esnek a politika relativizmusán.

Halbwachs gondolatmenetében a történelmi múlt egyfajta birtoklása a politikai formális szervezeteinek önazonosságához is hozzájárul. Az aktív múlt identitásképző, és nemcsak az individuum, hanem bármely kollektív számára is az, továbbá megfogalmazza, hogy a közös emlékek a társadalmi differenciálódás számára alkalmas kiindulópontok, amelyek a versengő politikai pártok elkülönülésének egyik alkalmas módját jelentik.

A szerb kultúra az agressziót inkább kifele vetíti (agresszív kód), és kollektivizmusának köszönhetően könnyebb volt a kóros gyász levezetésére kirobbantani a polgárháborút. A magyar kultúra viszont erősen individualista, ezért nehezebb megtalálni az elhúzódó gyász megoldásának módját, nem beszélve az agresszió befele vetítésének szocializációs háttéréről, a negatív kódról, amely valószínűleg a trianoni döntés után, de főleg 1945-től épült be a magyar nyelvbe. Az 1989-es változások után az öngyilkosság folyamatosan csökken Magyarországon, 2012-es adatok alap-

ján világviszonylatban a 9. helyre kerültünk, ami azt is jelentheti, hogy a polgárok folyamatosan megtalálják önmegvalósítási lehetőségeiket. Alighanem a magyar kultúra történelemből hozott individualizációs folyamatai erősödnek újra, hátrahagyva a ráerőszakolt kollektivistá gondolkodást, így egy egészségesebb szükségleti hierarchia (Maslow, 1970) kialakulásának lehetünk tanúi.

Úgy gondoljuk, hogy vannak lehetőségek, amelyekkel változtatni, javítani lehetne a magyar kultúra jelenlegi mentálhigiénés állapotán. Elképzeléseink szerint az alábbi területeken kellene hatékonyabb tevékenységet kifejteni:

1. Szociálpszichológiai terület: egyik ilyen lehetőség az elhúzódó gyász feldolgozására a nemzeti dicsőség és a nemzeti vezeklés napjainak megtalálása a magyar kultúrára vonatkoztatva. Nemzeti érdek lenne a történelemtudomány és a szociálpszichológia összefogása ahhoz, hogy a kultúrában feldolgozzák a korábban elszenvedett traumák elhúzódó gyászreakcióját. Ebbe a mindenkori politikai elitet is be kellene vonni, és a pártok színeitől függetlenül meg kellene egyezni a nemzetet érintő alapértékekben. A mindenkori magyarországi politikai elit nem szemlélheti közömbösen az ország rossz közhangulatát, amely csak részben fakad a gazdasági helyzetből, inkább azonban a fel nem dolgozott traumákból ered. Ha a trianoni békeszerződésre gondolunk, a döntést megelőzően ott is óriási közömbösséggel találkozunk a vezető politikai elit részéről. Például ha a gazdasági tényezőkre gondolunk, nem vették figyelembe (lenézésből, az arisztokratikus gondolkodásból vagy hanyagságból adódóan?) a cseh, a szlovák és a román bankok gazdasági térdierését az ország területén, jóval a döntés előtt. Ez pedig, ha úgy tetszik, a trianoni döntés előkészítése volt.
2. Oktatási terület: általános iskolai, középiskolai, felsőoktatási szinten kellene bevezetni tantárgyakat, órákat a konfliktuselméletek, konfliktuskezelési technikák elsajátítására.
3. Pszichológiai terület: minél több önismereti, kommunikációs, személyiségfejlesztő tréninget kell szervezni véleményformáló személyek számára. Ki kell nyitni, fel kell tárni, végig kell beszélni a történelmi traumáinkat, sérelmeinket, ugyanakkor pozitív hőseinket, dicsőségüket is illene méltatni a pozitív megközelítés szempontjából.

Felhasznált és ajánlott bibliográfia

- ALLPORT Gordon W.: *Az előítélet*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- ANDERSON James A.: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*, Typotex, Budapest, 2005.
- ARONSON Eliott: *A társas lény*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- ASSMANN A. – ASSMANN J.: *Kultur und Konflikt*, Frankfurt/M., Shurkamp, 1990.
- ATKINSON R. L. et al.: *Pszichológia*, Osiris, Budapest 1997.
- AUSTIN J. L.: *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- AXTELL R. E.: *Gesztusok, Ajánlott és tiltott testbeszéd-megnyilvánulások a világ minden tájáról*, Alexandra, 1998.
- BAGDY Emőke: *Családi szocializáció és személyiségzavarok*, Tankönyvkiadó, Budapest 1977.
- BALOGH É., *Pszichológiai kislexikon*, Tóth Könyvkereskedés, Debrecen 1995.
- BANDURA A. – WALTERS R. H.: *The role of imitation. In. Social learning and personality development*, Holt – Rinehart – Winston, New York, 1963.
- BANDURA A.: *Social Learning Theory*, General Learning Press, New York, 1977.
- BARLAI Róbert – KÖVÁGÓ György: *Krízismenedzsment, kríziskommunikáció*, Századvég, 2004.
- BÉRES ISTVÁN – HORÁNYI ÖZSÉB. (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- BERNE ERIC: *Emberi játszmák*, Gondolat, Budapest, 1984.
- BRUNO BETTELHEIM: *A végső határ (tanulmányok)*, Európa Könyvkiadó, 1988.
- VERA F. BIRKENBIHL: *Kommunikációs gyakorlatok*, Trivium Kiadó, 1998.
- BLANK G. R.: *Ego pszichologie: Theorie a praxe*, Psychoanalytické nakladatelství, Praha, 1992.
- HERBERT BLUMER: *Symbolic Interactionism*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1969.
- BODA ZSOLT: *A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In: Szabó M.: (szerk.): Be-*

- szélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete), Jósöveg Műhely Kiadó, 2000.
- BOGARDUS E. S.: *Immigration and Racial Attitudes*, Boston, 1928
- BOHM, Ewald: *Lehrbuch der Rorschach Psychodiagnostik*, Bern, 1957, Huber.
- BOLTON E.: *A kommunikáció művészete*, Budapest, 1987, Cascade Könyvkiadó.
- BORDÁS Sándor – Pavol FRÍČ – Katarína HAIDOVÁ – HUNČÍK Péter – MÁTHÉ Róbert: *Ellenpróbák (A szlovák-magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában)*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1995.
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter. – MIKULÁS Domonkos – STREDL Terézia: *Együttlét (Egy interetnikus tréning tapasztalatai)*, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana, Budapest, 2004.
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: *Barát- és ellenségkép vizsgálatok Szlovákiában*, kézirat, 1998.
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: *Etnopszichológiai felmérés a Kárpát-medence nyolc országában*, (1996, kézirat).
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: *FER (Feszültség-előrejelző rendszer)*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1999. (Megtalálható a Széchenyi Könyvtár honlapján is.)
- BORDÁS Sándor – LISZNYAI Sándor: *Az egészséges felsőoktatásért határon innen is túl*, Kodolányi János Főiskola, 2007.
- BORDÁS Sándor. – CSEPELI György – HAGENDOORN Louk – HUNČÍK Péter – KAPOSVÁRI Anikó – ÖRKÉNY Antal – RADULY – ZÖRGŐ Éva – SZÉKELYI Mária – TINICA Szilvia – YOUNG Judit – ZÁNKAY András: *Confidence Building in the Carpathian Basin*, Sándor Márai Foundation, Bratislava, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2000.
- BORDÁS Sándor: *Diszkrimináció az EU küszöbén. Diszkrimináljuk-e a romákat?* In: Európaiság és magyarság. Tanulmánykötet, MTA VEAB, Komárom. 2003.
- BORDÁS Sándor: *Lelkünk útvesztői*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994.
- BORDÁS Sándor: *Öngyilkosságot megkísérelt személyek motivációs hátterének interkulturális vizsgálata magyarországi magyar, jugoszláviai magyar és jugoszláviai szláv közösségekben*, Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, 1979.
- BORDÁS Sándor: *Az agresszív kód*, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2009.
- BORDÁS Sándor: *Történelmi emlékek feldolgozása lakossági paradigma szerepében*. In: A huszonegyedik század kihívásai és Magyarország jövőképe. Tanulmánykötet, MTA VEAB, Veszprém, 2011.
- BORGULYA Istvánné: *Üzleti kommunikáció a kultúrák találkozásában*, Pécs, JPTE, 1996.
- BÖSZÖRMÉNYI – NAGY Iván – STARK G.: *Invisible Loyal Ties, Reciprocity in Intergenerational Family Therapy*, Harper and Row, New York, 1973.
- BRONFENBRENNER Urie – CROUTER A. C.: *The evolution of environmental models in developmental research*. In: Mussen, P. (ed.): *Handbook of child psychology. Vol 1. History, theory and method*, John Wiley and Sons, 1983.
- BRONFENBRENNER Urie.: *Az azonosulás Freud-féle elméletei és azok származékai*. In: Buda Béla szerk.: *A pszichoanalízis és modern irányzatai*, Budapest, 1971.
- BUDA Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei, 3. átdolgozott és bővített kiadás*, Animula, Budapest, 1994.
- BUDA Béla: *A pszichoterápia alapkérdései – Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában*, Országos Alkoholológiai Intézet, Budapest, 2001.
- BUDA Béla: *Az empátia, a beleélés lélektana*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- BURKE Kenneth.: *Language as Symbolic Action, Essays on Life, Literature and Method*, University of California, Berkeley, 1966.
- CAGLAR, Ayse: *Hyphenated Identities and the Limits of „Culture”*. In: Modood, T. – Werbner P. (eds.): *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*. London, 1997.
- CHAFEE S. H. – MCLEOD J. M. – WACKMAN D. B.: *Parental influences on adolescent media use*, American Behavioral Scientist, 1971.
- COSER, Lewis.: *Continuities in the Study of Social Conflict*, New York: Free Press, 1957
- COSER, Lewis.: *The Functions of Social Conflict*, Glencoe. 1956.

- CSEH-SZOMBATHY László: *Családszociológiai problémák és módszerek*, Gondolat, Budapest, 1979.
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária: *Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásmintái Erdélyben. In: Társadalmi riport 1988. Szerk.: Kolosi – Tóth – Vukovich*, Budapest, 1998. TÁRKI
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*, ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszék, Budapest, 1997.
- CSEPELI György: *A meghatározatlan állat*, Ego School Bt., Budapest, 1993.
- CSEPELI György: *Szociálpszichológia*, Osiris, Budapest, 1997.
- DAHRENDOR Ralf: *Class and class conflict in industrial society*, London – Henley, Routledge and Kegan Paul, 1976.
- DEUTSCH Madle – SHICHMAN S.: *A konfliktus a szociálpszichológia perspektívájában. In: Lányi G. (szerk.): Politikai pszichológia*, Balassi Kiadó, ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1996.
- DEUTSCH Morton: *The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes*. Yale University Press, New Haven, Conn. 1973.
- DUKIC Slavoljub: *Kraj srpske bajke*, Beograd (Standard 2), 1999.
- ELIAS, Norbert: *Studien über die Deutschen*, Frankfurt/M., 1990.
- ELLIS D. G.: *From Language to Communication*. Lawrence Erlbaum Ass. Publ., Hillsdale, N. J. Hove and London, 1992.
- ERIKSON E. H.: *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton, 1968.
- ERŐS Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*, T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.
- FARBER M. L.: *A nemzeti karakter problémájának módszertani elemzése, In. Szociálpszichológia*, Budapest, 1973.
- FERGE Zsuzsa – DARVAS Ágnes – TAUSZ Katalin: *A szegénység és a társadalmi kirekesztés Közép-Kelet-Európa átalakuló gazdaságaiban. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) In Focus Program on Socio-Economic Security (PSS) nevű programjának zárótanulmánya*, kézirat, 2002.
- FISHER R. – BROWN Scott: *Getting Together*, Penguin Books, 1988.
- FISHER R – URY W – PATTON B.: *A sikeres tárgyalás alapjai*, Bagolyvár, Budapest, 1998.
- FISHER R. – URY W.: *Getting to YES*, Penguin Books, 1983.
- FORGÁCS József: *A társas érintkezés pszichológiája*, Kairosz.
- FRASER A. Sir.: *A cigányok*, Osiris, Budapest, 1996.
- FREUD A.: *Az én és az elhárító mechanizmusok (Párbeszéd Könyvek)*, Párbeszéd, Budapest, 1994.
- FREUD A.: *Die Identifizierung mit dem Angreifer. In: Das Ich und die Abwehrmechanismen*, Kindler Verlag Imb. H München, 1971.
- FRIČ, Pavol.: *Mýty a realita južného Slovenska, In: Etnikai konfliktusok megoldása*, Dunaszerdahely, 1994.
- FÜREDI János – BUDA Béla: *A család szociálpszichiátriája*, Medicina Kiadó, Budapest, 1996.
- GEERTZ, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Századvég, Budapest, 1994.
- GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism. Ithaca*, Cornell University Press, 1983.
- GEREBEN Ágnes – KARDOS Krisztina – NEMES Dénes: *A pozitív diszkrimináció elmélete és gyakorlata*, Minoritás Alapítvány, Budapest, 1996.
- GEREBEN Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*, Osiris, MTA Kisebbségkutató Műhely. 1999.
- GIDDENS, Anthony: *The Nation State and the Violence*, Cambridge, 1985.
- GLATZ Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*, MTA, Budapest, 1999.
- GOLEMAN, Daniel: *Érzelmi intelligencia, Háttér*, Budapest, 1997.
- GOODENOUGH, Ward: *Culture, Language, and Society*, Menlo Park, 1981.
- GORDON A. W.: *Az előítélet*, Gondolat, Budapest, 1977.
- GRICE H. P.: *A társalgás logikája. I. Pléh Cs. – Siklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- GRIFFIN, Em: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, Harmat, Budapest, 2001.
- HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

- HABERMAS, Jürgen: *Válogatott tanulmányok*, Atlantisz, 1994.
- HALBWACHS, Maurice: *A kollektív emlékezet és az idő*. In: *Szociológiai Irányzatok a XX. század elején*, Budapest, 2000.
- HALLOWELL, Irving: *Culture, personality, and society*. In: *Tax, S. (ed.): Antropolgy Today*, New York, 1962.
- HARTLEY E. L. – HARTLEY R. E.: *Fundamentals of Social Psychology*. A. A. Knopf, New York, 1961.
- HENDIN, Herbert: *A psychoanalytic study of culture and character, suicide and Scandinavia*, Grune and Stratton inc., USA, 1964.
- HINSCH, Rüdiger – PFINGSTEN, Ulrich *Gruppentaining sozialer Kompetenzen*, Urban & Schwarzenberg, München, 1983.
- HOBBSAWN, Eric: *Nationen und Nationalismus, Mythos und Realitat seit 1780*, Frankfurt/M., 1991.
- HÓDI Sándor: *A nemzeti identitás zavarai*, Fórum Kiadó, Novi Sad, 1992.
- HOFSTEDE, Geert – HOFSTEDE, Jan Geert: *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere.*, VHE Kft. Pécs, 2008.
- HOFFMANN R.: *Prednášky o biosyntéze*, Praha, 1994.
- HORÁNYI Özséb (szerk.): *Kommunikáció I–II.*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- HORÁNYI Özséb: *Jel, jelentés, információ*, Budapest, 1975.
- HUNTINGTON Samuel: *A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása*, Európa, Budapest, 1998.
- HUNYADY György (szerk.): *Szociálpszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- JESCHKE B. G.: *Konfliktmanagement und Unternehmenserfolg. Ein situativer Ansatz. Betriebswirtschaftlicher Verlag – Dr. Th. Gabler GmbH*, Wiesbaden, 1993.
- JUNG C. G.: *Analytická psychologie, Její teorie a praxe*, Academia, Praha 1992.
- KARÁCSONY András: *A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában*. In: *Szabó Márton (szerk.): Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete)*, József Műhely Kiadó, Budapest, 2000.
- KEMÉNY István (szerk.): *A magyarországi romák (Változó világ 31.)*, Press Publica, Budapest 1999.
- KÉZDI Balázs: *A negatív kód (Kultúra és öngyilkosság)*, Pannónia Könyvek, 1995.
- KIEWITZ C. – WEAVER J. B. – WEIMANN G.: *Cultural differences in listening syle preferences 1*, International Jurnal of Public Opinion Research, 1997.
- KISS Gy. Csaba: *Kettős tükörben: Szlovákok és magyarok*, In: *Literárny týždenník*, 40., 1993.
- KOPP Mária – KOVÁCS Mónika: *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Semmelweis Kiadó, 2006.
- KÓSÁNE Dr. Ormai Vera. – Dr. MÜNNICH Iván: *Szocializációs zavarok – beilleszkedési nehézségek*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1975.
- KRIESBERG L.: *The Sociology of Social Conflict*, Prentice – Hall, 1973.
- KROEBER A. – KLUCKHOHN C.: *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge, 1952.
- KUN Miklós – SZEGEDI Márton: *Az intelligencia mérése*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- KUSÝ, Miroslav – STREDLOVA, Terézia.: *Príručka k tolerancii*, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2003.
- LAING, Ronald David *Gubancok*, Helikon Kiadó, 1983.
- LAING, Ronald David: *Tényleg szeretsz...?*, Helikon Kiadó, 1983.
- LÁNYI Gusztáv (szerk.): *Politikai pszichológia*, Balassi Kiadó, 1996.
- LASCH, Christopher: *Az önimádat társadalma*, Európa Könyvkiadó, 1984.
- LE BON Gustave: *Új idők pszichológiája*, Révai Kiadó, Budapest, 1926.
- LEVINE R. A.: *Culture, Personality and Socialization: An Evolutiunary View*. In: *Goslin, D. A. (ed.). Handbook of Socialization Theorry and Research*, Rand Mc nally and Company, 1971.
- LEWIN Kurt: *Csoportdinamika*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

- LEWIN Kurt: *Resolving Social Conflicts*, Harper and Row, Publishers, New York, Evanston, London, 1948.
- LORENZ, Konrad: *Válogatott tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1977.
- LOWEN, Alexander: *The Betrayal of the Body*, Collier Books, Maximilian Publishing Company, New York, 1969.
- LUHMANN, Niklas: *Látom azt, amit te nem látsz*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- LUHMANN, Niklas: *Macht*, Stuttgart: Enke Verlag, 1975.
- LUHMANN, Niklas: *Soziale Systeme*, Frankfurt/M., Shurkamp, 1984.
- LUHMANN, Niklas: *Szerelem, szenvedély (Az intimitás kódolásáról)*, József Műhely Kiadó, Budapest, 1997.
- LÜDTKE, Alf: *Einleitung. Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte? In Lüdtek, A.: Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt/M. 1989.
- MACINTYRE, Alasdair: *Az erény nyomában*, Erkölcseleleti tanulmány. Budapest, Osiris, 1999.
- MASLOW A. H.: *Motivation and Personality*, New York, Harper and Row, 1970.
- MCPHAIL Clarc: *Blumer elmélete a tömegviselkedésről. In: Szociálpszichológia. Szerk.: Lengyel Zs.*, Osiris Kiadó, Budapest, 1977
- MEAD, George Herbert: *Mind, Self and Society. Chicago, University of Chicago Press, 1970. (Magyarul: A pszichikum, az én és a társadalom.)* Budapest, Gondolat, 1973).
- MEAD, Margaret: *National Character. In Tax, S. (ed.): Anthropology Today*, Chicago, 1962.
- MÉREI Ferenc – SZAKÁCS Ferenc: *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*, Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- MÉREI Ferenc: *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- MÉREI Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata: A szociometriai értelmezés*, Osiris, Budapest, 2001.
- MÉRŐ László: *Mindenki másképp egyforma. A játékelmélet és a racionalitás pszichológiája*, Budapest, Tertium, 1996.
- MILLER N. E. – DOLLARD J.: *Imitation and independent learning, Social Learning and Imitation. Kegan P, Trench, Trubner and Co, London, 1945.*
- MINDELL A.: *Sitting in the Fire*, Lao Tse Press, Portland, Oregon. 1995.
- MORENO, Jacob Levy: *Who Shall Survive? A new approach to the problem of human interrelations. Nervous and Mental Disease Publishing Co. Monograph 58, Wasshington, 1934.*
- MORENO, Jacob Levy: *Gruppenpsychotherapie und Psychodrama. Einleitung in die Theorie und Praxis*, Georg Thieme Verlag, Stuttgart, 1959.
- MORENO, Jacob Levy: *Who Shall Survive?: Foundation of Sociometry, Group Psychotherapy, and Sociodrama*, Becom House, New York, 1953.
- Národná rada Slovenskej republiky, II. volebné obdobie, Správa o 4. schodzi Národnej rady Slovenskej republiky, 1998.
- NIEDERMÜLLER Péter: *A kultúráközi kommunikációról. In: Béres – Horányi (szerk.): Társadalmi kommunikáció*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- OGBU, John Uzo: *Origins of human competence, A cultural-ecological perspective*, Child Development, 1981.
- PARSONS, Talcott: *Social Structure and Personality*, The Free Press, New York, 1964.
- PARSONS, Talcott: *The Social System*, New York, Free. 1951.
- PATAKI Ferenc (szerk.): *Pedagógiai szociálpszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- PATAKI Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.
- PATAKI Ferenc: *Nemzetkarakterológia?* Magyar Tudomány, 1997.
- PATAKI Ferenc: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- PAŽITNÝ, Peter.: *Az egészségügy és a déli régiók lakosságának egészségi állapota. In: Fazekas–Hunčík (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004) – Összefoglaló jelentés A rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásig. I. kötet*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja-Dunaszerdahely, 2004.
- PIAGET, Jean: *Elméletek az utánzásról (ford. Mérei Ferenc)*, In: *Magatartásminták – azonosulás*, szerk. Zrinszky László, Gondolat, 1978.

- PIETERSE J. N.: *Der Melange-Effekt. Globalisierung im Plural. In Beck, U. (Hg.) Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/M., 1998.
- PILLING János (szerk.): *Gyász. Medicina Könyvkiadó Rt.*, Budapest, 2003.
- PLÉH Csaba – SÍKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, Osiris Kiadó, Budapest, 1977.
- PLÉH Csaba: *Bevezetés a megismeréstudományba*, Typotex Elektronikus Kiadó Kft., Budapest, 1998.
- POKOL Béla: *A professzionális intézményrendszerek elmélete*, Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991.
- RÁBAI László – HAMP Gábor – HORÁNYI Özséb (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*, Balassi-Magyar Pax Romana, Budapest, 1999.
- RADÓ Péter: *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*, (Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára), Budapest, 1997, <http://www.meh.hu/nekh/Magyar/rado.htm>.
- RANSCHBURG Jenő: *Félelem, harag, agresszió*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
- RANSCHBURG Jenő: *Szeretet, erkölcs, autonómia*, Integra-Projekt Kft., Budapest, 1993.
- RIČAN – ŽENATÝ: *Rorschach-skriptá*, Praha, 1971, KU.
- RICOEUR P.: *Temps et récit. Tome III. Paris: Éditions du Seuil. In: Boda Zs.: A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In: Szabó M. (szerk.): Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete)*, József Műhely Kiadó, 2000.
- RIESMAN Dávid: *A magányos tömeg*, Polgár Kiadó, Budapest, 1996.
- ROGERS C. R.: *On Encounter Groups*, Harper and Row, New York, 1970. Magyarul: *Encounter csoportok*, Magyar Pszichológiai Társaság megbízásából, 1984.
- ROGERS C. R.: *Valakivé válni: a személyiség születése*, Edge, Budapest, 2003
- ROSENGREN K. E.: *Kommunikáció*, Typotex, Budapest, 2004.
- SATIROVÁ V.: *Kniha o rodine*, Práh-Svan, Praha, 1994
- SÉDA Ernő: *Az öngyilkosság fejtegetve vallási, bölcsészeti, jogi, lélektani, erkölcsi és társadalmi szempontokból*, A „Hunyadi Mátyás” Intézet nyomása, 1877.
- SHERIF M. – SHERIF C. W.: *Social Psychology*, New York, 1969.
- SIMMEL, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.
- ŠIŠKOVÁ, Tatjana: *Výchova k tolerancii a proti rasismu*, Portál, Praha, 1998.
- SMITH M. P.: *Postmodernism, urban ethnography, and new social soace of ethnic identity*, Theory and Society, 1992.
- SOMOS Péter [HUNČÍK Péter]: *A kisebbségi lét határvonalai*, Regio, 1990. 2. sz.
- SOMOS Péter [HUNČÍK Péter]: *Nemzetiségek vizsgálata Szlovákiában*, Regio, 1990. 1. sz.
- ŠOVLJANSKI M. – KAPAMADŽIJA B.: *Patološka i psihopatološka ispitivanja samoubistva u vojvodini*, Neuropsihijatrija, 1969.
- ŠOVLJANSKI M.: *Samoubistva u vojvodini i njihove karakteristike*, Matica srpska, Novi Sad, 1976.
- STEWART M. S.: *Daltestvérek*, T-Twins Budapest, 1994.
- STIERLIN H.: *Delegation und Familie, Beitrage zum Heidelberger Familiendynamischen Konzept*, Schrankamp Verlag, Frankfurt am Main, 1978.
- SZEGEDI Márton: *Előadás a Rorschach-tesztről*, 1974.
- SZENES Andrea: *Igen. Rogers személyközpontú pszichológiájáról*, Relaxa, 1991.
- SZILÁGYI Vilmos: *Mélylélektan és nevelés*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- SZUHAY Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Panoráma, Budapest, 1999.
- TENGELYI László: *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantis, 1998.
- TRINGER László: *A gyógyító beszélgetés, Magyar Viselkedéstudományi és Kognitív Terápiás Egyesület*, 1992.
- VAJDA Zsuzsanna – KÓSA Éva: *Neveléslélektan*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- VOLKAN, Vamik Djemal.: *Ha ellenségek beszélnek: az arab – izraeli tárgyalások pszichoanalitikus megfontolásai*, In: Pannonhalmi Szemle, 2002 X/1.

- WATZLAWICK Paul – BEAVIN Janet Helmick – JACKSON Don D.: *Az emberi kommunikáció pragmatikája. In: Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény*, Szerk. Buda B. Budapest, 1980, Tankönyvkiadó.
- WATZLAWICK Paul – WEAKLAND J. H. – FISCH R.: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*, Gondolat, Budapest, 1990.
- WATZLAWICK Paul: *A helyzet reménytelen, de nem súlyos*, Helikon Kiadó, 1989.
- WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Gondolat, Budapest, 1982.
- WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1987.
- WINKEL, Rainer: *Pädagogische Psychiatrie für Eltern, Lehrer und Erzieher*, List Verlag, München, 1977.
- WUTHNOW R. – HUNTER J. D. – BERGENSEN A. – KURZWEIL E.: *Cultural Analysis*, Boston-London, Routledge-Kegan Paul. 1984.
- ZELENÁK, Peter: *Szlovák–magyar kapcsolatok és az etnikai konfliktus kérdése. In: Kovač Dušan (ed.): História és politika, Európa Kultúralapítvány Cseh-szlovák bizottság, Bratislava, 1933.*
- ZELINA Miron: *Sloboda osobnosti*, Fontana Kiadó, Samorin, 1995.
- ZRINSZKY László szerk.: *Magatartásminták – azonosulás*, Gondolat Kiadó, 1978.
- ZUKER, Elaina: *The Assertive Manager*, Amacom, New York, 1989.

Bárdi Nándor

A MAGYAR KISEBBSÉGGKUTATÁS VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Önálló kiadványok

Ez a bibliográfiai válogatás a magyar nyelvű kisebbségkutatás különböző területeinek, önálló kiadványokban, döntően 1989 után publikált kutatási eredményeiről szeretne áttekintést adni. Öt nagy témakörrel kapcsolatos irodalomról van szó: magyarországi nemzetiségek, külhoni magyarok, magyarországi, illetve magyar kötődésű romák, zsidóság, magyarországi migránsok. Ezen csoportok szociológiai, történeti, etnográfiai, nyelvészeti, geográfiai, demográfiai vizsgálatát, összefoglalva beszélhetünk kisebbségkutatásról, mint interdiszciplináris gyűjtőfogalomról. Az összeállításhoz saját gyűjtésemén túl Bódi Zsuzsanna, Dobos Balázs, Dupcsik Csaba, Gyurgyák János, Kemény István, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor, Komoróczy Géza, Radványi Ferenc a válogatásban is szereplő munkáinak bibliográfiáit használtam fel. Természetesen az egyes csoportoktól elválaszthatatlan a velük kapcsolatos kérdések kezelése, de ezen túl az összeállítás nem vállalta fel az antiszemitizmus, az idegenellenesség, a nemzeti azonosság, az identitás- és emlékezetpolitika kutatásának, illetve a nacionalizmus tanulmányok eredményeinek számbavételét.

1. Magyarországi nemzetiségek

1.1. Általános munkák

1.2. Magyarországi románok

1.3. Magyarországi szlovákok

1.4. Magyarországi németek

1.5. Magyarországi szerbek, horvátok, szlovénok

1.6. Ukránok, ruszinok

1.7. Más magyarországi nemzetiségek

2. Külhoni magyarok

2.1. Kézikönyvek

2.1.1. Bibliográfiák, repertóriumok

2.1.2. Lexikonok, adattárak

2.1.3. Helységnévtárak

2.1.4. Statisztika, népesedéstörténet

2.1.5. Kronológiák

2.1.6. Atlaszok, térképek

2.2. Általános munkák

2.2.1. Összefoglalók

2.2.2. Források

2.3. Monográfiák és tanulmánykötetek

2.3.1. Kárpát-medence és a világ

2.3.2. (Cseh)Szlovákia

2.3.3. Ukrajna

2.3.4. Románia

2.3.5. Szerbia, Horvátország, Szlovénia

2.3.6. Ausztria

3. Romák

3.1. Bibliográfiák

3.2. Helyzetképek

3.3. Roma történet

3.4. Romakutatás

3.5. Oktatás és integráció

3.6. Kultúra és közösség

4. Zsidóság

4.1. Zsidó történet

4.2. Holokauszt

4.3. Emlékhelyek, emlékezés, hagyomány

4.4. Helyzetképek

5. Migránsok

1. Magyarországi nemzetiségek

1.1. Általános munkák

- Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Napvilág, Budapest, 2002, 759 p.
- Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra: kisebbségi léthelyzetek és identitás-alakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Gondolat – MTA ENKI, Budapest, 2007, 300 p.
- Bindorffer Györgyi: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek önkormányzati autonómiája Magyarországon*. Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 2011, 367 p.
- Cholnoky Győző (szerk.): *Földönfutók. A Magyarországot érintő kényszertelepítések a II. világháború alatt és után*. Lucidus, Budapest, 2008, 191 p.
- Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 1999, 355 p.
- Demeter Zayzon Mária (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 1999*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 2000, 284 p.
- Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006)*. Argumentum – MTA ENKI, Budapest, 2011, 269 p.
- Egyed Albert – Tokaji Nagy Erzsébet (szerk.): *Kisebbségek és önkormányzat. Az 1993. szeptember 27–29. között Szentendrén tartott konferencia előadásai és vitája*. Minoritás Alapítvány, Budapest, 1994, 204 p.
- Föglein Gizella: *Etnikum és educatio: a magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása, 1945–1985*. Napvilág, Budapest, 2005, 210 p.
- Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990)*. Osiris, Budapest, 1998, 467 p.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I–VII*. Szerk. Kemény G. Gábor, Budapest, 1952–1999.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill, Budapest, 1912, 544 p.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés történetét I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. Gergely R. R-T., Budapest, 1946, 188 p.
- Kovács Alajos: *A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője*. Budapest, 1928. 58 p. [Klly MStStz 1928. 1–2. sz.]
- Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája*. Gondolat, Budapest, 2007, 268 p.
- Mayer Éva (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 2002–2003*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 2004, 185 p.
- Mayer Éva (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 2004–2005*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 2005, 236 p.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog, nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből*. Optimum, Budapest, 1989, 551 p.
- Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003, 191 p.
- Pap András László: *Identitás és reprezentáció. Az etnikai hovatartozás meghatározásától a politikai képviseletig*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, Budapest, 2007, 316 p.
- Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2001, 376 p.
- Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926, 317 p.
- Tabajdi Csaba (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. Auktor, Budapest, 1998, 371 p.

- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 285 p.
- Tóth Ágnes (ed.): *National and Ethnic Minorities in Hungary 1920–2001*. Colorado, Boulder, 2005, 635 p.
- Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. [Wigand, Lipcse, 1843.] Európa, Budapest, 1992, 323 p.

1.2. Magyarországi románok

- Bíró Sándor: *The nationalities problem in Transylvania, 1867–1940: a social history of the Romanian minority under Hungarian rule, 1867–1918 and the Hungarian minority under Romanian rule, 1918–1940* Columbia Univ. Press, 1992, 744 p.
- Ue. *Kisebbségben és többségben: románok és magyarok, 1867–1940*. Magyarul, Pro-Print, Csíkszereda, 2001, 527 p.
- Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Zrínyi, Budapest, 1984, 227 p.
- Borsi-Kálmán Béla: *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement, 1849–1867*. Columbia University Press, 1991, 333 p.
- Fekete Nagy Antal – Makkai László: *Documenta historiam Valachorum in Ungaria illustrantia usque ad annum 1400* p. Christum, Budapest, 1941. LXI+ 636 p.
- Gáldi László: *A XVIII. századi humanizmusunk és a románság*. Budapest, 1940. 63 p.
- I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első évszázada 1697–1792*. Teleki Intézet, Budapest, 1946, 442 p.
- I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 496 p. (Csatári Dániel életrajzi bevezetőjével és I. T. Z. műveinek bibliográfiájával.)
- I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom 1790–1848*. Akadémiai, Budapest, 1959, 111 p.
- Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Bocskai Szövetség, Budapest, 1920, 502 p.
- Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a dákó-román törekvések*. Budapest, 1885, 319 p.
- Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 276 p.
- Magyarok és románok. I–II*. Szerk. Deér Lajos–Gáldi László, MTTTI Évkönyve, 1943–1944. Budapest, 1944.
- Makkai László: *A románok története. Különös tekintettel az erdélyi románokra*. Budapest, 1941. 428 p.
- Makkai László: *Erdély története*. Budapest, 1944. 535 p.
- Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Budapest, 1948. 290 p.
- Mályusz Elemér: *Erdély és népei*. MK PPTE Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 1941, 254 p.
- Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–1865. évi nagyszombeni országgyűlésen*. Budapest, 1933. 143 p.
- Miskolczy Ambrus: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Budapest, 1986. 191 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 106.)
- Miskolczy Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005. 186 p.
- Moldován Gergely: *A magyarországi románok*. Budapest, 1913, 562, (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár)
- Petrusán György – Martyin Emília – Kozma Mihály: *A magyarországi románok*. Útmutató Kiadó, Budapest, 1999, 128 p.
- Polónyi Nóra, Dr.: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása a 20. század elején*. Minerva, Kolozsvár, 1944, 29 p.
- Polónyi Nóra: *A Liga Culturala és az erdélyi román nemzetiségi törekvések*. MK PPTE Kelet európai Történeti Intézete, Budapest, 1939. 99 p.

Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia-Trajánában, Budapest. 1935. 234 p.
 Tóth András: Az erdélyi román kérdés a 18. században. Sylvester, Budapest, 1938, 98 p.
 Veress Endre: Bibliografia romana-ungara I–III. Bucureşti, 1931, 265 p., 396 p., 385 p.
 Veritas: A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése. Uránia, Budapest, 1908, 492. p.

1.3. Magyarországi szlovákok

Chlebniczky, Ján – Kníchal, Oldř – Lászik, Michal: Magyarországi szlovákok. Budapest, Körtánc Egyesület, 1998, 35 p.
 Demmel József. „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...”: tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről / Kalligram, Pozsony, 2009, 243 p.
 Grünwald Béla A Felvidék: politikai tanulmány. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2009, 128 p.
 Gyivicsán Anna – Krupa András: A magyarországi szlovákok. Útmutató Kiadó, Budapest, 1997, 128 p.
 Gyivicsán Anna: Anyanyelv – kultúra – közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993, 343 p.
 Homišinová, Mária: Identitás nyelvhasználat asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, Budapest, 2008, 298 p.
 Hornokné Uhrin Erzsébet: A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználat. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 2004, 282 p.
 Käfer István: Magyar szlovákságismeret. Szt. István Társulat, Budapest, 2012, 200. p.
 Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000, 260 p.
 Pechány Adolf: A tótokról. Budapest, 1913, 282 p.
 Steier Lajos: A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. Liptószentmiklós, 1912, 354 p.
 Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918. Kalligram, Pozsony, 1999, 345 p. [2. jav. kiad.]

1.4. Magyarországi németek

Bindorffer Györgyi: Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Új Mandátum – MTA ENKI, Budapest, 2003, 205 p.
 Bruckner Győző: A szepesi szász nép. Budapest, 1913, 172 p.
 Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (összeáll.): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, Budapest, 2004, 377 p.
 Czirbusz Géza: A délmagyarországi németek. Budapest, 1913, 207 p.
 Donáth Péter: Iskola és politika: az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez, 1919–1944. Trezor, Budapest, 1997, 280 p.
 Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom – Harta, 1920–1989. Argumentum – MTA ENKI, Budapest, 2011, 221 p.
 Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 231 p.
 Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993, 344 p.
 Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 1998, 473 p.
 Krisch András: A soproni németek kitelepítése. Escort, Sopron, 2006, 159 p.
 Küpper, Herbert: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn. R. Oldenbourg Verlag, München, 1998.
 Manherz Károly (szerk.): Magyarországi németek. Press Publica, Budapest, 1999.

- Neugeboren Emil: *Az erdélyi szászok*. Budapest, 1913, 128 p.
- Nitsch Mátyás: *A dunántúli németiség*. 1913, 102 p.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Vol. I–II. Herder Institut, Marburg, 2012, 654 p., 540 p.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund 1938–1944*. Lucidus, Budapest, 2005, 430 p.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993, 221 p.
- Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat, Budapest, 2008, 375 p.
- Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*. Közlönykiadó, Budapest, 2004, 284 p.

1.5. Magyarországi szerbek, horvátok, szlovénok

- Barics Ernő – Blazsetin István – Frankovics György – Sokcsevits Dénes: *Magyarországi horvátok*. Budapest, Körtánc Egyesület, 1998, 37 p.
- Gyurok János: *A magyarországi horvátok 1910–1990. (Szociológiai, demográfiai, történeti jellemzők, a népszámlálások alapján.)* Gálos Nyomdász Kft., Pécs, 1998, 161 p.
- Marko Jesenšek: *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén nyelv történetéből*. Balassi, Budapest, 2010, 229 p.
- Melich János: *A magyarországi vend szlovén nyelvű irodalom bibliográfiája*. Athenaeum, Budapest, 1903, 26 p.
- Miskolczi Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. 1–2. köt., Magyar Történeti Társulat, Budapest, 1927, 640 p., 576 p.
- Mukics Mária: *A magyarországi szlovének*. Press Publica, Budapest, 2003, 128 p.
- Pável Ágoston *válogatott tanulmányai és cikkei*. Szerk. Simonné Pável Judit, Rózsa Béla, Vas Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Szombathely, 1976, 295 p.
- Pauler Ákos: *A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából*. Szerk., vál. és az előszót írta Lukács István, Kossics Alapítvány – Košičev sklad, 1996, 104 p.
- Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L' Harmattan, Budapest, 2004, 288 p.
- Soksevics Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus, 2011, 846 p.
- Stipkovits Ferenc: *Szlovének a Rábamentén – adatok a rábamenti szlovének történetéhez 1945–1949*. Módszertani Szakcsoport, Celldömölk, 1994, 87 p.
- Vujicsics Sztoján: *Magyarországi szerbek*. Körtánc Egyesület, Budapest, 1998, 45 p.

1.6. Ukránok, ruszinok

- Bonkáló Sándor: *A magyar rutének*. Pfeifer, Budapest, 1920, 44 p.
- Bonkáló Sándor: *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Dunántúl Ny., Pécs, 1935, 79 p.
- Bonkáló Sándor: *Az ukrán mozgalom története 1917–1922*. Magyar Külügyi Társulat, Budapest, 1922, 223 p.
- Bonkáló Sándor: *A szlávok a szláv népek és a szláv kérdés ismertetése*. Athenaeum, Budapest [1915]. 153.
- Hattinger-Klebasko Gábor: *Magyarországi ruszinok*. Körtánc, Budapest, 1998, 20 p.
- Hodinka Antal: *A kárpátaljai rutén lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*. Budapest, 1923, 48. p.
- Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. MTA, 1909, 856 p.
- Kacsinkó Adrián Gábor: *A hazai ruszinság története, különös tekintettel a csereháti ruszinokra*. Budapest, 2012, 149 p.
- Language and national identity: Rusyns South of Carpathians / Anna Plishkova; transl. by Patricia A. Krafcik; ...introd. by Paul Robert Magocsi. [Boulder, Colo.]: East European Monographs; New York, [N.Y.]: Columbia Univ. Press, distrib., 2009. 230 p

Simon Mónika [et al.]: *Magyarországi ukránok*. Körtánc, Budapest, 1998, 23 p.
Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról: ruthének*. Budapest, [1913], 300 p.

1.7. Más magyarországi nemzetiségek

Avedikian Viktória – Dzsotjánné Krajcsír Piroska: *Magyarországi örmények*. Körtánc, Budapest, 1998, 23 p.
Batsios Takis (szerk.): *Életrajzgyűjtemény a görög származású diplomásokról, 1948–2008*. Új Mandátum, Budapest, 2009, 215 p.
Caruha Vangelió: *Magyarországi görögök*. Körtánc, Budapest, 1998, 26 p.
Czirbusz Géza: *A temes- és torontálmegyei bolgárok*. Élet Ny., Budapest, 1913.
Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2000.
Gjurov Alexander: *Magyarországi bolgárok*. Körtánc, Budapest, 1998, 25 p.
Gudenus János (összeáll.): *Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2010, 971 p.
Issekutz Sarolta (szerk.): *Örmény halottkultusz és temetkezés. Erzsébetváros és örmény katolikus temetője*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2009, 145 p.
Fancsal János: *Magyarörmény zenei breviárium*. Örmény Kisebbségi Önkormányzat, Budaörs, 2003, 211 p.
Fokasz Nikosz (szerk.): *Identitások határán. Közösségi élet és beilleszkedési stratégiák a magyarországi görögök körében, 1949–2012*. Új Mandátum, Budapest, 2013, 115 p.
Kapronczay Károly: *Magyarországi lengyelek*. Körtánc, Budapest, 1998, 38 p.
Papadopoulos, Petkova Adriana: *Bolgárok Magyarországon. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 188 p.

2. Külhoni magyarok

2.1. Kézikönyvek

2.1.1. Bibliográfiák, repertóriumok

Csáky S. Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Forum, Újvidék, 1973, 570 p.
Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Forum, Újvidék, 1988, 196 p.
Dippold Péter–Seewaann, Gerhard: *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas*. 1–2. k. Oldenbourg, München, 1997, 1450 p.
Illyés Sándor–Pozsony Ferenc–Tánczos Vilmos (szerk.): *A moldvai csángók bibliográfiája*. Kriza Társaság, Kolozsvár, 2006, 376 p.
Kazai Magdolna: *Magyar Kisebbség, 1922–1942*. Repertórium I–III. k. Scriptum, Szeged, 1993, 420 p.; 374 p.; 303 p.
Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok, 1940–1989*. TLA, Budapest, 1996, 261 p.
Lelekács Miklós–Harajda János: *Kárpátalja általános bibliográfiája*. Ungvár, 1944, 212 p. [Faximile kiadás: Ungvár 2001.]
Meister Róbert: *A romániai magyar társadalomtudományi irodalom válogatott bibliográfiája. Cikkek, tanulmányok 1946–1989*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002, 213 p.
Meister Róbert: *A romániai magyar társadalomtudományi irodalom bibliográfiája Tanulmányok, cikkek 1990–1999*. Pro-Print, Csíkszereda, 2004, 780 p.
Monoki István: *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919–1940*. Budapest, 1941, 264 p.
Monoki István: *Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940)*. [S. a. r. Dávid Gyula és Jancsik Pál.] EME–OSZK, Kolozsvár–Budapest, 1997, 561 p.

- Simon Attila (szerk.): *A határon túli magyar tudományos könyvkiadás*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005, 141 p.
- Végh László: *A Bibliotheca Hungarica (cseh/szlovákiai magyar könyvgyűjteményének bibliográfiája, 1918–2000*. 1–2. k. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000, 817 p.

2.1.2. Lexikonok, adattárak

- Bakó Elemér: *Magyarok az Amerikai Egyesült Államokban. Öt évszázad válogatott történetei, 1583–1998*. A világ magyarsága. MVSZ Nyugati Régiója, Budapest, 1998, 154 p.
- Balázs-Arth Valéria (szerk.): *Délvidéki magyar képzőművészeti lexikon*. Timp, Budapest, 2007, 671 p.
- Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon*. 1. k.: Balogh Edgár (főszerk.) A–F. Kriterion, Bukarest, 1981, 436 p.; 2. k.: Balogh Edgár (főszerk.) G–Ke. Kriterion, Bukarest, 1991, 473 p.; 3. k.: Dávid Gyula (főszerk.) Kh–M. Kriterion, Bukarest, 1994, 537 p.; 4. k.: Dávid Gyula (főszerk.) N–R. EME–Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 2002, 590 p. 5/1 + 5/2. köt.
- Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Mikes International–OSZK, Hága–Budapest, 2006, 597 p.
- Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. I–III. k. Park, Budapest, 2007, 1590 p.
- Enyedi, Sándor: *Rivalda nélkül. A határon túli magyar színjátszás kislexikona*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999, 412 p.
- Erdélyi Erzsébet–Nobel Iván (szerk.): *A határon túli magyar irodalom kislexikona 1920-tól napjainkig*. Fiesta–Saxum, Budapest, 2000, 208 p.
- Fónod Zoltán (szerk.): *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995*. Madách-Posonium, Pozsony, 1997, 384 p.
- Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon 1918–2000*. Fórum, Újvidék, 2001, 242 p.
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*. I–III. k. Fórum, Újvidék, 2002; 2003, 374 p.; 354 p.; 414 p.
- Keresztény magyar közéleti almanach*. III. k. Atheneum, Budapest, 1941. 391 p.; IV. k. Budapest, 1944, 424 p.
- Lábadi Károly: *Drávaszög ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon*. HunCro–Drávaszög Alapítvány, Eszék–Pécs, 1996, 520 p.
- Nagy Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Argumentum–Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, Budapest, 2000, 1126 p.
- Simon Anita–Tál Mariann (szerk.): *Ki kicsoda Aradtól Csíkszeredáig?* I. köt., (A–K), II. köt. (L–Z), Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1996, 1997, 343 p., 269 p.
- Stanik István (főszerk.): *Erdélyi magyar ki kicsoda 2000*. RMDSZ–Scripta, Bukarest–Nagyvárad, [1999] 847 p.
- Szőke József–Viczián János (szerk.): *Ki kicsoda Kassától Prágáig?* Babits Kiadó, Szekszárd, 1993, 433 p.

2.1.3. Helységnévtárak

- Bencsik Péter: *Helységnévváltozások Köztes-Európában, 1763–1995*. TLA, Budapest, 1997, 343 p.
- Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*. 1–2. k. [2. bőv. kiad.] Egeler Kft., Budapest, 1997, 1452 p.
- Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. [2. bőv. jav. kiad.] Talma, Baja, 1998, 930 p.
- Wildner Dénes: *Ortslexikon der ehemaligen Gebiete des historischen Ungarns. A történelmi Magyarország egykori területeinek helynévtára*. 1–2. k. Ungarisches Institut, München, 1996, 1998, 646 p., 539 p.

2.1.4. Statisztika, népesedéstörténet

- Csata István–Kiss Tamás: *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra*. Kriterion, Kolozsvár, 2007, 253 p.
- Gyurgyík László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Kalligram, Pozsony, 2006, 232 p.
- Gyurgyík László–Sebők László: *Népszámlálási körkép Közép-Európáról 1989–2002*. TLA, Budapest, 2003, 230 p.
- Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok Erdélyben és a Kárpát-medencében*. RMDSZ–Kriterion, Kolozsvár, 2004, 345 p.
- Kocsis Károly–Bottlik Zsolt–Tátrai Patrik: *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002)*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete, Budapest, 2006, 197 p.
- Kovacsics József (szerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája 1910–1990*. KSH, Budapest, 1994, 370 p.
- Molnár József–Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. KMPSZ, Beregszász, 2005, 115 p.
- Pálházy László (összeáll.): *Burgenland településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai, 1880–1991*. KSH, Budapest, 2000, 259 p.
- Popély Gyula: *Népfogyatkozás a csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*. Írók Szakszervezete–Széphalom Kvműhely–Regio, Budapest, 1991, 195 p.
- Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok. Magyarországon (1988–1994)*. Püski, Budapest, 1997, 238 p.
- Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Püski, Budapest, 1998, 388 p.

2.1.5. Kronológiák

- Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Fórum Intézet. Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 533 p.
- Pándi Lajos: *Köztes-Európa, 1756–1997*. TLA, Budapest, 1999, 518 p.
- Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája, 1944–1992*. Fórum Intézet, Somorja, 2006, 708 p.
- Vincze Gábor: *Gúzsba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániában*. Partium Kiadó, h. n. [Nagyvárad], 2009, 282 p.
- Vékás János: *A vajdasági magyarság történeti kronológiája 1944–1954*. VMMI, Zenta, 2010, 382 p.

2.1.6. Atlaszok, térképek

- Bereznay András: *Erdély történetének atlasza*. Méry ratio, Somorja, 2011, 223 p.
- Jakabffy Imre: *Közép-Európa nemzetiségi térképe*. Államtudományi Intézet, Budapest, 1942, [Új kiadás: Jakabffy Imre: *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez, 1942*. TLA, Budapest, 1994, 109 p. + térkép]
- Kocsis Károly: *Erdély etnikai térképe – Harta etnică a Transilvaniei – Ethnic Map of Transylvania 1992*. MTA FKI, Budapest, 1997.
- Kocsis Károly: *Szlovákia mai területének etnikai térképe – Národnostná mapa súčasného územia Slovenska – Ethnic Map of the Present Territory of Slovakia 1991*. MTA FKI–MTA KKM, Budapest, 2000.
- Kocsis Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe – Etnična karta sjohodnišnogo Zakarpattja (Podkarpattja) – Ethnic Map of Present Territory of Transcarpathia (Subcarpathia) 1941, 1999*. MTA FKI, Budapest, 2001.
- Kocsis Károly: *A Muravidék mai területének etnikai térképe – Etnična karta današnjega Prekmurja*

- *Ethnic map of present territory of Prekmurje 1880–2002*. MTA FKI–MTA ENKI, Budapest, 2005.
- Kocsis Károly: *Az Órvidék mai területének etnikai térképe – Etnische Karte des heutigen Gebiets von Burgenland – Ethnic map of present territory of Burgenland, 1910, 1934, 2001*. MTA FKI, Budapest, 2005.
- Kocsis Károly (szerk.): *Délkelet-Európa térképekben*. Kossuth, Budapest, 2005. 98 p. [*South Eastern Europe in maps*. Kossuth, Budapest, 2005, 98 p.]
- Kocsis Károly–Bognár András: *Horvátország pannon területének etnikai térképe – Etnička karta panonskog prostora Hrvatske – Ethnic Map of Pannonian Territory of Croatia 1941, 1991, 2001*. MTA FKI–MTA KKI, Budapest, 2003.
- Kocsis Károly–Kicošev Saša: *A Vajdaság mai területének etnikai térképe – Etnička karta današnje teritorije Vojvodine – Ethnic Map of Present Territory of Vojvodina 1941, 2002*. MTA FKI–MTA ENKI, Budapest, 2004.
- Pándi Lajos: *Köztes-Európa, 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995, 798 p.
- Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. [1945] [Reprint: Püski–Szent István Társulat, Budapest, 1993, 411 p.]
- Sebők László: *Közép- és Dél-Kelet-Európa nemzetiségi térképe 1989–1992*. TLA–Südost Institut, Budapest–München, 1998.

2.2. Általános munkák

2.2.1. Összefoglalók

- Alföldy Jenő–Bakos István–Hámori Péter–Kiss Gy. Csaba: *Haza a magasban. Magyar Nemzetismeret*. 1–2. k. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2002, 194 p., 200 p.
- Ammende, Ewald (szerk.): *Die Nationatitäten in den Staaten Europas*. Braumüller, Wien–Leipzig, 1931, 568 p.
- Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Gondolat, Budapest, 1989, 417 p.
- Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat, Budapest, 2008, 584.
- Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története*. IV. k. *A határon túli magyar irodalom története 1945–1975*. Akadémiai, Budapest, 1982, 463 p.
- Bihari Zoltán (főszerk.): *Magyarok a nagyvilágban. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarországhatárain kívül élő magyarságról*. CEBA, Budapest, 2000, 803 p.
- Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században*. KEH, Budapest, 2010, 269 p.
- Borsody, Stephen: *The Hungarians. A divided nation*. Yale Center for Internat. and Area Studies, New Haven, 1988, 405 p.
- Glatz Ferenc (összeáll., szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas, Budapest, 1988, 335 p.
- Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Osiris, Budapest, 2006, 586 p.
- Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc különszám. ELTE, Budapest, 1988. 343 p.
- Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel, Budapest, 2005, 631 p.
- Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. [2. kiadás] Tankönyvkiadó, Budapest, 1992, 179 p. [*Hungarian minorities in the Carpathian Basin. A study in ethnic geography*. Matthias Corvinus Publishing, Toronto, 1995, 213 p.]
- Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Eds. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László, Social Science Monographs, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, 2011, 859 (Atlantic Studies on Society in Change 138.)

- Radisics Elemér (szerk.): *A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből.* 1–2. k. Gergely, Budapest, 1946, 480 p., 280 p.
- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág, Budapest, 1988, 418 p.
- Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig.* Mentor, Marosvásárhely, 2001, 344 p. [*Multiculturalismul liberal. Bazele normative ale existenței minoritare autentice.* Polirom, Iași, 2001, 360 p.]
- Seton-Watson, Hugh: *Nations and states. An inquiry into the origins of nations and the politics of nationalism.* Methuen, London, 1977, 563 p.
- Sugar, Peter F. (szerk.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century.* Washington, 1995, 456 p.
- Szarka, László (szerk.): *Hungary and the Hungarian Minorities: Trends in the Past and in Our Time.* Atlantic Studies on Society in Change 122. East-European Monographs, DCLVII. Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications, Inc. Highland Lakes, New Jersey. 2004, 305 p.

2.2.2. Források

- Angyal Béla (szerk.): *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez, 1919–1936.* Fórum Kisebbségkut. Intézet–Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2004, 534 p.
- A. Sajti Enikő (összeáll.): *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok.* JATE, Szeged, 1989, 296 p.
- Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból, 1989–1999.* TLA, Budapest, 2000, 837 p.
- Bottoni, Stefano (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1955–1959).* Pro-Print, Csíkszereda, 2006, 431 p.
- Cholnoky Jenő (szerk.): *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben, 1920 januárius – március havában.* I–III. k. Magy. Kir. Külügyminisztérium–Magy. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1920–1921. [Új kiadása: Pomogáts Béla (vál.): Ádám Magda–Cholnoky Győző (s. a. r.): *Trianon a magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban.* Lucidus, Budapest, 2000, 543 p.]
- Csehszlovákiai nonkomformisták az országban élő magyar kisebbségek helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről. HHRE, New York, 1989, 94 p.
- Cseke Péter–Molnár Gusztáv (vál.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Héttorony, Budapest, 1989, 267 p.
- Csorba Béla–Vékás János: *A kulturtanti visszavág – A Symposion-mozgalom krónikája 1954–1993.* Újvidék, 1994, 175 p.
- Csorba Béla (összeáll.): *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Trianontól a párizsi békéig.* (Források a Délvidék történetéhez. 3. k.). Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999, 250 p.
- Duray Miklós (összeáll.): *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről, 1978–1989.* [2. bőv. kiad.] Madách, Pozsony, 1989, 589 p.
- Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): *Magyarok Szlovákiában.* II. k. *Dokumentumok, kronológia (1989–2004).* Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely, 2005, 459 p.
- Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2004, 663 p.
- Fülöp Mihály–Vincze Gábor (vál., szerk., bev.): *Revízió vagy autonómia. Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947).* TLA, Budapest, 1998, 492 p.
- Fülöp Mihály–Vincze Gábor (vál., szerk., bev.): *Vasfüggöny keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955).* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 392.
- György Béla (összeáll.): *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez.* Pro-Print–EME, Csíkszereda–Kolozsvár, 2003, 455 p.

- Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. TLA, Budapest, 2002, 682 p.
- Majtényi Balázs–Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003, 248 p.
- Nagy Mihály Zoltán–Vince Gábor (szerk.): *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. EME–Pro-Print, Kolozsvár – Csíkszereda, 2003, 407 p.
- Popély Árpád–Štefan Šutaj–Szarka László: *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés, 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Attraktor, Gödöllő, 2007, 366 p.
- Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. TLA, Budapest, 1995, 732 p.
- Tóth László (összeáll.): *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből, 1945–1948*. Kalligram, Pozsony, 1995, 341 p.
- Tóth Károly Antal (s. a. r.): *Ellenpontok*. Pro-Print, Csíkszereda, 2000, 367 p.
- Vincze Gábor (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához, 1860–1989*. TLA–EME, Budapest–Kolozsvár, 2004, 394 p.
- Vince Gábor (összeáll.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Pro-Print, Csíkszereda, 2003, 507 p.

2.3. Monográfiák és tanulmánykötetek

2.3.1. Kárpát-medence és a világ

- Ablonczy Balázs–Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. TLA, Budapest, 2005, 449 p.
- Ábrahám Barna–Stekovics Rita–Gereben Ferenc: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2003, 548 p.
- Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*. Voggenreiter, Berlin, 1928, 339 p.
- Bárdi Nándor (szerk.): *Globalizáció és nemzetépítés*. TLA, Budapest, 1999, 319 p.
- Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. TLA, Budapest, 2000, 279 p.
- Bárdi Nándor–Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. TLA, Budapest, 2001, 162 p.
- Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. TLA, Budapest, 2003, 342 p.
- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram, Pozsony, 2004, 271. p.
- Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006, 438 p.
- Blénesi Éva–Mandel Kinga–Szarka László (szerk.): *A kultúra világa. A határon túli magyar kulturális intézményrendszer*. MTA ENKI, Budapest, 2005, 292 p.
- Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1996, 459 p.
- Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. 1–2. k. Európa, Budapest, 1989, 520 p., 328 p.
- Czoch Gábor–Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. TLA, Budapest, 2006, 308 p.

- Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon, 1970–2002.* Józsoveg Műhely, Budapest, 2002, 180 p.
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében.* Balassi, Budapest, 2002, 180 p.
- Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Tinta, Budapest, 1996, 102 p.
- Dobos Ferenc: *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* BFI–Books in Print–Osiris, Budapest, 2001, 396 p.
- Gábrityné Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Anyanyelvű oktatásunk.* MTT, Szabadka, 1997, 298 p.
- Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson, 1925–1939.* MTA ENKI–Gondolat, Budapest, 2007, 396 p.
- Fábr István–Horváth Tamás (szerk.): *A magyar nyelvű oktatási intézmények munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében.* MÁSZ–MZA ENKI–TLA, Budapest, 2003, 153 p.
- Fejős Zoltán–Küllös Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990, 319 p.
- Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása.* Közép-Európa Intézet, Budapest, 1993, 299 p.
- Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában.* TLA, Budapest, 2002, 279 p.
- Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban.* TLA, Budapest, 2004, 301 p.
- Für Lajos: *Kisebbség és tudomány.* Magvető, Budapest, 1989, 242 p.
- Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920.* Maecenas, Budapest, 1989, 228 p. [*Trianon and the protection of minorities.* Corvina, Budapest, 1992. 172 p.]
- Gereben Ferenc–Lőrincz Judit–Nagy Attila: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Közép-Európa Intézet, Budapest, 1993, 180 p.
- Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség.* Osiris, Budapest, 1999, 278 p.
- Gereben Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata.* Lucidus, Budapest, 2005, 215 p.
- Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek. Történeti és mai tendenciák.* MTA, Budapest, 2002, 199 p.
- Győri-Nagy Sándor–Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében.* I–II. k. Széchenyi Társaság, Budapest, 1991., 1992.; 132 p., 141 p.
- Iead, Osamu–Halász Iván–Kántor Zoltán–Majtényi Balázs–Vizi Balázs (szerk.): *The Hungarian status law: nation building and/or minority protection.* Slavic Research Center Hokkaido Univ., Sapporo, 2004, 627 p.
- Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991, 163 p.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Osiris, Budapest, 1998, 458 p.
- Kontra Miklós (szerk.): *Language: a right and a resource approaching linguistic human rights.* CEU Press, Budapest–New York, 1999, 346 p.
- Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények.* TLA, Budapest, 2002, 140 p.
- Kontra Miklós: *Hasznos nyelvészet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010, 235 p.
- Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem.* Osiris, Budapest, 1996, 238 p.
- Kozma Tamás: *Kisebbségi oktatás Közép-Európában.* FKI, Budapest, 2005, 195 p.
- Kunz Egon: *Magyarok Ausztráliában.* TLA, Budapest, 1997, 249 p. [*The Hungarians in Australia.* Blackburn, Melbourne, 1985.]
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* Optimum, Budapest, 1989, 551 p.
- Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek. Nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Akadémiai, Budapest, 2003, 230 p.

- Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928*. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1930, 460 p.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth, Budapest, 1983, 451 p.
- Öllös László: Az egyetértés konfliktusa: a Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok / Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 158 p.
- Papp Z. Attila–Veres Valér (szerk.): *Kárpát panel 2007 a Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái gyorsjelentés*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkut. Intézet, Budapest, 2007, 308 p.
- Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai, Budapest, 1982, 638. [*From Hungary to the United States, 1880–1914*. Akadémiai, Budapest, 225 p.]
- Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1995, 240 p.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Budapest, 2006, 279 p.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest, 2007, 207 p.
- Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető, Budapest, 1989, 349 p.
- Sipos Lajos (szerk.): *Iskolaszervezet és irodalomtanítás a Kárpát-medencében*. Pont, Budapest, 2003, 211 p.
- Szabó Andrea–Bauer Béla–Laki László–Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2002, 288 p.
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister, Budapest, 1998, 377 p.
- Szarka László: *Kisebbségi léhelyzetek, közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Lucidus, Budapest, 2004, 342 p.
- Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2000, 840 p.
- Várdy, Steven Bela: *Magyars in America*. Simon Publications, St. Petersburg, 2001, 215 p.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001, 256 p.
- Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Osiris, Budapest, 2003, 932 p.

2.3.2. (Cseh)Szlovákia

- Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Lilium Aurum–Forum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 347 p.
- Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938*. Méry Ratio, Somorja, 2002, 204 p.
- Gyönyör József: *Térhes örökség a magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában*. Madách-Posonium, Pozsony, 1994, 384 p.
- Ellenpróbák. *A szlovák-magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában*. Márai Sándor Alapítvány–Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1995, 248 p.
- Esterházy János: *A kisebbségi kérdés. Válogatott írások, beszédek, interjúk*. (Összeáll. Molnár Imre.) Ister, Budapest, 2000, 299 p.
- Fábry Zoltán: *A vádlott megszólal*. Madách, Pozsony/Bratislava, 1992, 92 p.
- Fazekas József (öszeáll.): *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Kalligram, Pozsony, 1993, 300 p.
- Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Kalligram, Pozsony, 1993, 289 p.
- A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938*. Egyetemi Ny., Bp., 136 p.
- Filep Tamás Gusztáv: *A hagyomány felemelt töre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról*. Ister, Budapest, 2003, 443 p.
- Hamberger Judit: *Szlovákokról és csehekről magyar szemmel*. Kalligram, Pozsony, 2000, 329 p.
- Horváth Gyula (szerk.): *Dél-Szlovákia*. Dialog-Campus, Pécs–Budapest. 2004, 525 p.
- Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. [3. kiad.] Madách, Pozsony, 1992, 325 p.

- Jócsik Lajos: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húsz éves kisebbségben*. Nyugat, Budapest, 1939, 178 p.
- Jócsik Lajos: *Idegen igában húsz év cseh uralom alatt*. Athenaeum, Budapest, 1940, 230 p.
- Kamenec, Ivan: *Trauma. Az első Szlovák Köztársaság 1939–1945*. Aura, Budapest, 1994, 158 p.
- Kemény G. Gábor: *Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938*. MEFHOSZ, Budapest, 1940, 160 p.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Int.–Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely, 2004, 196 p.
- Lampl Zsuzsa: *Magyarnak lenni. A szlovákiai magyarok értékrendje*. Fórum Intézet, Somorja, 2007, 187 p.
- Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000, 368 p.
- Liszka József: *A szlovákiai magyarok néprajza*. Osiris–Lilium Aurum, Budapest–Dunaszerdahely, 2002, 542 p.
- Magyarok Szlovákiában (1989–2004)*. I–IV. k. [I. Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): Összefoglaló jelentés (1989–2004); II. Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): *Dokumentumok, kronológia* (1989–2004); III. Csanda Gábor–Tóth Károly (szerk.): *Kultúra* (1989–2006); IV. László Béla–A. Szabó László–Tóth Károly (szerk.): *Oktatásügy* (1989–2006)] Lilium Aurum–Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja–Dunaszerdahely, 2006, 478 p., 459 p., 325 p., 314 p.
- Peéry Rezső: *A végzet bábjátéka, avagy Peremmagyarok az idő sodrában*. (Vál., jegyz. Filep Tamás Gusztáv–Tóth László.) Kalligram, Pozsony, 1994, 469 p.
- Popély Gyula: *Erős várunk az iskola. Tanulmányok a szlovákiai magyar oktatásügy problémaköréből (1918–1938)*. Madách-Posonium, Pozsony, 2005, 371 p.
- Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája: a szlovákiai magyarok 1938-ban / Somorja*: Fórum Kisebbségkut. Intézet, 2010, 319 p.
- Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku*. Veda, Bratislava, 1993, 196 p.
- A szlovákiai magyarság élete 1938–1942*. Athenaeum, Bp., 1941, 216 p.
- Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Révai, Bp., 1938, 205 p.
- Szvatkó Pál: *A változás élménye*. (Vál. Filep Tamás Gusztáv–G. Kovács László) Kalligram, Pozsony, 1994, 340 p.
- Tóth László (szerk.) Filep Tamás Gusztáv (társszerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I–IV. k. [I. Történelem, Szociológia, demográfia, nyelvfejlődés, nyelvhasználat, a mindennapok kultúrája, egyház és vallás, II. Oktatásügy – közművelődés – sajtó, rádió, televízió, III. Irodalom, tudomány, könyvkiadás – színház – képzőművészet – ének, zene – tánc, IV. Művelődéstörténeti kronológia – könyvészet – mutatók] Ister, Budapest, 1998–2000, 260 p., 430 p., 368 p., 367 p.
- Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Kalligram, Pozsony, 2001, 703 p. [*Maďarská otázka v Československu 1945–1948. Trilógia o dejinách maďarskej menšiny*. Bratislava, Kalligram, 2002, 863 p.]

2.3.3. Ukrajna

- Balla D. Károly (szerk.): *Mezsgyén állva. A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén*. Galéria, Ungvár–Budapest, 1993, 175 p.
- Balla D. Károly: *Kisebbségi áramszünet a schengeni fal tövében*. Magyar Napló, Budapest, 2000, 66 p.
- Balogh Edgár: *Tíz nap Szegényországban*. (Előszó és jegyzetek: Szigethy Gábor.) Magvető, Budapest, 1988, 71 p.
- Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf, Budapest, 2013, 453 p.

- Beregszászi Anikó–Csernicskó István: *A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződése*. PoliPrint, Ungvár, 2006, 107 p.
- Botlik József–Dupka György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Mandátum–Universum, Budapest–Szeged, 1991, 298 p.
- Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998, 309 p.
- Deschmann Alajos: *Kárpátalja műemlékei*. Tájak Korok Múzeumok Egyesület, Budapest, 1990, 230 p.
- Eperjesi Penckófer János: *Tettben a jellem. A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a XX. század második felében*. Magyar Napló–Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség, Budapest, 2003, 326 p.
- Fábry Zoltán: *Az éhség legendája. Kárpátalja: 1932*. Az Út, Pozsony, 1932, 46 p.
- Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. TLA, Budapest, 2004, 276 p.
- Fedinec Csilla, Vehes Mikola (főszerkeszt.): *Kárpátalja, 1919–2009 Történelem, politika, kultúra*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkut. Intézet, Budapest, 2010, 640 p. [Zakarpattâ: 1919–2009 rokiv: istoriâ, politika, kul'tura: ukraïnómovnij variant ukraïns'ko-ugors'kogo vîdaniâ. Lira, Uzgorod, 2010, 716 p.]
- Kovács Miklós: *Üzenet a kalapács alól*. KMKSZ, Ungvár, 1998, 252 p.
- Mónus Gyula–Szerényi Ferdinánd: *Bene – Beňa község jelene és múltja. Szociográfiai tanulmány*. Kálvin ny., Beregszász, 1934, 71 p.
- Móricz Kálmán: *Nagydobrony*. [2. jav. kiad.] Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum, Budapest–Beregszász, 1995, 348 p.
- Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében 1989–1999*. PoliPrint, Ungvár, 2005, 183 p.
- Peyer-Müller Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekin-téssel a jelenre*. Lux, Kazincbarcika, 1994, 467 p.
- Popovics Béla: *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében*. Kárpátaljai Magyar Cserkész-szövetség, Munkács, 2005, 358 p.
- R. Vozáry Aladár: *Így történt! 1944. március 19. – 1945. január 18.* Halász Pál Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1945, 160 p.
- Útközben. *Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról*. KMKSZ, Ungvár, 1998, 172 p.
- Zelei Miklós: *A kettézárt falu. Dokumentumregény*. Budapest, Ister, 2000, 278 p.
- Zseliczky Béla: *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945*. Napvilág, Budapest, 1998, 159 p.

2.3.4. Románia

- A. Gergely András: *Nemzetiség és urbanizáció Romániában. A magyar kisebbség és a városfejlesztés, a Korunk harminc évfolyama tükrében*. Héttorony, Bp., 1988, 93 p.
- Bakk Miklós–Székely István–Toró T. Tibor (szerk.): *Útközben pillanatképek az erdélyi magyar politika reformjáról*. Pro-Print, Csíkszereda, 1999, 482 p.
- Biró Zoltán–Gagyí József–Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion, Bukarest, 1987, 244 p.
- Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print, Csíkszereda, 1988, 209 p.
- Biró Sándor: *Kisebbségben és többségben románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002, 527 p.
- Bodó Barna (szerk.): *Romániai magyar évkönyv 2000–2006*. [évente, I–VII. köt.] Szórvány Alapítvány–Polis, Temesvár–Kolozsvár
- Bözdödi György: *Székely bánja*. MEFHOSZ, Budapest, 1939, 323 p.

- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton Univ. Press, 2006, 504 p.
- Carmilly–Weinberger, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben, 1623–1944*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 389 p.
- Deér József (szerk.): *Erdély*. Atheneum, Budapest, 1941, 441 p.
- Diószegi László–R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990, 157 p.
- Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. [6. kiad.] Fekete Sas, Budapest, 2001, 595 p.
- Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág, Budapest, 2007, 526 p.
- Fritz László–Sulyok István: *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Juventus, Kolozsvár, 1930, 272 p.
- Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága. Esszégyűjtemény*. Magvető, Budapest, 1983, 525 p.
- Horváth Gyula (szerk.): *Székelyföld*. Dialóg Campus–MTA RKK, Budapest–Pécs, 2003, 454 p.
- Horváth Gyula (szerk.): *Északnyugat-Erdély*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest, 2006, 586.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1930–1940)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2007, 333 p.
- Hunya Gábor–Réti Tamás–R. Süle Andrea–Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Atlantisz Medvetánc, Budapest, 1990, 323 p.
- Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. [2. bőv. kiad.] Aurora, München, 1976, 426 p. [National minorities in Romania change in Transylvania. Columbia Univ. Press, New York, 1982. 355 p.; Nationale Minderheiten in Rumänien Siebenbürgen im Wandel. Braumüller, Wien, 1981. 322 p.]
- Jakabffy Elemér–Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Studium, Budapest, 1939, 240 p.
- K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése*. Pro-Print, Csíkszereda, 2007, 382 p.
- Kacsó Sándor (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv. A kisebbségi magyar polgár kézikönyve*. Brassói Lapok és Népűjság, Brassó, 1937, 219 p.
- Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1945–1970*. Kriterion, Bukarest, 1971, 418 p.
- Kántor Lajos–Kötő József: *Magyar színház Erdélyben, 1919–1992*. Kriterion, Bukarest, 1994, 271 p.
- Kiss Tamás: Adminisztratív tekintet: az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez: az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról. Kolozsvár: Nemz. Kisebbségkut. Int.: Kriterion, 2010, 280 p.
- Kós Károly–Paál Árpád–Zágoni István: *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. [Kolozsvár, 1921.] Idegennyelvű folyóiratkiadó, Budapest, 1988, 48 p.
- Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története. 1830-tól napjainkig*. III. k. Akadémiai, Budapest, 1986, 1945 p.
- L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002, 429 p.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban*. [Fraternitás 1941.] Pallas-Akad, Csíkszereda, 2004, 340 p.
- Lükő Gábor: *A moldvai csángók. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. [3. jav. bőv. kiad.] Táton, Budapest, 2002, 353 p.
- Mikecs László: *Csángók*. Optimum, Budapest, 1989, 444 p.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. [Studium, 1941.] Optimum, Budapest, 1988, 326 p.
- Mozaik 2001. Gyorsjelentés: magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Szerk. Szabó Andrea [et al.] Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2002, 288 p.
- Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. [ETI, 1944.] Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 1994, 300 p.
- Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001, 279 p.

- Papp Z. Attila: *Keretizmus. A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években*. Soros Oktatási Központ, Csíkszereda, 2005, 242 p.
- Péntek János–Benő Attila: *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2003, 222 p.
- Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom*. Bereményi, 1992, 231 p.
- Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időben*. TLA, Budapest, 1999, 293 p.
- Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat–Európai Folklór Intézet, Budapest, 2005, 263 p. [*The Hungarian Csángó of Moldova*. Corvinus, Toronto, 2006. 292 p.]
- Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Magvető, Budapest, 1987, 389 p.
- Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor, Marosvásárhely, 2009, 294 p.
- Szilágyi N. Sándor: *Mi egy más. Közéleti írások*. Kalota, Kolozsvár, 2003, 828 p.
- Tánczos Vilmos: *Hungarians in Moldavia*. TLF, Budapest, 1998, 24 p.
- Tánczos Vilmos: *Keletnek megnyílt kapuja*. Komp-Press, Kolozsvár, 1996, 261 p. [*Aufgetan ist das Tor des Ostens volkskundliche Essays und Aufsätze*. Pro-Print, Csíkszereda, 1999, 303 p.]
- Tánczos Vilmos–Tőkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. 1–2 k. Scientia, Kolozsvár, 2002, 502 p., 422 p.
- Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II.* (1987) Malakoff, Paris, 1990, 191 p.
- Venczel József: *Erdélyi föld, erdélyi társadalom*. (Vál. Székely András Bertalan.) KJK, Budapest, 1988, 271 p.
- Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai, társadalmi rétegződési perspektívában*. Akadémiai, Budapest, 2005, 191 p.
- Verdery, Katherine: *National ideology under socialism: identity and cultural politics in Ceaușescu's Romania*. University of California Press, Los Angeles, 1991, 406 p.
- Vince Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999, 347 p.

2.3.5. Szerbia, Horvátország, Szlovénia

- A. Sajti Enikő: *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*. Columbia University Press, New York, 2003, 312 p.
- A. Sajti E. Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbségek. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág, Budapest, 2004, 416 p.
- Arday Lajos–Joó Rudolf–Tarján G. Gábor (szerk.): *Magyarok és szlovének. Együttélésük és együttműködésük a jugoszláv–magyar határ mentén*. 1–2. k. Állami Gorkij Könyvtár, Budapest, 1987, 739 p.
- Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. TLA, Budapest, 1994, 199 p.
- Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. BIP, Budapest, 2002, 387 p.
- Arday Lajos: *Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett*. BIP, Budapest, 2002, 351 p.
- Bence Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve*. [2. bőv. kiad.] Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet–Hazánk, Lendva–Győr, 1996, 165 p.
- Bori Imre: *Identitáskeresőben művelődéstörténeti tanulmányok, művelődéspolitikai cikkek*. Forum, Újvidék, 2000, 343 p.
- Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. [5. kiadás] Forum, Újvidék, 1999, 402 p.
- Bozóki Antal: *Magyarok a Vajdaságban. Válogatott írások*. Árgus, Újvidék, 2007, 343 p.
- Bozóki Antal: *A magyar közösség Szerbiában. Kisebbségi jogok az Európai Unió normáinak tükrében CD-melléklettel*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2013, 232 p.
- Csorba Béla–Matuska Márton–Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, em-*

- lékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellen es atrocitásokról.* Atlantis, Újvidék, 2001, 268 p.
- Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941.* Püski, Budapest, 1995, 499 p.
- Csuka János: *Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság húsz éve, 1920–1940.* Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996, 111 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Vajdasági útkereső. Kutatások, tanulmányok, jele ntések.* MTT, Szabadka, 1998, 334 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Vajdasági marasztaló.* MTT, Szabadka, 2000, 374 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatás ok, statisztikák.* MTT, Szabadka, 2001, 428 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Holnaplátók. Ifjúsági közérzetmérleg.* MTT, Szabadka, 2002, 298 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Kisebbségi létjelenségek szórvány- és szociolingvisz tikai kutatások.* MTT, 2003, 390 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Közérzeti barangoló. Műhely-és előadás-tanulmá nyok.* MTT, Szabadka, 2005, 233 p.
- Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Oktatási oknyomozó. Vajdasági kutatások, tanul mányok.* MTT, Szabadka, 2006, 201 p.
- Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1999, 288 p.
- Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2001, 367 p.
- Göncz László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006, 309 p.
- Hódi Sándor: *A nemzeti identitás zavarai.* Forum, Újvidék, 1992, 134 p.
- Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927.* Forum, Újvidék, 2004, 355 p.
- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története.* Aula, Budapest 1999, 376 p.
- Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok.* Novisád, 1940, 159 p.
- Kocsis Károly: *Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Egy felrobbant etnikai mozaik esete.* TLA, Budapest, 1993, 60 p.
- Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004, 452 p.
- Magyarok Horvátországban. Helyzetkép és a felzárkózás esélyei.* I–VII. kötet, (füzetek) Szerk. Sipos Zsivics Tünde, Magyar Egyesülete Szövetsége, Pémonostor, 2011.
- Matuska Márton: *A megtorlás napjai.* Forum, Újvidék, 1991, 393 p.
- Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum.* 1–2. k. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995., 2001, 222 p., 90 p.
- Mirnics Károly: *Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről.* Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996, 175 p.
- Nagy István (szerk.): *Vajdaság.* Dialóg Campus Kiadó–MTA Regionális Kutatóközpont, Buda pest–Pécs, 2007, 575 p.
- Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig.* Forum, Újvidék, 1979, 266 p.
- Sokcsevits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története.* Bereményi, Buda pest, 1994, 355 p.
- Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről.* Kalligram, Pozsony, 2005, 385 p.
- Szeli István: *Az erózió ellen. Tanulmányok, esszék.* Forum, Újvidék, 1986, 225 p.
- Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte.* TLA, Budapest, 1998, 229 p.
- Tóth Lajos: *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig.* Életjel, Szabadka, 1995, 168 p.
- Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya.* Forum, Újvidék, 1984, 208 p.

Vajda Gábor: *Az autonómia illúziója. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1972–1989)*. MTT, Szabadka, 2007, 453 p.
Zsiga Tibor: *Muravidéktől Trianonig*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva 1996, 207 p.

2.3.6. Ausztria

Éger György: *A burgenlandi magyarság rövid története*. [2. bőv. kiad.] Anonymus, Budapest, 1994, 172 p.
Eppl, Peter–Rásky, Béla–Werner Michael Schwarz (szerk.): *Menekülés Bécsbe / Flucht nach Wien. Ungarn 1956 / Magyarország 1956*. Wien Museum, Wien, 2006, 88 p.
Gal, Suzane: *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York, 1979, 201 p.
Sozan, Mihail: *Sociocultural transformation in East Central Europe: The case of the Hungarian peasant-worker in Burgenland*. Pittsburg, 1976, 209 p. [A határ két oldalán. Irodalmi Újság, Párizs, 1985, 143 p.]
Szépfalusi István: *Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában*. [2. bőv. kiad.] Magvető, Budapest, 1992, 467 p.
Zsiga, Tibor: *Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország? Burgenland, oder Westungarn?* Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, Oberwart, 1991, 352 p.

3. Magyarországi romák

3.1. Bibliográfiák

Bódi Zsuzsanna: *A magyarországi cigányság kultúrája válogatott bibliográfia*. Magyar Művelődési Intézet, 2002, 226 p.
Bódi Zsuzsanna: *A cigánykutatás magyarországi bibliográfiái*: kdrmk.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=kdrmk

3.2. Helyzetképek

Andor Mihály (szerk.): *Cigány vizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982, 205 p.
Barany Zoltan: *A kelet-európai cigányság*. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika. Athenaeum 2000, Budapest, 2003, 384 p.
Berey Katali – Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 1990, 98 p.
Bernáth Gábor – Messing Vera: *„Vágóképként, csak némában...” Romák a magyarországi médiában*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 1998, 54 p.
Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): *A romakérdés az integráció csapdájában. A romák integrációs lehetőségei Magyarországon*. Nemzetközi konferencia. Budapest, 1999. június 22–23. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, Budapest, 2000, 139 p.
Csányi Klára (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. COLPI, Budapest, 1999, 410 p.
Diósi Ágnes: *Cigányút*. Szépirodalmi, Budapest, 1988, 345 p.
Diósi Ágnes: *Szűz Mária zsebkendője*. Kozmosz, Budapest, 1990, 178 p.
Diósi Ágnes: *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Pont Kiadó, Budapest, 2002, 134 p.
Faludi András: *Cigányok*. Kossuth, Budapest, 1964, 229 p.
Fosztó László: *Ritual Revitalisation after Socialism: Community, Personhood, and Conversion among the Roma in a Transylvanian Village*. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Volume 21. Münster: LIT Verlag, 2009, 248 p.
Gulyás Sándor: *Cigánygyerekek hátrányai és esélyei*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976, 217 p.

- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 617 p.
- Kállai Ernő (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Kutatási gyorsjelentések. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003, 145 p.
- Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005, 294 p.
- Kemény István (összeáll.): *A cigányok Magyarországon*. „A roma népesség helyzete” címmel 1997. nov. 19-én rendezett konferencia előadásai alapján. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999, 270.
- Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest, 2000, 128 p.
- Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 197 p.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 192 p.
- Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris, Budapest, 2005, 531 p.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Socio-Typo, Budapest 1998, 467 p.
- Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmeneti időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum, Budapest, 2005, 504 p.
- Ladányi János – Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Magvető Kiadó. Budapest, 1983, 352 p.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág, Budapest, 2004, 189 p.
- Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. ELTE–IFA–OM, Budapest, 2001, 664 p.
- Lázár Guy – Lendvay Judit – Örkény Antal – Szabó Ildikó: *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 1996, 235 p.
- Neményi Mária: *Cigány anyák az egészségügyben*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 1998, 151 p.
- Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest, 2005, 584 p.
- Póczik Szilveszter: *Cigány integrációs problémák*. Kölcsey Intézet, Budapest 2003, 158 p.
- Póczik Szilveszter: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999, 341 p.
- Réger Zita: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 166 p.
- Reisz Terézia – Andor Mihály (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Iskolakultúra, Pécs, 2002, 232 p.
- Romano Rácz Sándor: *Cigány sor*. Osiris. Budapest, 2008, 135 p.
- Solt Otília: *Méltóságot mindenkinek*. Összegyűjtött írások. 1–2. köt., Beszélő, Budapest, 1998, 555 p., 553 p.
- Stewart, Michael S.: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Max Weber Alapítvány – T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1994, 267 p.
- Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Barna Ildikó: *A siker fénytörései*. Sík Kiadó, Budapest, 2005, 165 p.
- Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013, 248 p.
- Tauber István – Madácsi Imre – Vigh József: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminálstatistikai és kriminológiai értékelés*. BM Könyvkiadó, Budapest, 1988, 415 p.
- Törzsök Erika – Kállai Ernő (szerk.): *Az átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006*. EÖKIK, Budapest, 203 p.

- Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991, 273 p.
- Vajda Imre (szerk.): *Periférián*. 1. köt. Kérdések és válaszok. 2. köt. *Roma szociológiai tanulmányok*. Ariadne Kulturális Alapítvány, Nyíregyháza, 1997, 117 p., 518 p.

3.3. Roma történet

- Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején*. L'Harmattan, Budapest, 2004, 330 p.
- Bársony János – Daróczi Ágnes (eds.): *Pharrajimos: the fate of the Roma during the Holocaust*. Internat. Debate Education Assoc., New York, 2008, 249 p.
- Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Koma Holocaust túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont. Budapest, 2000, 148 p.
- Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1999, 116 p.
- Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Soha többé... Nikana majbuter... Never again... Visszaemlékezések a holokausztra. Sepire p-o holokaust. Recollections of the holocaust*. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 2000, 139 p.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Országos Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895. Hasonmás kiadás: PJPTE–MTA–Soros Alapítvány. Pécs, 1992, 98., 32 p.
- Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, Budapest – Gödöllő, 2010, 395 p.
- Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *Augustini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. [1775–1776.] Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, Budapest – Gödöllő, 2009, 307 p.
- Gémes Balázs – Bana József – Perger Gyula (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet–Palatia, Szekszárd–Győr, 1998, 147 p.
- Hegedüs Sándor: *Cigány kronológia*. Konsept-H Kiadó, 2000, Piliscsaba, 144 p.
- Kardos Ferenc: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” *Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008, 422 p.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi, Budapest, 1992, 197 p.
- Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez*. Pont Kiadó, Budapest, 2005, 158 p.
- Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról*. SZIE-GTK – Cigány Néprajzi és Történelmi Egyesület, Gödöllő, 2009, 109 p.
- Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003, 259 p.
- Márfi Attila – Dr. Kosztics István (szerk.): *Cigánysors*. I. köt. A 2003., 2004. és 2005. év szeptemberében Pécsen, a Rácz Aladár Cigány Közösségi Házban megtartott Cigányság történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra című konferenciák válogatott előadásai. Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 2005, 260 p.; Ue. II. köt. a 2006., 2007., 2008. évi konferenciák alapján. 2009, 310 p.
- Mezey Barna – Pomogyi László – Tauber István (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Budapest, Kossuth, 1986, 317 p.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár, 1998, 500 p.
- Nagy Pál: *Cigányperek a Dél-Dunántúlon 1796–1847*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd 2001, 350 p.

- Nagy Pál: *Cigánypercek Magyarországon. Korai perek 1506/1534–1715*. PTE Romológia és Neveléstudományi Tanszék, 2004, 71 p.
- Nagy Pál: „Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története, 14–17. század. A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)*. PTE, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológiai Tanszék, Pécs, 2004, 166 p.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, Osiris-Századvég, Budapest, 1995, 298 p.
- Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 284 p.
- Rostás-Farkas György: *A cigányság hagyomány- és hiedelemvilága*. Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, Budapest, 2000, 113 p.
- Szita Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945)*. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ – Nyugat-Magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézete, Budapest–Sopron, 2000, 117 p.
- Tóth Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, 157 p.

3.4. Romakutatás

- Barcy Magdolna – Diósi Pál – Rudas János: *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében*. Animula Egyesület, Budapest, 1996.
- Bánlaky Pál – Kevy Bea: „Szülötte földünkön helyünk legyen”. *Falusi (és nagyvárosi) cigányok: élethelyzet, viszony a többiekhez, előítéletek*. Agroinform, Budapest, 2000.
- Bencsik János (szerk.): *Erdős Kamill és a hazai romológia*. A 2002. július 2-án Erdős Kamill halála 40. évfordulóján szervezett emlékülés előadásai. Békés Megyei Képviselőtestület Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Bizottsága, Gyula, 2002.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében*. Osiris, Budapest, 2009, 362 p.
- Fleck Gábor – Virág Tünde: *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 1999, 110 p.
- Dr. Forrai György – dr. Kollár József – dr. Tauszik Tamás (szerk.): *Orvos-biológiai tanulmányok a hazai cigányságról*. Szolnok Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet, Szolnok, 1986, 139 p.
- Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000, 314 p.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *A cigány etnikum, újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 135 p.
- Gábor László – Kende László (szerk.): *Cigányügyi tanulmányok és dokumentumok*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1984, 301 p. [Szociálpolitikai Értesítő, 1984. 2. sz.]
- Gagy József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.
- Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979, 87 p.
- Jegyzőkönyv a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának cigánykutatással foglalkozó 1969. június 8-i konferenciájáról. TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportja, Budapest, 1969, 115 p.
- Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-be végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976, 291 p.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 189 p.
- Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia. Rövid vázlat*. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoport – Csokonai Vitéz Mihály Tar képző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Budapest–Kaposvár, 1995, 191 p.

- Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 494 p.
- Szuhay Péter – Fleck Gábor (főszerk.): *A roma kultúra virtuális háza*. Multimediális DVD-ROM. Macrobite, Budapest, 2006
- Vekerdí József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1982, 59 p.

3.5. Oktatás és integráció

- Andor Mihály (szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs, 2001, 175 p.
- Andor Mihály – Liskó Ilona: *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Budapest, 2000, 264 p.
- Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, Budapest, 2002, 324 p.
- Babusik Ferenc: *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. L'Harmattan, Budapest, 2005, 276 p.
- Czeizel Endre – Lányiné Dr. Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (szerk.): *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest – vizsgálat” tükrében*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1978, 323 p.
- Erőss Gábor – Kende Anna (szerk.): *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. L'Harmattan, Budapest, 2008, 316 p.
- Csongor Anna: *Szegregáció az általános iskolában. Cigány osztályok Magyarországon*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 1991, 42 p.
- Farkas Endre (szerk.): *Gyerekcigány. Pedagógiai tanulmányok*. Interes Kiadó, Budapest, 1994, 204 p.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigány gyermekek szocializációja: család és iskola*. Aula, Budapest, 1998, 391.
- Forray R. Katalin – László János (szerk.): *A roma közösség kultúrája és iskolai pszichológiája*. PTE BTK Pszichológiai Intézete és Romológiai Tanszéke, Pécs, 2002, 230 p.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*. Új Mandátum, Budapest, 2003, 293 p.
- Forray R. Katalin: *A kisebbségi oktatáspolitikáról*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2004, 86 p.
- Gerő Zsuzsa – Csanádi Gábor – Ladányi János: *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2006, 152 p.
- Havas Gábor – Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest, 2005, 97 p.
- Havas Gábor – Liskó Ilona: *Óvodától a szakmáig*. Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum, Budapest, 2006, 213 p.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum, Budapest, 2002, 225 p.
- Kállai Ernő – Kovács László: *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009, 263 p.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *Cigányság és iskola*. 1996, 114 p. Educatio Füzetek 3.
- Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 533 p.
- Kézdi Gábor – Surányi Éva: *Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai. A hátrányos helyzetű tanulók oktatási integrációs programjának hatásvizsgálata 2005–2007*. Kutatási összefoglaló. Educatio, Budapest, 2008, 130 p.
- Liskó Ilona: *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 2002, 51 p.
- Liskó Ilona: *Kudarcok a középfokú iskolákban*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 2003, 97 p.
- Liskó Ilona: *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest, 2005, 73 p.
- Nagy Attila – Péterfi Rita: *A feladatra készülni kell: a cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, Budapest, 2004, 244 p.

- Németh Szilvia (szerk.): *Integráció a gyakorlatban. A roma tanulók együttnevelésének iskolai modelljei*. Budapest, Országos Köznevelési Intézet, 2006, 163 p.
- Várnagy Elemér (szerk.): *A cigányság beilleszkedésének problémaköréből*. MTA Nyelvtudományi Intézet–Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs, 1978, 102 p.

3.6. Kultúra és közösség tanulmányok

- Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutatási Központ, Budapest, 2003, 384 p.
- Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 488 p.
- Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról*. Argumentum, Budapest, 2013, 355 p.
- Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 1993, 272 p.
- Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007, 342 p.
- Erdős Kamill: *A Békés megyei cigányok. Cigány dialektusok Magyarországon*. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, Gyula, 1969, 63 p.
- Erdős Kamill cigánytanulmányai. Szerk. Vekerdi József, Békés Megyei Tanács, Békéscsaba, 1989, 263 p.
- N. Békefi Margit: *A magyarországi teknővájó cigányok*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001, 135 p.
- Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Gondolat, Budapest, 1971, 247 p.
- Szuhay Péter (vál., bev.): *A társadalom peremén. Képek a magyarországi cigányok életéből Válogatás a Néprajzi Múzeum archív felvételeiből*. Néprajzi Múzeum – Fővárosi Tanács V. B. Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ, Budapest, 1989, 96 p.
- Szuhay Péter (szerk.): *Cigány-kép – Roma-kép. A Néprajzi Múzeum „Romák Köz és Kelet-Európában” című nemzetközi kiállításának képeskönyve*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1998, 103 p.
- Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest, 1999, 205 p.
- Szuhay Péter: *Sosemlesz Cigányország: „én cigány vagyok – én pedig nem vagyok cigány”*. Osiris, Budapest, 2012, 359 p.

4. Zsidóság

4.1. Zsidó történet

- Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 286 p.
- Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátorlajújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944. Osiris, Budapest, 1999, 433 p.
- Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva (szerk.): *... és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Centrál-Európa Kiadó, Budapest, 1994, 265 p.
- Gábor György: *A diadalíven innen és túl. Pogány, zsidó és keresztény narratívák. A „hetvenes” háború emlékezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009, 327 p.
- Grüll Tibor – Répás László (szerk.): *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*. József Műhely Kiadó – Kossuth Szabadegyetem Egyesület, Budapest, 2006, 234 p.

- Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Ford. V. Tóth László. Nagyítás. Szociológiai könyvek 24. Sor. szerk. Lengyel Zsuzsa. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000, 503 p.
- Carmilly-Weibberg, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben, 1623–1944*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 389 p.
- Don, Yehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Tanulmányok. MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 2006, 249 p.
- Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2000, 338 p.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem 1–2*. Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 793 p.
- Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008, 465 p.
- Gidó Attila (összeáll., bev. tan.): *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek, 1918–1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2009, 543 p.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992, 388 p.
- Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*. Windsor Kiadó, Budapest, 1997, 350 p.
- Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 2009, 434 p.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztétörténet*. Osiris, Budapest, 2001, 788 p.
- Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus: Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 1984, 378 p.
- Hajdu Tibor – Kerepeszki Róbert – Kovács M. Mária: *Számokba zárt sorsok: A numerus clausus 90 év távlatából*. Holokauszt Emlékközpont, Budapest, 2011, 96 p.
- Pál Hatos, Attila Novák (ed.): *Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*. Balassi Institute, Budapest, 2013, 262. p.; Hatos Pál, Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Ballasi Intézet-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 330. p
- Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: Tanulmányok*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1997, 324 p.
- Karsai László (vál., bev. tan.): *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993*. Aura, Budapest, 1993, 256 p.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Komoróczy Géza (kéziratgondozás, szerk.), MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Budapest, 1999, 244 p.
- Komoróczy Géza (szerk.): *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez, 18. század 1*. Bányai Viktória, Shlomo J. Spitzer, Komoróczy Szonja Rákhel (adatolás, vál., ford.), MTA Judaisztikai Kutatóközpont – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008, 977 p.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. 1–2. köt., Kalligram, Pozsony, 2012, 1230 p., 1213 p.
- Komoróczy Géza: *Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban. Kárpátalja, a 16. századtól a 19. század közepéig*. Aposztróf, Budapest, 2013, 103 p.
- Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 1999, 540 p.
- Kovács M. Mária, Yitzhak M. Kashti, Erős Ferenc (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins, Budapest, 1992, 193 p.
- Kövér György: *A tisztaeszlelő dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest, 2011, 749 p.
- Krassó Sándor: *Kötéltánc: Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2011, 206 p.
- Kornfeld Mór: *Trianontól Trianonig: Tanulmányok, dokumentumok*. Corvina, Budapest, 2006, 471 p.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció: A kassai zsidóság a két világháború között, 1918–1938*. Nostra

- Tempora/Fórum Kisebbségkutató Intézet 9. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja – Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely, 2004, 196 p.
- Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai.* Múlt és Jövő könyvek. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999, 136 p.
- Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás 90 éve: Tanulmányok a numerus claususról.* Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011, 367 p.
- Mózes Teréz: *Nagyvárad zsidók.* Literátor Kiadó, Nagyvárad, 1995, 278 p.
- Novák László: *A zsidóság Nagykovácsán: XVII–XX. század.* Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre – Arany János Múzeum, Nagykovács, 2002, 399 p.
- Orbán Ferenc: *A magyarországi ortodox zsidóság története.* Makkabi Kiadó, Budapest, 2006, 100 p.
- Orbánné Szegő Ágnes: *A tiszafüredi zsidóság története és demográfiája.* Füredi Kaszinó Egyesület, Tiszafüred, 1995, 177 p.
- Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák.* Petrányi Ilona (összeáll.) Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000, 327 p.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997, 264 p.
- Radnóti Ilona: *Weismayer és Fuchs. Fejezetek a baranyai zsidóság 18–20. századi történetéből.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2012, 240 p.
- Raj Tamás: *A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat: A zsidóság a tankönyvekben és a hittankönyvekben.* Makkabi Kiadó, Budapest, 1994, 136 p.
- Raj Tamás – Vasadi Péter: *Zsidók a törökkori Budán.* Makkabi Kiadó, Budapest, 2002, 93 p.
- Ránki Vera: *Magyarok, zsidók, nacionalizmus: A befogadás és a kirekesztés politikája.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999, 200 p.
- Róbert Péter: *Egyenlő jog a hősi halálra: Magyar zsidók az I. világháborúban.* MTA – Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem, Budapest, 2010, 139 p.
- Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet.* 1–3. köt. Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1977, 402 p., 551 p., 623 p.
- Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1847–1992).* Scheibertné Bernáth Livia, Barabás Györgyi (sajtó alá rend.), Magyar Tudományos Akadémia Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993, 417 p.
- Sebestyén Mihály: *Nyúlgát az idő ellen: Az erdélyi zsidóság történetéhez. Tanulmányok, esszék, cikkek.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000, 360 p.
- Simon Róbert (vál., előszó): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* ELTE ÁJTK, Budapest, 1985, 525 p.
- Strba Sándor – Lang Tamás: *Az érsekújvári zsidóság története.* Kalligram Kiadó, Budapest, 2004, 431 p.
- Szalai Anna (szerk.): *Hágár országa. A magyarországi zsidóság. Történelem, közösség, kultúra.* Antall József Alapítvány, Budapest, 2009, 306 p.
- Szalai Antal: *A pápai zsidóság asszimilációs törekvései és polgárosodása, 1600–1944.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2003, 118 p.
- Száraz György: *Egy előítélet nyomában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1976, 287 p.
- Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések.* Budapest, 1986, 331 p.
- Tálas László, Varga Béla (szerk.): *A szolnoki zsidóság története, 1840–1944.* Damjanich János Múzeum – Szolnoki Izraelita Hitközség, Szolnok, 1994, 203 p.
- Takács Istvánné: *A dombóvári zsidóság története.* Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, Dombóvár, 2007, 416 p.
- Ungvári Tamás: *Ahasvérus és Shylock: A „zsidókérdés” Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 406 p.
- Varga László: *Velünk éltek: A nagymegyeri zsidóság története.* Komáromi Zsidó Hitközség, Komárom, 2010, 225 p.

4.2. Holokauszt

- Benesofszky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1–3. köt., Magyar Izraeliták Országos Irodája. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1958–1967, 410 p., 720 p., 379 p.
- Haraszi György (közlés, tanulm.): *Auschwitzi jegyzőkönyv. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2005, 117 p.*
- Ben-Tov, Arieh: *Holocaust: A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt*. Ford. Gyurkó László. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1992, 297 p.
- Braham, L. Randolph: *A magyar holocaust*. 1–2. köt. Gondolat, Budapest, 1988, 470 p., 566 p.
- Braham, L. Randolph: *A magyar Holocaust*. Gondolat, Budapest, 1990, 260 p.
- Braham L. Randolph (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 1–5. köt., Balassi, Budapest, 2001, 225 p., 2002, 311 p., 2004, 301 p., 2006, 408 p., 2011, 307 p.
- Braham, L. Randolph: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 2003, 249 p.
- Braham, L. Randolph: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1–3. köt., Park, Budapest, 2007, 1590 p.
- Braham, L. Randolph: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. 1–2. köt., Park, Budapest, 2010, 549 p., 551–926 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltárból*. Összeáll., bev. Kemény János, Molnár Györgyné, Péterné Fehér Mária, Tóth Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 71 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Baranya Megyei Levéltárból*. Vál., bev. Füzes Miklós. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 60 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Békés Megyei Levéltárból*. Összeáll., bev. Cseh Edit, előszó Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 74 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez*. Előszó, szerk. Ságvári Ágnes. 1. füzet: *Iratok a Borsod-Abaúj Megyei Levéltárból*. Vál. összeáll. Dobrossy István. 2. füzet: *Iratok a Zemplén Megyei Levéltárból*. Vál., összeáll. Hógye István. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 90 p., 63 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Csongrád Megyei Levéltárból*. Összeáll. Kanyó Ferenc. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 77 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Fejér Megyei Levéltárból*. Összeáll., bev. Erdős Ferenc. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 97 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Győr-Sopron Megyei Levéltárból*. Összeáll., bev. Gecsényi Lajos, Varga Imréné. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 124 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Győr-Sopron Megyei Levéltárból*. Vál., bev. Varga Imréné. 2. füzet. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 44 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárból*. Összeáll., bev. Major Zoltán László, Ölveti Gábor. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 77 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Heves Megyei Levéltárból*. Összeáll., bev. Szaniszló Ferenc, Szecskó Károly. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 48 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárból*. Összeáll. Czégény Istvánné, Nánási Mihály, Papp Izabella, Szikszai Mihály. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 75 p.

- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Komárom-Esztergom Megyei Levéltárból.* Vál., összeáll., bev. Ortutay András. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 72 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Nógrád Megyei Levéltárból.* Összeáll. Dupák Gábor, Á. Varga László. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 56 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun Megyei Levéltárból.* Vál., bev., portrévázlet Botos János. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 77 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Somogy Megyei Levéltárból.* Összeáll., bev. Bösze Sándor, Nagy Pál. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 95 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltárból.* Összeáll., bev. Nagy Ferenc, előszó Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 87 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Tolna Megyei Levéltárból.* Összeáll. Szilágyi Mihály. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 47 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Vas Megyei Levéltárból.* Összeáll. Bajzik Zsolt, Mayer László. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 71 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Veszprém Megyei Levéltárból.* Összeáll. Lichtneckert András. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 51 p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Zala Megyei Levéltárból.* Összeáll., bev. Kapiller Imre, Németh László. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994, 76 p.
- Garai András Júda: *Az ördög vigyorgott a lángokból: Pécs, Auschwitz, Kaufering.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2008, 156 p.
- Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945.* Noran Kiadó, Budapest, 2005, 616 p.
- Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945.* Noran Kiadó, Budapest, 2005, 616 p.
- Heller Ágnes: *Az idegen.* Múlt és Jövő Kiadó, New York – Budapest – Jeruzsálem, 1997, 256 p.
- Karsai László: *Holokausz.* Pannonica, Budapest, 426 p.
- Kereskényiné Cseh Edit (összeáll., bev.): *A gyulai zsidóság és a vészkorszak.* Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994, 157 p.
- Králl Csaba (szerk.): *Holocaust emlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából.* Teljes Evangéliumi Diák- és ifjúsági Szövetség, Budapest, 1994, 427 p.
- Horváth Cecília: *A magyar zsidóság és a holokausz.* Palatinus Kiadó, Budapest, 2004, 140 p.
- Hosszú Gyula: *Utak a holokauszhoz, történetek a holokausztról.* Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen, 2002, 376 p.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Hannah Arendt Egyesület, Budapest–Jaffa, 2005, 432 p.
- Kereskényiné Cseh Edit (összeáll., bev.): *A gyulai zsidóság és a vészkorszak.* Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994, 157 p.
- Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe.* Osiris, Budapest, 2000, 182 p.
- Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995, 225 p.
- Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokausz történetéből.* Szegedi Zsidó Hitközség, Szeged, 2000, 224 p.
- Molnár Judit (szerk.): *A holokausz Magyarországon európai perspektívában.* Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 737 p.

- Stark András, Vargha Dezső (szerk.): *Emlékezz! Emlékkönyv a pécs-baranyai zsidóság deportálásának 50. évfordulójára*. Pécsi Izraelita Hitközség – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994, 225 p.
- Szilágyi Ernő: *Ismeretlen memoár a magyar vészkorszakról*. (Novák Attila, tan., jegyz.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 238 p.
- Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989, 311 p.
- Szita Szabolcs: *Tények Magyarországról. A humánus magyar lovagjai. Az üldözött zsidók megsegítése, mentése a vészkorszakban Magyarországon*. Magyarország Külügyminisztériuma, Budapest, 2012, 24 p.
- Tschuy, Theo: *Beccsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Well-Press Kiadó, 2002, 384 p.
- Vincze László: *Mint múlt az élet? Embersorsok a holocaustban*. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1996, 315 p.
- Zágoni Zsolt (szerk.), Ungváry Krisztián (tanul.): *Budapesttől Bergen-Belsenig, egy füzet 1944-ből*. Gondolat, Budapest, 1990, 137 p.

4.3. Helyzetképek

- Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf, Budapest, 2013, 453 p.
- Bibó István: *Zsidókérdés*. Balogh Iván (utószó), Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 369 p.
- Demecs Zsolt: *A Tóra népe. Képek hazai vallásos zsidó közösségekről*. 9s Műhely, Budapest, 2006, 150 p.
- Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon, 1790–1990*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1998, 157 p.
- Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina Kiadó, Budapest, 2010, 299 p.
- Heller Ágnes: *A „zsidókérdés” megoldhatatlansága. Miért születtem hébernek, miért nem inkább négernek?* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2004, 167 p.
- Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történeti alakváltozásai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 2001, 304 p.
- Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002, 281 p.
- Kende Péter (szerk., bev.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Magyar Füzetek. Párizs, 1984, 238 p.
- Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002, 162 p.
- Kovács András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2008, 318 p.
- Kovács András – Forrás Biró Aletta: *Zsidó élet Magyarországon: Eredmények, kihívások és célok a kommunista rendszer bukása óta*. Institute for Jewish Policy Research, 2011, 55 p.
- http://www.rothschildfoundation.eu/downloads/hungarian_language_report.pdf
- Kőbányai János: *A halott arcán növekvő szakáll*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2001, 191 p.
- Oberlander, Báruch – Köves Slomó: *Zsidó jog és etika. Tanulmányok modern társadalmi kérdésekben*. Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség, Budapest, 2009, 152 p.
- Raj Tamás – Porscht Frigyes: *Zsidó eszmék és jelképek. A zsidóság hitvilága és közgondolkodásának filozófiája*. Saxum Kiadó, Budapest, 2002.
- Radványi Ferenc: *A zsidók története és kultúrája Magyarországon*. www.lib.pte.hu/sites/ptebtkscan/mellekletek/zsidosag_bibliografia.doc
- Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Koinonia, Kolozsvár, 2007, 325 p.

5. Migránsok

- Vera Ács – Rita Cseke Lengyelne – Éva Lukács Gellérné: *Portraits of migrant third-country nationals in Hungary*. Tullius, Budapest, 2011, 27 p.
- B. Kovács András: *Botcsinálta kalandorok. Erdélyi vendégmunkások szerte a nagyvilágban*, 1986–2011. Mentor, 2012, 227 p.
- Balázs Attila (szerk.): *Menekülő mesék/ Price-izbjeglice/ Fugitive Tales*. Tiszapress, Szeged, 1996, 112 p.
- Béla Baranyi (ed.): *Hungarian – Romanian and Hungarian – Ukrainian border regions as areas of co-operation along the external borders of Europe*. Centre for Regional Studies of the HAS, Pécs, 2005, 169 p.
- Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Pro-Print, CSikszereda, 1996, 256 p.
- Bodó Julianna: *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Scientia Humana, Budapest, 2008, 222 p.
- Bognár Katalin (szerk.): *Idegenek a kertembe. Bevándorlás és integráció Európában*. Módszertani kézikönyv a filmgyűjtemény használatához. Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány, 188 p.
- Mark Cutts (szerk.): *A világ menekültjeinek helyzete 2000. A humanitárius segítségnyújtás öt évtizede*. UNHCR, Budapest, 2001, 233 p.
- Csedő Krisztina et. al.: *A rurális bevándorlók. Az elsőgenerációs kolozsvári város lakók társadalma*. Scientia, Kolozsvár, 2004, 164 p.
- Cseresnyés Ferenc: *Menekültpolitika és menedékjog az EU-ban (1990–1999)*. Janus Pannonius Tudományegyetem Európa Központ, Pécs, 1999, 142 p.
- Cseresnyés Ferenc: *Migráció az ezredfordulón. A népességmozgások társadalmi és politikai következményei Közép-Európában*. Dialóg Campus, Pécs, 2005, 233 p.
- Pál Nyíri – Judit Tóth – Maryellen Fullerton: *Diasporas and Politics*. Centre for Migration Refugee Studies, Sik Kiadó Kft., Budapest, 2001, 323 p.
- Az emberi jogok a mindennapokban. Az Európa Tanács emberi jogi területen kifejtett tevékenységének jelentősége*. Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ, Budapest, 1998, 60 p.
- Employment and Protection of Migrant Workers in Europe*. Central and Eastern European Team/ International Labour Office. Budapest, 2000.
- Feischmidt Margit (ed.): *Ethnic relations in eastern europe. A selected and annotated bibliography*. Local Government and Public Service Reform Initiative Open Society Institute, Budapest, 2001, 121 p.
- Enikő Ferenczy (ed. et. al.): *Exchange of best practices on integration*. RMC, Budapest, 2009, 63 p.
- Fónai Mihály, Pénzes Mariann (szerk.): *A migráció integrált társadalmi megközelítései*. Észak-Kelet Magyarországi Szenvedélybetegségeket Megelőző Egyesület, Human-Net Alapítvány, Nyiregyháza, 2009, 210 p.
- Fóti Klára: *Potential migration from Hungary to Austria after EU accession and possible impacts of this*. Inst. for World Economics HAS, 2003, 25 p.
- Gellérné Lukács Éva – Illés Sándor: *Migrációs politikák és jogharmonizáció*. KSH NKI, Budapest, 2005, 121 p.
- Gellérné Lukács Éva (szerk.): *A harmadik országbeli állampolgárok szociális jogai*. Kézikönyv. Tullius, Budapest, 2009, 287 p.
- Iren Gödri: *The role of ethnicity and social capital in immigration to Hungary*. Demographic Research Inst. Hung. Centr. Statistical Office, Budapest, 2010, 46 p.
- Gödri Iren – Tóth Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés. A szomszédos országokból Magyarországra irányuló bevándorlás az ezredfordulón*. KSH NKI, Budapest, 2005, 219 p.
- Hajduk Annamária – Kollányi Zsófia – Szajp Szabolcs: *Esély vagy veszély? Bevándorlás Magyarországra*. Demos, Budapest, 1998, 118 p.
- Halász Iván: *Állampolgárság, migráció és integráció. A modern politikai közösségek dilemmái az Európai Unióban*. MTA Jogtudományi Intézet, Budapest, 2009, 187 p.

- Halász Iván: *A nemzetközi migráció és a közigazgatás*. Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar Nemzetközi Migrációs és Integrációs Karközi Kutatóközpont, Budapest, 2011, 257 p.
- Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció, változó környezet*. Sík, Budapest, 2010, 285.
- Horváth István (szerk.): *Erdély és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Scientia, Kolozsvár, 2005, 202 p.
- Illés Katalin és Medgyesi Anna (összeáll.): *A migráns gyerekek oktatása*. [kézikönyv pedagógusoknak] Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület, Budapest, 2003, 67 p.
- Illés Sándor, Lukács Éva (szerk.): *Migráció és statisztika*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 2002, 246 p.
- Illés Sándor: *Foreigners in Hungary: migration from the European Union*. Hung. Centr. Statistical Office Demographic Research Inst., 2004, 46 p.
- Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció. Tanulmánygyűjtemény*. KSH NKI, Budapest, 1998–1999, 1–2. köt.
- Involve. A harmadik országbeli állampolgárok sikeresebb integrációja önkéntes foglalkoztatáson keresztül/ Involvement of third country nationals on volunteering as a means of better integration*. Európai Önkéntes Központ/ European Volunteer Centre, 2006, 122 p.
- Jakó Nóra – Kardos Lili (szerk.): *A schengeni övezet és a külső határok. Górcső alatt az Európai Unió határigazgatása*. SZETE AJTK, Szeged, 2013, 126 p.
- Kézikönyv a menekült státus meghatározásának követelményeiről és annak elbírálásáról az 1951. évi Egyezmény és az 1967. évi Jegyzőkönyv alapján*. Menekültügyi és Migrációs Hivatal, Menedék-Migránsokat Segítő Egyesület, Budapest, 1998, 34 p.
- Khan, Sadrudin Aga, Talal Hassan Bin: *Menekültek. Az üldözések különböző formái*. Gondolat, Budapest, 1991, 223 p.
- Kibédi Varga Sándor: *Az üveghegyen túl. Erdélyi ki- és bevándorlók az ezredfordulón*. Mentor, 2009, 288 p.
- Kincses Áron: *A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2012, 115 p.
- Kincses Áron (szerk.): *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Kincses-Kovács, Budapest, 2011, 237 p.
- Kincses Áron, Halmi Erzsébet, Nagyné Forgács Eleonóra (összeáll.): *Nemzetközi vándorlás, 1995–2005*. KSH, Budapest, 2006, 112 p.
- Kincses Áron (szerk.): *Szerb állampolgárok Magyarországon*. Kincses-Kovács, Budapest, 2012, 203 p.
- Russel King (főszerk.): *Vándorló emberiség*. Geographia, Budapest, 2008, 192 p.
- Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció, Budapest, 2007, 438 p.
- Kőszeg Ferenc (szerk.): *Menedékjog a magyar gyakorlatban kézikönyv a menekültügyi eljárás résztvevői számára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 220 p.
- Kőszeg Ferenc: *A Magyar Emberi Jogvédő Központ a Magyar Helsinki Bizottság és a Veritas Alapítvány Emberi Jogi Jelentése a Kistarcsai Idegenrendészeti Községi Szállásról*. Magyar Helsinki Bizottság, 1995. február 22.–március 1. Bp., 1995, 100 p.
- Kőszeg Ferenc (szerk.): *Emberi jogi garanciák és a nemzetközi migráció. Jegyzet a rendészeti oktatás számára*. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 2012, 87 p.
- Kováts András (szerk.): *Magyarrá válni. Bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2011, 274 p.
- Kováts András – Rónai Gergely (szerk.): *Bevándorló Budapest*. Menedék Migránsokat Segítő Egyesület, 2009, 193 p.
- András Kováts (ed.): *Roma migration*. [photos Hajnal László Endre, Hungarian Academy of Sciences Institute of Minority Research – Centre for Migration and Refugee Studies, 2002, 159 p.
- Kováts András (ed.) *Roma migráció*; [a fotómell. Hajnal László Endre munkássága] Sik, Budapest, 2002, 184 p.

- Lakatos Mária (szerk.): *Az emberi jogok ma Magyarországon*. Magyar ENSZ Társaság, Budapest, 1989, 60 p.
- A lakóhelyváltoztatások új tendenciái Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. KSH, BAZ megy. ig., 1990, 32 p.
- Li Csung-csiang: *Szerencse vadászok. Kínaiak Magyarországon*. Marco Polo, 2005, 257 p.
- Fullerton, Maryellen – Sik Endre – Tóth Judit (eds.): *From Improvisation toward Awareness? Contemporary migration politics in Hungary*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 2011, 97 p.
- Fullerton, Maryellen – Sik Endre – Tóth Judit (eds.): *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads. Yearbook of the Research Group on International Migration*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995, 256 p.
- Árpádné Masika Edit, Harmati Gergely (szerk.): *Egységes belbiztonsági és jogi térség Európában. Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban*. Miniszterelnöki Hivatal Integrációs Stratégiai Munkacsoportja, Budapest, 1999, 508 p.
- Melegh Attila – Kovács Éva – Gödri Irén: „Azt hittem célt tévesztettem”. A bevándorló nők élet-történeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban. KSH, NKI, 2010, 213 p.
- Melegh Attila (et. al.): *Globalisation, ethnicity and migration: the comparison of Finland, Hungary and Russia*. Hung. Centr. Statistical Office Demographic Research Inst., Budapest. 2004, 64 p.
- Menekült gyermekek. Védelem és gondoskodás. Irányelvek. UNHCR, GYISM, Budapest, 2004, 132 p.
- Mészáros Attila, Erőss Barbara (szerk.): Ki kicsoda a magyar bevándorlásügyben? Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület, Budapest, 2007, 59 p.
- Migration management in Central and South-Eastern Europe*. IOM strategy and objectives, 2006–2007 International Organization for Migration [Mission with Regional Functions for Central and South-Eastern Europe]. IOM, Budapest, 2006, 75 p.
- Muslims in Europe. A report on 11 EU cities*. Open Society Institute. New York, 2010, 346 p.
- Nagy Boldizsár: *A magyar menekültjog és menekültügy a rendszerváltozástól az Európai Unióba lépésig. Erkölcsi, politikai-filozófiai és jogi vizsgálódások*. Gondolat, 2012, 230 p.
- Nagy Károly: *Amerikai magyar szigetvilágban*. Nap, Budapest, 2009, 156 p.
- Nagy Terézia (szerk.): *Bevándorlók beilleszkedésének segítése a diszkrimináció leküzdésével*. DARTKE, Szeged, 2009, 129 p.
- Neményi Ágnes, Gál J. Kinga: *A nemzetközi vándorlás hatásai a romániai vidéki családokra*. Bolyai Társaság, 2011, 75 p.
- Nyíri Pál: *Chinese in Eastern Europe and Russia: a middleman minority in a transnational era*. Routledge, London, 2007, 173 p.
- Nyusztay László: *Tanulmányok a nemzetközi migráció köréből*. BGF, Budapest, 2011, 204 p.
- Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok az amerikai Magyarokról*. Magyar Külügyi Intézet, 2008, 514 p.
- Pik Katalin: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990)*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2001, 370 p.
- Pokol Béla: *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Kairosz, 2011, 210 p.
- Póczik Szilveszter – Dunavölgyi Szilveszter (szerk.): *Nemzetközi migráció – nemzetközi kockázatok*. HVG-ORAC, 2008, 486 p.
- Rédei Mária: *Mozgásban a világ – A nemzetközi migráció földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007, 568 p.
- Sík Endre (vál. összeáll.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium. Budapest, 2001, 263 p.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* MTA Politikatudományi Intézet, Budapest, 1994, 155 p.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1996, 250 p.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika*. MTA PTI Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport évkönyve, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1997, 246 p.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. MTA PTI Nemzetközi Migrációs

- Kutatócsoport évkönyve, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1998, 178 p.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): Átmenetek. MTA PTI Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport évkönyve, MTA PTI, Budapest, 1999, 183 p.
- Sík Endre (vál. szerk.): *A migráció szociológiája*. ELTE TáTK, Budapest, 2007, 148 p.
- Szarvas Zsuzsa (szerk.): *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira a mai Magyarországon*. L'Harmattan, MTA Néprajzi Kut., 2007. 233.
- Simonyi Ágnes: *EU állampolgárok Magyarországon*. Kutatási zárótanulmány. TÁRKI, Budapest, 2000.
- Spéder Zsolt: *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hullámának adatfelvétele alapján*. Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 2002, 150 p.
- István Süli-Zakar (ed.): *Cross-border co-operations. Schengen challenges*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004, 280 p.
- Szabó A. Ferenc: *A migráció történelmi és biztonságpolitikai jelentősége az EU-bővítés tükrében/ Die Historische und Sicherheitpolitische Bedeutung Der Migration Im Spiegel Der Eu-Erweiterung* Védelmi tanulmányok/ Verteidigungs-Abhandlung Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 2000, 119 p.
- Szabó A. Ferenc: *Népesedés, migráció, biztonság*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kar, Budapest, 2010, 313 p.
- Szabó A. Ferenc: *A nemzetközi migráció és korunk biztonságpolitikai kihívásai*. Zrínyi, 2006, 255 p.
- Szenográdi Péter: *Migráció Erdély és Békés megye között*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 170 p.
- Tarnai Balázs (összeáll.): *Belföldi vándorlás, 1990–2002*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2004, 122 p.
- Tarrósy István – Glied Viktor – Keserű Dávid (szerk.): *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. Publiikon, Pécs, 2012, 294 p.
- Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged, 2009, 262 p.
- Davide Torsello – Melinda Pappová (eds.): *Social networks in movement. Time, interaction and interethnic spaces in Central Eastern Europe*. Forum Minority Research Inst. Samorín: Lilium Aurum, Dunajská Streda 2003, 324 p.
- Tóth András (szerk.): *Menekülők, vándorlakók, szerencsét próbálók*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1992, 102 p.
- Tóth Judit (szerk.): *A külföldiek emberi jogai és a rendészet*. Dokumentumgyűjtemény. BM Kiadó, Bp., 1992, 174 p.
- Tóth Judit: *Menedékjog-kérdőjelekkel*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994, 271 p.
- Tóth Judit: *Státuszjogok*. Lucidus, Budapest, 2004, 328 p.
- Tóth Pál Péter – Valkovics Emil (eds.): *Demography of Contemporary Hungarian Society*. Atlantic Research and Publications, New York, 1996, 282 p.
- Tóth Pál Péter: *Szórványban. A magyar és a vegyes (magyar-román, román-magyar) családok helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között*. Püski, Budapest, 1999, 272 p.
- Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Lucidus, Budapest, 2006, 324 p.
- Tóth Pál Péter: *Népességfejlődés és magyarság. A nemzetközi vándorlás szerepe a Kárpát-medencei magyar népességfejlődésbe*. Gondolat, Budapest, 2011, 223 p.
- Tóth Pál Péter (szerk.): *Vándorlás és népességfogyás. Interjúk a magyarok Magyarországra vándorlásáról*. Lucidus, 2005, 355 p.
- Tóth Pál Péter: *Külföldiekkel vagy idegenekkel*. KSH, NKI, 2004, 190 p.
- Zádori Zsolt – Bozsik Péter: *Táborlakók. Délszláv menekültek a debreceni és nagyatádi menekülttáborban 1995. július–1996. május*. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 1996, 88 p.
- Vámos Ágnes (szerk.): *Útmutató migráns gyermekek neveléséhez, oktatásához*. Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület, Budapest, 2003, 67 p.
- Vincze András – Drábik János (szerk.): *A menekült probléma okai világszerte*.

- Változások Ausztria menekült politikájában, Németország és a menekült kérdés.* SZER, München, 1992.
- Wetzel Tamás: *A bevándorlás kérdése Magyarországon.* Publikon, Pécs, 2011, 193 p.
- Zatykó Judit (szerk.): *Munkaerő-piaci orientáció menedékkérőknek. Integrált módszertani kézikönyv.* Menedék Migránsokat Segítő Egyesület, Budapest, 2007, 144 p.

A mai magyar kultúra markáns megosztottsága, különösen a nemzeti értékek területén, valószínűleg egyedülálló jelenség Európában. Ennek gyökereit elsősorban a szocializációs folyamatokban kereshetjük. Ahogy az öngyilkosság, a már-már skizoid megosztottság is többnyire a szocializációs folyamatok következménye. A médiában megjelenő véleményt gyakran annak 180 fokos fordulata öveti, s ez teljes káoszt okozhat a kultúra tagjainak gondolkodásában. A kultúrán belüli és a politikai elitek közötti megegyezés, illetve a magyar kultúra alapértékeire vonatkozó közös narratíva hiánya, az a szomorú jelenség, hogy a vitapartnerek nem másként gondolkodó ellenfeleket, hanem ellenségeket látnak egymásban, ezért ellenségképeket kreálnak, káros következményekkel jár. Carl Rogers gondolatvilága sajnos távol áll a mai magyar politikai elit gondolkodásától. Az ő egyik sarkalatos kérdése ugyanis így hangzik: megengedhetem-e magamnak azt, hogy a másik ember másként gondolkodjon, mint én?

